पुस्तक १४ थो १६

विविध ग्रन्थमाला

वर्ष ८ मुं.
सं. १९७४

स्वामी विवेकानंद

भाग पांचमो.

अनुवादक:-
नर्मदाशंकर बालाशंकर पंड्या
तथा नटवरलाल गिरधरलाल शाह.

प्रकाशक:-सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

સ્થળ:-
મુંબઈ-૨

અને
અમદાવાદ.

विविध ग्रन्थमालाः अंक १४ थी १६: वर्ष ८ मुं—सं. १९७४.

स्वामी विवेकानंद

एमना सदुपदेश

भाग पांचमो.

અનુવાદકો: શ્રીયુત નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા—સુરત

અને શ્રીયુત નટવરલાલ ગિરધરલાલ શાહ—સીનોર

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालयने माटे

સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ—અખંડાનંદ.

કાલબાદેવીરોડ—મુંબઈ.

આવૃત્તિ ૧ લી—પ્રત ૪૫૦૦. સંવત ૧૯૭૫. સન ૧૯૧૯.

મૂલ્ય—વાર્ષિક ફાળે ૦॥ા પાકું પૂઠું ૦॥ પો. માફ

છુટક ૦॥ અને ૧) પો. જુદું.

અમદાવાદ—જમાલપુર રોડ,
ધી " નટવર " પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ભોગીલાલ નારણદાસ ઓડીવાળાએ છાપ્યું.

ખાસ સૂચનાઓ

૧—આવતું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

૧૯૭૫ના વર્ષનું પહેલું પુસ્તક નામે " આગળ ધસો " બનતાં સુધી આસો માસમાં અને નહિ તો દીવાળી પછીથી વી. પી. કરીમોકલાશે. માટે—

૧ જેમને નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાં ન રહેવું હોય

૨ જેમનું ઠેકાણું બદલાયું હોય

૩ જેમને સાદાંને બદલે પાકાં પૂઠાંના ગ્રાહક થવું હોય

ઉપલામાંનું જે કાંઇ જેમને લખવાનું હોય તેમણે આ પુસ્તક (વિવેકાનંદ—ભાગ ૫ મો) પહોંચતાં એક માસ સુધીમાં પોતાના નવા રજીસ્ટર્ડ નંબર સાથે બને તેટલું જલદી લખી મોકલવા મે. કરવી.

૨—લવાજમ અને કદ.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું વાર્ષિક મૂલ્ય જેનું તેજ—એટલે કે સાદાં પૂઠાં સાથે બે રૂપિયા અને પાકાં પૂઠાં સાથે ત્રણ રૂપિયા રહેશે; પરંતુ વાર્ષિક પૃષ્ઠ બે હજારને બદલે દોઢ હજાર આવશે. આ તેમજ બીજી બાબતોની વધુ હકીકત હવે પછીનાં પૃષ્ટોમાં આપેલી જણાશે.

૩—આફ્રિકા ઇ. દેશાવરનાં ગ્રાહકોને સૂચના.

આફ્રીકા ઇ. હિંદની બહારના દેશો કે જ્યાં વેલ્યુપેબલ મોકલી શકાતાં નથી, ત્યાંનાં વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ગ્રાહકોને સૂચવવાનું કે,

આ પુસ્તક મળતાં તુરતમાંજ તેમણે સં. ૧૯૭૫ ના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય વધારાના પોષ્ટેજ ઇ. સાથે રૂ. ૨—૬—૦ (ચાર શીલીંગ) અને પાકાં પૂઠાના ગ્રાહક રહેવું હોય તો રૂ. ૩—૯—૦ (૭ શીલીંગ) ઠીક પડે તે રીતે નીચે જણાવેલ શિરનામે અમદાવાદ મોકલી આપવું.

પોસ્ટલ ઑર્ડરના દર શિલીંગે હિંદુસ્થાનમાં હવે ૦ા—ા મળતા હોવાથી તે હિસાબે ઉપર લખ્યું છે. વળી ૧૯૭૬ નાં પુસ્તકો મોકલવાનું પણ બને તેટલું વહેલું શરૂ કરવાનું હોવાથી બની શકે તેમણે ૧૯૭૫ ની સાથે ૧૯૭૬ ના વર્ષનું લવાજમ પણ ઉપલા હિસાબે મોકલી આપવું સારૂં છે. એ ઉપરાંત ખાતાનાં બીજાં પુસ્તકો તથા સેટોની જાહેરાત આ પુસ્તકને છેડે અપાઇ છે તેમાંથી જોઈએ તેમણે તેના મૂલ્ય ઉપરાંત ટપાલ ખર્ચ એવડું ગણીને મોકલી આપવું. શિરનામું નીચે પ્રમાણે:—

MANAGER, SASTU SAHITYA VARDHAK KARYALAYA.-AHMEDABAD (INDIA.)

૪—ફરી છપાયલાં પુસ્તકો.

સદ્‌ગુણી બાળકો, બાળસદ્‌બોધ અને બાળકોની વાતો આ ત્રણે બાળોપયોગી પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ છપાઇને તૈયાર થઇ છે. કાગળો વગેરેની મોંઘવારી બદલ ખોટ ખમી લેનાર ગૃહસ્થો મળી આવવાથી કિંમત પ્રથમના જેટલીજ રખાઈ છે.

૫—પ્રભુમય જીવન.

એક અંગ્રેજી ગ્રંથના ભાષાન્તરરૂપે આ ગ્રંથ વિવિધગ્રંથમાળાના ૯૭—૯૮મા પુસ્તક તરિકે પ્રકટ થયા પછી તેની છુટક માગણી પણ પુષ્કળ થયા કરવાથી તે ફરીથી છાપવા અપાઈ ચૂક્યું છે. મહિના માસમાં આઠેક આનાની કિંમતથી તે બહાર પડશે. “**અનંતાનુભૂતિ કિંવા અનંતજીવન**” એવા નામથી એજ ગ્રંથનું એક બીજું ભાષાંતર થોડા વખતપર **ગુજરાતી પ્રેસ** તરફથી પણ રૂ. સવાએની કિંમતે પ્રસિદ્ધ થયું છે અને ભાષાન્તર ઉમદા હોવાનું જણાવાયું છે. આ સંસ્થાદ્વારા નિકળતાં પુસ્તકો માત્ર સસ્તાંજ છે, કે તેની સાથે

ભાષાંતર વગેરેમાં સારાં પણુ છે ? તે સમજવા માટે આ બંને ભાષાંતરો સરખાવી જોવાનું વાંચકવર્ગને ઠીક સુગમ થશે.

૬—ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ.

ઉપલું પુસ્તક પણ હવે ખલાસ થયું છે. ગુજરાતી પ્રેસે છાપેલો એકાદશ સ્કંધ તેજ ઠેકાણેથી (મુંબઇ–૧) હજી મળશે ખરૂં.

૭—મ્હોટાં તેમજ માળાઓનાં પુસ્તકો.

વિવિધ તથા ચરિત્રમાળાના આગલા સેટો થોડા થોડાજ રહેવાથી નિકાલને ખાતર હવેથી તેમાંનું દરેક પુસ્તક છુટું પણ અપાશે. ઘણુાંખરાં મ્હોટાં પુસ્તકો પણ થોડાં થોડાંજ રહેવાથી વહેપારીઓ પાછળથી વધુ કિંમત ન પડાવે તેટલા સારૂ તે તેમને અપાવાં બંધ થયાં છે. આ વિષયની વિગતે જાહેર ખબર આ પુસ્તકની છેવટે અથવા છુટા ચોપાનીયારૂપે અપાયલી જણાશે.

આર્થિક સહાય.

સં. ૧૯૭૨ સુધીનો હિસાબ બહાર પડયા પછીથી જુદાં જુદાં ખાસ નિમિત્તો બાબત મળેલી નીચે મુજબની સહાય આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવી છે.

રૂ. ૯૦૦ શેઠ રમણુલાલ કેશવલાલ મુ. પેટલાદ તરફથી તેમના વડિલ બંધુ સ્વ. શેઠ નારાણુભાઇ કેશવલાલ નિમિત્તના ફંડમાંથી વાલ્મીકી રામાયણુના ભાષાન્તર ઇ. ખર્ચ બદલ. તા. ૧૩–૭–૧૯૧૭.

૬૫૦ જીવણુલાલ અને કું. વાળા શેઠ જીવણુલાલ મોતીચંદ અને રામજીભાઇ હંસરાજ તરફથી સહગુણી બાળકો,

બાળકોની વાતો અને બાળસદ્‌બોધ, આ ત્રણ બાળો-પયોગી પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ (કુલ પ્રત ૧૧૯૦૦) હાલ છપાવી, તેની, કિંમત, કાગળો ઈ. ની મોંઘારતને લીધે વધુ ન રાખવી પડે તે નિમિત્ત. રૂ. ૨૫૦) તા. ૪–૮–૧૯. રૂ. ૪૦૦) તા. ૨૩–૭–૧૯.

૧૨૦૦ મુંબઈ નિવાસી એક શુભેચ્છક સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં સં. ૧૯૭૫ નાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય મોંઘારતને લીધે નહિ વધારવાના ખોટ ફંડ ખાતે. તા. ૪–૮–૧૯.

૧૨૦ પંડિત શોભાલાલ શાસ્ત્રી મુ. ઉદયપુર તરફથી ધર્મપુસ્તક છપાવવામાં ઉપયોગ કરવા નિમિત્ત. તા. ૪–૮–૧૯.

૨૫૫ા સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના અન્નવસ્ત્રાદિ જાતખર્ચ નિમિત્ત.

૫૦ શ્રીયુત મનુભાઇ સુબેદાર—મુંબઇ. તા. ૨૩–૪–૧૮.

૩૨ શ્રીયુત જીવણલાલ મોતીચંદ તથા રામજીભાઈ હંસરાજ—કલકત્તા. તા. ૨૩–૪–૧૮.

૨ શ્રીમતિ સોના લક્ષ્મીબાઈ—માથેરાન. તા. ૬–૫–૧૮.

૮૦ મહંતશ્રી રઘુવીરદાસજી મહારાજ—દુધરેજ.
રૂ. ૫૦) તા. ૧૦–૮–૧૮ અને રૂ. ૩૦) તા. ૮–૭–૧૯.

૫ા શ્રીયુત કેશવલાલ વિ. ઠક્કર—વાંકાનેર તા. ૩૦–૮–૧૮

૭૫ શ્રીયુત હીરજી મંગળજી સુચક—જીંજા—આફ્રીકા.
રૂ. ૫૦ તા. ૧૩-૧૧-૧૮ અને રૂ. ૨૫ તા. ૧૨-૩-૧૯

૧૦ શ્રીયુત રતિલાલ નારણદાસ—પાલીતાણા. તા. ૮–૭–૧૯.

૧ એક સંત તરફથી—દુધરેજ. તા. ૮–૧–૧૯.

૩૧૨૫ા કુલ. મોતીશંકર વહાલજી. વ્યવસ્થાપક.

અનુક્રમણિકા

શુદ્ધિપત્ર

છપાતી વેળા રેફ, હ્રસ્વ ઈ, રજ્જુ, વરડુ વગેરે ઉડી જવું એ સ્વાભાવિક જેવું થઇ પડયું છે. વાંચતી વેળા એવી અશુદ્ધિઓ સમજાઇ જાય તેમ હોવાથી અહિં માત્ર મુદ્દામ અશુદ્ધિઓજ આપેલી છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૨	૧૨	કૃપને	કૃપાને
૫૦	૧૧	નાદની	નિનાદ
૫૪	૪	જાતિનોજ	નીતિનોજ
૬૩	૫	નવચેતનવત	નવચેતનવંત
૬૬	૨	સંકડાઈને	સંકળાઈને
૭૨	૨૪	બીજા	બીજી
૧૫૯	૧૩	વિજ્ઞાનના	વિદ્વાનના
૧૭૩	૧૨	વાસનાનો	વાસનાને
૧૯૧	૧૯	મેળવાનાં	મેળવવાનાં
૨૧૩	૨૪	ब्रह्मण्याध्याय	ब्रह्मण्याधाय
૨૧૪	૧૯	અપણું	અર્પણ
૨૫૧	૩	દુષ્કાર્મ	દુષ્કર્મ
૨૭૫	૧	કાયદો છો	કાયદો છે
૨૭૯	૧૮	સ્વાતંત્ય	સ્વાતંત્ર્ય
૩૦૪	૧૨	સવ તેજ	તે સર્વ તે પોતેજ છે.
૩૦૬	૨	अहं निज	अयं निज
૩૪૪	૫	કરવા	કરતા

ખાસ બાબતો

વિવિધગ્રંથમાળાનું ૧૯૭૫ નું નવું વર્ષ.

આવતું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

આગલા પૃષ્ઠમાં જણાવ્યા મુજબ ૧૯૭૫ નું પહેલું પુસ્તક બનતાં સુધી આવતા આસો માસમાં અને તેમ નહિજ બને તો દીવાળી પછી તુરતગાંજ પ્રત્યેક ગ્રાહક ઉપર વી. પી. થી મોકલવું શરૂ થશે. માટે તે આવ્યેથી વી. પી. ખર્ચ સાથે રૂા. બે અને એક આનો ભરીને સ્વીકારી લેવું. પાકા પૂઠાનાં ગ્રાહકોએ રૂા. ત્રણ અને એક આનો ભરવાનો છે.

૧. જે બન્ધુઓને હવેથી ગ્રાહકમાં ન રહેવું હોય
૨. જેમનું ગામ યા ઠેકાણું બદલાયલું હોય
૩. જેમને સાદા પૂઠાનાં વર્ગમાંથી પાકાં પૂઠાના વર્ગમાં આવવું હોય

ઉપલામાંનું કાંઇ પણ જેમને લખવાનું હોય તેમણે ભાદરવા માસની આખર સુધીમાં અવશ્ય લખી મોકલવું.

આ પ્રમાણે ન કરતાં વી. પી. આવ્યેથી પાછું વાળીને સંસ્થાને નુકસાનમાં અને પોતાની જાતને પાપમાં નાખવી એ તો ખરાબજ કહેવાય.

બહાર ગામ જવું પડવાથી કે બીજા કારણથી ઘર આગળ ન રહી શકાય તેમ હોય ત્યારે પૈસા ભરીને વી. પી. સ્વીકારી લેવાની સૂચના ઘરનાં માણસોને કે પડોશીને પ્રથમથીજ આપી રાખવી જોઇએ. વળી દશ દિવસ સુધી પોષ્ટ ઑફીસમાં વી. પી. અનામત પણ રખાવી શકાય છે.

સંવત ૧૯૭૫ માટેનાં પુસ્તકો.

સં. ૧૯૭૫ ના વર્ષમાં નીચલામાંનાં બનશે તે તે પુસ્તકો નિકળશે અને વધુ પસંદગી જારી રહી તેમાંથી પણ કહાડવાની છુટ રહેશે.

આગળ ધસો—આ પુસ્તક પ્રખ્યાત અમેરિકન વિદ્વાન માર્ડનનાં "પુશીંગ ટુ ધ ફ્રન્ટ" નું ભાષાન્તર છે. રામકૃષ્ણ કથામૃત–ભાગ ૨ જો, વિવેકાનંદ–ભાગ ૬ ઠ્ઠો, બંકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ, સાધના, સામાજિક વાર્તાઓ, સત્ય નિબંધાવળી, ઉપનિષદ્‌નો આદેશ, દાસત્વનાં દુ:ખ, અખાની વાણી–ભાગ ૨ જો, અર્વાચીન શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રીય વિચાર, બોધપ્રદદ્રષ્ટાંતમાળા, આરોગ્ય લેખાવળી, દેશદર્શન, આર્યોનાં પર્વ, બાળકો પ્રત્યેની ફરજ, સુબોધક નીતિ કથા. ઇત્યાદિ.

કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉય, સ્વામી વિવેકાનંદ અને નેપોલિયન બોનાપાર્ટનાં વિસ્તૃત જીવન ચરિત્રો તેમજ શારીરિક અને માનસિક ઉન્નતિને લગતાં કેટલાંક ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તૈયાર થાય છે. તેમાંથી પણ યથાવકાશ નિકળશે. સર રવીંદ્રનાથ ટાગોરનું પણ એકાદ પુસ્તક બનતાં સુધી આ વર્ષમાં નિકળશે.

લવાજમ જેનું તેજ—કદમાં ફેરફાર.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના કદમાં અને તેટલાજ પ્રમાણમાં મૂલ્યમાં વધારો કરીને કાગળો ગ્લેજ વાપરવાનું જારી થયું, તેની સાથે સાથેજ લડાઇના કારણથી કાગળ, પૂઠાં, છપાઇની અગવડ વધતી ચાલી અને મોંઘવારીની પણ હદ રહી નહિ. કાગળોની બને તેટલી સગવડ શરૂઆતમાં કરી લેવાઇ; પરંતુ તે ક્યાં સુધી પહોંચે ? આગળ ચાલતાં મ્હોટાં પુસ્તકો માટેના કાગળોનો ઉપયોગ પણ માળામાં કરાતો ચાલ્યો, છતાં પણ છેલ્લાં બેએક વરસોમાં વિવિધ ગ્રંથમાળા માટે

હજારો રૂ. ના કાગળો અને પૂઠાં ચારથી પાંચગણા ભાવે લેવાં જ પડયાં. અને છપાઇ, પગાર, ભાડાં વગેરે ખર્ચો વધતા ગયા તે જુદા.

આવી મોઘારતને લીધે લગભગ સર્વ માસિકો અને વર્તમાન-પત્રોને કદમાં, મૂલ્યમાં કે કાગળોમાં ફેરફાર કરવો પડયો, અને મન માનતી કિંમત રાખનાર બુકસેલરોએ પુસ્તકોની છપાઈ ચુકેલી કિંમતમાં પણ વધારો કર્યો.

આવા સંયોગોમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાના મૂલ્યમાં પણ લાગત જોગો વધારો કરવામાં આવ્યો હત તો કોઇ ના પાડે તેમ નહતું; પરન્તુ સસ્તાપણાદ્વારા સરલતાથી થઈ શકતા જ્ઞાન પ્રચારના હેતુને લઇને દરેક પ્રકારની મોઘવારીથી પીડાઈ રહેલા જનસમાજ ઉપર આ બાબતની પણ મોઘવારી ઉમેરવાનું ઠીક નહિ લાગવાથી ઉપર જણાવ્યું તેમ મ્હોટાં પુસ્તકોનું કામ બાજુ રાખીને તથા તેવા કોઈ કોઈ પુસ્તકને સ્હેજ મોંઘુ થવા દઇને પણ આ માળાને લડાઇ મટતાં સુધી જેના તેજ મૂલ્યથી અને કદથી જારી રાખવામાં આવી છે.

ઇશ્વિર કૃપાથી ગયા માસમાં સુલેહ જાહેર થઈ ચૂકી છે અને કાગળોના ભાવ ઘટયા છે; તોપણ લડાઇ પહેલાંના કરતાં હજી ત્રણ ગણા તો રહ્યાજ છે. વળી છપાવવાના અને બંધાવવાના તથા વ્યવસ્થાના ખર્ચમાં થયેલો વધારો પણ ચાલુજ છે.

મદદ માટે વિનતિ.

આવા સંયોગો વચ્ચે ખર્ચના પ્રમાણમાં આ માળાનું મૂલ્ય એવડું કરવું પડે તેમાં નવાઇ નથી, પરન્તુ જનવર્ગની અભિરૂચિ વાંચન તરફ હજી જોઇએ તેવી દઢ થયેલી નહિ હોવાથી મૂલ્ય વધારવામાં આવતાં અનેક ચાલુ ગ્રાહકો વાંચનનો લાભ લેતાં અટકે તેમ હોવાથી એવો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હતો કે વાર્ષિક પૃષ્ઠસંખ્યા એને બદલે દોઢ હજારની અને મૂલ્ય એને બદલે ત્રણ રૂા. કરીને

ચલાવી લેવું. પરંતુ એટલામાં આ સંસ્થા તરફ સદ્ભાવ ધરાવનાર એક ઉદારાત્માએ આ સંસ્થાને વરસ દિવસ માટે બારસો રૂ. ની મદદ આપવા રૂચિ દર્શાવતાં તે રકમનો ઉપયોગ વિવિધમાળામાં ખોટ ખમવા ખાતે કરવાનું રાખીને તેમજ બીજી મદદ જાહેર અપીલદ્વારા નિકળી આવવાની ગણત્રી રાખીને વાર્ષિક મૂલ્ય જેનું તેજ—બેજ રૂપિયા કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં કાંઈ નહિ તો અરધો અરધ ગ્રાહક તો એવાં હશેજ કે જેઓ લવાજમ વધાર્યું હોત તો એકાદ રૂપીઓ કાંઇ પણ અગવડ વિના વધુ આપી શકત. તો આશા છે કે સારી સ્થિતિવાળા ગ્રાહક સજ્જનો આ બાબત તરફ યથાશક્તિ ઉદારતા દર્શાવશેજ; અને સામાન્ય શક્તિવાળા ગ્રાહકો પણ કાંઇ નહિ તો પોતાના ફાળા પુરતી રૂપિયો આઠ આનાની રકમ પણ મોકલી આપીને પોતાને માટે સંસ્થાને ખોટ ખમવા દેશે નહિ.

આ ખોટ ફંડ ખાતે વિશેષ મદદ આવી મળશે, અથવા તો કાગળ વગેરેના ભાવો સારા પ્રમાણમાં ઘટવા પામશે તો તે બચતનો ઉપયોગ આ માળામાં પૃષ્ઠની સંખ્યા વધુ આપવામાંજ થશે.

દરેક મોકલનારે આ મદદ મનીઓર્ડરથી અથવા કાર્યાલયમાં વ્યવસ્થાપકને રૂબરૂ પહોંચાડવાની છે. ગ્રંથમાળાના યા બીજા વી. પી. ભેગી તે રકમ મંગાવી લેવા લખવું નહિ.

દરેક રકમની પહોંચ ધણીના નામ–ઠામ સાથે વિવિધમાળાના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થશે. કમમાં કમ આઠ આના સુધીની રકમ મોકલી શકાશે.

લાઇબ્રેરીઓને સૂચના.

લાઇબ્રેરીઓ ઉપર અન્ય ગ્રાહકોની પેઠે વી. પી. નહિ મોકલાતાં તેમણે પોતાનું લવાજમ મ. ઓ. થી મોકલવું જોઇએ અથવા તો પુસ્તક વી. પી. થી મોકલવા લખવું જોઇએ. કેટલીક લાઇબ્રેરીઓ

તરફથી ગયા શિયાળામાં ૧૯૭૫ ના લવાજમના મનીઓર્ડર આવેલા, પરન્તુ ૧૯૭૫ માટે નક્કીપણું ન હતું; જેથી દિલગીરી સાથે તે મનીઓર્ડર પાછા વાળવા પડયા હતા.

મનીઓર્ડરને બદલે વી. પી. ની રીતજ વધુ સારી છે.

લાઇબ્રેરીઓએ અને નવા ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારા સજ્જનોએ તેમજ ચાલુ ગ્રાહકોએ મનીઓર્ડરથી લવાજમ મોકલવા કરતાં વી. પી. ની રીતેજ પુસ્તક મંગાવીને લવાજમ ભરવું એ વધારે સગવડ તથા સલામતીભર્યું છે. મ. ઓ. ખર્ચ તો બન્નેમાં સરખોજ છે.

લવાજમની પાવતી.

પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાતાં તેના ઉપર રૂપિયાના આંકડા સહિત જે શિરનામું છાપેલું હોય છે, તેનેજ લવાજમ ભરવાના દાખલારૂપ સમજવાનું છે, છતાં જેમને જુદોજ દાખલો અથવા બેવડા બીલની જરૂર હશે તેઓ અર્ધા આનાની ટીકીટ મોકલીને તે મેળવી શકશે.

સાદાંને બદલે પાકાં પૂઠાંનાં પુસ્તકો લેવા વિષે.

દરવર્ષની પેઠે આ વર્ષે પણ સાદાં પૂઠાંને બદલે પાકાં પૂઠાંના વર્ગમાં ગ્રાહક થવાનું ખાસ યાદ કરાવવામાં આવે છે. એક રૂપિયો વધારે ખર્ચીને અનેકગણાં પોચવડાં પુસ્તકો મેળવવાના લાભ ખુલ્લાજ છે.

હવે પછીથી નવા વર્ષના પહેલા પુસ્તકને બદલે પુરા થતા વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તકજ વી. પી. થતું રહેશે.

સં. ૧૯૭૩ ના છેલ્લા પુસ્તકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હવેથી દરેક નવા વર્ષનું લવાજમ વસુલ કરવા માટે તે તે વર્ષનું પહેલું પુસ્તક વી. પી. ન કરી મોકલતાં પુરા થતા વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તકજ વી. પી. કરી મોકલાશે. જેઓ તે વી. પી. પાછું વાળશે તેઓ તે પુસ્તક ગુમાવશે અને પોતાની બેકાળજીનું ફળ પોતેજ ભોગવશે. આ પ્રમાણે ગુમાવેલું પુસ્તક પુરી કિંમત ખર્ચવા સિવાય તેમને મળી શકશે નહિ-પછી તે ગમે તેટલી કિંમતનું હો.

ઉપલા ધોરણને અનુસરીને ૧૯૭૪ નું આ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થીજ મોકલાયું હોત; પરંતુ કેટલીક અગવડને લીધે ૧૯૭૫ ના વર્ષથીજ તેમ કરવાનું રાખ્યું છે.

પુસ્તકો ગેરવલ્લે જવા વિષે.

જેમનું કોઇ પુસ્તક ગેરવલ્લે જાય તેઓ અહીંથી તેની રવાનગીની તારીખ મેળવીને પોષ્ટ ખાતાપર અરજી કરી શકશે. જેમણે ગેરવલ્લે જવાની જુવાબદારી આ સંસ્થા ઉપરજ રાખવી હોય તેમણે દરેક પુસ્તક રજીષ્ટર્ડ કરી મોકલવા માટે દશ આનાનો જુદો મ. ઓ. મોકલવો જોઇએ.

નવા થનાર ગ્રાહકોને ખાસ ભલામણ.

વિવિધ ગ્રંથમાળાની બાબતમાં અત્યાર અગાઉ કોઇવાર નહિ બનેલો એવો પ્રસંગ એ બન્યો હતો કે તેના ગ્રાહક થવાની માગણી તેની વધારાની છપાતી પ્રત કરતાં પણ વધુ આવી પડી હતી અને તેથી સેંકડો ગ્રાહકોને દિલગીરી સાથે નોંધી શકાયાં નહિ હતાં.

હવે નવા વર્ષથી વધુ પ્રતો છપાવવાની ગોઠવણ થયેલી હોવાથી જે સજ્જનો ઉપર જણાવ્યું તેમ આ માળાના ગ્રાહક થઇ શક્યા નથી તેમણે દીવાળી પછીથી ફરીથી ગ્રાહક થવા લખી મોકલવું.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થવા માટે નીચે મુજબનો પત્ર લખી મોકલવાની જરૂર છે; અને પછી ગ્રાહકમાંથી બંધ પડવું હોય ત્યારે તે મુજબની ખબર આપીને ખુશીથી બંધ પડી શકાય છે.

'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' ની શાખાના વ્યવસ્થાપક,

મુ. અમદાવાદ.

વિ. કે, 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના સંવત ૧૯૭૫ ની શરૂઆતથી અમને ગ્રાહક ગણી તેનાં કાર્તકથી હાલ સુધીમાં નીકળેલાં પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી વાર્ષિક મૂલ્ય વસુલ કરશો; અને આ તેમજ દરેક વર્ષનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલી તેના પછી આવતા નવા વર્ષનું

મૂલ્ય વસુલ કરતા રહેશો. અમારે ગ્રાહક નહિ રહેવું હોય ત્યારે તમને અગાઉથી ખબર આપશું.

પુસ્તકો રૂ. $\frac{\text{ત્રણ}}{\text{બે}}$ ના લવાજમવાળાં $\frac{\text{પાકાં}}{\text{સાદાં}}$ પૂઠાંનાં મોકલશો.

ગ્રાહક થનારનું પૂરૂં નામ ....

ઠેકાણું ....

ગામ .... પોષ્ટ .... જીલ્લો ....

તારીખ .... ગ્રાહકની સહી.

પત્ર લખનારાઓને ખાસ સુચના.

૧ બહુ ઝીણા અક્ષરે : તેમજ પેનસીલવડે અને ખીચોખીચ ન લખતાં સાફ વંચાય તેવી રીતે શાહીથીજ લખવું જોઇએ.

૨ દરેક પત્રમાં પોતાના પુરા નામ ઠામ સાથે પોતાનો ગ્રાહક નંબર પણ અવશ્ય લખવો જોઇએ.

૩ ઉત્તરની જરૂર હોય તેમણે બેવડીયું કાર્ડ કે ટીકીટ મોકલવી.

૪ ગુજરાતી કે હીંદી પોતાની માતૃભાષા હોવા છતાં પણ કેટલાક અંગ્રેજી ભણેલા સજ્જનો "વધુ વજન" :પડવાના મોહથી યા બીજા કારણથી અંગ્રેજીમાંજ ગોટપીટ લખી મોક્લે છે; પરન્તુ એ તો વજન પાડવા કરતાં વજનને ખોવા જેવું જ છે.

૫ ટપાલ યા રેલ્વે રસ્તે પુસ્તકો મંગાવનારે તેમજ વિવિધ ગ્રંથ માળાના જુના યા નવા ગ્રાહક થનારે મુંબઈ નહિ લખતાં અમદાવાદજ લખવું જોઇએ.

ઉપર પ્રમાણે નહિ થવાથી પત્રના નિકાલમાં ઢીલ થવાનો ખાસ સંભવ છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું ૧૯૭૪નું વર્ષ.

છપાવવામાં ઢીલ.

મોંઘેભાવે કાગળોની સગવડ કરી રાખવા છતાં છાપખાનાની સગવડ અનેક કારણોને લીધે પ્રથમના જેવી નહિ રહેવાથી ૧૯૭૪ નાં પુસ્તકો છપાવવામાં ઘણીજ ઢીલ સ્હેવી પડી છે; અને આ છેલ્લું પુસ્તક છેક ૧૯૭૫ ના ચોમાસામાંજ મોકલવા બને છે.

આ પ્રમાણે વિવિધગ્રંથમાળા લગભગ એક વર્ષ જેટલી પાછળ પડી જવાથી ૧૯૭૫ નું વરસ વગર પુસ્તકે અને વગર લવાજમે મૂકી દઇને હવે જે પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાય તે ૧૯૭૬ નુંજ ગણવાનો વિચાર પ્રથમ થએલો; પરંતુ લખાણોની છતી તૈયારીએ આવો ખાડો પડવા દેવાનું ઠીક નહિ લાગવાથી તે વિચાર હાલ તુરત તો પડતોજ મુકાયો છે. એવી આશાથી કે હવે લડાઇ મટી છે તો થોડા ઘણા સમયમાં એ ખાડો પુરી શકાશે.

આ પ્રમાણે વિવિધ ગ્રંથમાળાના કામમાંજ અગવડ હોય ત્યાં પુનરાવૃત્તિઓ, નવા ગ્રંથો અને ચરિત્રમાળાની તો વાતજ શી ? સ્વતંત્ર પ્રેસની સગવડ સિવાય હવે નભવું અને જોઇતું કામ થવું અસંભવિત છે. ઇશ્વર કૃપાથી સંસ્થાના નવા અવતારની બાબત આગળ વધતી જાય છે અને આશા રહે છે કે આગળ ઉપર સર્વ અગવડ દૂર થઇ પ્રથમના કરતાં પણ અનેક ગણી સેવા બજાવવાને આ સંસ્થા શક્તિમાન થશે.

૧૯૭૪ ના સેટ હવે શિલક નથી.

આગળ લખેલા કારણને લીધે ૧૯૭૪ ના વર્ષનો એક પણ સેટ હવે શિલક નથી. માત્ર સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં "સંસ્મરણો" અને "સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૫ મો" એ બે પુસ્તકોજ થોડાં થોડાં રહેલાં હોઇ પહોંચશે ત્યાં સુધી છુટક કિંમતે મળી શકશે.

૧૯૭૪ ના વર્ષનાં પુસ્તકોનો પૃષ્ઠમેળ.

ગ્રંથાંક	ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ સંખ્યા	ચિત્ર
૮૫ થી ૮૮	રામકૃષ્ણ કથામૃત—ભાગ ૧ લો	૬૫૬	૧
૮૯ થી ૯૧	યુવકરત્ન	૫૦૪	૧
૯૨ થી ૯૩	સંસ્મરણો	૨૫૬	૦
૯૪ થી ૯૬	વિવેકાનંદ—ભાગ ૫ મો	૩૯૨	૧
		૧૮૦૮	૩

બહારની જાહેર ખબરોનાં પૃષ્ટ પંદરેક એમાંથી બાદ કરી ચિત્ર બદલ પૃષ્ટ ૪૮ ઉમેરવાનાં છે.

જણાવવાની જરૂર નથી કે ગયા ૧૯૭૩ નાં વર્ષમાં પૃષ્ઠસંખ્યા વધી જવાથી તેના બદલામાં સોથી બસો પૃષ્ઠ ૧૯૭૪ ના વર્ષમાં ઓછાં આવવાનું પ્રથમથીજ જણાવાયું હતું. **વ્યવસ્થાપક.**

શ્રીયુત અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયારનો સ્વર્ગવાસ.

સ્વર્ગના નામવાળાં અને બીજાં અનેક પુસ્તકો, લેખો અને ભાષણોદ્વારા ગુજરાતની ઉમદા સેવા બજાવનાર વૈદ્ય અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયારનો દેહાંત મુંબઇમાં કોલેરાના વ્યાધીથી ગઇ તા. ૧૮-૭-૧૯ સંવત ૧૯૭૫ ના અસાડવદ ૬ શુક્રવારે પ્રાતઃકાળે થયો છે. ગુજરાતે આથી એક આનંદી અને ઉદાર સાહિત્યસેવક ગુમાવ્યો છે.

આ સંસ્થા તરફથી નિકળેલાં "નવા યુગની વાતો "ના બે ભાગ, "બાળકોની વાતો" "નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુના જીવનમાંથી લેવાનો બોધ" "નસીબ ફેરવવાની કુંચી" આ પાંચ નહાનાં પુસ્તકો તેમણે પૂર્ણ નિષ્કામભાવથી તૈયાર કરી આપ્યાં હતાં;

અને બીજાં પણ બે ત્રણ પુસ્તકો 'વિવિધ ગ્રંથમાળા', માટે તેમણે તૈયાર કર્યા હતાં. તેમનું લખેલું "સાચું સ્વર્ગ" નામનું ઉપયોગી પુસ્તક વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલું વાંચકોના સ્મરણમાંજ હશે. તેમના સંબંધમાં "ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ભવિષ્ય" એ પુસ્તકમાં નીચે મુજબની નોંધ તેમની હયાતીમાંજ લેવાઇ હતી.

" એઓ આર્થિક અથવા કારોબારી સહાય આપી શકે તેમ નહિ હોવા છતાં સસ્તા સાહિત્યના કાર્ય પ્રત્યે તેમની ખાસ સહાનુભૂતિ હોવાને લીધે તેમને સભ્ય નીમવામાં આવ્યા હતા. સંસ્થાના કામની શરૂઆત વખતે તેઓ મુંબઇમાં રહેતા હોવાથી અનેક વખત તેમનો મેળાપ થતો, અને સસ્તા સાહિત્યની વાતચીતમાં તેઓ બહુજ રસ લેતા. રહેવા જમવાની સગવડને માટે નાથીબાઇનો સંન્યાસી આશ્રમ શહેરથી બહુ દૂર હોવાથી કાર્યની સગવડને માટે અનેક વખત શહેરમાં રહેવું પડતાં જે ચાર પાંચ સ્થળોનો ઉપયોગ થતો, તેમાં અમૃતલાલભાઈની ઓરડાની ખીચડીમાં જે મોજ આવતી તેવી બીજે મિષ્ટાનમાં પણ ભાગ્યેજ આવતી. એક વખત તેમની પીછાણનાં એક ગૃહસ્થ કુટુંબનાં બાઇને તેમણે વાત કરવાથી તેઓ ગીતાની બીજી આવૃત્તિ છપાવવામાં નાણાં રોકવા તૈયાર થયાં હતાં; પરંતુ જાતે રહ્યાં બાઇ માણુસ, એટલે કદાચ કોઈ વખત વચમાંજ નાણાં માગી બેસે તો મુશ્કેલી; માટે જો પઢીયાર પોતાના નામથી એ નાણાં લઇને સંસ્થાને આપે અને સંસ્થાને તે બાઈની સાથે સંબંધ ન રહે, તોજ તેમનું નાણું લેવું યોગ્ય લાગવાથી પઢીયારે ખુશીની સાથે તે પ્રમાણે કર્યું હતું. મુંબઇમાં જો તેમની પુસ્તકોની વખારવડે નિભી શક્યું હત તો સ્વતંત્ર સ્થળની સગવડ ન કરવી પડતાં ગમે ત્યાં સુધી તેમની વખારનો ઉપયોગ કરવાની તેમની રજા હતી. સંસ્થા તરફની વિવિધ ગ્રંથમાળા માટે જ્યારે પણ માગણી કરવામાં આવે ત્યારે એકાદ બે અંકનું પુસ્તક કશોજ બદલો લીધા વિના લખી આપવાને તેઓ તત્પર રહેતા

આવ્યા છે. એક માસિકમાં એકસમયે એવી મતલબનો લેખ આવ્યો હતો કે આ સંસ્થાના નેતા અને આત્મા તેઓ (પઢીયાર) છે, જેથી તે લખવું અયોગ્ય હોવાનો ખુલાસો તેમણે તે માસિકપર પહોંચાડવા સારૂ લખી મોકલ્યો હતો. પરંતુ એવી નજીવી બાબત માટે તેમ કરવાની જરૂર સમજવામાં આવી ન હતી. પુસ્તકો છપાવવામાં ઉછી દાખલ નાણાં રોકનાર ભાગ્યેજ કોઇક નિકળી આવતું એવા સમયમાં એક પ્રસંગે તેમણે પોતાનાં શિલક પુસ્તકો ગીરવી મૂકવા સુધીની તત્પરતા બતાવી હતી; પરંતુ સેવક તેટલી હદ સુધી જવા માગતો ન હોવાથી તેમજ તેઓને પણ પોતાનાં પુસ્તકો કરજાઉ નાણાંવડેજ છપાવવાં પડતાં હોવાથી તે મુજબ કરવામાં આવ્યું ન હતું.”

લોકસેવાની ઉમદા ઉમેદોને સાથે લઈ સ્વર્ગે સીધાવનાર આ ભક્તાત્માને માટે હવે એજ ઇચ્છવાનું કે નવા સુદ્રઢ તન મન વડે તે ભારતમાતાના અંકને સત્વર દીપાવે અને પોતાની સેવાધર્મની ઉમદા ભાવનાઓને અમલમાં લાવી અનુપમ અમૃતત્વ મેળવે.

જૂનાં લુગડાં ક્હાડી નાખી નવાં પહેરવા માટે માણુસ જેમ ઓરડીમાં જાય છે તેમ અછેદ્ય–અભેદ્ય જીવાત્માનું કહેવાતું મરણ પણ જૂના શરીરને તજી નવું સારૂં શરીર ધારણ કરવા માટે પડદે થવારૂપજ હોવાથી સાધુ આત્માઓ પોતાના યા અન્યના શરીરપતનને માટે ક્લેશ કરતા નથી. સાધુ–સંતોનાં મૃતશરીર, રડવા કકળવાને બદલે વાજતે ગાજતે ક્હાડી જવાનું કારણ પણ એ આર્યસિદ્ધાંતજ છે.

તેટલા માટે દિલગીરી દર્શાવવા જેવું અને શાંતિ ઇચ્છવા જેવું હોય તો શરીર ત્યજનારા સુજનોને માટે નહિ, પરન્તુ શરીર અને તેના વિકારાદિમાં અહં–મમત્વ ધારણ કરાવનારા અજ્ઞાનની ઘોર (કબર)માં જીવતે જીવત દટાઈ રહી અનેકવિધ પાપ–તાપને ખમ્યા કરનારાં હયાત મનુષ્યોને માટેજ છે. તેમને તે વિપરીતભાવો સમજાઈ પલટાઇને તેઓ સુખ શાન્તિ પામે એવી ભાવના સાથે ૐ તત્સત્ । અખંડાનંદ.

ગ્રંથસ્વીકાર.

નીચેનાં પુસ્તકોની પ્હોંચ આભારસહિત સ્વીકારવામાં આવે છે. ખરીદવા ઇચ્છનારે આ સંસ્થાપર ન લખતાં પ્રસિદ્ધકર્તાનેજ લખવું.

જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ—ગ્રંથ ૨ જો. (ભાગ ૪-૫) શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા-પુષ્પ ૨૬ મું. ભાષાંતર કરનાર ગોકળદાસમથુરાંદાસ શાહ. મળવાનું ઠેકાણું બુકસેલર મોહનલાલ મનસુખ શાહ—વડોદરા. ડેમી આઠપેજી પૃષ્ઠ ૫૫૬, કાગળગ્લેજ, પૂઠું પાકું સોનેરી, મૂલ્ય રૂ. ૩.

ક્રોમોપથી અથવા રંગથી રોગ મટાડવાનું નવીનશાસ્ત્ર—લેખક ડોકતર મહાદેવ પ્રસાદ, પ્રકાશક ભોગીલાલ ત્રિકમલાલ વકીલ, 'ધન્વન્તરિ 'ના અધિપતિ—વિસનગર. રોયલ સોળ પેજી પૃષ્ઠ ૩૬૦, કાગળ રફ, પૂઠું સાદું, મૂલ્ય રૂ. ૨, ધન્વંતરી માસિકના ગ્રાહકોને ભેટ.

મા અને છોકરાં—કર્તા સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર, પ્રકાશક ભીખાભાઈ કુબેરભાઇ પટેલ, ચરોત્તર એજ્યુકેશન સોસાઇટી—આણંદ. રોયલ સોળપેજી પૃષ્ઠ ૧૬૪, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું મધ્યમ, મૂલ્ય. ૦।

ડૂબતું વહાણ કિંવા પવિત્રતાની પ્રસાદી—ભાષાન્તર કર્તા ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી, પ્રકટકર્તા કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી, લલિત વાઙ્મય ગ્રંથમાળા—અમદાવાદ. રોયલ સોળપેજી પૃષ્ઠ ૪૮૮, કાગળગ્લેજ, પૂઠું પાકું સોનેરી, મૂલ્ય તે માળાનાં ગ્રાહકો માટે રૂા. ૨। છુટક રૂા. ૩.

પ્રભુ ભકિતનાં કાવ્યો—સંપાદક હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, પ્રકાશક સાકરલાલ બુલાખીદાસ બુકસેલર, બાલાહનુમાન—અમદાવાદ. સોળ પેજી પૃષ્ઠ ૧૬૮, કાગળગ્લેજ પૂઠું, સાદું, મૂલ્ય રૂ. ૦॥

કૃષ્ણ કથા—અસલ ઉર્દુમાં લખનાર ખ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબ દહેલવી, અનુવાદક નિઝામુદ્દીન એ. કુરેશી, પ્રકાશક નિઝામીયા

બુક ડીપો, ત્રણદરવાજા—અમદાવાદ. ડેમી બાર પેજી પૃષ્ઠ ૧૭૨, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું મધ્યમ, મૂલ્ય રૂ. ૧.

પ્રભુચરણે પ્રાર્થનાનાં પદ—રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર કેશવલાલ હરગોવિંદ શેઠ. મળવાનું ઠેકાણું જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ—અમદાવાદ. સોળ પેજી પૃષ્ઠ ૬૪, કાગળ રફ, પૂઠું સાદું, રૂ. ૦ાા

થીઓસોફીનાં મૂળતત્ત્વો—અનુવાદક મણિલાલ નથુભાઇ દોશી, પ્રકાશક અંબાલાલ હરગોવિંદદાસ ગાંધી, પંડ્યાપોળ—અમદાવાદ. સોળ પેજી પૃષ્ઠ ૧૨૮, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું મધ્યમ, મૂલ્ય રૂ. ૦।~

પ્રભુને નામે તથા મહાત્માનું હૃદય—અનુવાદક તથા પ્રકાશક મણિલાલ નથુભાઇ દોશી, રતનપોળ—અમદાવાદ. સોળપેજી પૃષ્ઠ ૧૦૦, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું મધ્યમ, મૂલ્ય. ૦)≋

જ્ઞાતિ-સુધારણા—પ્રયોજકો અને પ્રકાશકો ઠા. શિવદાસ ચાંપસી ભીમજી તથા ઠા. લીલાધર હરિરામ ભીમજી—કચ્છ-નેત્રા. રોયલ સોળ-પેજી પૃષ્ઠ ૧૮૪, પૂઠું સાદું, કાગળ ગ્લેજ, અમૂલ્ય.

રાજર્ષિ ચંદ્રજિત—અનુવાદક મગનલાલ મુગટરામ ભટ્ટ—નાંદોદ. પૃષ્ઠ ૬૪, મૂલ્ય. ૦।=

રત્ન ગીતાવલી—પ્રકાશક ડો. ભાઇલાલ કપુરચંદ શાહ—નાર. પૃષ્ઠ ૪૦, મૂલ્ય ૦)≋

નવાયુગનાં કીર્તન—સંપાદક હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઇ અને કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોશી—વડોદરા. પૃષ્ઠ ૭૨, મૂલ્ય ૦)ー।

પ્રેમવાણી ભજનમાળા (ભાગ ૪ થો)—બનાવનાર હરિભક્ત સોમનાથ બુલાખીદાસ, સરસપુર—અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૬૮, મૂલ્ય. ૦। ‌

જર્મન જાસુસ સ્ત્રી અને સ્વદેશભક્ત રૂશિયન—પ્રકાશક ભીખાભાઈ છોટાલાલ ચોધરી,—વડનગર. સોળપેજી પૃષ્ઠ ૪૦, મૂલ્ય ૦।

લક્ષ્મી હૃદયવાણી—પ્રકાશક લક્ષ્મીપ્રસાદ ઝવેરીલાલ ઠાકર, નડિયાદ. સોળપેજી પૃષ્ઠ ૨૪, કાગળ રફ, પૂઠું સાદું, મૂલ્ય રૂ. ૦।

બોધવચનો—પ્રકાશક વકીલ બળવંતરાય રઘુનાથજી દેસાઈ—વડોદરા. બત્રીસપેજી પૃષ્ઠ ૬૦, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી—અમદાવાદ તરફથી મળેલાં પુસ્તકો.

કદ સુપરરોયલ સોળ પેજી, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠા પાકાં.

સુભદ્રા હરણ—કવિ પ્રેમાનંદરચિત સંપાદક અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની. પૃષ્ઠ ૩૮૮, મૂલ્ય રૂા. એક.

મહાભારતની નીતિકથાઓ—ભાષાન્તર કર્તા મગનલાલ હરિકૃષ્ણ મહેતા. પૃષ્ઠ ૪૨૪ મૂલ્ય રૂા. એક.

માનસશાસ્ત્ર—અનુવાદ કર્તા—હરસિદ્દભાઈ વજુભાઈ દીવેટીઆ. પૃષ્ઠ ૬૨૫, મૂલ્ય રૂા. એક.

ગુજરાતી ભાષાનો કોશ—વ્યંજન વિભાગ ડ. થી ઝ સુધી. રોયલ આઠપેજી પૃષ્ઠ ૧૭૬, પૂઠું સાદું, મૂલ્ય રૂા. એક.

ઈશ્વરસ્તુતિ—પ્રયોજક અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, પ્રકાશક ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.—અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૩૬, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

સંસ્કૃત પુસ્તકો.

વૈષ્ણવોના નિત્યપાઠના ૨૪ ગ્રંથ—પ્રકાશક રણછોડદાસ વરજીવનદાસ પેટલાદી, માધવ ભુવન, કાંદાવાડી—મુંબઈ. બત્રીસ પેજી પૃષ્ઠ ૨૬૪, કાગળગ્લેજ, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦।

શ્રી પુરૂષોત્તમ સહસ્રનામ,—પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. બત્રીસ પેજી પૃષ્ઠ ૬૧૨, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું પાકું, મૂલ્ય ૦।॥–

બ્રહ્મમીમાંસાન્તર્ગત ચતુઃસૂત્રી—પ્રકાશક ટોળક શુભેચ્છક સભાધિકાતા—ભાવનગર. રોયલ સોળપેજી પૃષ્ઠ ૨૧૨, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું બોર્ડ પટીનું, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

વેદાન્ત પરિભાષા—સ્વામીશ્રી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતીકૃત, પ્રકાશક છોટાલાલ નરભેરામ વ્યાસ, મહમદવાડી—વડોદરા. સોળપેજી પૃષ્ઠ ૧૫૦, કાગળ ગ્લેજ. પૂઠું બોર્ડપટીનું, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

હિંદી પુસ્તકો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અથવા ભગવદાશયાર્થ દીપિકા, અન્વયાંકુ ાનુસાર શબ્દાર્થ, ભાષાનુવાદ, વ્યાખ્યા તથા અર્થ નિર્ણાયક ટિપ્પણી ઈત્યાદિ સમેત. (અધ્યાય ૬ સુધી.) લેખક વ પ્રકાશકઃ આર. એસ. નારાયણ સ્વામી—લખનઊ. ક્રાઉન સોળ પેજી પૃષ્ઠ ૮૩૦, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું પાકું સોનેરી, મૂલ્ય રૂા. ૩, સાધારણ સંસ્કરણ રૂા. ૨,

સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ સરસ્વતીજીકા જીવન ચરિત્ર—પ્રસિદ્ધ કર્તા શેઠ રણછોડદાસ ભવાન તથા આર્ય્ય પ્રતિનિધી સભા—મુંબઈ. ડેમી આઠ પેજી પૃષ્ઠ ૪૩૬, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું પાકું, મૂલ્ય રૂ. ૨)

સુબોધ ચંદ્રિકા—કર્તા પરિવ્રાટ સ્વામી બોધાનંદગિરી, મળવાનું ઠે. અમદાવાદ, કાલુપુર, માળાની ખડકીમાં ખુશાલદાસ ગોપાલદાસ. ડેમી આઠ પેજી, પૃષ્ઠ ૪૪૮, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું પાકું, રૂા. ૨ાા.

બત્તીસ રહસ્ય—લેખકઃ અનંતપ્રસાદ ત્રીકમલાલ શ્રી વૈષ્ણવ, પ્રકાશક શાહજી મોહનરાજજી તેજરાજજી મુ. જોધપુર. ડેમી આઠ પેજી. પૃષ્ઠ ૧૫૨, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું બોર્ડપટ્ટીનું, અમૂલ્ય—ફ્રી.

મોક્ષમાર્ગ—રચયિતા બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી બસંતરામ શર્મા, પ્રકાશક શ્યામસ્નેહી વિશુદ્ધાનંદ. ઠે. આગાકા ટંડા, હૈદ્રાબાદ—સિંધ, ક્રાઉન સોળ પેજી પૃષ્ઠ ૧૧૨, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું કાગળનું સાદું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાાૃ

ભારતીય યુવાઓંકી શરીરરક્ષા—લેખક પ્રોફેસર માણિકરાવ, પ્રકાશક જયદેવ બ્રધર્સ—વડોદરા, પૃષ્ઠ ૭૨, મૂલ્ય રૂ. ૦ાૃ.

ઉત્તમ સંતતિ—સુદ્રઢ, સુન્દર ઔર સદાચારી સંતાન ઉત્પન્ન કરનેકા શાસ્ત્ર. પ્રયોજક વ પ્રકાશક વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી—અમદાવાદ. સોળપેજી પૃષ્ઠ ૫૪૪, કાગળગ્લેજ, પૂઠું પાકું સોનેરી, મૂલ્ય રૂા. ૧ાા

બાલકોંકી બાતેં—અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયારકૃત બાળકોની વાતો નામના ગુજરાતી પુસ્તકનો અનુવાદ. કર્તા બાબુ મહાવીર પ્રસાદ

ગહમરી, પ્રકાશક રામસુન્દર રામ મુ. ગહમર, જીલ્લા ગાજીપુર. ક્રાઉન સોળપેજી પૃષ્ઠ ૯૬, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સાદું, મૂલ્ય રૂ. ૦–૮–૦

પ્રતાપ કાર્યાલય–કાનપુર તરફનાં પુસ્તકો.

દરેકની સાઈઝ સુપરરોયલ સોળપેજી અને પૂઠાં સાદાં તથા શોભીતાં છે.

મેરે જેલકે અનુભવ (મહાત્મા ગાંધી લિખિત) પૃષ્ઠ	૯૦.	રૂ. ၀।≈
દેવી જોન અર્થાત સ્વતંત્રતા કી મૂર્તિ.	૯૦	રૂ. ၀।≈
ત્રિશૂળ તરંગ–હીંદી કવિતાઓનો સંગ્રહ. ...	૧૧૨	રૂ. ၀॥
રાષ્ટ્રીય વીણા–દેશભક્તિ કી કવિતાયેં.	૧૧૨	રૂ. ၀॥
કૃષ્ણાર્જુનયુદ્ધ–નાટક...	૧૧૨	રૂ. ၀॥
ભારતકે દેશી રાષ્ટ્ર...	૨૪૦	રૂ. ၀॥।
શ્રીકૃષ્ણ ચરિત.	૯૬	રૂ. ၀।≈
ભીષ્મ–નાટક.	૧૧૨	રૂ. ၀॥
રૂસકા રાહુ–રાસપુટિન.	૧૧૨	રૂ. ၀।≈

મરાઠી પુસ્તકો.

સ્વામી વિવેકાનંદ યાંચે ચરિત્ર—ભાગ પાંચવા. સંપાદક. રામચન્દ્ર નારાયણ મંડલિક, રામતીર્થ કાર્યાલય, ગીરગામ મુંબઈ. ક્રાઉન સોળપેજી પૃષ્ઠ ૭૬૩ થી ૯૧૪, કાગળગ્લેજ, પૂઠું સાદું મૂલ્ય၀॥।≈

સ્વામી વિવેકાનંદ યાંચે ચરિત્ર—ભાગ સહાવા. સંપાદક ઇ. ઉપર મુજબ; પૃષ્ઠ ૯૧૫ થી ૧૦૮૨, મૂલ્ય ၀॥।≈

સ્વામી વિવેકાનંદ યાંચે ચરિત્ર—ભાગ સાતવા. સંપાદક ઇ૦ ઉપર મુજબ. પૃષ્ઠ ૧૦૮૩ થી ૧૨૪૦ મૂલ્ય. ၀॥।≈

સ્વામી વિવેકાનંદજી-કટીબદ્ધ.

स्वामी विवेकानंद
एमना सदुपदेश.
भाग ५ मो.

શું આત્મા અમર છે ?

[ન્યૂયૉર્ક મૉર્નિંગ એડ્વર્ટાઈઝર નામના પત્રમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્ન વિષે જે ચર્ચા ઉભી થઇ હતી તેના સંબંધમાં સ્વામીજીએ એ પત્રદ્વારા આ લેખ પ્રગટ કર્યો હતો.]

" विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति । "

" એહ અવ્યયનો નાશ, કોઇયે ન કરી શકે. "

ભગવદ્ગીતા ૨, ૧૭.

મહાભારત નામના સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં એક એવી કથા છે કે એકવાર યુધિષ્ઠિરને ધર્મે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે જગતમાં સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક શું છે? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, મનુષ્યો પોતાની આસપાસ પ્રત્યેક પળે મૃત્યુનાં દૃષ્ટાંત જુએ છે, છતાં પોતે અમર છે એવી જ માન્યતા તેને રહ્યા કરે છે એ જ મને સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ભિન્ન ભિન્ન અનેક સંપ્રદાયોએ જૂદા જૂદા યુગમાં એ માન્યતાને શિથિલ કરવા માટે અનેક પ્રકારની દલીલોનો ઘણો સબળ પ્રયોગ કર્યો હતો, તે છતાં ઇન્દ્રિયગમ્ય અને અતીન્દ્રિય સૃષ્ટિની વચ્ચે આવેલો અનાદિ ગૂઢ પડદો તોડવામાં નિષ્ફળતા જ મળી છે અને લોકો એવી રીતે જ વર્તતા આવ્યા છે કે જાણે અમે અમર છીએ.

આ પ્રશ્નનો આપણે જીવનપર્યંત અભ્યાસ કર્યા કરીએ તો પણ મનુષ્યની અબાધિત વિચારશક્તિને સંતોષ થાય એવી રીતે જીવન અને મૃત્યુના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવાને, તેમજ આત્મા અમર છે અથવા નથી, એ બેમાંથી એક પણ સિદ્ધાંતને નિશ્ચયાત્મકપણે સાબીત કરવાને આપણે કદિ સમર્થ થઇશું નહિ. મનુષ્યજીવનના શાશ્વતપણા વિષે અથવા તેના અલ્પજીવીપણા વિષે આપણે ગમે તેટલાં ભાષણો આપીએ, ચર્ચાઓ કરીએ, નિબંધો લખીએ, હિમાયત કરીએ, એક એકથી વધારે ગૂંચવણ ભરેલા દર્શનશાસ્ત્રના નવા નવા પારિભાષિક શબ્દો યોજી કહાડીએ, અને "આપણે એ પ્રશ્નનું છેવટનું નિરાકરણ કરી જ નાખ્યું છે અને હવે એ વિષે કશું નવું કહેવાનું રહેતું નથી" એવી ખોટી ભ્રાન્તિથી આપણા હૃદયને ઠગીને ભલે આપણે ઘડીભર નિશ્ચિંતપણે બેસીએ; કદાચ જગતમાં ચાલતી અનેક વિચિત્ર ધાર્મિક કુમાન્યતાઓમાંની એકાદને આપણે આપણા તમામ માનસિક બળથી ચુસ્તપણે વળગી રહીએ અથવા તેમ ન કરીએ તો એવી કુમાન્યતાઓ કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર વૈજ્ઞાનિક કુમાન્યતાઓના ગુલામ બની જઇએ; ઉપર કહેલી જૂદી જૂદી અવસ્થાઓમાંથી ગમે તે એકને આપણે આપણી પોતાની કરી લઇએ છતાં આખરે આપણને એમ જ માલમ પડશે કે વિચારશક્તિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો આ સંગ્રામ સનાતનકાળથી ચાલ્યો આવે છે અને કદાચ વિચારક શક્તિ થોડો વખત વિજયી થતી જોવામાં આવે છે તોપણ આખરે તો જ્યાં તે પ્રથમ પરાજિત થઈ હતી ત્યાં ને ત્યાં જ આવીને બેસે છે અને મનુષ્યના અમરત્વનો પ્રશ્ન તો હજારો વર્ષપર હતો તેવો ને તેવો જ વિવાદિત રહે છે.

પરંતુ આ તુમુલ સંગ્રામ અને મન્થનની પાછળ એક અત્યંત મહત્વની બાબત આજદિન સુધી અપ્રતિહતપણે જેમની તેમ ઉભેલી

જોવામાં આવે છે કે આપણું મન આપણા અંતિમ વિનાશનો ખ્યાલ સરખો પણ લાવી શકતું નથી. ઉપર જણાવેલા મહાભારતના પ્રસંગમાં પણ એજ આશ્ચર્યકારક સત્ય બતાવવામાં આવ્યું છે; અને તે દર્શાવી આપે છે કે આપણા વિનાશની કલ્પના કરવા માટે પણ આપણને આપણાથી તટસ્થપણે—સાક્ષી રૂપે ઉભા રહેવાની જરૂર પડે છે.

આ અદ્ભુત સત્યનું રહસ્ય સમજવાનો યત્ન કરતાં પહેલાં એક વાત તો પ્રથમથી જ જાણી લેવી જોઇએ કે આ સત્યના ઉપર આખા જગતનો આધાર છે. બાહ્ય જગતનું શાશ્વતપણું આંતર્ જગતના શાશ્વતપણા સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયલું છે અને એક સૃષ્ટિનું શાશ્વતપણું સ્થાપન કરીને બીજી સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કરવા માટે ગમે તેવી સબળ દલીલ ઘડી કહાડવામાં આવે તો પણ એ દલીલ ઘડનારને પોતાને જ પ્રતીત થશે કે જગતના આદિ કારણના એક અંગ તરીકે બાહ્ય તેમજ આંતર્ જગતના શાશ્વતપણાનો સ્વીકાર કર્યા વગર તેની પોતાની જ દલીલની સંકલનાનો એક પણ વિચાર ઉત્પન્ન થવો અશક્ય છે. તેની સાથે ઉલટ પક્ષે આ પણ એક ઉઘાડું સત્ય છે કે જ્યારે આપણું મન તેની સીમાઓને ઓળંગી જાય છે ત્યારે જગતમાં પ્રતીત થતો દ્વૈતાભાસ કમી થતાં થતાં છેક અવિચ્છિન્ન એકતામાં પરિણામ પામે છે અને નિર્વિશિષ્ઠ બ્રહ્મનું વિશિષ્ઠ સ્વરૂપ જે બાહ્ય જગત્ છે તે એકલું જ જોનાર વ્યક્તિને પોતાને માટે તો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેનું એકલાનું જ તેને જ્ઞાન થઈ શકે છે. એથી ભિન્ન જગતનું અસ્તિત્વ હોય તો પણ તેને માટે તે નકામું છે, કેમકે તે વિષે તે કાંઈ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ નથી. આથી કરીને આપણે દૃશ્ય જગતના વિનાશની કલ્પના કરી શકતા હોઈએ તો જ આપણા પોતાના વિનાશની કલ્પના આપણાથી થઈ શકે.

આટલે સુધીની દલીલ તો સાદી અને સહેલી છે, પણ ખરી

મુશ્કેલી હવે ઉભી થાય છે. સાધારણ રીતે હું મારા દેહથી જૂદો હોઉં એવી કલ્પના જ મારાથી થઈ શકતી નથી. મારા પોતાના શાશ્વતપણાની કલ્પનાની અંદરજ "હું આ દેહ છું" એવી કલ્પના પણ આવ્યા વગર રહેતી નથી, પણ દેહ તો અશાશ્વત છે—આખા દૃશ્ય જગતની માફક પ્રતિ પળે બદલાતો પદાર્થ છે એ વાત પણ ઉઘાડી જ છે.

ત્યારે આપણે જે શાશ્વતપણાની વાત કરીએ છીએ તે કોનું અને કેવા પ્રકારનું ?

આપણા જીવનની સાથે એક બીજું પણ આશ્ચર્યકારક સત્ય ગૂંથાયલું છે કે જે સત્યના વગર કોઈ પણ જીવી શકે નહિ કે જીવનની મોજ ચાખી શકે નહિ; આ સત્ય તે "આપણે સ્વાધીન છીએ" એવી આપણી માન્યતા છે.

આપણી દરેક પ્રવૃત્તિને ગતિ આપનાર આ જ સત્ય છે. એના ઉપર જ આપણા દરેક વ્યાપારનો આધાર છે. એના વડે જ આપણા પરસ્પરના સંબંધ નક્કી થાય છે; એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય જીવનના બંધારણનું મુખ્ય અંગ જ એ છે. બુદ્ધિપ્રધાનજ્ઞાન સ્વાધીનતાના આ સિદ્ધાંત ઉપર આક્રમણ કરીને તેને તેના પ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે કહાડી મૂકે છે. આજ સુધીના તેના મનાતા પ્રદેશને બુદ્ધિવાદે એક એક કરીને ઝૂંટવી લીધા છે અને કાર્ય કારણની મજબૂત સાંકળોવડે એ જીતાયલા પ્રદેશને ચારે બાજુએથી સજ્જડ બાંધીને જકડી લીધો છે. છતાં એ ચિરસ્થાયી સ્વાધીનતા મનુષ્ય બુદ્ધિનાં પાંખળાંને તિરસ્કારથી હસી કહાડે છે અને જગતના શાશ્વત નિયમ અને તેના પરિણામોના ભારે બોજા નીચે તેને કચરી નાખવાને બુદ્ધિવાદ ગમે તેટલો યત્ન કરે છે તોપણ એ અથાગ બોજા નીચેથી ડોકીયું કહાડી તેના અસ્તિત્વની સાક્ષી પુરે છે. બનવું પણ એમ જ જોઈએ.

મર્યાદિત પદાર્થની વ્યાખ્યા બાંધવા માટે અમર્યાદિત પદાર્થની વધારે વિશાળ ભાવનાઓની જરૂર છે. મર્યાદિતને અમર્યાદિતવડે અને કાર્ય કારણવડે જ સમજાવી શકાય. આટલું છતાં પણ પ્રથમની મુશ્કેલી તો ઉભી ને ઉભી જ રહી! જેને અમર્યાદિત કહીએ છીએ તે કોણ છે? દેહ? મન? શું દેહ અને મન પણ આ જગતના અન્ય પદાર્થોની માફક જગતના નિયમોને અધીન છે એમ સૌ કોઈ જાણે છે જ?

હવે જે પ્રશ્નને આપણે અત્યારે ચર્ચીએ છીએ તે બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ પ્રશ્નોમાં વિભક્ત થઈ જાય છે. કાંતો આ જગત્ એક અનંત પરિવર્તનશાલી તત્ત્વોનો સમૂહ છે અને તે ઉપરાંત તેમાં કાંઈ વિશેષ છે જ નહિ. તે કાર્ય કારણના નિયમોની સાથે અવિચ્છિન્નપણે બંધાયલું છે અને તેના એક પણ અણુમાં તેનું પોતાનું સ્વત્વ નથી. છતાં પણ તે શાશ્વતપણાનો અને સ્વાધીનતાનો મનમાંથી નહિ ભૂસી શકાય એવો આભાસ ઉભો કરી શકે છે, એ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. અથવા તો એમ પણ હોઈ શકે કે આપણા પોતાનામાં તેમ જ જગતમાં એક એવું શાશ્વત અને સ્વાધીન તત્ત્વ છે કે જેથી કરીને મનુષ્ય સ્વભાવમાં વણાઈ ગએલી શાશ્વતપણાની અને સ્વાધીનતાની મૂળ માન્યતા મિથ્યા આભાસ છે એમ કહી શકાય નહિ. આ હકીકત જે આપણી નજર આગળ છે તેને વધારે વિશાળ અનુમાનોદ્વારા સમજાવવી એ વિજ્ઞાનનું કર્તવ્ય છે, પણ પોતાની માન્યતાની સાથે બંધ બેસતી કરવાને માટે મૂળ હકીકતમાંથી અમુક અંશને રદ કરવાની પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તો કહી શકાય જ નહિ.

હવે જો જગતની સમાલોચના કરતી વખતે સદાની અને અત્યંત આવશ્યક જે સ્વાધીનતાની ભાવના છે તેને કિંમત વગરની ગણીને સમાલોચનાના પ્રદેશમાંથી બહાર કહાડી મૂકવામાં આવે તો

મૂળ હકીકતના એક ભાગનું વિવરણ કરવા જતાં બીજા ભાગને રદ કર્યાનો દોષ આવે છે અને તેથી એવી રીતે સમાલોચના કરવાની પદ્ધતિ ખોટી છે.

તેથી કરીને હમણાં આપણે જે બે પ્રશ્નો તારવી કહાડયા હતા તેમાંનો બીજો માનવા જેવો છે. તે એ કે આપણી સ્વભાવ-સિદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે આપણામાં એક શાશ્વત અને સ્વાધીન તત્ત્વ રહેલું છે.

પણ એ તત્ત્વ કયું? તે શરીર તો હોઇ શકે જ નહિ; મન પણ ન હોઇ શકે; કેમકે શરીરનો પણ પળે પળે નાશ થયા કરે છે અને મનનું સ્વરૂપ પણ બદલાયા કરે છે. જેમ શરીર અમુકઅમુક તત્ત્વોનો સમુદાય છે તેમ મનની બનાવટ પણ તેવી જ છે, અને તેથી કરીને પરિણામ રહિત અવ્યય અવસ્થા તેમનાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે જ નહિ. આમ છતાં પણ આ પરિવર્તનશાલી શરીરરૂપી આવરણની અંદર તેમજ સૂક્ષ્મ પદાર્થના બનેલા મનના આવરણની અંદરજ અમર આત્મા રહેલો છે કે જે આત્માજ મનુષ્યનું પ્રકૃત સ્વરૂપ છે અને તે **શાશ્વત, નિત્ય અને મુક્ત** છે.

મન અને જડ દ્રવ્યના બનેલા સ્થૂળ સૂક્ષ્મ દેહોના થરને ભેદીને એ આત્માની જ સ્વાધીનતા બહાર ડોકીયાં કરે છે; સમયે સમયે પલટાતા નામ અને રૂપના આવરણમાં થઇને તેનું નિત્ય મુક્ત અસ્તિત્વ જ વારંવાર ગાજી ઉઠે છે. તેની સનાતનતા, આનંદ, શાંતિ અને વિભૂતિ અજ્ઞાનના ઘાઢામાં ઘાઢા પડદાઓને પણ ભેદીને બહાર પ્રકાશી નીકળે છે અને પોતાનું અસ્તિત્વ સાબીત કરે છે. તે આત્મા જ મનુષ્યનું સત્ય સ્વરૂપ છે. તેજ જરા, મરણ અને ભીતિ રહિત, સર્વદા મુક્ત, એક અદ્વિતીય સનાતન આત્મા છે.

બહારની કોઇ પણ શક્તિની જેને કશી અસર ન પહોંચે, જેની

અવસ્થામાં કશો પણ ફેરફાર ન થઈ શકે, તેને જ સ્વાધીન કહી શકાય. જે તમામ અવસ્થાઓથી પર અને પરિણામ રહિત છે, કાર્ય કારણનાં બંધનોથી મુક્ત છે, અને જગતના નિયમોથી અબાધ્ય છે તે જ સ્વાધીન હોઈ શકે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે પરિણામ રહિત હોય તે જ મુક્ત છે અને તે જ શાશ્વત છે. તેજ

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

ભગવદ્‌ગીતા ૨, ૨૦.

" એ આત્મા કદી પણ જન્મતો નથી કે મરતો નથી, તેમ જ તે પૂર્વે ન હતો કે ભવિષ્યમાં નહિ હોય એમ પણ નથી. એ આત્મા તો અજન્મા, સદાકાળ રહેનારો, શાશ્વત અને પુરાતન છે; જેથી શરીર હણાવાથી તે હણાતો નથી. "

પુનર્જન્મ.

[ન્યૂયૉર્ક મૅટફિઝિકલ જર્નલના સને ૧૮૯૫ ના માર્ચના અંકમાં સ્વામીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલો લેખ.]

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥
બહુ મ્હારા વીત્યા જન્મો, ને ત્હારા પણ અર્જુન !
તે સર્વે યે હું જાણું, ને ન જાણે તું પરંતપ !

ભગવદ્ગીતા ૪, ૫.

દરેક યુગમાં અને દરેક પ્રદેશમાં મનુષ્યની વિચાર શક્તિને જે જે મહા પ્રશ્નોએ ગૂંચવણમાં નાખી છે તેમાં સૌથી ફૂટમાં ફૂટ પ્રશ્ન મનુષ્યને પોતાને જ લગતો છે. જગતના જે જે અસંખ્ય ગૂઢ ભેદો ઉકેલવા માટે માનવજાતિએ પોતાની તમામ માનસિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે; તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂનો પ્રશ્ન—માનવજાતિના ઇતિહાસના આરંભ કાળથી ચર્ચાતો—ઘણો જ ગૂઢ પ્રશ્ન—તેની પોતાની પ્રકૃતિ વિષેનો છે. તમામ પ્રશ્નો કરતાં સર્વથી વધારે મહત્વનો છતાં સૌથી વધારે વિષમ પ્રશ્ન જો હોય તો તે આ જ છે. મનુષ્ય જે કાંઇ જ્ઞાન ધરાવે છે, જે જે ઇચ્છાઓ કરે છે, જે જે પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે તે સર્વના મૂળસ્થાન અને ભંડારરૂપ આ પ્રશ્ન છે; છતાં મનુષ્યની પોતાની પ્રકૃતિના ભેદો ઉકેલવા માટે જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો આ પ્રશ્નને ગૌણ માનીને તે વિષેની અન્વેષણા અને સમાલોચના છોડી દે એવો વખત હજી આવ્યો નથી અને આવશે પણ નહિ જ.

જે સત્યની સાથે મનુષ્યના પોતાના અસ્તિત્વનો સંબંધ અત્યંત

નિકટનો છે, તે શોધી કહાડવાની તેમને જો કે તીવ્ર જિજ્ઞાસા છે, આંતરજગતના ચોક્કસ ધોરણવડે બાહ્ય જગતની વ્યાખ્યા બાંધવાની તેમને જો કે ઘણી જ પ્રબળ ઇચ્છા છે, ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતા જગતની અંદર રહેલા કોઇ અવ્યય અને પરિણામ રહિત તત્ત્વની શોધ કરવાની સ્વાભાવિક અને અનિવારણીય અગત્ય તેમને જણાય છે: છતાં પણ મનુષ્યજાતિએ પોતાના પ્રયાસ દરમ્યાન કેટલીકવાર સુવર્ણને ઠેકાણે કચરાના જ બાચકા ભર્યા છે અર્થાત્ સત્યની પ્રાપ્તિ ન કરતાં તેમણે અસત્યમાં અને વહેમમાં જ ગોથાં ખાધાં છે. બુદ્ધિ અને વિચારકશક્તિના કરતાં પણ વધારે ઉંચા આદેશથી પ્રેરાઇને મનુષ્યજાતિએ આ વિષય પરત્વે શોધખોળ ચલાવી છે તોપણ પોતાની અંદર રહેલા દિવ્ય અંશનો ખરો મર્મ સમજવામાં તેમને ઘણીવાર નિષ્ફળતા જ મળી છે. આટલું બધું થયું છે છતાં પણ જ્યારથી આ દિશામાં અન્વેષણા કરવાનો આરંભ થયો ત્યારથી આજદિન સુધીમાં કોઇ કોઇ પ્રજાએ તેમ કોઈ કોઇ વ્યક્તિએ સત્યના મૂળસ્થાન સુધી પહોંચીને સત્યનો પ્રકાશ જગત્ સમક્ષ ધર્યો ન હોય એવો પણ એકે યુગ વીત્યો નથી.

આ પ્રશ્નની સાથે નિકટનો સંબંધ ન હોય એવી આજુબાજુની અને બિનજરૂરી બાબતોનું એકતરફી, ઉપર ઉપરનું અને વહેમાયલી આંખે અવલોકન કર્યાથી, તેમજ જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોની ઘણી વિચિત્ર અને અસ્પષ્ટ માન્યતાઓથી કંટાળીને, તથા પુરોહિત વર્ગે ઇરાદાપૂર્વક અને પદ્ધતિસર ઉભી કરેલી ભયંકર કુમાન્યતાઓથી ત્રાસ પામીને હાલના તેમજ પ્રાચીનકાળના અનેક વિચારવંત માણસોએ આ પ્રશ્નની અન્વેષણા નિરાશાપૂર્વક છોડી દઇને તેને નિરર્થક અને નિષ્ફળ ગણી કહાડયો હોય એવાં ઉદાહરણ પણ અનેક છે. ભલે દાર્શનિકો આ પ્રશ્નની શોધ કરનારને હસે અને ધુતકારી કહાડે; ભલે પુરોહિતો

યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કે શસ્ત્રના જોરથી ધર્મની દુકાન ધમધોકાર ચલાવે; પણ જેઓ કેવળ સત્યના જ નિષ્કામ ઉપાસકો છે, જેઓ નિડર અને નિર્લોભી છે, જેઓ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનું વાણિજ્ય કરવા ઇચ્છતા નથી તેઓને તો આખરે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થવાનો જ.

વ્યક્તિને જ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં જ આખરે જ્ઞાનના પ્રકાશની ઝાંખી થાય છે, અને જો કે એ જ્ઞાનનું ઝરણુ ધીમે ધીમે વહીને આખી પ્રજાના થરેથરમાં સંચરી જતાં લાંબો સમય લાગે છે; તો પણ તેમ થયા વગર રહેતું જ નથી. તત્ત્વચિંતકોનાં જીવનચરિત્રો અવલોકતાં ઉંચી કોટિના મનોબળવાળા પુરૂષોએ સત્યની પ્રાપ્તિને માટે જે બળપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યા હોય છે તેનું દર્શન થાય છે; અને પ્રજાઓના ઇતિહાસ જોતાં એ સત્યને આખો પ્રજાવર્ગ કેવી રીતે ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરીને આખરે તેને પ્રજાકીય સ્થાયી ભાવનાનું રૂપ આપી દે છે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

મનુષ્યજાતિએ પોતાના સંબંધમાં જે જે ભાવનાઓ બાંધી છે તેમાં "આત્મા એ શરીરથી તદ્દન જૂદું અને અવિનાશી તત્ત્વ છે" એ ભાવના જગતમાં સૌથી વિશેષ બહોળો ફેલાવો પામી છે; અને ઉપર કહ્યા તેવા આત્માના અસ્તિત્વમાં જેમને શ્રદ્ધા છે તેઓમાંથી ઘણા વિચારશીલ માણસો એવું પણ માને છે કે જીવાત્મા તેના વર્તમાન જન્મ પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ભોગવતો હોવો જોઇએ.

મનુષ્યજાતિની જે જે પ્રજાઓમાં અમુક પ્રકારનું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સુવ્યવસ્થિત બંધારણ જોવામાં આવે છે તેઓ સર્વ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. સુસંસ્કારી દેશોના ઘણાખરા તત્ત્વચિંતકોનો વર્તમાન ધર્મ "આત્માનું આ જન્મ પહેલાં બિલકુલ અસ્તિત્વ હતું જ નહિ" એવું માનતો હોવાથી તેમને પૂર્વજન્મની ભાવના સામે સખ્ત વિરોધ રાખવાનું ન્હાનપણથી જ શિક્ષણ મળ્યું હતું; પરંતુ

તે છતાં પણ તેમણે પૂર્વજન્મના સિદ્ધાંતની તરફેણમાં જ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. આ ભાવના હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મનો તો પાયો જ છે. પ્રાચીન મિસર દેશના સંસ્કાર પામેલા લોકોની પણ એવી જ માન્યતા હતી. પ્રાચીન ઇરાનીઓ પણ વિચાર કરતા કરતા આવા જ અનુમાનપર આવ્યા હતા. ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોએ પોતાના દર્શનશાસ્ત્રનું મંડાણ જ આ ભાવના ઉપર રચ્યું હતું. યાહુદી લોકોનો ફેરિશી નામનો પુરોહિત વર્ગ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારતો હતો; અને ઇસ્લામી ધર્મનો સુફી સંપ્રદાય પણ લગભગ એકે અવાજે પૂર્વજન્મની માન્યતાને સાચી તરીકે જાહેર કરતો હતો.

પ્રજા વર્ગમાં અમુક પ્રકારની માન્યતાઓ ઉત્પન્ન થવા માટે તેમ જ લોકોના હૃદયમાં તેવી માન્યતાઓનાં મૂળ ઊંડાં જાય તે માટે ચોક્કસ જાતના વાતાવરણની જરૂર હોય છે. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ હાલ જો કે આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ આત્માને દેહથી પૃથક્ માનીએ છીએ; પરંતુ તે વાત તો ક્યાંય રહી, પણ માત્ર "શરીરના એક અંશ તરીકે તે શરીરના મરણ પછી હયાત રહે છે" એટલા અનુમાનપર આવતાં પણ પ્રાચીન પ્રજાઓને અનેક જમાના જેટલો સમય લાગ્યો હતો. ત્યાર પછી "એ અંશ શરીરથી જુદો જ છે અને કાયમને માટે રહે છે" એ વિચારનો સ્વીકાર થતાં તેથી પણ વધારે લાંબા જમાના વીતી ગયા. આખરે એમ કરતાં કરતાં જ્યારે વિચારકો એવા સિદ્ધાંતપર આવી લાગ્યા કે ઉપર જણાવેલા અંશનો શરીર સાથેનો સંબંધ માત્ર થોડા જ વખત માટેનો છે, ત્યારે જ અને જે પ્રજાઓના વિચારકો આવા સિદ્ધાંત પર આવ્યા તેઓમાં જ અનિવાર્ય પ્રશ્ન પૂછાવા લાગ્યો કે એ અંશ શરીરની ઉત્પત્તિ અગાઉ ક્યાં હતો અને શરીરના પતન પછી ક્યાં જાય છે?

પ્રાચીન યાહુદીઓએ તો આત્મા વિષે આવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાની

તસ્દી લીધી જ નહોતી. તેઓ તો નિશ્ચિંતપણે એમ જ માનતા હતા કે મરણની સાથે સાથે જ મનુષ્યના જીવનનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. પ્રાચીન યાહુદીઓની આ વિષયપરની માન્યતા વિષે વિવેચન કરતાં કાર્લ હૅકલ કહે છે તે સત્ય છે:—"×યાહુદી લોકોને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં પ્રાચીન* બાઇબલના જે વિભાગ લખાયા હતા તેમાં જો કે તેઓ શરીરથી ભિન્ન એવા જીવન—તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તેને "નેફેશ," "રૂઆખ" અથવા "નેશામા" એવું નામ આપે છે; તો પણ આ શબ્દોનો અર્થ આત્મા કરતાં પ્રાણને વિશેષ મળતો છે. તેઓને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા ત્યાર પછીના યુગના પાલેસ્ટાઇનના યાહુદીઓના લેખોમાં પણ વ્યક્તિગત આત્માના અમરત્વ વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તોપણ તેની અંદરની ભાવના તો એ જ છે કે આત્મા એટલે ઇશ્વરમાંથી બહિર્ગત થતું જીવનતત્ત્વ—પ્રાણ, તે શરીરના અવસાન પછી ઇશ્વરીય "રૂઆખ" માં વિલીન થઈ જાય છે."

પ્રાચીન મિસરદેશની તેમજ ખાલ્ડિયાની પ્રજાઓએ પણ આત્મા વિષે પોતપોતાની ચોક્કસ ભાવનાઓ ઉપજાવી કહાડી હતી; તોપણ પ્રાચીન આર્યપ્રજાની, ઇરાનીઓની, ગ્રીક લોકોની તેમજ આર્યજાતિની અન્ય ઉપશાખારૂપ પ્રજાઓની આત્મા વિષેની ભાવનાઓથી તે તદ્દન ભિન્ન જ પ્રકારની હતી. છેક પ્રાચીન કાળથી જ આર્યપ્રજા જેમાં ઇરાનીઓ અને ગ્રીક લોકો આવી જાય છે તેમની ભાવના કરતાં અનાર્ય એટલે સંસ્કૃત ભાષા સાથે જેમને કશો સંબંધ

× યાહુદીઓને તેમના મૂળવતન પાલેસ્ટાઇનમાંથી દેશનિકાલ કર્યા હતા અને તેઓ મિસરમાં જઈ વસ્યા હતા.

* બાઇબલના બે ભાગ છે—પ્રાચીન અને અર્વાચીન. પ્રાચીન ભાગને યાહુદીઓ માને છે અને અર્વાચીન ભાગને ખ્રિસ્તીઓ માને છે. ભા. ક.

નથી એવી યાહુદી વગેરે સેમિટિક પ્રજાઓની ભાવના કેવળ જૂદી જ પડી જાય છે. એ બેઉ પ્રજાઓની પ્રેતસંસ્કાર કરવાની રીતમાં જે જુદાપણું છે તેનું કારણ પણ આ જ છે. અનાર્ય પ્રજાઓ મૃત દેહને કાળજીપૂર્વક દાટીને અથવા મિસરવાસીઓની માફક ઘણી જ ચતુરાઈથી અને પરિશ્રમ લઇને મૃત દેહનું "મમી" બનાવીને તેને લાંબા કાળ સુધી સાચવી રાખે છે; ત્યારે ઉલટપક્ષે આર્યપ્રજાઓ તેને દહન કરીને અથવા બીજી રીતે તેનો તરતને તરત જ નિકાલ કરી નાખે છે.

આજ બાબત વિષે વિચાર કરતાં તમામ ભેદનો ખુલાસો થઇ જાય છે કે ઇજીપ્શિયન, આસિરિયન કે બાબિલોનિયન પ્રજામાંથી કોઈ પણ અનાર્યપ્રજા, આર્યપ્રજાની સહાયતા વગર અને ખાસ કરીને હિન્દુઓની સહાયતા વગર શરીરથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર એવા આત્મતત્ત્વની ભાવના પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. જો કે ગ્રીક પંડિત હેરોડોટસ લખે છે કે આત્માના અમરત્વની ભાવનાનો સૌથી પ્રથમ સ્વીકાર કરનારા મિસરવાસીઓ હતા. આ અભિપ્રાયને ટેકો આપવા માટે મિસરવાસીઓના ધર્મ સિદ્ધાંતનો સાર આપતાં તે વિદ્વાન લખે છે કે, " શરીર પંચતત્ત્વમાં મળી ગયા પછી જીવાત્મા નવો જન્મ ધારણ કરવા માટે જાનવરોના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને એ પ્રમાણે તે જીવાત્મા તમામ ભૂચર, ખેચર અને જળચર પ્રાણીઓના શરીરમાં ક્રમવાર પ્રવેશ કરીને આખરે ત્રણ હજાર વર્ષ પછી મનુષ્ય શરીરમાં પુનઃ દાખલ થાય છે." હેરોડોટસના મત પ્રમાણે મિસરવાસીઓની આત્મા વિષે આવા પ્રકારની ભાવના હતી; છતાં વર્તમાન સમયમાં મિસર દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની જેઓ શોધખોળ ચલાવે છે તેઓ જણાવે છે કે એ દેશના સામાન્ય પ્રજાવર્ગની ધર્મ ભાવનામાં પુનર્જન્મની ભાવના બિલકુલ જોવામાં આ-

વતી નથી. એ ઉપરાંત મેસ્પેરો એ. એર્મન તથા બીજા મિસરના ઇતિહાસના સંશોધકોએ જે શોધખોળ કરીને પરિણામ જાહેર કર્યાં છે તે જોતાં પણ મિસરવાસીઓએ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હોય એવું અનુમાન થઇ શકતું નથી.

મિસરની પ્રજાના મત પ્રમાણે આત્મા એટલે શરીરની જ એક પ્રતિકૃતિ છે કે જેને શરીરથી પૃથક્ અસ્તિત્વજ નથી અને જે શરીર સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી જ શકતું નથી. જ્યાં સુધી શરીર હયાત રહે છે ત્યાં સુધી જ તે શરીરની સાથે અસ્તિત્વમાં રહે છે અને જો કોઇ કારણથી મૃત શરીરનો નાશ થાય તો તેની સાથે જ એ આત્મતત્ત્વનું પણ મરણ થાય છે અને પછી તેનું કાંઈ નામ નિશાન રહેતું નથી. મરણ પછી આત્મા જગતમાં ગમે ત્યાં ફરી આવે છે, પણ હમેશાં રાત્રે જ્યાં શબ પડયું હોય ત્યાંજ પાછો આવે છે. તેને ભૂખ તરસ લાગે છે તથા તેનું જીવન ઘણું જ દુઃખમય હોય છે; કેમકે તેને જિંદગીની મોજમઝાઓ ભોગવવાની લાલસાઓ હોવા છતાં તે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી શકતો નથી. એમ કરતાં કરતાં જો મૃત દેહના એકાદ અવયવને ઇજા થાય તો આત્માના શરીરના તે ભાગને પણ તેવા જ પ્રકારની ઇજા થાય છે. મિસર દેશના લોકો પોતાના સગાવ્હાલાંના મૃત શરીરને અત્યંત કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખતા હતા તેનું આ જ કારણ છે. રણની સૂકી હવાને લીધે મૃત શરીર જલદી નાશ ન પામે તેટલા માટે પ્રથમ તો તેઓ તેમને રણમાં જ દાટવાનું પસંદ કરતા, કેમકે તેમ કર્યાથી તેમના મત પ્રમાણે જેટલું વધુ સમય સુધી શરીર સચવાય તેટલું આત્માનું આયુષ્ય પણ લંબાય.

સમય જતાં એ લોકોના એક દેવતાએ મૃત શરીરનું *"મમી"

* શબના ઉપર અમુક દવાઓના લેપ કરી તેના ઉપર પાટા બાં-

બનાવવાની ક્રિયા શોધી કહાડી. આ ક્રિયા વડે શ્રદ્ધાવાન લોકો તેમના પૂર્વજોના શબને લગભગ અનંત કાળ સુધી સાચવી રાખતા અને તેઓ માનતા કે આ પ્રમાણે મૃતદેહને સાચવ્યાથી તેઓ તેમના પૂર્વજોના આત્માનું જીવન ગમે તેવું દુઃખમય હોવા છતાં અનંતકાળ પર્યંત ચાલુ તો રાખી શકે છે જ.

દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તે આત્માઓ જગતના જીવન ક્રમમાં કશો ભાગ લઈ શકતા નહિ હોવાથી જગત્ તરફ દૃષ્ટિ કરીને હમેશાં કલ્પાંત કર્યા કરતા અને જગતનાં સુખ ભોગવવાને અશક્ત હોવાથી ઘણા જ નાસીપાસ થતા. એવો એક દેહમુક્ત આત્મા કહે છે કે, "ઓ મારા બંધુ! મનુષ્યજીવન બહુ અલ્પ છે. એટલા વખતમાં જે આનંદ ભોગવ્યો તે ખરો. માટે ભાઈ! યથેચ્છ ખાનપાન કરજે; મન માન્યો દારૂ પીજે; સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમ કરજે; હરેક પ્રકારની મજા ભોગવી લેજે; રાત દિવસ આનંદ ભોગવવામાં કચાસ રાખતો નહિ; તારા હૃદયમાં શોકને માટે અવકાશ જ રાખતો નહિ અને જેટલું સુખ ભોગવાય તેટલું ભોગવી લેજે. કારણ કે મૃત્યુ પછીનું જીવન તો નિદ્રા અને અંધકારથી ભરપૂર છે. એવા જીવનમાં દાખલ થયા પછી આત્માઓ તેમના "મમી" ઉપર પડયા પડયા ઉંઘ્યા કરે છે; તેઓ પોતાનાં સગાંને તથા ઇષ્ટ મિત્રોને જોવા માટે જાગૃત થઇ શકતા નથી; પોતાનાં માબાપને ઓળખીને બોલાવી શકતા નથી અને પોતાની સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને પણ તદ્દન વીસરી જાય છે. તમે બધા પૃથ્વીપરના રહેવાશીઓ તાજું, ચળકતું, સ્વચ્છ અને પ્રોત્સાહક પાણી પી શકો છો, પણ અમારે માટેનું પાણી પ્રવાહી ગં-

---

ધ્યાથી તે હજારો વર્ષ સુધી સડયા વગર સચવાઇ રહે છે. એવું ૩૦૦૦ હજાર વર્ષનું જુનું "મમી" વડોદરાના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. તે હજી સારી હાલતમાં છે. આ. ક.

દરી જેવું જ દેખાય છે. આ મૃત્યુની ખોમાં હું જ્યારથી આવ્યો છું ત્યારથી હું કોણ છું અને ક્યાં છું તેનું પણ મને વિસ્મરણ થઇ ગયું છે. મને તમે જરા વહેતું પાણી પીવા આપો. નદીને કિનારે મારૂં માથું ઉત્તર દિશા તરફ રાખીને મને સુવાડજો કે જેથી કરીને પવનની શીતળ લહરી મારા શરીરને સ્પર્શ કરે અને મારા શોકથી તપેલા હૃદયને કાંઇક શાંતિ મળે." મિસરવાસીઓ પરલોકગત આત્માની જિંદગી વિષે આવા ખ્યાલ ધરાવતા હતા.

આત્મા શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી કેવી અવસ્થામાં રહે છે તે વિષે ખાલ્ડિયાના રહેવાશીઓ પણ મિસરના લોકોની માફક ઝાઝી કલ્પના કરવાની તસ્દી લેતા નહિ; તોપણ તેમના મત પ્રમાણે આત્મા શરીરની પ્રતિકૃતિરૂપ જ હતો અને મરણ પછી મૃતદેહની સાથે બંધાયલો જ હતો. આત્મા શરીરથી પૃથક્ થયા પછી પણ અશરીર અવસ્થામાં અસ્તિત્વ ભોગવી શકે એવો ખ્યાલ તેમને આવી શકતો જ નહિ; અને એક કાળે મૃતદેહ પુનઃ સજીવન થશે એવી પણ તેઓ આશા રાખતા હતા. તેઓની દંતકથાઓમાં અલબત્ત એવી એક કથા છે કે ઇસ્તર નામની એક દેવી ઘણાં જ જોખમ અને પરિશ્રમ ખેડીને પોતાના પતિના મૃતદેહને પુનઃ સજીવન કરાવી શકી હતી. પરંતુ એ લોકોમાંના "અત્યંત શ્રદ્ધાવાન ભક્તો પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોને પુનઃ સજીવન કરાવવા માટે દેવળે દેવળે આક્રન્દ કરતા ફરતા હતા તોપણ તેમની આશા સફળ થતી ન હતી."

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રાચીન મિસરવાસીઓની તેમ જ ખાલ્ડિયનોની આત્મા વિષેની ભાવના મૃતદેહથી અથવા તેની કબરથી તદ્દન પૃથક્ થઈ શકતી જ ન હતી. ઐહિક જીવન એજ સર્વોત્તમ અને આનંદપ્રદ છે એમ તેઓમાં મનાતું અને અશરીર આત્માઓ પુનઃ દેહમાં પ્રવેશ કરીને જગતના લ્હાવા લેવાની

તક માટે હમેશા આતુરતાથી રાહ જોતા અને તેમનાં જગતનાં સ્નેહી સંબંધીઓ આ દુઃખી, કંગાલ અને પડછાયા જેવા શરીરના આયુષ્યને જેમ અને તેમ વધારે વધારે લંબાવવામાં પોતે સહાયભૂત થાય છે એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા રાખતા અને એ અર્થે પોતાના પરલોકગત પ્રિયજનને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે બનતી મદદ કરતા.

જે પ્રજા આવી કનિષ્ઠ પ્રકારની ભાવના કરતાં વધારે વિશાળ અને ઉદારભાવના ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ હોય છે તેમનામાં આત્મા વિષેનું વધારે ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ઉદ્‌ભવે એવો સંભવ જ નથી. મૃતદેહ અને કબરના કરતાં વધારે દૂર તેઓ જઈ શકે જ નહિ. એવી પ્રજાના ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી વિશુદ્ધ આત્મજ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખી શકાયજ નહિ.

હવે આપણે આત્મજ્ઞાન સંબંધી વધારે ઉંચા પ્રકારની ભાવનાઓનાં મૂળ શોધવા માટે એક બીજી પ્રજા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. એ તેજ પ્રજા છે કે જેમનો પરમેશ્વર પરમ દયાળુ અને સર્વવ્યાપક છે; જે તેજોમય, સૌમ્ય અને સહાય આપવા તત્પર એવા અનેક દેવોદ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ઇશ્વરને સૌથી પ્રથમ પિતા તરીકે આ પ્રમાણે સંબોધન કરનાર આજ પ્રજા છે કે, “જેમ એક પિતા પોતાના પ્રિય પુત્રનો હાથ પકડીને તેને ચલવે છે તેમ હે ઇશ્વર ! તું મારો હાથ પકડીને મને ચલવજે.” એ પ્રજાના મત પ્રમાણે મનુષ્યજીવન આશા અને ઉલ્લાસભર્યું હતું; નિરાશાનાં ઘેરાં વાદળ તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદામાં ઝઝુમતાં નહતાં; તેમના ધર્મવિચાર બીજી પ્રજાઓની માફક અત્યંત પરિતપ્ત મનુષ્ય વચમાં વચમાં કોઇવાર સુખની ઝાંખી થતાં ગાંડાની માફક ઉશ્કેરાઇ જઇને ત્રૂટક ત્રૂટક અસ્પષ્ટ ઉદ્‌ગાર કહાડે તેવા ન હતા; પણ જેમના ધર્મવિચાર સુંદર પાકથી હરિયાળાં દેખાતાં ખેતરો અને અરણ્યોની મધમધતી સુવાસથી ભરપુર હતા અને

આટલે વર્ષે પણ આપણને તે સૂર્યના જેવી જ તાજી હાલતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમનાં સ્તવન ઉગતા સૂર્યનાં પહેલાં કિરણ વડે સુવર્ણરસે રસાતી પૃથ્વીને અભિનંદન આપવા માટે વૃક્ષેવૃક્ષથી બહાર નીકળી આવેલાં પક્ષીઓના કલરવની માફક કુદરતી, આનંદ પૂર્ણ અને જેવાં મનમાં ઉત્પન્ન થયાં તેવાં ને તેવાંજ " નરી સરળતા"થી ભરપૂર છે. આજે એંસી સૈકા વીતી ગયા છતાં પણ હજી સ્વર્ગમાંથી સંભાળતા તાજા આદેશની માફક આપણને તેમનાં સ્તવનનો ધ્વનિ સંભળાય છે—એવી પ્રાચીન આર્યપ્રજા તરફ આપણે હવે દૃષ્ટિ કરીએ.

" મને તે મૃત્યુ અને જરા રહિત દુનિયામાં મૂકી આવો કે જ્યાં સ્વર્ગનો પ્રકાશ સદાને માટે ઝળહળી રહ્યો છે;" " જ્યાં વિવસ્વન્ રાજાનો પુત્ર રહે છે, જ્યાં સ્વર્ગનું પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે તે દિવ્ય પ્રદેશમાં મને અમરત્વ આપીને રહેવા દો;" " જે પ્રદેશમાં આત્માઓ યથેચ્છપણે વિચરણ કરે છે ત્યાં આનંદમય સ્થાનમાં મને અમરત્વની પ્રાપ્તિ કરાવીને વસવા દો." આવી ઢબની પ્રાર્થનાઓ આર્ય લોકોના અત્યંત પ્રાચીન ઋગ્વેદની સંહિતામાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી એ પ્રજા મરણ પછીની અવસ્થા વિષે કેવા પ્રકારની કલ્પના કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

અહિં આપણે જોઈશું તો અનાર્ય અને આર્યપ્રજાની ભાવનાઓમાં આસમાન જમીન જેટલો તફાવત માલમ પડશે. અનાર્ય લોકોના મનથી શરીર અને જગત્ એ જ માત્ર સત્ય અને ઇષ્ટ છે. મરણ વખતે શરીરમાંથી જે જરાક જેટલું જીવન—તત્ત્વ બહાર નીકળી જાય છે અને જે ઇન્દ્રિય વિષયક સુખનો ઉપભોગ ન કરી શકવાથી અત્યંત કંગાલ અને દુઃખમય અવસ્થામાં રહે છે તેથી " જો શરીરને સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવે તો કદાચ તેનો અને શરીરનો પુનઃ સંયોગ થઇ શકે એવી તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા

રાખતા હતા.” આમ હોવાથી સજીવ મનુષ્યના કરતાં તેના મૃતદેહને જાળવવા તરફ તેઓ વધારે લક્ષ આપતા હતા. એથી વિરુદ્ધ આર્યપ્રજાઓની માન્યતા એવી થતી ગઈ કે જે તત્ત્વ મરણ વખતે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે તે જ મનુષ્યનો પ્રકૃત અંશ છે અને શરીરથી વિમુક્ત થયા પછી તે વધારે સારા જીવનનો ભોક્તા થાય છે; અને જે આનંદ પોતે જ્યારે શરીરરૂપી પિંજરામાં કેદ પૂરાયલો હતો ત્યારે ભોગવી શકાતો નહતો તે હવે એ સુખેથી ભોગવી શકે છે. આથી કરીને મૃતદેહને અગ્નિદાહ કરીને જેમ બને તેમ જલદીથી તેઓ નિકાલ કરી નાખતા.

આત્માના સ્વરૂપ વિષેના સત્ય જ્ઞાનનું બીજ અહિં જ જોવામાં આવે છે. “મનુષ્યનો પ્રકૃત અંશ શરીર નહિ પણ તેનો જીવાત્મા છે અને જીવાત્મા શરીર સાથે જોડાઇને તેમજ તેનાથી પૃથક્ પણ રહી શકે છે,” એવી ભાવનામાંથીજ આત્માની સ્વતંત્રતા અને મુક્તદશા વિષેના ઉચ્ચ વિચારો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. “જીવાત્મા શરીરથી છૂટો પડયા પછી જે તેજોમય શરીર (સૂક્ષ્મદેહ—Astral Body) ના આવરણમાં ઢંકાયલો રહે છે ને તેજોમય શરીરથી પણ આર્યોની કલ્પના આગળ વધી અને આત્મા નિરાકાર સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે” એવું આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું ત્યારે જ પેલો અનિવાર્ય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે એ આત્મતત્ત્વની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઇ?

ભરતખંડમાંથી જ અને આર્યપ્રજામાંથી જ આત્માના પૂર્વજન્મનો, તેના અમરત્વનો તથા તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિગત અસ્તિત્વનો વિચાર સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો. મિસર દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે જે શોધખોળ થઇ છે તે દ્વારા “આત્માનું પૃથ્વી ઉપરના જીવન પહેલાંનું અને પછીનું સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ રહે છે” એવું લેશ માત્ર પણ પ્રમાણ મળી આવ્યું નથી. એ દેશનાં કેટલાક

ગુપ્ત વિદ્યાના (Mysteries) ગ્રંથોમાં આવી ભાવના જોવામાં આવે છે ખરી, પણ તે સર્વનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન તો હિંદુસ્તાનજ હોય એમ જણાય છે.

કાલ હેકલ નામનો વિદ્વાન લખે છે કે "જેમ જેમ આપણે મિસર દેશના ધર્મશાસ્ત્રનો વધારે ઉંડો અભ્યાસ કરતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આપણને સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળતાં જાય છે કે સામાન્ય પ્રજા-વર્ગના ધર્મમાં પુનર્જન્મની ભાવનાનો લેશ માત્ર પણ સ્વીકાર થતો ન હતો અને તે ભાવનાને તદ્દન વિજાતીય તરીકે ગણવામાં આવતી હતી. ગુપ્તવિદ્યાના કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં એ સંબંધી કેટલુંક લખાણ છે ખરૂં પણ તે મિસર દેશના ઓસિરિસ ધર્મની અંતર્ગત બાબતો નથી; પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી લઇને ત્યાં દાખલ કરવામાં આવેલી છે."

ત્યાર પછીના યુગ તરફ નજર કરીએ તો અલેક્ઝાન્ડ્રિયા નગ-રમાં વસતા યાહુદી લોકો વ્યક્તિગત આત્માના સિદ્ધાંતથી સારી રીતે માહિતગાર હતા. તેઓના ફેરિશી નામના પુરોહિતો પણ આગળ કહ્યા મુજબ વ્યક્તિગત આત્માને માનતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એ આત્મા અનેક દેહોમાં પ્રવેશ કરીને નવા નવા જન્મ ધારણ કરે છે તે પણ તેઓ માનતા હતા. ઇસુખ્રિસ્તને તેની પૂર્વે થઇ ગએલા અમુક પયગંબરના અવતાર તરીકે શા કારણથી માનવામાં આવે છે તેનું કારણ આ ઉપરથી સહેલાઇથી સમજી શકાય છે. ઇસુખ્રિસ્તે પોતે તો જૉન ધી બાપ્ટિસ્ટ વિષે બોલતાં ઘણા જ સ્પષ્ટ અને સીધા શબ્દોમાં કહ્યું હતું કે, તે ઇલિયાસ નામના પયગંબરનો અવતાર છે. "જો તમે તે સ્વીકારશો તો જે ઇલિયાસ અવતરવાનો હતો તે એ જ છે." મેથ્યુ, ૧૦, ૧૪.

આત્મા અને તેના વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ વિષે યાહુદી લોકોમાં જે ભાવના પ્રવેશ કરવા પામી હતી તે ઉઘાડી રીતે મિસરવાસીઓના

ઉચા પ્રકારની ગુપ્ત વિદ્યાના ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થઇ હતી અને એ ગ્રંથોનાં મૂળ તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો જ છે. આવી ભાવના અલેકઝાન્ડ્રિયા દ્વારા જ પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં શાથી ફેલાઈ તેનું કારણ દેખીતું જ છે. બૌદ્ધ તવારિખો જોતાં જણાય છે કે બૌદ્ધ ધર્મોપદેશકો અલેકઝાન્ડ્રિયા અને એશિયા માઇનોરના પ્રદેશમાં પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરી આવ્યા હતા.

ગ્રીક પ્રજાને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજાવનાર સૌથી પહેલો દાર્શનિક પાઇથેગોરાસ હતો. ગ્રીક પ્રજા મૂળથી આર્ય કુળની જ હતી. તે મૃતદેહને અગ્નિદાહ કરતી અને વ્યક્તિગત આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતી હતી; તેથી કરીને પાઇથેગોરાસનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત તેમણે વગર અડચણે માન્ય રાખ્યો. એપુલેજસના મત પ્રમાણે પાઇથેગોરાસ હિંદમાં આવ્યો હતો અને બ્રાહ્મણો પાસે તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે જે પ્રજાઓ આત્માને સ્વતંત્ર અને મનુષ્યના ખરેખરા સ્થાયી અંશ તરીકે માનતી હતી—માત્ર દેહને સજીવન બનાવનાર તત્ત્વ તરીકે નહિ, તેઓને આત્માના પૂર્વ અસ્તિત્વને પણ માન્યા વગર ચાલતું જ નહિ; અને પોતે સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિગત આત્માને માને છે અને મૃતદેહને નિરૂપયોગી માને છે એ વાતને એક રીતે વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને તેઓ મૃતદેહને બાળી નાખતા. આમાં માત્ર એક જ પ્રજા અપવાદ રૂપે છે. ઇરાની પ્રજા આર્યકુળની હોવા છતાં, સેમિટિક પ્રજાના રિવાજની લેશ માત્ર અસર વગરની મૃતદેહનો નિકાલ કરી નાખવાની તેણે એક જુદી જ પદ્ધતિ શોધી કહાડી હતી. આટલું છતાં પણ મૃતદેહને છેલ્લા સંસ્કાર કરવાનું સ્થાન જેને પારસીઓ "દખમુ" કહે છે તે શબ્દ તો દહ્—બાળવું એ ધાતુ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થએલો છે.

સંક્ષેપમાં જે પ્રજાએ મનુષ્યની આંતર્ પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરવાની તસ્દી લીધી નથી તેઓ શરીરને જ સત્ય પદાર્થ માનીને તેની આગળ જઈ શકી નથી; અને કેટલીકવાર એથી આગળ વધવાને બળવાન અંતઃપ્રેરણાને અધીન થઈને તેઓ તર્ક કરવા જતી તો પણ મનુષ્ય શરીર કોઈ કાળે, કોઇ પણ રીતે અવિનાશી થઇ શકે એવી સ્થૂળ ભાવનાનો તેઓ કદી પણ ત્યાગ કરી શકી નથી.

એથી ઉલટપક્ષે જે પ્રજાએ પોતાની લગભગ તમામ માનસિક શક્તિઓ મનુષ્યની અંદર રહેલા વિચાર કરનાર અંશનું સંશોધન કરવા પાછળ રોકી હતી તે ભરતખંડની આર્યપ્રજાએ થોડા જ સમયમાં શોધી કહાડયું કે જે તેજોમય મનુષ્યદેહની શોધ તેમના પૂર્વજો કરી રહ્યા હતા તેની પણ પાછળ—પર આત્મા રહેલો છે અને તે આત્મા જ ખરેખરો મનુષ્ય છે. તે જ સ્થૂળ દેહને ધારણ કરે છે અને દેહ જીર્ણ થતાં તેનો પરિત્યાગ કરે છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે શું એ આત્મતત્ત્વને કોઇએ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન કર્યું હશે? જો ઉત્પત્તિ એટલે " જ્યાં કાંઈ જ ન હતું ત્યાં નવીન વસ્તુનું પેદા થવું " એમ માનીએ તો ઉપલા પ્રશ્નનો ખુલ્લો જવાબ એ જ છે કે એ **આત્મતત્ત્વ કદિ ઉત્પન્ન થયું જ નથી.** આ આત્મા જન્મ અને મરણ રહિત છે. તે કોઇ પણ અન્ય પદાર્થોના મિશ્રણથી બન્યો નથી, પણ એક સ્વતંત્ર, અવ્યય અને અવિનાશી તત્ત્વ છે; અને તેમ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ નાશ પણ થઈ શકતો નથી. એ આત્મા જુદી જુદી અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

ત્યારે હવે સવાલ એ પૂછવામાં આવે છે કે અત્યાર સુધી એટલે આ દેહમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પહેલાં તે ક્યાં હતો? આ પ્રશ્નનો જવાબ હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવેત્તાઓ એવો આપે છે કે " એ આત્મા

સ્થૂળ ભાષામાં કહીએ તો જુદા જુદા દેહોમાંથી પસાર થતો આવ્યો છે અથવા આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં કહીએ તો જૂદી જૂદી માનસિક ભૂમિકાઓમાં થઇને ભ્રમણ કરતો આવ્યો છે. ”

હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવેત્તાઓ પુનર્જન્મનો જે સિદ્ધાંત રજુ કરે છે તેને માટે વેદની બહારનાં પ્રમાણ છે ખરાં? અલબત્ત, છે જ; અને આપણે હવે પછી જોઇશું કે જગતના અન્ય સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો માટે જેવાં સંગીન પ્રમાણ છે તેવાં જ આ સિદ્ધાંતને માટે પણ છે. પરંતુ તે પ્રમાણ આપતાં પહેલાં યુરોપના કેટલાક મ્હોટામાં મ્હોટા દાર્શનિકો પુનર્જન્મની બાબતમાં કેવો અભિપ્રાય દર્શાવી ગયા છે તે પણ આપણે જરા જોઇ લઇએ.

આત્માના અમરપણા વિષે ચર્ચા કરતાં આઇ. એચ. ફ્રિટ્ટે કહે છે કેઃ—

“ મરણ પછી જીવન અખંડિતપણે ચાલુ રહે છે એ માન્યતાનું ખંડન કરવાને માટે કુદરતમાં કેવા પ્રકારનો નિયમ જોવામાં આવે છે તે બતાવીને તેની સાથે આત્માનું સામ્ય દેખાડી આત્મા પણ બીજા પદાર્થોની માફક નાશવંત છે એવી તકરાર કરવામાં આવે છે. જે જે પદાર્થો અમુક કાળે ઉત્પન્ન થયા છે તેનો અમુક કાળે નાશ પણ થવો જ જોઇએ એવી એક અત્યંત સામાન્ય દલીલ છે; આથી કરીને જો આત્મા શરીરના અવસાન પછી અસ્તિત્વ ભોગવતો હોય તો શરીરની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ તેનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઇએ. આ અનુમાન દોષ રહિત છે પણ એના વડે આત્માના અનંત જીવનના સિદ્ધાંતનું ખંડન થઈ શકતું નથી; એટલું જ નહિ પણ તેનાથી તો ઉલટો વિશેષ આધાર મળે છે. આધ્યાત્મિક તેમ જ ભૌતિક શાસ્ત્રનો મહા નિયમ છે કે, “ કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ તેમ જ વિનાશ થઇ શકે જ નહિ. ” આ નિયમને બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. એ નિય-

અને આધારે સર્વ કોઇ સમજી શકશે કે આત્મા શરીરદ્વારા વ્યક્ત થયો તે પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં તો હોવો જ જોઇએ."

જર્મન તત્ત્વવેત્તા શોપનહોર પોતાના એક ગ્રંથમાં પુનર્જન્મ વિષે ચર્ચા કરતાં લખે છે કેઃ—

"વ્યક્તિને માટે જેમ નિદ્રા છે તેમ મનુષ્યની 'સંકલ્પ શક્તિ'-ને માટે મૃત્યુ છે. એકનું એક જ વ્યક્તિત્વ જો આત્માની સાથે હમેશને માટે જોડાયલું રહે તો તે અનંતકાળ પર્યંત કાર્યને લાયક રહી શકેજ નહિ, અને અમુક વખત વીત્યા પછી આત્મા સ્મરણશક્તિને તેમજ પોતાના વ્યક્તિત્વની ઉપાધિને ત્યજી દે છે; એનું જ નામ મહાનિદ્રા છે. એ મૃત્યુરૂપી લાંબી નિદ્રા લીધા પછી પાછો તે જૂદા જ પ્રકારની માનસિક શક્તિઓ મેળવીને પુનઃ મનુષ્યરૂપે અવતાર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક અવતાર લેવાની ક્રિયા તે ખરૂં જોતાં સંકલ્પશક્તિને માટે જાગૃત સ્વપ્નતુલ્ય છે. એ સંકલ્પશક્તિ પણ આત્માની માફકજ અવિનાશી છે; પણ આત્મા જેમ આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરે છે તેમ અનેકાનેક નવા નવા અવતારોમાં પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનવડે તે એવી તો જ્ઞાનમય બને છે કે અંતે તે શૂન્યરૂપ થઇ જાય છે."

મહાન અંગ્રેજ તત્ત્વવેત્તા હ્યુમ—જો કે તે નિરીશ્વરવાદી હતો પણ અમરત્વ વિષેના નાસ્તિકવાદથી ભરપૂર એવા એક—પોતાના નિબંધમાં લખે છે કે, "આવા પ્રકારના સિદ્ધાંતોમાં પુનર્જન્મનો એકલોજ સિદ્ધાંત એવો છે કે જેના દલીલ તત્ત્વચિંતકો એકદમ ધુતકારી કહાડયા વગર સાંભળી શકે."

લેસિંગ નામનો એક બીજો તત્ત્વવેત્તા એક કવિની આંતરદૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનું અવલોકન કરતાં પૂછે છે કે, "પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સૌથી વધારે પ્રાચીન છે માટે શું તે હાસ્યાસ્પદ ગણાવો જોઇએ ? વિતંડા-

વાદી તત્ત્વચિંતકોએ એ સિદ્ધાંતને ચૂંથી નાખીને છેક વિત્ત વમરનો કરી મૂક્યો તે પહેલાં સરળપણે વિચાર કરનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો એ સિદ્ધાંતને એકદમ માન્ય ગણવા લાગ્યા તેથી શું તેનું મહત્વ ઓછું થઈ જાય છે ? x x x x જ્યાંસુધી નવા નવા અનુભવો અને નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની મારામાં શક્તિ હોય ત્યાંસુધી તે પ્રાપ્ત કરવા માટે હું શા માટે ફરી ફરીને આ જગતમાં ન આવું ? શું એકજ જન્મની અંદર અને એટલું બધું જ્ઞાન અને અનુભવ મળી જાય છે કે બીજીવાર આવવાની જરૂર જ રહે નહિ ?"

આત્મા કે જે શરીરની ઉત્પત્તિની અગાઉ અને પછી પણ વિદ્યમાન હોય છે તે ફરી ફરીને અનેક શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે એ માન્યતાના પક્ષમાં તેમજ વિરુદ્ધમાં અનેક પ્રકારની દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે. દરેક યુગના મ્હોટા મ્હોટા વિચારકોએ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો બચાવ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું છે; અને આપણી બુદ્ધિ આ ગૂંચવાડા ભરેલા પ્રશ્નનો ઉકેલ જેટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે સુધી જોતાં તો એમજ સમજાય છે કે આત્મા શરીરની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વ ભોગવતો હોવોજ જોઇએ. બૌદ્ધ ધર્મના "માધ્યમિક" શાખાના વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એમ સ્વીકારીએ કે આત્મા એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નથી પણ "સ્કંધ"નું મિશ્રણ છે; પરંતુ તે મતના વિચારકોને પણ પોતાના સિદ્ધાંતને મજબૂત કરવા માટે તેનું પૂર્વનું અસ્તિત્વ તો માન્ય રાખવું જ પડે છે.

"જેને અનંત અસ્તિત્વ છે તે પદાર્થ કોઈ કાળે પેદા થઈ શકે જ નહિ" એ દલીલ એવી સંગીન છે કે તેનું ખંડન જ થઈ શકે તેમ નથી. "ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન હોવાથી તે નહિ બનવા જેવાં કાર્ય પણ કરી શકે" એવી દલીલવડે ઉપરની દલીલને તોડવાનો યત્ન કેટલેક ઠેકાણેથી કરવામાં આવે છે અને મ્હોટા મ્હોટા વિચાર-

શીલ પુરુષોને મ્હોડેથી પણ જ્યારે આવી બાલીશતા ભરેલી અને અસંબદ્ધ દલીલ સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે અત્યન્ત ઘણો ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે."

પ્રથમ તો ઇશ્વર તમામ દશ્ય જગતનો એક માત્ર આદિકારણ છે એમ સ્વીકાર્યા પછી મનુષ્યાત્માના ચોક્કસ ધર્મોનું કારણ શોધી કહાડવું એજ મુખ્ય સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ સઘળા યંત્રવત્ બન્યે જાય છે એવી માન્યતા તો પૂરેપૂરી અસંબદ્ધ ઠરે છે. એવા પ્રકારની દલીલ રજૂ કરનાર બીજું કાંઈજ નહિ પણ પોતાનું અજ્ઞાનજ પુરવાર કરે છે. એવી રીતે તો જે જે વિષયોનું આપણે જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ તેને લગતી તમામ શંકાઓને તેનો વાજબી ઉત્તર આપ્યા વગર ઉડાવી દેવાય અને તત્ત્વાનુસંધાનનો અને જ્ઞાન માત્રનો દરવાજો જ એક સામટો બંધ થઈ જાય.

બીજી રીતે જોતાં, ઇશ્વરના સર્વશક્તિમાનપણાની દલીલ કેવળ શબ્દની જ ભૂલભૂલામણી છે. જેને આપણે કારણ માનીએ છીએ તે જે પરિણામનું વ્યાપક હોય તેટલે દરજ્જેજ તે પરિણામનું અથવા કાર્યનું કારણ હોઇ શકે અને તેટલેજ દરજ્જે આપણે તે સમજી શકીએ. એવી રીતે વિચારતાં આપણને અનંત કાર્યનું–પરિણામનું જેટલું અપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેટલું જ તેના સર્વશક્તિમાન કારણરૂપ ઇશ્વર વિષેનું પણ હોઈ શકે, વળી કારણ વિષેનો આપણો ખ્યાલ અપૂર્ણ હોવાથી આપણો ઇશ્વર વિષેનો ખ્યાલ પણ અપૂર્ણ જ રહી જાય છે. ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે જ્યાંસુધી આપણે ઉપરના પ્રશ્નનો એટલે મનુષ્યાત્માના જુદા જુદા ધર્મોનો વધારે સપ્રમાણ ખુલાસો આપી શકતા જ હોઇએ તો પછી "શૂન્યમાંથી વસ્તુનું પેદા થવું" અને "અમુક કાળમાં અનંત પદાર્થનું ઉત્પન્ન થવું" એવી અસંબદ્ધ અને અસંભવિત વાતો રજૂ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આત્માના પૂર્વેના અસ્તિત્વની સામે કહેવાતો સંગીન અને મહત્વનો વાંધો એવો બતાવવામાં આવે છે કે ઘણાં ખરાં મનુષ્યો આ વાતથી તદ્દન અજાણ્યાં છે. જેઓ આ તકરારને સાચી માને છે તેમની જ ફરજ છે કે મનુષ્યાત્માનું તમામ અસ્તિત્વ તેની સ્મરણશક્તિમાં જ સમાયલું છે એમ તેમણે સાબીત કરી બતાવવું. જો સ્મરણ એજ માત્ર પૂર્વેના અસ્તિત્વનો પુરાવો હોય તો આપણા જીવનનાં જેટલાં જેટલાં વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણને અત્યારે યાદ નથી તે તે વર્ષોમાં આપણે જીવ્યા જ નથી એમ માનવું પડે! વળી જે જે લોકો મૂર્છાને લીધે અથવા બીજા કોઈ કારણથી પોતાનો પાછલો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા હોય તો તે પણ અસ્તિત્વ ભોગવતાજ નહતા એમ માનવું પડે!

આત્માનું પૂર્વકાળમાં અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન જે મુદ્દાઓને આધારે હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવેત્તાઓ કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પ્રથમ તો આ જગતમાં એક બીજા મનુષ્યો વચ્ચે અનેક પ્રકારની ભિન્નતાઓ જોઇએ છીએ તેનું કારણ શું? ન્યાયી અને પરમદયાળુ પરમેશ્વરના રાજ્યમાં એક બાળક એવા અનુકૂળ સંજોગોમાં જન્મે છે કે જેથી કરીને તે પરિણામે જનસમાજને ઘણું ઉપયોગી અને લાભદાયક નીવડે છે, ત્યારે તેજ ઘડીએ અને કદાચ તેજ શહેરમાં બીજું બાળક એવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં અવતરે છે કે જેથી કરીને તે કોઇ પણ રીતે ઉત્તમ મનુષ્ય બની શકે જ નહિ. વળી આપણે એવા પણ બાળકોના દાખલા જોઇએ છીએ કે જેઓ તેમની પોતાની લેશ માત્ર પણ કસુર વગર આખી જિંદગી સુધી દુઃખ જ ભોગવ્યા કરે છે. આમ હોવાનું કારણ શું? શા માટે એમ થવું જોઈએ? એ કોના અજ્ઞાનનું અથવા પાપનું પરિણામ છે? જો પોતાના સંજોગોને માટે બાળક પોતે જ જવાબદાર ન હોય તો પછી તેના માબાપનાં સારાં અથવા માઠાં કર્મનાં ફળ તો તેણે શા માટે જ

ભોગવવાં જોઇએ ?

આ જગતમાં તે જેટલું દુઃખ વેઠે છે તેના પ્રમાણમાં પરલોકમાં તેને વિશેષ સુખ અને આનંદ ભોગવવાની તક મળે છે એવો કાચો ઉત્તર આપવો અથવા તો આ વિષય મનુષ્યબુદ્ધિથી નહિ સમજી શકાય એવો ગહન છે એમ કહીને મૂળ સવાલને ઉડાવી દેવો તે કરતાં આપણું અજ્ઞાન જાહેર કરવું એજ વધારે સારૂં છે. આપણા કોઈ પણ અપરાધ વગર બીજા બહારના કોઇ પણ કારણને લીધે આપણે દુઃખ વેઠવું પડે એ ન્યાય તેમજ નીતિની વિરુદ્ધ છે; એટલુંજ નહિ પણ એ દુઃખના બદલામાં ભવિષ્યમાં સુખની પ્રાપ્તિ થશે એવી દલીલ પણ ટકી શકતી નથી.

કંગાલ હાલતમાં અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં જન્મેલાં કેટલાં બધાં ભાગ્યહીન મનુષ્યો વધારે ઉચ્ચજીવન પ્રાપ્ત કરવાને ફાંફાં મારે છે! છતાં તેઓ જે સંજોગો નીચે મૂકાયાં છે તેમાંથી છુટી શકતાં જ નથી. જો પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં જન્મેલાં મનુષ્યોને વધારે ને વધારે અધોગતિએ જવું પડે તો તેથી શું ભવિષ્યમાં તેમની નીચતાના બદલામાં તેમને સુખ મળવું જોઇએ ? જો એમજ હોય તો પછી આ જગતમાં જેમ માણસ વધારે પાપી તેમ પરલોકમાં વધારે આનંદનો ભોક્તા થવો જોઇએ.

મનુષ્ય આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેની ભવ્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે અને આ જગતમાં જે જે ભિન્નતાઓ અને ભયાનક દોષો જોવામાં આવે છે તેનું સમાધાન કરવાને માટે એકજ રસ્તો છે કે એ સઘળાની તમામ જવાબદારી ન્યાયસર તેના કર્તા ઉપર એટલે કે આપણા પોતાના સ્વતંત્ર કર્મ ઉપરજ મૂકવી. શૂન્યમાંથી આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે એવી દલીલ કરવામાં પણ પ્રારબ્ધવાદ અને નિર્ણયવાદને સ્વીકારવા જ પડે છે અને દયાળુ પરમેશ્વરને ઠેકાણે ભયંકર

નિર્દય અને કદિ પણ પ્રસન્ન ન થાય એવા પરમેશ્વરનું પૂજન કરવાનું કરે છે. વળી ઇશ્વરે આત્માને ઉત્પન્ન કર્યો છે એ સિદ્ધાંત તથા એમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રારબ્ધવાદ અને નિર્ણયવાદને લીધે પણ ખ્રીસ્તી અને મુસલમાન પ્રજાઓમાં એક એવી ભયંકર ભાવના દાખલ થવા પામી છે કે તેઓના ધર્મને નહિ સ્વીકારનાર અન્ય પ્રજાઓની કતલ કરવી એ પણ વાજબીજ લાગી છે અને તેને જ લીધે જગતમાં અનેક દાવાનળ સળગ્યા અને હજી પણ સળગે છે.

પણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના બચાવમાં નૈયાયિક પંડિતો જે એક બીજી દલીલ રજૂ કરે છે તે અમને ઘણી સચોટ લાગે છે કે આપણા અનુભવોનો કદિ નાશ થઇ શકે નહિ. આપણાં કર્મ જો કે દેખીતી રીતે તિરોભાવને પામ્યાં હોય એમ લાગે છે; તોપણ તેઓ અદૃષ્ટરૂપે રહે છે અને છેવટે તેઓ આપણી પ્રવૃત્તિઓરૂપે પ્રકટ થાય છે. દાખલા તરીકે નાના બાળકો પણ અમુક પ્રકારની વૃત્તિઓને લઇને જ અવતરે છે.

જો વારંવાર થતાં કર્મને પરિણામે અમુક પ્રકારની વૃત્તિઓ બંધાતી હોય તો તે વૃત્તિઓ આપણામાં જન્મથી જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ આ ઉપરથી સમજાવી શકાય એમ છે. આપણી જન્મસિદ્ધ વૃત્તિઓ આ જન્મમાં તો પ્રાપ્ત થઇજ નથી, તેથી કરીને તેમની ઉત્પત્તિ પૂર્વના કોઇક જન્મમાં થએલી હોવી જોઇએ. વળી આપણી કેટલીક વૃત્તિઓ ખાસ કરીને મનુષ્યજાતિના જ સંકલ્પજનિત કાર્યના પરિણામરૂપ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. હવે એવી કેટલીક વૃત્તિઓ જો આપણામાં જન્મથી જ હોય તો જે કર્મવડે એ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે કર્મ આપણે ભૂતકાળમાં જ કર્યાં હોવાં જોઇએ; એટલે કે આપણે આ જન્મ ધારણ કર્યો ત્યાર પહેલાં પણ મનુષ્યકોટિમાં હોવાં જોઇએ.

આપણી હાલની જિંદગીમાં જે વૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ કારણ પૂર્વકાળનાં સંકલ્પજનિત કાર્યો હોવાં જોઇએ એટલી બાબતમાં ભારતખંડના પુનર્જન્મવાદીઓ તેમજ હાલના પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિવાદવાળા પંડિતો એકજ મત ધરાવે છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે હિંદુ પંડિતો આત્માના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધાવાન્ હોવાથી તેઓ એ વૃત્તિઓને આત્માએ પૂર્વકાળમાં કરેલા પ્રયત્નોના પરિણામ રૂપ માને છે; ત્યારે ઉત્ક્રાંતિવાદવાળા પંડિતો જડવાદી હોવાને લીધે એવું માને છે કે હાલના મનુષ્યોના પૂર્વજોએ લીધેલા અનુભવોના વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા પરિણામરૂપ એ વૃત્તિઓ છે. આત્મા શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એવા સિદ્ધાંતને માનનારાઓને તો આ જમાનામાં જગ્યાજ આપી શકાતી નથી.

હવે યુદ્ધ માત્ર બે પક્ષ વચ્ચે છે. એક બાજુએ પુર્વજન્મોના સંચિત કરેલા અનુભવોના પરિણામરૂપે આત્મામાં અમુક પ્રકારની વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે અને એ અનુભવોનો કર્તા તેમજ હાલની વૃત્તિઓનો માલીક એકજ, અભિન્ન આત્મા હોવાનું માનનારા પુનર્જન્મવાદીઓ છે; અને બીજી બાજુએ "મનુષ્યની તમામ વૃત્તિઓનું મૂળ યંત્ર તેનું મગજ છે અને એ વૃત્તિઓનું મૂળ કારણ તેના પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થએલા સૂક્ષ્મ જીવન કોષ (Cell) છે" એવું માનનારા જડવાદીઓ છે. હવે આ બે પક્ષમાંથી અંતે કોનો વિજય થશે તેટલું જ માત્ર જોવાનું છે.

પુનર્જન્મ અને વંશપરંપરાગત જીવનકોષની પ્રાપ્તિ એ બે વચ્ચેનું યુદ્ધ તે ખરૂં જોતાં ચેતનવાદ અને જડવાદનું જ યુદ્ધ છે. જો વંશપરંપરાગત જીવનકોષની પ્રાપ્તિવડે મનુષ્યના તમામ જીવનવ્યાપારનો ખુલાસો થઈ શકતો હોય તો જડવાદનો પૂરેપૂરો વિજય છે અને આત્માના અસ્તિત્વને માનવાની કશી જરૂર નથી; પરંતુ જો પૂરેપૂરો

ખુલાસો ન થઇ શકતો હોય તો પૂર્વકાળના અનુભવોના સંસ્કાર આ-જન્મમાં આત્મા ધારણ કરે છે એ સિદ્ધાંત જ નિર્વિવાદપણે સાચો માનવો પડે છે. આ પ્રમાણે એક બાજુએ જડવાદ છે અને બીજી બાજુએ પુનર્જન્મવાદ છે. ત્રીજો માર્ગ નથી. આ બેમાંથી કયો સિદ્ધાંત ગ્રહણ કરવો તેનો આપણેજ વિચાર કરી લેવો.

વર્તમાન હિંદુસ્તાન.

[૧૮૯૯ ના માર્ચમાં ઉદ્‌બોધનને માટે સ્વામીજીએ લખેલા બંગાળી લેખનું ભાષાંતર.]

વૈદિક પુરોહિતો પોતે યજ્ઞ સંબંધી મંત્રો જાણતા અને તેથી કરીને તેઓ બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ મનાતા. આ મંત્રોના પ્રભાવવડે દેવતાઓ તેમના સ્વર્ગભુવનમાંથી નીચે ઉતરી આવીને યજમાને+ આપેલા આહારીય અને પેય પદાર્થોનો સ્વીકાર કરતા અને તેની મનકામના સંપૂર્ણ કરતા. આથી કરીને રાજા તેમજ પ્રજાવર્ગ બેઉ પોતપોતાના સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિને માટે આ પુરોહિત વર્ગ તરફ આશાની નજરથી જોતો. સોમવલ્લિનું÷ પુરોહિત લોકો પુજન કરતા અને મંત્રોચ્ચારના બળવડે એ વેલી વધતી. વળી દેવોને પણ યજમાને અર્પણ કરેલો સોમવલ્લિનો રસ ઘણો પ્રિય હોવાથી તેઓ યજમાન તરફ કૃપા રાખતા અને તેની મનકામના પૂર્ણ કરતા. આ પ્રમાણે પુરોહિતો દેવોની કૃપને લીધે ઘણુ બળવાન બની ગયા અને માનુષી શક્તિને તુચ્છ લેખવા લાગ્યા; કારણ કે દેવોના બળ આગળ મનુષ્યબળનું શું ગજું ? જગત્ ઉપર તમામ પ્રકારની સત્તા ધરાવનાર મોટા મોટા રાજાઓ પણ પુરોહિતો આગળ હાથ જોડી ઉભા રહેતા. પુરોહિતોનો કૃપાકટાક્ષ મોટામાં મોટી મદદ મનાતી;તેનો સામાન્ય આશીર્વાદ રાજ્યના અર્થભંડાર જેટલો કીંમતી મનાતો; અને દુનિયાના કોઇ પણ પદાર્થ કરતાં તેની કિંમત વધારે ઉંચી અંકાતી. પુરોહિતો કોઇવાર મૃત્યુ અને વિનાશથી ભરપૂર કાર્યોમાં સામેલ થવાનો રાજાને આદેશ કરતા; કોઇવાર મિત્રની માફક તેને

+ યજ્ઞ કરનાર.

÷ વેદમાં સોમવલ્લિનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. યજ્ઞ કરતી વખતે આ છોડવાનો રસ દેવોને આપવાનો રિવાજ હતો.

ડહાપણ ભરેલી સલાહ આપતા; કોઇવાર ઘણીજ કુટિલ અને સૂક્ષ્મ રાજ્યતંત્રની જાળ પાથરીને તેમાં રાજાને સહેલાઇથી પકડી લેતા. આ પ્રમાણે અનેકવિધ કાર્યોમાં કુશળ બનેલા પુરોહિતોએ રાજસત્તાને સ્વાધીન કરી લીધી હતી. એ ઉપરાંત રાજાને તેમની વધારે દહેશત એટલા માટે લાગતી કે તેની પોતાની, તેના કુટુંબની અને તેના પૂર્વજોની કીર્તિ પુરોહિતની કલમના એક સપાટાની સાથે સ્થાપિત થાય અથવા હંમેશને માટે ભૂસાઈ જાય એમ હતું; કારણકે ઇતિહાસ લખનારા પણ પુરોહિતોજ હતા. ભલેને, કોઇ રાજા મહા શક્તિશાળી હોય, પોતાની કારકીર્દી દરમ્યાન ઘણી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય અને પ્રજાને પોતાના પુત્ર પુત્રી સમાન ગણતો હોય; છતાં પણ જો તેણે પુરોહિત વર્ગની કૃપા પ્રાપ્ત ન કરી તો તેનો યશ તેના મૃત્યુની સાથેજ હંમેશને માટે ભૂસાઈ જવાનો અને આખા જગતે જેને સન્માન આપવું જોઇએ એવા તેના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણો અને ઉપયોગિતા કાળની મહાગુફામાં દટાઈ જવાની. બીજા હાથપર જે રાજાઓ ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલે એવા મોટા પાયા ઉપર યજ્ઞો આદરે, અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞો કરે, અને પુરોહિતો ઉપર દોલતનો વર્ષાદ વરસાવે તેઓનાં નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાતાં. પુરોહિતોના કૃપાપ્રસાદનું એવું ફળ મળતું. પ્રિયદર્શી ચક્રવર્તી સમ્રાટ્ અશોકની ગમે એટલી મહત્તા હોવા છતાં પુરોહિતોના લખેલા ઇતિહાસમાં તો માત્ર તેના નામનો ઇસારોજ કરવામાં આવ્યો છે; અને પરીક્ષિતનો દીકરો જનમેજય જેણે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો તેનું નામ પુરાણો દ્વારા એકે એક હિંદુને પરિચિત છે.

રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે, પોતાના તેમજ પોતાના વીર સરદારોના વિવિધ પ્રકારના વિલાસોને તૃપ્ત કરવા માટે અને તે ઉપરાંત સર્વશક્તિમાન પુરોહિતોને સંતુષ્ટ કરવા માટે પોતાની તિજોરી સભર કરવાને—જેમ સૂર્ય પૃથ્વીમાંથી ભિનાશ ચૂસી લે છે તેમ—

રાજા પોતાની રૈયતની દોલત ચૂસી લેતા. બ્રાહ્મણો કરમુક્ત હતા, અને શૂદ્રો તો દાસ હતા તેથી કરીને રાજાની દુઝણી ગાયો, તેમનો ખાસ શિકાર એકલા વૈશ્યો એટલે કે ખેડુતો, પશુપાલકો અને વ્યાપારીઓજ હતા.

હિંદુ તેમજ બૌદ્ધ રાજાઓના વખતમાં પ્રજા વર્ગે રાજ્યને લગતાં કાર્યોમાં પોતાનો અવાજ જણાવ્યો હોય અને રાજ્ય વહીવટમાં પોતે ભાગ લીધો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. યુધિષ્ઠિર જેવા કેટલાક શાણા રાજાઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રોને ઘેર જતા એ વાત પણ ખરી છે; અયોધ્યાની ગાદી ઉપર યુવરાજ તરીકે રામચંદ્રનો અભિષેક કરવાની પ્રાર્થના પણ રૈયત તરફથી જ થઈ હતી; વળી સીતાની વર્તણુક ઉપર ટીકા પણ રૈયતેજ કરી હતી; પરંતુ રાજ્ય વહીવટના બંધારણમાં એક નિયમ તરિકે પ્રજાને પોતાનો મત સીધી રીતે દર્શાવવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતોજ નહિ. પ્રજા વર્ગનું બળ કોઈ પણ પ્રકારની પદ્ધતિ વગર અને ઘણીવાર પરોક્ષ રીતે તેમજ અવ્યવસ્થિતપણે બહાર આવવાની કોશીષ કરતું. લોકોને હજી પોતાની સત્તાનું ભાન થયું નહતું; તેમજ પ્રજાએ પોતાના બળને એકત્ર કરીને એક દિશામાં સંપસંપીને કામ કરવાનો કદિ પ્રયત્ન કર્યો નહતો અને તેમ કરવા જેટલી તેમનામાં દૃઢતા પણ ન હતી. જે પ્રકારની શક્તિ અને ચાતુર્યવડે નાનાં છૂટાં છવાયાં બળને એકત્ર કરીને તેમાંથી મહાબળવાન શક્તિનો ઓઘ ઉત્પન્ન કરાય છે તે બાબતનું તેમને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન નહતું.

આ વસ્તુસ્થિતિ યોગ્ય નિયમોને અભાવે હતી? નહિ, તેમ નહતું. નિયમો તો હતા, પદ્ધતિઓ હતી, રાજ્યના વિવિધ અંગોની પરિચાલના માટે જૂદા જૂદા નિયમો સ્પષ્ટરીતે ઘડવામાં આવ્યા હતા; તેમજ મહેસુલ ઉઘરાવવા માટે, લશ્કરની વ્યવસ્થા માટે, ન્યાય

ખાતાના વહીવટને માટે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો વિચારીને નિયમો બાંધવામાં આવ્યા હતા; પણ ઋષિની આજ્ઞા કે જે પ્રમાણભૂત મનાતી હતી અને જે ઋષિના મધ્યસ્થપણા મારફતે પ્રકટ થએલી સાક્ષાત્ ઈશ્વરનીજ આજ્ઞા હતી તેના ઉપર એ સર્વનો આધાર હતો. એ કાયદાઓ ઘણા સખત અને સ્થિતિસ્થાપકતા વગરના હતા એ કહીએ તો ખોટું નથી. આવા સંજોગોમાં લોકો પ્રજાવર્ગના સામાન્ય કલ્યાણના કોઈ પણ હેતુની સિદ્ધિને માટે એકત્ર થઈને કામ કરતાં શીખે, અથવા રાજાએ રૈયત પાસેથી અનેક પ્રકારના કર લઇને ભરેલી તીજોરી ઉપર પ્રજાનો હક છે એવો ખ્યાલ પણ તેઓ બધા મળીને કરી શકે, રાજ્યની આવક અને ખર્ચ ઉપર અંકુશ રાખવાને પ્રજાને પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક છે એવી અભિલાષા પણ તેમના હૃદયમાં જન્મે તેવો સંભવ નહતો; કારણકે પ્રજાએ એવી વાતોમાં શા માટે વચ્ચે પડવું જોઈએ ? રાજ્યની આબાદી અને સુસ્થિતિ માટે ઋષિલોકોને દેવો તરફથી મળતી સૂચનાઓ બસ નથી ?

વળી કાયદાઓ તો હતા પણ તે ચોપડીઓમાં હતા. ચોપડીઓમાં લખેલા કાયદાઓ અને તેના વાસ્તવિક અમલની વચ્ચે આસમાન જમીનનો તફાવત હતો; કારણકે કાયદાઓનો ઉપયોગ કરનાર રાજાઓજ હતા. સ્વાર્થપરાયણ રાજાઓ તેનો ગમે તેમ અમલ કરતા અને તેને અંકુશમાં રાખનાર પ્રજાના અવાજનું બળ હતું નહિ. રામચંદ્ર જેવા પ્રજાહિતૈષી રાજાઓ હતા; પરંતુ +અગ્નિવર્ણ જેવ

+ એ સૂર્યવંશી રાજા હતો. તે પોતાના અંતઃપુરની બહાર નીકળતો જ નહિ. રાજાનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક પ્રજા વર્ષમાં અમુક દિવસ રાજા અંતઃપુરની બારીએથી પોતાનો પગ બહાર કાઢે તેનાં દર્શન કરીને સંતોષ માનતી. એ રાજા અત્યંત વિષયાસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો હતો.

હજારો રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા પછી એકાદ રામચંદ્ર દર્શન આપતો હતો અને ×ચંડાશોક જેવા અનેક રાજાઓ થઈ ગયા પછી એકાદ ×ધર્માશોક જન્મ લેતો. પ્રજાને નવજીવન આપનાર અકબર જેવા નૃપતિઓ વિરલ છે; પરંતુ તેમનું રૂધિર ચૂસી જનાર ઔરંગઝેબ જેવા અનેક હોય છે. કદાચ બધા રાજાઓ યુધિષ્ઠિર, રામચંદ્ર, ધર્માશોક અને અકબર જેવા દેવાંશી હોઈ તેમના માયાળુ છત્ર નીચે પ્રજા સુખી અને સુરક્ષિત હોય અને તેઓ પ્રજાને પોતાના બાળકની માફક સંભાળતા હોય, તો પણ જે બાળક માની કેડે જ બેસીને ફર્યા કરે અને માનોજ આપેલો કોળીઓ ખાયા કરે તેનામાં ચાલવાની અને પોતાનો ખોરાક પોતાને હાથે ખાવાની શક્તિ આવતી નથી. જે માણસ હંમેશાં બીજાના રક્ષણ નીચે રહે છે તેનામાં સ્વસંરક્ષણ કરવાની શક્તિ સારી રીતે જાગૃત થઈ શકતીજ નથી. શરીરે અત્યંત બળવાન અને તરુણ પુરૂષ પણ જો તેનાં માબાપ તેનું નાના બાળકની માફક જતન કર્યા કરે તો તે ગમે એટલો મોટો હોય તો પણ સ્વભાવે બાળક જેવોજ રહે છે. લાંબા કાળથી આપણા દેશમાં ઘણાખરા દેવાંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હોવાથી અને રૈયતનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું કામ તેમને એકલાનેજ સોંપેલું હોવાથી પ્રજાવર્ગને સ્વરાજના પાઠ ભણવાનો પ્રસંગજ મળતો ન હતો. એવી પ્રજા પોતાને જરૂરની દરેક વસ્તુને માટે રાજા ઉપરજ આધાર રાખતી હોવાથી અને પોતાના સામાન્ય સંરક્ષણ અને કલ્યાણને માટે તેમને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ન હોવાથી ધીમે ધીમે બળ અને ચેતન વગરની થતી ગઈ.

× એ બેઉ એકજ અશોકનાં નામ છે. શરૂઆતમાં તેણે પોતાના ભાઈઓને મારી નંખાવ્યા તેથી તે ચંડાશોક કહેવાયો; પણ પાછળથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન થતાં તેણે અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં તેથી તે ધર્માશોક કહેવાવા લાગ્યો.

જ્યારે કોઈ પણ દેશનો રાજ્યવહીવટ મહાન દ્રષ્ટાઓ અને ઋષિઓની ઈશ્વિરીય બુદ્ધિથી પ્રેરાયલાં જ્ઞાનના પરિપાક રૂપ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનુસાર ઘડાયલા કાયદાઓ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે તો એવી રાજ્યપદ્ધતિથી તવંગર તેમજ ગરીબનું, જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીનું, રાજાનું અને રૈયતનું—સર્વનું કલ્યાણ થવુંજ જોઇએ; પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એ કાયદાઓનો વ્યાવહારિક રીતે નહિ જેવો અમલ થાય છે. પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં રૈયતનો અવાજ હોવોજ જોઇએ એવું આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનું રાજનૈતિક સૂત્ર મનાઈ ચૂક્યું છે; અને જેની છેલ્લી ગર્જના અમેરિકાના સ્વતંત્ર થયલાં રાજ્યોએ મેઘ ગંભીર સ્વરે જગતને સંભળાવી હતી કે, "આ દેશના લોકોનું રાજ્યતંત્ર લોકોવડે અને લોકોના કલ્યાણુને માટે જ ચાલવું જોઇએ." આ સિદ્ધાંતનો હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પૂરેપૂરો અસ્વીકાર થતો હતો એમ તો કહી શકાયજ નહિ. આ દેશમાં આવી ગયલા ગ્રીક તેમજ બીજા પ્રવાસીઓએ ઘણાં છૂટાં છવાયાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જોયાં હતાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ એવી મતલબના ઘણા ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં ગામડાંઓમાં હજી પણ પંચાયતનું જે ધોરણ જોવામાં આવે છે તેમાં વધારે નહિ તો સ્વરાજ્યનું બીજ તો હતું જ; પણ કમનશીબે એ બીજ હંમેશાં બીજની દશામાંજ રહ્યું. તે જમીનમાં વવાયું ખરૂં, પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉદ્‌ભવ્યું નહિ. સ્વરાજ્યની આ ભાવના બીજરૂપ અવસ્થામાંથી આગળ વધવા પામી નહિ અને જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર પણ થયો નહિ. ધાર્મિક સંસ્થાઓ તરફ નજર કરીશું તો બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓના મઠમાં સ્વરાજની ભાવનાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો એની પુષ્કળ સાબીતી મળી આવે છે. હજી પણ આ પંચાયતનું ધોરણ અને સ્વરાજના સિદ્ધાંતો નાગા સાધુઓના સંપ્રદાય ઉપર કેવો

અધિકાર ભોગવે છે, તેઓ "પંચની સત્તા"ને કેવું સન્માન આપે છે, તેના પોતાના મંડળની મર્યાદામાં દરેક સાધુના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક કેવા જળવાય છે, અને તેમણે અંદર અંદર એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાનું કેવું સુવ્યવસ્થિત ધોરણ રચ્યું છે, તે જોઇને આપણને અજાયબી થયા વગર રહે નહિ.

બૌદ્ધધર્મનો આવિર્ભાવ થતાં આખા દેશ ઉપર જે પ્રબળ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો હતો તેના આઘાતથી પુરોહિતોની સત્તા નિર્મૂળ થઈ ગઈ અને રાજ્યસત્તા વધારે બળવાન બનતી ગઈ. બૌદ્ધ સાધુઓ સંસાર ત્યાગી હતા અને વસ્તીની બહાર મઠમાં રહેતા હોવાથી તેઓ સંસાર અને રાજકાર્યને લગતી બાબતોમાં લેશ માત્ર પણ માથું ખોસતા નહિ. શાપની ધમકી આપીને અને મંત્રપ્રયોગથી અસાધારણ રીતે બળવાન બનાવેલા બાણવડે રાજસત્તાને પોતાના પગ નીચે રાખવાની તેમને ઇચ્છા પણ નહતી; તેમ એ દિશામાં તેમણે યત્ન સરખો પણ કર્યો નહતો. તેમનામાં સંકલ્પશક્તિનો અંશ રહેવા પામ્યો હોય તો પણ તેને સિદ્ધ કરવાનું કામ તો અસંભવિતજ થઇ પડ્યું હતું; કારણ કે બૌદ્ધધર્મે સોમરસનું પાન કરનારા અને બલિનો ભક્ષ કરનારા દેવોને તેમના પદ ઉપરથી ગબડાવી પાડયા હતા અને તેમની શ્રેષ્ઠતાનું ખંડન કરી નાખ્યું હતું. બુદ્ધની અવસ્થા બ્રહ્મા અને ઇંદ્રની અવસ્થા કરતાં પણ અનેક ગણી શ્રેષ્ઠ છે, મોટા મોટા દેવો પણ એવી અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાપુરુષની પૂજા કરવાને સ્પર્ધા કરે છે; એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો મનુષ્યમાત્રનો જન્મસિદ્ધ હક છે; એ અવસ્થા સર્વને માટે ખુલ્લી છે અને તે વર્તમાન જીવનમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવો બૌદ્ધધર્મ સ્પષ્ટ અવાજે બોધ કરતો હતો. આવી રીતે દેવોની પદવી ઉતરી પડી એટલે પુરોહિતોની શ્રેષ્ઠતા કે જે દેવો ઉપરજ આધાર રાખતી હતી તે સ્વાભાવિક રીતેજ લુપ્ત થઈ ગઇ.

તેજ પ્રમાણે રાજસત્તારૂપી બળવાન યજ્ઞ—અશ્વની લગામ પણ હવે વૈદિક પુરોહિતોના મજબૂત હાથમાંથી છૂટી બનીને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ નિરંકુશપણે વર્તન કરવા લાગી. એ જમાનામાં રાજસત્તાનું કેન્દ્ર યજુર્વેદના મંત્રોચ્ચાર કરીને યજ્ઞ કરાવનારા અને સામવેદના મંત્રો ગાનારા પુરોહિતોના હાથમાં નહતું. તેવી જ રીતે એક બીજાથી અલગ થયલાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉપર રાજ્ય કરનારા ક્ષત્રિઓના હાથમાં પણ નહતું. હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો અને જેમનાં વિશાળ સામ્રાજ્યોની સીમા મહાસાગરવડે બંધાતી હતી એવા ચક્રવર્તી રાજાઓના હાથમાં હવે રાજસત્તા આવી હતી. આ જમાનાના યુગનાયકો હવે વિશ્વામિત્ર કે વશિષ્ઠો નહતા, પણ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક જેવા પરાક્રમશાળી નૃપતિઓ હતા. બૌદ્ધયુગમાં ભરતખંડ ઉપર સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર નૃપતિઓએ જેટલી દેશની કીર્તિ વધારી હતી તેટલી બીજા કોઈ પણ યુગમાં કોઈ પણ નૃપતિએ વધારી નથી. આ યુગનાં છેવટનાં વર્ષોમાં પાછો રજપુતોની સત્તાનો ઉદય થાય છે અને હિંદુધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. બૌદ્ધધર્મની પડતી થયા પછી રજપુતોની સત્તાનો ઉદય થતાં ભરતખંડની રાજ્યસત્તા, જેણે અત્યાર સુધી નિષ્કલંક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે હજારો નાનાં નિર્બળ રાજ્યોમાં વિભક્ત થઇ ગઇ.

આ પ્રમાણે રાજ્યદંડ રજપુત રાજાઓના હાથમાં આવતાં પુરોહિત વર્ગે ફરીથી પોતાનું ગુમાવેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું ખરું, પણ તે રાજ્યસત્તાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે નહિ, પરંતુ તેના સહાયક તરીકે જ તેઓ વર્તન કરી શકતા હતા. પુરોહિતો અને મુકુટધારી રાજાઓ વચ્ચે પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાના ઇરાદાથી જે લડત વેદના કાળમાં શરૂ થઇને અનેક જમાના થયાં ચાલી આવી હતી અને

જૈનો અને બૌદ્ધોએ કરેલા પરિવર્તન દરમ્યાન જે લડત પૂર જોસમાં મચી રહી હતી તેનો હવે હંમેશને માટે અંત આવ્યો. પુરોહિતો અને રાજાઓ, જેઓ આખા દેશમાં સર્વથી વિશેષ સત્તાવાન હતા તેઓ હવે એક બીજાને અનુકૂળ થવા લાગ્યા. પણ હવેના રાજાઓમાં અસલના રાજાઓનું ક્ષાત્રતેજ અને વીર્ય, તેમજ બ્રાહ્મણોમાં તેમના પૂર્વજોનાં બ્રહ્મવર્ચસ્ અને તપશ્ચર્યા, એમાંનું કશું રહ્યું નહતું. એ બેઉ જાતિએ પોતપોતાના મૂળ સ્વાભાવિક ગુણો ગુમાવ્યા હતા. એથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જે પરિણામ આવવું જોઇએ તે પ્રમાણે આ બેઉ શક્તિઓનો સંયોગ થવાથી તેમનો ઉપયોગ એક બીજાના સ્વાર્થની તૃપ્તિમાં થવા લાગ્યો અને બેઉના સામાન્ય શત્રુઓ જે તે વખતના બૌદ્ધ લોકો હતા તેનો વિનાશ કરવામાં અને એવી જ જાતનાં બીજાં કેટલાંક કામોમાં તેમની શક્તિનો વ્યય થઈ ગયો. આવા સ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઇને જે લોકો એકસંપી કરે છે તેઓમાં અમુક પ્રકારના દુર્ગુણો આવ્યા વગર રહેતા નથી. એ નિયમ મુજબ પુરોહિતો તેમજ રાજાઓ જનસમૂહનાં રૂધિર ચૂસીને તેમને નિઃસત્વ કરી નાખવાના, શત્રુવર્ગ તરફ વેર રાખવાના, પારકાની મિલ્કતને જોરજુલમથી પચાવી લેવાના વગેરે વગેરે અપરાધો કરવા લાગ્યા. અસલની માફક રાજસૂય અને એવા બીજા યજ્ઞો ફરીથી થવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ હવે સહૃદયતાના અભાવે ઉપહાસજનક થઇ પડયા. પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ દંભી અને ખુશામતીયા અનુયાયીઓના ગુલામો બની ગયા અને મંત્ર તંત્ર વગેરેને લગતી ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનોમાં નિરંતર રચ્યાપચ્યા રહેવાથી મુસલમાનોના આક્રમણ સામે ઘણી સહેલાઇથી પરાજિત થઈ ગયા.

વેદના જમાનામાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાને પુરોહિત વર્ગે રાજસત્તાની સામે જે કલહ આરંભ્યો હતો અને જે અનેક યુગ સુધી

ચાલુ રહ્યો હતો તેને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે પોતાની અલૌકિક શક્તિ અને બુદ્ધિના બળથી વધારે નહિ તો પોતાની હયાતી સુધી તો વારી જ રાખ્યો હતો. બ્રાહ્મણોની સત્તા જૈન અને બૌદ્ધધર્મે ઉપજાવેલા પરિવર્તન દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાંથી તદ્દન નિષ્ક્રિય થઇ જવા આવી હતી અથવા તો બળવાન પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મોને અધીન થઇને ટગુમગુ થઇ રહી હતી. રજપુતોના ઉદય પછી જ્યારે તેમનું રાજ્ય મિહીર-વંશના તથા બીજા રાજાઓના સમયમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપી ગયું હતું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ પોતાની ગુમાવેલી સત્તા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને તેમ કરવા જતાં મધ્ય એશિયામાંથી તુરતની આવેલી અસભ્ય અને ક્રૂર જાતિઓની ખુશામત કરવા લાગ્યા. તેમને રાજી કરવા માટે તેમના અનેક નિંધ અને ભયંકર રિવાજો અને ધર્મ વિધિઓને તેઓ દેશમાં દાખલ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરાંત આ અજ્ઞાન અનાર્ય લોકોને સહેલાઇથી છેતરવાના કામમાં બ્રાહ્મણો ખંત રાખીને મંડેલા હોવાથી તેમણે નવા નવા મંત્રો અને તંત્રો પણ રચ્યાં અને તેમને આધારે દેશમાં ઘણી નહિ સમજાય એવી ભેદી ક્રિયાઓ અને વિધાનોને હિંદુધર્મમાં સ્થાન મળ્યું. તેમ કરવા જતાં તેઓ પોતાનું અસલનું શાણપણ, બળ અને ચેતન તથા લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત કરેલી પવિત્રતા એ સઘળું ગુમાવી બેઠા.

તેને પરિણામે તેમણે આખા આર્યાવર્તને ઘણાજ અનીતિવાન, ભયંકર, નિંધ અને અત્યંત જંગલી જેવા રિવાજોથી પરિપૂર્ણ કરી મૂક્યો, અને એવા રિવાજોને અને વહેમોને તેઓએ પુષ્ટિ આપવાથી તેમને એ કૃત્યને યોગ્ય અચુક શિક્ષા એવી થઈ કે તેથી કરીને તેઓ આત્મબળ અને ચેતનરહિત બનીને નિર્બળમાં નિર્બળ બની ગયા. પશ્ચિમ દિશાએથી મુસલમાનોના આક્રમણરૂપી વાવાઝોડાની એક

ફૂંક લાગતાંમાં જ તેમનું આખું બંધારણ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ગયું; તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ હતું જ નહિ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના આધિપત્યનો અંત આવ્યો અને તેનો ફરીથી ઉદય થશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

મુસલમાનોના અમલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના છિન્ન ભિન્ન થઇ ગએલા બળને પુનઃ એકત્રિત કરીને તેનું સુગઠન કરવાનો પ્રયત્ન તદ્દન અસંભવિત જેવો જ હતો. મહંમદ પેગંબર પોતે પણ દરેક પ્રકારના પુરોહિત વર્ગના કટ્ટા વિરોધી હતા, અને તેથી તેમણે તેમની સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય એવી આજ્ઞાઓ અને નિયમો ઘડયા હતા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજા પોતે જ પ્રજાનો મુખ્ય ધર્મગુરુ મનાતો હતો; ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં પણ તેનો નિર્ણય પ્રમાણભૂત ગણાતો હતો; અને પછી જ્યારે એ રાજાએ ચક્રવર્તી સમ્રાટ્નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તો આખી મુસલમાની આલમ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં ઉદ્દભવી હતી. મુસલમાનની દૃષ્ટિમાં ખ્રિસ્તી અને યાહુદી ઘણા તિરસ્કારને પાત્ર લાગતા ન હતા. બહુ તો તેમને તેઓ અલ્પ શ્રદ્ધાવાન્ ગણતા હતા; પણ હિંદુઓ તરફ તો તેમનું વર્તન જૂદા જ પ્રકારનું હતું. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુઓ મૂર્તિપૂજકો અને અત્યંત ઘૃણાપાત્ર કાફરો હોવાથી તેઓ આ લોકમાં પાક મુસલમાનોને હાથે કતલ થવાને જ યોગ્ય હતા અને પરલોકમાં તેમને માટે નરકની અનંતકાળ પર્યંતની યાતના નિર્માણ થઇ હતી. આવા સંજોગોમાં મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ બ્રાહ્મણો તરફ ઘણો જ અનુગ્રહ બતાવે તો કદાચ તેમને વગર હરકતે જીવતા રહેવા દે એટલુંજ. ઘણી વાર તો તેમના તરફ આટલી પણ રહેમ નજર ન રાખવી જોઇએ એવો વિચાર તે રાજ્યકર્તાઓને આવી જતો ! જરાક ઉગ્ર અને અસામાન્ય ધર્મભાવનાવાળો મુસલમાન બાદશાહ ગાદીએ આવતો કે

તરત જ આ ક્રૂર લોકોની કતલ રૂપી રાજસૂય યજ્ઞ (! નો સમારંભ કરવામાં આવતો.

આ પ્રમાણે તદ્દન જૂદા જ ધર્મ પાળનાર અને જૂદા જ પ્રકારના રીતરિવાજોવાળા વિદેશી રાજાઓના હાથમાં હવે રાજસત્તા આવી અને બીજી બાજુએથી પુરોહિત વર્ગ સમાજના નિયામક અને શાસકના સત્તાધારી સ્થાન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ થઇ ગયો. હવે તો મનુ અને બીજા. સ્મૃતિકારોને ઠેકાણે કુરાન અને તેમાં દર્શાવેલા કાયદાઓનો અમલ થવા લાગ્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષાના સ્થાન ઉપર ફારસી અને અરબી ભાષાએ અધિકાર કરી લીધો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ફક્ત જીતાયલા અને હીણાયલા હિંદુઓના ધાર્મિક સાહિત્યમાં તથા ધર્મની બાબતોમાં જ વાપરી શકાતી. અપમાનિત થએલા પુરોહિતો અને પંડિતોના વ્યવસાયમાં જ તે મૃતપ્રાય જીવન ગાળવા લાગી. પુરોહિતો પોતે પણ બીજો ઉંચા પ્રકારનો વ્યવસાય ન મળવાથી લગ્ન, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય ક્રિયાઓ કરાવવામાં જ ગૂંથાઈ ગયા અને તે પણ મુસલમાન બાદશાહો મહેરબાનીની રાહે કરાવવા દે તોજ.

વેદના અને તેની લગોલગ પછીના યુગમાં પુરોહિતોની સત્તાના અત્યંત ભારે દબાણને લીધે રાજસત્તાનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ થઇ શક્યો ન હતો; તે રાજસત્તા હવે બૌદ્ધધર્મે ઉત્પન્ન કરેલા વિપ્લવને પરિણામે બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય છિન્ન ભિન્ન થઇ જવાથી ભરતખંડમાં પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશવા લાગી. બૌદ્ધ સામ્રાજ્યનો ધ્વંસ અને મુસલમાની સત્તાના ઉદય, એની વચગાળાના સમયમાં રાજસત્તા રજપુતોદ્વારા ફરીથી જોર કરવા લાગી હતી, પણ અંતે તેને નિષ્ફળતા મળી હતી. પુરોહિત વર્ગે વૈદિક યજ્ઞયાગાદિકના જમાનામાં પોતે ભોગવેલા આધિપત્યને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કર્યો એજ આ નિષ્ફળતાનું મૂળ કારણ હતું એટલી મુખ્ય બાબતો વાચકે ગ્રહણ કરી હશે.

બ્રાહ્મણોના આધિપત્યને પદદલિત કરીને મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ મૌર્ય, આંધ્ર, ગુપ્ત અને ક્ષત્રપ વંશીય રાજાઓના સમયની જાહોજલાલીનું ઘણે અંશે ફરીથી દર્શન કરાવ્યું.

આથી કરીને કુમારિલ ભટ્ટ, શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યે જેવા મહર્ષિઓએ છિન્ન ભિન્ન થએલી બ્રાહ્મણોની સત્તાને ફરીથી સ્થાપિત કરવાને કરેલા યત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા અને બ્રાહ્મણોને કેટલાક સમય સુધી રજપુત રાજાઓના શસ્ત્રની સહાય મળ્યા કરવા છતાં પણ જૈન અને બૌદ્ધધર્મોનો ધ્વંસ કરીને બ્રાહ્મણધર્મને સુગઠિત કરવાને જે જે પ્રયત્નો તેમણે કર્યા તે બધા મુસલમાની અમલ દરમ્યાન વ્યર્થ ગયા અને તેમની સત્તાને એવો પ્રબળ આઘાત પહોંચ્યો કે તેઓમાં ફરીથી ચેતન પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય જ રહ્યું નહિ. આ યુગમાં બ્રાહ્મણો અને રાજકર્તાઓ વચ્ચેનો કલહ બંધ પડી ગયો હતો, પણ રાજાઓ પોતે જ એક બીજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાને અંદર અંદર લઢીને એક બીજાના બળને ક્ષીણ કરવા લાગ્યા હતા. એ યુગનાં છેવટનાં વર્ષોમાં મુસલમાનોના પ્રાબલ્યની સામે સીખ અને મરાઠાઓ દ્વારા હિંદુધર્મ પુનઃ માથું ઉંચકવા સમર્થ થયો; પરંતુ એ કાર્ય પણ લડાયક જાતિઓએ જ આદર્યું હતું અને તેમાં બ્રાહ્મણો તરફથી કશી સહાય મળી નહતી; તેમજ એ નવી જાગૃતિમાં ભાગ લેવા તેઓ આગળ આવી શક્યા નહતા. બ્રાહ્મણોની સત્તાનો પૂરેપૂરો ધ્વંસ થયાની વિશેષ સાબિતી તો એ હતી કે જ્યારે શીખ લોકો કોઇ પણ બ્રાહ્મણને પોતાના સંપ્રદાયમાં દાખલ કરતા ત્યારે તેને પોતાનાં બ્રાહ્મણ તરીકેનાં ચિહ્નોનો જાહેરમાં ત્યાગ કરવાની અને શીખ સંપ્રદાયનાં ચિહ્નો ધારણ કરવાની ફરજ પાડતા હતા.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો અને રાજાઓની પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો એક બીજા ઉપર યુગના યુગ પર્યંત આઘાત પ્રત્યાઘાત ચાલુ

રહ્યા પછી છેવટે થોડાક સૈકા સુધી રાજસત્તાએ જય મેળવ્યો ખરો, પણ તે ભરતખંડના ક્ષત્રિય રાજાઓએ નહિ પરંતુ એક વિદેશીય અને વિધર્મી પ્રજાના રાજ્યકર્તાઓએ મેળવ્યો હતો. ત્યારપછી મુસલમાન બાદશાહોના અમલનાં છેવટનાં વર્ષોમાં ભરતખંડના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર એક તદ્દન નવીન અને બળવાન પ્રજાએ દર્શન આપ્યું અને તેણે આર્યપ્રજાના જીવન ઉપર ધીરે ધીરે પોતાનો પ્રભાવ પાડવા માંડયો.

આ વિદેશી સત્તા એવી નવીન છે, તેની પ્રકૃતિ અને કાર્યપદ્ધતિ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને માટે એવી વિજાતીય છે, તથા તેનો ઉદય અને વિસ્તાર એવી અકલ્પનીય ત્વરાથી થતો ગયો છે, તેમજ તેનું બળ એવું અસામાન્ય અને અજય્ય છે કે જેથી ઘણા થોડા જ વખતમાં તેણે આખા હિંદુસ્તાનને પોતાની સત્તા નીચે કેવી રીતે લાવી નાખ્યો તે વિષે હિંદની પ્રજા આશ્ચર્ય સાથે તર્ક કરવા છતાં હજી પણ એ તેના કાર્ય રહસ્યનો ઘણો જ થોડો અંશ જોઈ શકી છે. આ સત્તા કોણ તે હિંદુસ્તાનના લોકોને કહેવું પડે તેમ નથી, તો પણ વધારે સ્ફુટ કરવાને સૂચવીશ કે હું ઇંગ્લંડે સ્થાપેલા ભારતીય સામ્રાજ્ય વિષે ઉલ્લેખ કરૂં છું.

ઘણાજ પ્રાચીન સમયથી ભરતખંડની અથાગ દોલત અને રસાળ ભૂમિને લીધે અનેક બળવાન વિદેશી પ્રજાઓમાં તેને સ્વાધીન કરવાની લોભવૃત્તિ જાગૃત થઇ હતી, અને ઘણાં સૈકાંઓ થયાં હિંદુસ્તાન વારાફરતી અનેક પરદેશી પ્રજાઓનો શિકાર થતો આવ્યો હતો; એટલે ઇંગ્લંડ પણ આ રસાળ અને સમૃદ્ધ દેશને પોતાનો કરી લે એમાં નવાઇ શી?

ઘરબાર વગરના, નિર્ધન પરંતુ આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપી પ્રચંડ આયુધથી સજ્જ થએલા, ધર્મતત્ત્વના અગાધ જ્ઞાનથી પ્રતિષ્ઠિત

બનેલા અને વિનાશકારી શાપરૂપી અત્યંત ભયાનક શસ્ત્રવડે બળવાન બનેલા પુરોહિતો આગળ મોટા મોટા મુકુટધારી નૃપતિઓને ત્રાસથી થરથર ધ્રુજતા જોવાનો ભરતખંડની પ્રજાને ઘણા જુના કાળથી અભ્યાસ પડી ગયો હતો. ગર્જના કરતા સિંહને જોઇને જેમ ઘેટાનું ટોળું ભયગ્રસ્ત થઇને નાસભાગ કરે તેમ ભયસૂચક સૈનિકબળથી મદોન્મત્ત બનેલા સર્વશક્તિમાન રાજકર્તાઓની નાનામાં નાની આજ્ઞાનું મૂંગે મ્હોડે પાલન કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી; એટલે ઇંગ્લંડ જેવા દેશના થોડાક એકસંપીવાળા વૈશ્યો (વ્યાપારીઓ) વિશાળ સમુદ્રો અને મહાસાગરો ઓળંગીને આવા એક તદ્દન અજાણ્યા પ્રદેશમાં વ્યાપાર અર્થે આવે; ત્યાર પછી પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ધનના જોરવડે પ્રાચીન અને સુદૃઢ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં વાળી શકે અને આખરે એ બેઉની મૂર્ખાઇનો લાભ લઇને પોતાના હાથમાં તેમને પૂતળાની માફક નચાવી શકે; એટલુંજ નહિ પણ તેમને સંપૂર્ણ રીતે અધીન બનાવી શકે અને અહિંનાંજ શસ્ત્ર, શૌર્ય અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ તેમના દેશને સમૃદ્ધ કરવાના કામમાં કરી શકે અને વળી તે દેશના બળવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન ઉમરાવોના વંશજો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની નામની વેપારીઓની પેઢીના નોકર તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવવાના સુયોગને પોતાની ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાની પૂર્ણાહુતિ સમજે—આ બધી ઘટનાઓ ખરેખર, હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો નવીન અને આશ્ચર્યકારકજ હતી.

સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો થોડે ઘણે અંશે તમામ મનુષ્યજાતિઓમાં જોવામાં આવે છે અને એ ત્રણ ગુણને લઇને બધી જ સુધરેલી જનસમાજોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ હમેશાં બંધાય છે. એ ત્રણે ગુણની વહેંચણી કોઇ પણ જનસમાજમાં એક સરખી થતી નથી; તેથી કરીને જૂદા

જાૂદા દેશોમાં અને જાૂદા જાૂદા યુગોમાં કોઇવાર એ ત્રણમાંથી અમુક એક અથવા બે ગુણ ધરાવનારી વ્યક્તિઓની સંખ્યામાં અને સામર્થ્યમાં હમેશાં વધઘટ થતી જોવામાં આવે છે. કોઇ કોઈ દેશમાં ઉપર કહી તે ચાર જાતિઓ પૈકી કોઇ પણ એક જાતિનું પ્રાબલ્ય અને સંખ્યા વધી જાય છે તેથી કરીને તે બીજી ત્રણ જાતિઓ ઉપર ઉપરીપણું ભોગવી શકે છે. કેટલોક સમય વીતી ગયા પછી વળી એમાંની બીજી કોઇ જાતિ વિશેષ બળશાળી બને છે. પણ જગતના ઇતિહાસનું કાળજીપૂર્વક અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે કુદરતના અમુક કાયદા મુજબ દરેક જનસમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ વારાફરતી એક પછી એક બળવાન બનીને જગત ઉપર અધિકાર ભોગવે છે.

ચીન, બાબીલન, મિસર અને ખાલ્ડિયાની પ્રજાઓ, તથા આર્યો, ઇરાનીઓ, યાહુદીઓ, આરબો વગેરે તમામ પ્રાચીન પ્રજાઓના ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ઇતિહાસના આરંભના યુગમાં ઉપર કહેલી દરેક પ્રજાના બ્રાહ્મણો એટલે પુરોહિતો સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતા હતા. ત્યાર પછી ક્ષત્રિયોની સત્તાનો યુગ મંડાયો. તેમણે અબાધિત રાજકર્તા તરીકે અથવા તો *ઉમરાવ વર્ગમાંથી પસંદ કરેલા અમુક અમુક સરદારોની રાજસત્તા ધરાવનાર સભારૂપે ઘણા સમય સુધી પોતાનો અમલ વર્ત્તાવ્યો. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેમાં ઇંગ્લંડ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તેમનામાંજ જગતના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર વ્યાપારથી સમૃદ્ધ થએલો વૈશ્ય વર્ગ દેશના રાજ્યતંત્ર ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવતો થયો.

પ્રાચીન સમયનાં ટ્રૉય અને કાર્થેજનાં રાજ્યો અને તેમને મુકા-

* અમુક ઉમરાવોની મંડળીવડે રાજકાર્ય કરવાની પ્રથા આમાં હતી.

બલ્કે કંઈક આધુનિક ગણાય એવાં વેનિસ ઈત્યાદિ નાનાં વાણિજ્ય પ્રધાન રાજ્યો પણ ઘણાં બળવાન બનવા છતાં તેમનામાં પણ વૈશ્ય વર્ગની સત્તા વાસ્તવિક રીતે જામી શકી નહતી.

ખરૂં જોતાં પ્રાચીન સમયમાં રાજકુટુંબના હાથમાં જ વ્યાપારનાં સૂત્રો હતાં. તેઓજ સામાન્ય પંક્તિના લોકોને અને ઘણીવાર પોતાના નોકરોને વ્યાપાર કરવા મોકલતા હતા, અને એ વ્યાપારનો સઘળો નફો પોતેજ ખાઈ જતા હતા. રાજાઓએ નીમેલા ચોક્કસ માણસો સિવાય બીજા કોઇને દેશનો રાજ્યકારભાર કે તેને લગતી બીજી કોઈ પણ બાબતમાં હિસ્સો તો શું, પણ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવતી ન હતી. મિસર જેવા અત્યંત પ્રાચીન દેશોમાં પુરોહિત વર્ગે માત્ર થોડા વખત સુધી આધિપત્ય ભોગવ્યું હતું. ત્યાર પછી ત્યાં પણ પુરોહિતો રાજસત્તાને અધીન થયા અને તેમના માત્ર સહાયક તરીકે જ કાર્ય કરતા થયા. ચીન દેશમાં *કૉન્ફ્યુશિયસની સર્વોપરિ બુદ્ધિવડે રાજસત્તા એવી મક્કમ પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી કે તે સમયથી અત્યાર સુધી એટલે લગભગ વીસ શતક સુધી પુરોહિત વર્ગને તે સંપૂર્ણ અંશે પોતાને સ્વાધીન રાખતી આવી છે, અને સર્વ પ્રકારની સત્તા પોતાનાજ હાથમાં રાખી બેઠેલા ટીબેટના લામાઓને પણ રાજકુટુંબના ગુરૂઓ હોવા છતાં ચીનના શહેનશાહને દરેક બાબતમાં અધીન રહીનેજ તેમને જીવન ગુજારવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજસત્તાએ પુરોહિત વર્ગ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને પોતાનો અપ્રતિહત અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો; પરંતુ દુનિયાની બીજી સુધરેલી પ્રજા કરતાં હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રસંગ ઘણો મોડો બનવા પામ્યો, તેથી કરીને ચીન, મીસર, બાબીલન અને બીજાં

* ચીનમાં ચાલતા ધર્મનો સ્થાપનાર અને સ્મૃતિકાર.

મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના થયા પછી ઘણે વરસે ભારતીય સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો. પુરોહિત વર્ગ ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડવામાં રાજસત્તાને પૂરેપૂરી નિષ્ફળતા મળી હોય એવું દૃષ્ટાંત ફક્ત યાહુદીઓના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

યાહુદીઓમાં તો વૈશ્યો પણ કદિ આગળ આવી શકયા નથી. પુરોહિતોની બેડીઓમાંથી છુટા થવાનો યાહુદીઓના સામાન્ય પ્રજા વર્ગે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેઓ એક બાજુએ બળવાન રોમન સામ્રાજ્યના બહારના દબાણને લીધે અને બીજી બાજુએ તેમનાથી વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવી ધાર્મિક શક્તિઓના ઉદયથી તેમના આંતર્જીવનમાં થયેલી ગેરવ્યવસ્થાને લીધે સમૂળા કચરાઈ ગયા. જેવી રીતે જૂના જમાનામાં લાંબાં યુદ્ધો પછી પુરોહિતોની સત્તા રાજસત્તાને અધીન થઈ ગઈ તેવી રીતે વર્તમાન સમયમાં થોડાંજ વર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી વૈશ્ય વર્ગની સત્તાના સખ્ત પ્રહારવડે અનેક રાજમુકુટ ધૂળ ચાટતા થયા છે અને અનેક રાજદંડોના કકડે કકડા થઇ ગયા છે. કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં કેટલાક રાજાઓને થોડી ઘણી રાજસત્તા ભોગવવા દેવામાં આવે છે અને તેઓ બાદશાહી ઠાઠ અને જાહોજલાલીથી હરે ફરે છે; પરંતુ તેમને નીભાવનાર તો મીઠું, તેલ, ખાંડ, કોલસા, દારૂ વગેરે પદાર્થો વેચીને અઢળક દોલત સંપાદન કરનાર વૈશ્યો જ છે. અને રાજાઓને જે બહારનો ઠાઠ, વૈભવ અને સત્તા ધારણ કરવા દેવામાં આવે છે તે ફક્ત રાજ્યની શોભાને માટે અને અંદરખાનેથી ખરેખરી રાજસત્તા ધારણ કરનાર વૈશ્યોની કીર્તિ વધારવાને માટેજ હોય છે.

આ બળવાન વૈશ્ય સત્તા છેક વર્તમાન સમયમાંજ ઉદય પામી છે. જેની આજ્ઞાવડે દુનિયાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં એક પળવારમાં વિજળી સંદેશા લઈ જાય છે; મહાસાગરના પર્વત જેવા

મહામાર્ગો ઉપર જેના રાજમાર્ગ છે; જેના ઇશારાથી એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વ્યાપારને યોગ્ય પદાર્થોનું સહેલાઇથી વહન થયા કરે છે અને જેની આજ્ઞા સાંભળીને મોટામાં મોટા રાજાઓ કંપી ઉઠે છે. તે મહા બળવાન વૈશ્ય સત્તાના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર ઇંગ્લંડનું ભવ્યરાજ્યાસન સ્થપાયેલું છે.

તેથી કરીને ઇંગ્લંડે હિંદુસ્તાન જીત્યું તેમાં આપણને ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે તેમ જીસસનો કે બાઇબલનો પ્રતાપ નથી તેમજ એ જીત મોગલ કે પઠાણોની જીત જેવી નથી; પરંતુ જીસસ અને બાઇબલના નામ પાછળ, ભવ્ય રાજમહેલો, ધરતી ધ્રુજાવતાં હાથી, રથ, ઘોડા અને પાયદળનાં અસંખ્ય સૈન્યો, રણવાદ્યના પ્રચંડ નાદની નોબત અને પડઘમના ગડગડાટ, રાજમુકુટના ભભકાદાર દેખાવ–એ સર્વની પાછળ–એ સર્વમાં ચેતન પ્રેરનાર ઇંગ્લાંડનું જે મહાજન છે તેજ છે. ધૂમાડાથી કાળાં થયલાં કારખાનાનાં ભુંગળાં જેની જય-ધ્વજા છે, વ્યાપારીઓ જેના સૈનિકો છે, જગતનાં બજાર જેનાં રણ-ક્ષેત્ર છે અને લક્ષ્મી પોતે જ જેની રાજરાણી છે એવા ઇંગ્લંડના મહાજનનોજ એ સઘળો વિજય છે. એટલા માટેજ મ્હેં અગાઉ કહ્યું હતું કે ઇંગ્લંડે હિંદુસ્તાન જીત્યું એ બનાવ ઘણો જ નવીન, અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક છે. આ મહાબળવાન સત્તા સાથે હિંદુ-સ્તાનનો સંયોગ થવાથી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કેવાં કેવાં પરિ-વર્તન થશે અને તેને પરિણામે તેનો ભાવિ ઇતિહાસ કેવું સ્વરુપ ધારણ કરશે તેનું અનુમાન પાછલા ઇતિહાસપરથી થઇ શકતું નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણો એક પછી એક જગ-તમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે એવું મેં પ્રથમ કહ્યું હતું. એ ચારમાંથી કોઈ પણ વર્ણની સત્તા જ્યારે પૂર્ણકળાએ આવે છે ત્યારે તે દ્વારા લોકોનું કલ્યાણ થાય એવાં તેમજ હાનિ પહોંચે એવાં પણ

કેટલાંક કાર્યો થઈ જાય છે.

પુરોહિતોની સત્તાનો પાયો સૈનિક બળ ઉપર નહિ પણ બુદ્ધિબળ ઉપર હોવાથી તેમની સત્તાનો ઉદય થતાંની સાથે દેશમાં સાહિત્યના અને બુદ્ધિને લગતા અભ્યાસનો પુષ્કળ ફેલાવો થવા પામે છે. ઇંદ્રિયોથી જે પર છે એવી આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે સમાગમમાં આવવાની તેમજ તેની પાસેથી સહાય મેળવવાની દરેક મનુષ્યને હમેશાં ઉત્કંઠા રહે છે; પણ સામાન્ય કોટિના ઘણા ખરા માણસોથી એ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. માત્ર થોડાક મહાન આત્માઓ જેઓ પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ અખત્યાર રાખી શકે છે અને જેમના સ્વભાવમાં સત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેઓજ જડ પદાર્થોના દુર્ભેદ્ય પડદાને ભેદીને ઇંદ્રિયાતીત વિષયોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં થતી ક્રિયાઓ તેઓજ જાણી શકીને ત્યાંના સંદેશ જગતને સંભળાવે છે અને ત્યાં જવાનો માર્ગ બીજાઓને બતાવે છે. આવા મહાન આત્માઓ તે પ્રાચીન કાળના જગદ્ગુરુઓ, મનુષ્ય સમાજના નેતાઓ અને નિયામકો પુરોહિતો છે.

સાચા પુરોહિતો દેવોને ઓળખે છે અને દેવોની સાથે વાર્તાલાપ પણ કરી શકે છે, તેથી કરીને જગતમાં તેઓ દેવતુલ્ય પૂજાય છે. દુનિયાદારીને લગતા કોઈ પણ વિષયના વિચારથી તેઓ તદ્દન મુક્ત રહે છે. પોતાના નિર્વાહને માટે તેમને પરિશ્રમ કરવાની જરૂર હોતી નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાવાપીવાના પદાર્થો દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે અને દેવોના સાક્ષાત્ પ્રતિનિધિઓ પુરોહિતો હોવાથી પુરોહિતોના મુખદ્વારાજ દેવો એ પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ સમાજ પુરોહિત વર્ગને પુષ્કળ અવકાશ આપે છે, તેથી કરીને તેમને ધ્યાનસ્થ થવાનો અને ઉંચા પ્રકારના વિચારનું ચિંતન કરવાનો ઉત્તમ સુયોગ મળે છે. જ્ઞાન અને વિદ્યાનો વિકાસ પુરોહિતોની સત્તાના

સમયમાં થાય છે તેનું આજ કારણ છે. વળી એક બાજુએ વિકરાળ સિંહરૂપી રાજસત્તા અને બીજી બાજુએ ભયભીત થયેલાં ઘેટાં જેવો પ્રજાવર્ગ એ બેની વચમાં બ્રાહ્મણ સત્તા ઉભી રહે છે. તે સત્તાના હાથમાં આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી ભરપૂર જે રાજદંડ રહેલો છે તેના વડે ગરીબ રૈયતપર વિનાશસૂચક છલંગ મારવા તૈયાર થયલો સિંહ અંકુશમાં રહે છે. ધન અને સૈન્યના મદથી ઉન્મત્ત થયેલી રાજસત્તાનો અગ્નિ ઘણો પ્રચંડ હોઇને પોતાના માર્ગમાં અંતરાય રાખનાર પદાર્થમાત્રને ભસ્મીભૂત કરવા સમર્થ છે; પણ જેમ વર્ષાદ પડતાંની સાથેજ દાવાનળ હોલવાઈ જાય છે તેમ ધન અને સૈન્ય વગરના પરંતુ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉપર નિર્ભર રહેનારા કૌપીનધારી ઋષિના એક શબ્દમાત્રથીજ રાજસત્તા રંક બની જાય છે. બ્રાહ્મણ સત્તાના ઉદયની સાથે સાથેજ સંસ્કૃતિનો પ્રથમ યુગ આરંભાય છે, પાશવપ્રકૃતિ ઉપર દૈવી પ્રકૃતિનો અને જડ પદાર્થ ઉપર ચેતનનો પહેલવહેલો વિજય જોવામાં આવે છે, અને કુદરતના નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે અધીન એવા માંસ અને હાડકાંના બનેલા મનુષ્ય શરીરમાં રહેલી દિવ્ય શક્તિઓનો પ્રકાશ પહેલીવાર પ્રકટ થાય છે. જડ પદાર્થ અને ચેતન શક્તિનો ભેદ શોધી કહાડનાર પુરોહિતો છે; આ જગતનો સૂક્ષ્મ જગત્ સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર પણ તેઓજ છે; મનુષ્યને ઇશ્વરનો સંદેશ પહોંચાડનાર પણ તેઓજ છે; અને રાજા અને પ્રજાને સાંધનાર પૂલની માફક ઉભા રહેનાર પણ તેઓજ છે. તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિ, જ્ઞાન અને વિદ્યા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને તેમનું તીવ્ર વૈરાગ્ય એ સર્વ વડે આખા જગતના કલ્યાણ અને શ્રેયનો પહેલો ફણગો પોષાય છે અને તેમણે કરેલા આત્મબલિદાન વડે તેના ઉપર જલસિંચન થાય છે. દરેક દેશમાં પુરોહિત વર્ગને સૌથી વધારે સન્માન મળી તેમનું અત્યંત ભક્તિપૂર્વક પૂજન થાય છે તેનું આજ

કારણ છે; અને એજ કારણને લીધે એવા મહાત્માઓનું નામસ્મરણ પણ આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ.

પણ આ બધાની સાથે કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનની સાથેજ હંમેશાં મૃત્યુનાં બીજ પણ વવાય છે. પ્રકાશ અને અંધકારનાં દ્વંદ્વો અનાદિકાળથી જોડાજોડજ ચાલ્યાં આવે છે. બ્રાહ્મણસત્તાના ઉદયને પરિણામે એવાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો હસ્તીમાં આવ્યાં હતાં કે જેને વખતસર દાબી દેવામાં ન આવે તો તેમાંથી સમાજનો વિનાશ થયા વગર રહેજ નહિ. સ્થૂળ પદાર્થોદ્વારા કામ કરનારી શક્તિ તો સર્વને અનુભવગમ્યજ હોય છે, શસ્ત્રોના પ્રહારમાં અથવા અગ્નિ અને વિજળીની દાહક શકિતમાં જે મહા બળવાન સ્થૂળ શક્તિ રહેલી છે તેને હરકોઈ જોઈ અને જાણી શકે છે, તેના અસ્તિત્વમાં તેમજ તેના ખરાપણામાં કોઇને સંદેહ હોતો નથી; પણ ને શક્તિનો મૂળ ભંડાર અને જે સાધનદ્વારા તે વ્યક્ત થાય છે તે સાધન એ બંને બહુજ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય હોય છે. જ્યારે અમુક શબ્દના ઉચ્ચારણમાં, શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવાના ચોક્કસ પ્રકારમાં, અમુક ગૂઢ મંત્રોના માનસિક જપમાં અથવા એવીજ જાતની અમુક માનસિક ક્રિયાઓ અને સાધનોમાં અદ્દભૂત શક્તિ રહેલી જોવામાં આવે છે ત્યારે જેમની શ્રદ્ધા બીજી કોઈ રીતે ડગે નહિ તેઓ પણ ડોલી ઉઠે છે.

પરંતુ એ સાધન અને શક્તિનો દુરૂપયોગ પણ થઈ શકે છે. જ્યારે વિપત્તિ, ભય, ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, વૈર અને મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલા બીજા અધમ પ્રકારના જુસ્સાઓ પોતાનું કાર્ય કરવાને માટે, સ્થૂળ હથીઆરો અને સ્થૂળ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ ન કરતાં સ્તંભન, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, મારણ વગેરે ભેદ ભરેલી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે એવી ક્રિયા કરનાર જેઓ હંમેશાં ઘણુંજ ગૂઢ અને લોકોથી નહિ સમજી શકાય એવું ભેદભરેલું જીવન ગુજારતા હોય છે તેમની આસ-

પાસ રહેલા ભેદનો પડદો વધારે ગાઢ અને અસ્પષ્ટ બને છે. એવાં માણસોને સીધો અને સરળ ઉપાય સૂઝતો નથી, અને સૂઝે તો પણ તેમણે લાંબા વખત સુધી સેવેલી કુટિલતાને લીધે તેમને હાથે વક્ર જાતિનોજ અંગીકાર થાય છે. તેઓ સચ્ચાઇનો અંશ ગુમાવે છે અને તેમનાં હૃદય ઘણાંજ સંકુચિત બની જાય છે. તે ઉપરાંત વધારે ભયંકર પરિણામ એ આવે છે કે તેઓ અન્યની શ્રેષ્ઠતા ખમી શકતાજ નથી. તેઓ એમજ ધારે છે કે, "જે શક્તિવડે મેં દેવોને વશ કર્યા છે; જે શક્તિવડે હું શરીરના અને મનના વ્યાધિ ઉપર જય મેળવી શકું છું; જે શક્તિવડે ભૂતો, પિશાચો અને દૈત્યોને વશ કરીને તેમની પાસે પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરાવી શકું છું; તે શક્તિને મારે શા માટે બીજાને આપવી જોઇએ ? કઠોર તપશ્ચર્યા કરીને મેં એ શક્તિઓ મોંઘે મૂલે મેળવી છે, એ મહા મૂલ્યવાન શક્તિઓ મેળવવાને મેં ધન, કીર્તિ, મ્હોટાઇ અને તમામ પ્રકારના સાંસારિક સુખોપભોગનો ત્યાગ કર્યો છે, તે શક્તિ શા માટે હું બીજાને આપું ?" સ્વાભાવિક રીતે પુરોહિત વર્ગ આવા પ્રકારના વિચાર કરે છે. વળી આ શક્તિઓ તદ્દન સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમને ગુપ્ત રાખવાની જોઈએ તેટલી અનુકૂળતા હોય છે. આ પ્રમાણે સંજોગોના ગૂંચવણ ભરેલા ચક્રમાં ગુંચવાઈ જઈને મનુષ્ય સ્વભાવ કુદરતી રીતેજ વિકૃતિ પામે છે, અને ગોપન કરવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી અંતે તે અત્યંત સ્વાર્થી અને દંભી બનીને એવા દુષ્ટ સ્વભાવનાં નાશકારક પરિણામોનો ભોગ થઇ પડે છે. સમય જતાં પોતાની શક્તિઓને ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાનો તેમના પોતાના ઉપરજ પ્રત્યાઘાત થાય છે. જ્ઞાન અને શક્તિઓનો જેવો જોઇએ તેવો ઉપયોગ અને ફેલાવો ન થવાથી તેમનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે, અને જે કંઇ થોડું ઘણું રહી જાય છે તે યોગ્ય પુરૂષાર્થથી નહિ પણ કોઇક અલૌકિક રીતે પ્રાપ્ત થએલું છે એવી

ખોટી માન્યતા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને નવું જ્ઞાન, નવા વિચાર, નવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને જે પ્રયત્નો થવા જોઇએ તે સદંતર બંધ થઇ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ જે કંઈ સચવાઇ રહ્યું હોય તેને તાજું રાખવા જેટલી અને તે કટાઈ ન જાય તેટલા પૂરતી પણ ચેષ્ટા કરવામાં આવતી નથી. પરિણામે પુરોહિત વર્ગ તેમના પૂર્વજોનું જ્ઞાન અને તેમની અડગ આત્મશ્રદ્ધા એ બેઉ તત્ત્વો ગુમાવે છે. અને પછી પોતાના પૂર્વજો કેવા હતા તેનાં મિથ્યા ગુણગાન કરવા માંડે છે અને જે કીર્તિ, અધિકાર, સન્માન અને શ્રેષ્ટતા તેમના પૂર્વજો પામતા હતા તે પોતાને પણ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે મિથ્યા વલખાં મારવા લાગે છે. આ બધાના પરિણામે પુરોહિત વર્ગનો બીજી ન્યાતો સાથે ભારે ઝગડો ઉત્પન્ન થાય છે.

કુદરતનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યારે જ્યારે નવીન અને બળવાન શક્તિ જાગૃત થાય છે ત્યારે ત્યારે તે જીર્ણ અને બળહીન થયેલી વ્યક્તિઓને જીતીને તેની જગ્યા લેવાનો યત્ન કરે છે. કુદરતનું એવું નિર્માણ છે કે, " જીવન વ્યવહાર ચલાવવાને માટે જેઓમાં પુરતું જીવનતત્ત્વ હોય અને તેમાંથી પણ જેઓ સર્વથી વિશેષ બળ અને ચેતનવાન હોય તેમનેજ જીવતા રહેવા દેવા અને બાકીનાં નિઃસત્વ ખોખાંઓને જગતમાં રહેવા માટે અયોગ્ય ગણીને બહાર ફેંકી દેવાં. " આ નિયમ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને પ્રજાઓમાં અંદર અંદર રસાકસી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતે જેઓ પોતાના બળવડે તથા બીજા કેટલાક ગુણોવડે જીવવા માટે સર્વથી વિશેષ યોગ્ય ઠરે છે તેઓજ જીવતા રહીને બાકીનાઓ માર્યા જાય છે. પુરોહિત વર્ગ અને બીજા વર્ણો વચ્ચે જે રસાકસી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનું પરિણામ પણ શું આવ્યું તે આપણે જોઈએ છીએજ.

પુરોહિત વર્ગના ઉદયના સમયમાં વૈરાગ્ય, મનોનિગ્રહ અને તપ-

અર્થાં એ ત્રણુ જે તેમના મુખ્ય ગુણો હતા તેમનો ઉપયોગ તેઓ શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેજ કરતા હતા; પણુ ત્યાર પછીના જમાનામાં જ્યારે તેમની સત્તાનો ક્ષય થવા લાગ્યો ત્યારે એના એજ ગુણુ તેઓ બીજી ન્યાતો ઉપર પોતાની સત્તા દૃઢ રીતે સ્થાપવામાં, પોતાના અમુક ખાસ અધિકારોને કાયમના કરી લેવામાં અને પોતાના ઉપભોગનાં સાધનોની વૃદ્ધિ કરવાના કામમાંજ કરવા લાગ્યા. જે આધ્યાત્મિક શક્તિના પ્રભાવવડે તેમનું આખા દેશ તરફથી સન્માન અને પૂજન થતું હતું તે દિવ્યશક્તિની અધોગતિ કરીને તેને છેક નીચામાં નીચા કાર્યમાં વાપરવા લાગ્યા. તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય વીસરી ગયા, મુકરર સિદ્ધાંત વગર ગમે તેમ જીવન વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા અને તેથી કરીને જેમ કરોળીઓ પોતાની રચેલી જાળ પોતાનીજ આસપાસ વીંટતો જાય છે તેમ પુરોહિતો પોતાનીજ પાથરેલી જાળનો ભોગ થઈ પડયા. જે બેડીઓ બીજાઓને પગે પહેરાવવા માટે તેમણે અનેક પેઢીઓથી અત્યંત કાળજીપૂર્વક ઘડવા માંડી હતી તેજ બેડીઓનાં ઉપરા ઉપરી બંધનોવડે હવે તેમના પોતાનાજ પગ બંધાઈ ગયા છે અને તેના વડે અનેક રીતે તેમની ગતિનો અટકાવ થાય છે. "સેંકડો જાતની વિચિત્ર વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને સંસ્કારો, એ શરીર અને મનની શુદ્ધિનાં બાહ્ય સાધનો છે" એમ લોકોને સમજાવીને આખી જનસમાજને આ ક્રિયાઓ અને વિધિઓરૂપી અસંખ્ય બેડીઓવડે જકડી લેવાની ઇચ્છાથી તેમણે આ કપટજાળ આખા દેશ ઉપર પાથરી હતી; પણુ તેમાં હવે તેઓ પોતેજ સપડાઇ ગયા છે. એ વિધિઓ અને ક્રિયાઓવડે તેઓ માથાથી તે પગ સુધી બંધાઈ ગયા છે અને તેમાંથી છુટા થવાનો લેશ માત્ર પણુ સંભવ ન લાગવાથી તેઓ એવીને એવીજ હાલતમાં ઘોરવા લાગ્યા છે. હવે તેઓ તેમાંથી છુટા થઇ શકે એ બહુ મુસ્કેલ છે. તેમનું જીવનજ એ ક્રિયાઓ અને વિધિઓની

સાથે એવું ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે કે એ ક્રિયાઓને તેમનામાંથી ખેંચી કહાડવામાં આવે તો હાલના બ્રાહ્મણોનું તેમણે પોતે માની લીધેલું બ્રાહ્મણપણું પણ નીકળી ગયા વગર રહેજ નહિ. મનુષ્યમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રગતિ કરવાની બળવાન ઇચ્છા રહેલી હોવાથી "જ્યાં સુધી પોતે આ ખરાબ બેડીઓમાં જકડાઈ રહેશે ત્યાંસુધી પોતાની લેશ માત્ર પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી" એમ સમજી કેટલાક બ્રાહ્મણોએ જોર કરીને આ બેડીઓ તોડી નાખવા માંડી છે. દ્રવ્યની પ્રાપ્તી કરવાના હેતુથી બીજી નાતોનો ધંધો તેઓ ગ્રહણ કરે છે, પણ તેવા માણસો પાસેથી તેમના પુરોહિતો તરીકેના (ક્રિયાઓ કરાવવા વગેરેના) અધિકાર સમાજ ખુંચવી લે છે. જે બ્રાહ્મણો ચોટલી રાખતા નથી, તેમના પૂર્વજોના રિવાજનું પાલન કરતા નથી અને યૂરોપીયન જેવો પોશાક પહેરીને પશ્ચિમના રિવાજો ગ્રહણ કરીને અર્ધા હિંદુ અને અર્ધા સાહેબ જેવા થઇને ફરે છે તેમના બ્રાહ્મણત્વમાં સમાજને શ્રદ્ધા રહેતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ હિંદુસ્તાનના જે જે ભાગમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ સ્થપાયાથી નવી કેળવણીની શરૂઆત થઇ ગઈ છે અને પૈસો કમાવાનાં નવાં નવાં સાધનો ઉઘડવા લાગ્યાં છે ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણોના છોકરા વંશપરંપરાનો યાજ્ઞિક અને શુકલનો ધંધો છોડી દેવા લાગ્યા છે અને બીજી ન્યાતોના ધંધા ગ્રહણ કરીને વધારે સારી કમાણી કરતા થયા છે. આને પરિણામે પુરોહિતવર્ગના રીતરિવાજો જે હજારો વર્ષ થયાં વંશપરંપરા ચાલ્યા આવ્યા છે તે નાબુદ થતાં થતાં થોડાજ સમયમાં તદ્દન અદૃશ્ય થઇ જશે એવાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની દરેક ન્યાતમાં બે વર્ગ પડી ગયા છે; એક વર્ગ શુકલવૃત્તિ કરે છે અને બીજો વર્ગ જે ગૃહસ્થ કહેવાય છે તેઓ નોકરી, વેપાર વગેરે ગમે તે ધંધો સ્વીકારે છે. શુકલવૃત્તિ કર-

નારાજ "બ્રાહ્મણુ" કહેવાય છે અને બાકીનાઓ અસલના બ્રાહ્મણોના વંશજો હોવા છતાં પણ શુક્લવૃત્તિ કરનારાઓ સાથે કન્યાવ્યવહાર રાખતા નથી. દાખલા તરીકે નાગરોમાં જેઓ "નાગર બ્રાહ્મણુ" કહેવાય છે તેઓજ માત્ર દાન–દક્ષિણા લે છે અને ક્રિયા–કર્મ કરાવે છે. બાકીના પોતાને એકલા "નાગર"જ કહેવડાવે છે. તેઓમાંના ઘણા ખરા સરકારી નોકરી કરે છે અથવા વૈશ્ય જ્ઞાતિને લગતા અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાયા છે. પણ આવા વિભાગ ગુજરાતમાં લાંબા સમય સુધી નહિજ નભી શકે એવું મને સમજાય છે; કારણુ કે "નાગર બ્રાહ્મણો"ના પુત્રો પણ અંગ્રેજી કેળવણી લેતા થયા છે અને ધીમે ધીમે શુક્લવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને સરકારી નોકરી અથવા વેપાર રોજગાર કરવા લાગ્યા છે. ઘણાજ ધર્મચુસ્ત પંડિતોને પણ તેમની કમાણી ઘટી જવાથી પોતાના છોકરાઓને સરકારી શાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં ભણવા મૂકવાની જરૂર પડતી જાય છે અને વખતને માન આપીને વકીલ ડાકતરના અથવા એવા કોઈક વૈશ્યને લગતા વ્યવસાયો સ્વીકારવા લાગ્યા છે. જો થોડો વખત અત્યારની માફક જ ભરતખંડની પ્રજાનો જીવનપ્રવાહ વહ્યો જશે તો દેશમાં પુરોહિત વર્ગને તો ઉભા રહેવાની પણ જગ્યા મળશે કે નહિ તે એક ગંભીર અને વિચારણીય પ્રશ્ન છે. પુરોહિત વર્ગની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને ઉતારી પાડયાનો આરોપ પુરોહિતોના પોતાના ઉપરજ ન મૂકતાં જેઓ અમુક વ્યક્તિ કે મંડળ ઉપર મૂકે છે તેમણે જાણવું જોઇએ કે કુદરતના ચોક્કસ અનિવાર્ય નિયમ પ્રમાણે પુરોહિતોએ પોતાના વિનાશનાં બીજ પોતાને હાથેજ વાવ્યાં હતાં અને તેનાં ફળ તેઓને ભોગવવાં પડે એમાં કશુંજ આશ્ચર્ય નથી. જે જે લોકો ઉચ્ચ જ્ઞાતિ અગર કુળમાં પોતે જન્મ્યાનું મિથ્યાભિમાન રાખે છે અને અમુક અધિકાર તો પોતાનાજ હોવા જોઇએ એવો દાવો કરે છે તેઓ **પોતાની ચિતા પોતાને હાથેજ સળગાવે છે.**

સત્તાનો સંચય કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ બલકે તેથી પણ વધારે જરૂર તેનો સદુપયોગ કરવાની છે. જીવન ટકાવી રાખવા માટે હૃદયમાં લોહીનો સંચય થવો તો જોઇએજ; પણ એ લોહી ત્યાંને ત્યાંજ ન રહેતાં આખા શરીરમાં ફરવું જોઇએ. તેમ જો ન થાય તો તત્કાળ મૃત્યુ થયા વગર રહે નહિ. એવી રીતે સમાજની સુસ્થિતિને માટે પણ અમુક વખતે ચોક્કસ જ્ઞાતિઓમાંજ અથવા કુટુંબોમાંજ જ્ઞાન અને સત્તા પૂરી મૂકવાનું અત્યંત આવશ્યક હોય છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં સમાજના એકેએક અંગમાં તેનો સંચાર થઇ જાય એજ તેમ કરવાનો હેતુ હોય છે. જો તે પ્રમાણે ન થાય તો થોડાજ વખતમાં સમાજ છિન્નભિન્ન થઇને વિનાશ પામે એ નિઃસંશય વાત છે.

બીજી બાજુએ જોઇશું તો રાજા સિંહ સમાન છે. તેનામાં સિંહના સારા અને માઠા ગુણો પણ રહેલા છે. પોતાની રૂધીરપાન કરવાની વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા સારૂ, બીચારાં ઝાડપાલો ખાઇને નિર્વાહ કરનારા નિર્દોષ પ્રાણીઓના હૃદયને ચીરવા માટે તેના ભયંકર નખ જ્યારે લાગ આવે ત્યારે તત્પરજ હોય છે. એથી ઉલટું લોકોક્તિ એવી છે કે સિંહ ઘરડો થાય અને ભૂખે મરતો હોય તો પણ તેને શરણે આવેલા નબળામાં નબળા જાનવરને પણ તે કદિ ઇજા કરતો નથી. રાજાની બાબતમાં પણ તેમજ છે. રાજવંશીય સિંહના ઉપભોગની આડે આવવા પ્રજા એક પળવાર પણ વૃત્તિ કરે તો તેમનું આવી બન્યુંજ જાણવું; પણ જો તેઓ તેની આજ્ઞાને નમ્રપણે અધીન રહે તો તેમનો વાંકો વાળ પણ થતો નથી. પ્રાચીન યુગની વાત કોરે મૂકીને એકલા વર્તમાન યુગનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે કોઇ પણ સમાજની એવી સુસ્થિતિ થઈ નથી કે અનેકના કલ્યાણને માટે વ્યક્તિએ આપેલા આત્મબલિદાનનો અને આખી સમાજ અથવા

દેશના કલ્યાણને માટે એકે એક વ્યક્તિએ એકનિષ્ઠાથી સંપસંપીને કાર્ય કરવું એવી વૃત્તિનો કોઈ પણ ઠેકાણે ભેગો અને પૂર્ણતમ સાક્ષાત્કાર થતો હોય. આજ કારણથી સમાજે પોતેજ ઉભા કરેલા રાજાની જરૂર જણાય છે. રાજા એક એવું મધ્યબિંદુ છે કે જેની અંદર સમાજનાં છુટાં છવાયાં બળ એક કેન્દ્રની માફક સ્થિર થાય છે; અને ત્યાંથી પછી આખા દેશને અને સમાજને શક્તિથી ભરપૂર કરવા માટે બધે વહેવા માંડે છે. ઇતિહાસના આરંભના યુગમાં-બ્રાહ્મણોના આધિપત્યના જમાનામાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે સૌથી પહેલીવાર કેટલાક લોકોમાં તીવ્ર અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને એ ઉગતી અભિલાષાને ત્યાર પછીના જમાનામાં નિરંતર અને કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને પોષવામાં આવી હતી. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિઓના ઉદયકાળમાં વિલાસનાં સાધન પૂરાં પાડે એવા ધંધાઓ પાછળ લોકોનું મજબૂત વલણ થવા લાગ્યું અને લોકોમાં જાગૃત થએલી વિલાસની વાસનાને તૃપ્ત કરવાને જે જે પ્રયત્નો થતા ગયા તેમાંથી વિજ્ઞાન, હુન્નર અને લલિત કળાઓની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ થઇ.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્ય સમાજનું જીવન જ્યારે ઘણુંજ સાદુ અને અકૃત્રિમ હતું ત્યારે રાજા અને રૈયત બધાં એક સરખાં સામાન્ય ઝુંપડામાંજ વસતાં હતાં; પણ ધીમે ધીમે રાજાના કામમાં વધારો થતો ગયો અને તેની મુલાકાતે ઘણાં માણસો આવવા લાગ્યાં, તેથી કરીને એકજ ઓરડાનું ઝુંપડું તેને નાનું પડવા લાગ્યું. વળી રૈયતના મકાનોથી રાજાનું મકાન નોખું પડી જાય એવું અને રાજાના દરજ્જાને યોગ્ય ભભકાદાર મકાન તૈયાર કરવાની જરૂર ગણાવા લાગી. શું આખી પ્રજાનો શિરોમણી મુકુટધારી રાજા સામાન્ય ઝુંપડામાં રહી શકે ખરો? શું રૈયતનો સામાન્ય ખોરાક તેના બાદશાહી ઉદરને તૃપ્ત કરી શકે ખરો? જેના દરજ્જાની તુલના જગત્ ઉપર કોઈની પણ સાથે થઇ શકતી

નથી, જે નરદેહરૂપી મંદિરની અંદર રહેલો જીવાત્મા સાક્ષાત્ ઈશ્વર કહેવાય, એવા રાજાના ઉપભોગના પદાર્થો ઉપર નજર કરવી એ પણ સામાન્ય મનુષ્યને માટે મહાપાતક ગણાતું, તો પછી તેવા ઉપભોગ ભોગવવાનો વિચાર કરવાની તો વાતજ શી? રાજાનો દેહ એવો પવિત્ર ગણાતો કે તેને કોઇ પણ જાતના પાતકનો સ્પર્શ થઈ શકે નહિ. કેટલાક દેશમાં તો એમ પણ મનાય છે કે રાજાને મૃત્યુ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. રાજાની માફક રાણીના દેહની આસપાસ પણ આવાજ પ્રકારની પવિત્રતાનો અને દિવ્ય તેજનો અંબાર કલ્પવામાં આવે છે; અને તેથી કરીને સામાન્ય મનુષ્યની તો દૃષ્ટિ પણ તેના ઉપર ન પડે—અરે, તેના સૌંદર્ય ઉપર સૂર્ય પણ નજર ન રાખી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. છાજવાળા દરિદ્ર ઝુંપડાંને ઠેકાણે ભવ્ય રાજમહેલોની ઉત્પત્તિ થવાનું આજ કારણ છે. સુમધુર અને સુરસિક કલાપૂર્ણ સંગીત જાણે સ્વર્ગમાંથી આવતું હોય તેમ એ રાજમહેલમાંથી સંભળાતું અને ગ્રામ્ય મનુષ્યના કણકટુ કોલાહલને શાંત કરી દેતું. રમ્ય ઉદ્યાનો, મનોહર વિલાસ કુંજો, સુલલિત ચિત્રોથી ભરપૂર ચિત્રશાળાઓ, અત્યંત મનમોહક મૂર્તીઓ અને ઘણાંજ બારિક અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો એ સર્વની ધીમે ધીમે ખીલવણી થતી ગઈ અને તેથી કરીને જંગલોનું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય અને ગ્રામ્યવાસીઓનો સાદો જાડો પોશાક વગેરે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતાં ગયાં. હજારો બુદ્ધિશાળી માણસો ખેડુતનો મહેનત ભરેલો ધંધો છોડી દઇને ઉપર કહેલી નૂતન કળાઓમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. આ દિશામાં તેમની બુદ્ધિને ઘણો સારો અવકાશ મળતો ગયો અને શારીરિક શ્રમ કર્યા વગર તેઓ વધારે સારો પગાર મેળવવા લાગ્યા. ગામડાંઓ ધીમે ધીમે તૂટતાં ગયાં અને નગરોની વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો.

અમુક કાળ સુધી સંસારના ભોગવિલાસ તૃપ્તિ થતાં પર્યંત ભોગવ્યા પછી અત્યંત વિષય ભોગને પરિણામે સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય અને નિર્વેદ ઉત્પન્ન થવાંજ જોઇએ. તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં વૈરાગ્ય અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ સંસારના ભોગવિલાસથી ઘેરાઈ ગએલા હોવાથી ઘડપણ આવતાં એકાંત અરણ્યમાં વાસ કરીને મનુષ્ય જીવનને લગતા ગંભીર પ્રશ્નોનું ચિંતન કરવામાં નિમગ્ન થતા. આવા પ્રકારનો ત્યાગ અને ગંભીર ચિંતન એ બેનું સામટું પરિણામ એવું થયું કે તેઓ ગૂંચવણ ભરેલી ક્રિયાઓ અને વિધિઓ તરફ સખત તિરસ્કાર બતાવવા લાગ્યા અને ઉપનિષદ્, ભગવદ્ ગીતા તેમજ જૈન અને બૌદ્ધોનાં શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરેલાં ઉંચામાં ઉંચાં આધ્યાત્મિક સત્યો તરફ તેમનો અનુરાગ પ્રબળ થતો ગયો. પુરોહિતો અને રાજાઓ વચ્ચે કલહ થવાનું આ પણ એક કારણ નિવડ્યું. ઘણીજ ગૂંચવણ ભરેલી અને અઘરી ક્રિયાઓ અને વિધિઓની કિંમત ઘટી જાય તો પુરોહિતોના ધંધાને મોટો ધોકો પહોંચે તેમ હોવાથી સાધારણ રીતે દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમા પ્રાચીન રીતરિવાજોને જાળવી રાખવાને પુરોહિત વર્ગ હંમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે; અને કેટલીકવાર જ્યારે સીધા ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે અપ્રમાણિક ઉપાયો યોજતાં પણ તેઓ અચકાતા નથી. તેમની સામે બીજી બાજુએ ક્ષાત્ર તેમજ આધ્યાત્મિક શક્તિથી બળવાન બનેલા જનક જેવા રાજર્ષિઓ મથન કરી રહ્યા હતા. આ બેઉ પક્ષ વચ્ચે જે કલહ ચાલ્યો હતો તેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આગળ થઈ ગયું છે.

જેવી રીતે તમામ જ્ઞાન અને વિદ્યા એક મધ્યબિંદુમાં એટલે પોતાનામાંજ સ્થિર કરવાને પુરોહિત વર્ગ ઉત્સુક હોય છે, તેવીજ રીતે તમામ પ્રકારની ઐહિક સત્તાને એક કેન્દ્રમાં એટલે પોતાનામાં

વાળવા માટે રાજવર્ગ પણ નિરંતર ઉદ્યમ કરતો રહે છે. અલબત, એકમાં સત્તા કેન્દ્રીભૂત થાય તેથી સમાજને લાભ છે; અમુક કાળે સમાજના સામાન્ય કલ્યાણને માટે એ એકની જરૂર છે; પણ તે માત્ર સમાજના બાળપણાના યુગ દરમ્યાનજ. જ્યારે સમાજ કિશોર વયમાંથી સંક્રાંત થઇને નવચેતનવત યૌવનનાં ચિહ્નો ધારણ કરવા માંડે છે ત્યારે પણ તેને નાનપણનાં નાનકડાં સાંકડાં ઝભલાં જોરજુલમથી પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, અને તેમ કરીને તેનો ઝડપથી થતો વિકાશ મર્યાદિત કરવામાં આવે, તો સમાજ પોતાનાજ બળથી એ બંધનોને એકદમ તોડી નાખે છે અને આગળ પ્રગતિ કરે છે; અથવા જો તેનાથી એ બંધનો તોડી શકાતાં નથી તો તેના ખીલતા શરીરનો ધીમે ધીમે સંકોચ થતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં અસલની સંસ્કૃતિ વગરની અવસ્થાએ ફરીથી તે જઇ પહોંચે છે.

રાજા એ રૈયતનો પિતા છે અને રૈયતને તેણે પુત્રવત્ ગણવી જોઈએ. રૈયતે પણ રાજાને સન્માન આપી તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઇએ. રાજાએ પ્રજાના કલ્યાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને નિષ્પક્ષપાતપણે રાજ્ય કરવું જોઈએ. જે નિયમ દરેક કુટુંબને લાગુ પડે છે તેજ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડે છે; કારણ કે સમાજ પણ ભિન્ન ભિન્ન કુટુંબોનો સમુદાય જ છે. " **प्राप्ते षोडशे वर्षे पुत्रमित्र समाचरेत्** " જેમ પુત્ર સોળ વર્ષનો થતાં પિતાએ તેની સાથે મિત્રભાવે વર્તવું જોઈએ તેમ પ્રજાની બુદ્ધિનો પણ અમુક દરજ્જે વિકાસ થતાં રાજાએ પણ તેની સાથે સમાન વ્યવહાર કરવો જોઇએ. શું મનુષ્ય સમાજ હંમેશાં બાળકની બાળકજ રહે છે? શું તે કદિ યૌવનમાં આવતીજ નથી? ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે કે અમુક વખતે દરેક સમાજ પુખ્ત વયે પહોંચે છે અને તે

વખતે તેને યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય નથી મળતું તો રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર ઝગડો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝગડામાં પ્રજા પક્ષની ફતેહ ઉપર જ તેના જીવનનો, તેની વિસ્તૃતીનો અને તેની સંસ્કૃતિનો આધાર રહે છે. સમાજમાં મોટાં પરિવર્તનો ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગો હિંદુસ્તાનમાં પણ વારંવાર બનતા આવ્યા છે, પણ અહિયાં તે પ્રસંગોની ઉત્પત્તિ ધર્મદ્વારા થાય છે; કારણ કે ધર્મજ હિંદુસ્તાનનું જીવન છે. ધર્મ એજ આ દેશની ભાષા અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓની ચાવી છે. ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, શંકર, રામાનુજ, કબીર, નાનક, ચૈતન્ય, બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ—આ દરેક સરિતાના પૂરમાં ધર્મનું વેગભર્યું, ઉછળતું, ઘુઘવતું પૂર જોસભેર બહાર નીકળે છે, દેશને હલાવી નાંખે છે અને તેની પાછળ સમાજની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાની હીલચાલો ઉભી થાય છે. જો કશા અર્થ વગરના અમુક મંત્રો બબડી જવાથીજ તમામ મનકામના પૂર્ણ થઇ શકતી હોય તો પછી મુશ્કેલીઓ સામે બાથ ભરવાની અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાની વૃત્તિ કોઈને ઉદ્ભવેજ નહિ. કોઇ પણ જનસમાજમાં આવી અત્યંત અપકારક અને વિષમય માન્યતા એકવાર પ્રવેશ કરવા પામે છે એટલે ધીમે ધીમે તે સમાજ ચેતનહીન બનતી જાય છે; તેની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થવા માંડે છે અને અંતે તે નિઃસત્વ બનીને મૃત્યુને શરણ થઇ જાય છે. હિન્દુસમાજને આવા પ્રકારના વિનાશમાંથી બચાવી લેવાને જ ચાર્વાકે પોતાની તીખી ચાબુક લગાવી હતી અને પંચ ઇન્દ્રિયો વડે અનુભવી ન શકાય એવા કોઇ પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની દૃઢપણે ના પાડી હતી. જ્યારે સમગ્ર હિંદુ પ્રજા પશુયજ્ઞ અને બીજી અનેક પ્રકારની યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાઓના અસહ્ય બોજા નીચે કચરાઈ જઈને છેક નિર્માલ્ય, નિઃસત્વ બની જતી હતી તે વખતે શુદ્ધ આચાર વિચાર અને ઉમદા ધાર્મિક તત્ત્વો ઉપર સ્થા-

વળી જૈન ધર્મે દેશમાં મહાન પરિવર્તન ઉપજાવ્યું ન હોત તો આપણા પૂર્વજોની કેવી દુર્દશા થઇ હોત? વળી પ્રતિષ્ઠાવાન, સત્તાવાન ઉચ્ચ વર્ણના લોકોના જુલમ નીચે કચરાતા કરોડો નીચ વર્ણના લોકોનો બૌદ્ધ ધર્મ સિવાય બીજું કોણ ઉદ્ધાર કરી શકત? સમય જતાં એજ બૌદ્ધ ધર્મમાં તેના સર્વદેશીયપણાને લીધે અનેક અસભ્ય, અનાર્ય પ્રજાઓ ભળી ગઈ અને તેમણે શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મમાં ઘણી જ ભયંકર, બીભત્સ, અશ્લીલ ક્રિયાઓ દાખલ કરી. પરિણામે આ પિશાચવત્ લોકોના ભયંકર પદાઘાતથી સમગ્ર ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઇ ગયો, ત્યારે શંકરાચાર્ય અને તેમના પછી રામાનુજ પ્રકટ થયા અને તેમણે સમાજને અસલની સુસ્થિતિએ ફરીથી લઈ જવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના પછીના યુગમાં એટલે મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં કબીર, નાનક અને ચૈતન્યનો જન્મ થયો તેમ થયું ન હોત અને ઓગણીશમા શતકમાં આર્યસમાજ તેમજ બ્રહ્મા-સમાજની સ્થાપના ન થઇ હોત તો ભરતખંડમાં હિન્દુઓ કરતાં ખ્રિસ્તિ અને મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણીજ વધી જાત એમાં બિલકુલ શક નથી.

અનેક જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોના બનેલા શરીરને માટે અને વિચારોના અનંત તરંગોને પ્રેરનાર મનને માટે પૌષ્ટિક આહાર ઘણોજ જરૂરનો છે, છતાં જે ખોરાક શરીરને નિભાવવા અને મનને મજબૂત કરવા માટે ખાવામાં આવે તે ખોરાકનું જો બરાબર રીતે પાચન ન થાય તો શરીરના અવયવોની ક્રિયાઓમાં ઉલટો વિક્ષેપ આવે છે અને તેજ ખોરાક પ્રાણઘાતક વિષતુલ્ય બની જાય છે.

સમષ્ટિના જીવનમાં "વ્યક્તિના જીવનનો સમાવેશ થાય છે અને સમષ્ટિના સુખમાં જ વ્યક્તિનું સુખ રહેલું છે. સમષ્ટિમાંથી તદન અલગ અને નિર્લેપ રહી શકે એવી કોઇ વ્યક્તિની કલ્પના

અસંભવિત છે." આ એક સનાતન સત્ય છે અને એના ઉપર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે. અનંત સમષ્ટિની સાથે સંકડાઇને સર્વની સાથે ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરવી, સર્વની સાથે પૂર્ણ એકતા અનુભવવી, સર્વ પ્રત્યે નિરંતર અંતઃકરણપૂર્વક સહાનુભૂતિ રાખવી, તેમના સુખે સુખી અને દુઃખથી દુઃખી થવુ એજ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. કર્તવ્ય છે એટલુંજ નહિ પણ એ કર્તવ્યનું જો પાલન કરવામાં ન આવે તો તેનો જરૂર વિનાશ થાય છે અને પાલન કરવાથી તેને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. કુદરતનોજ આવો નિયમ છે અને કુદરતની આંખમાં કોઇનાથી ધૂળ નાખી શકાય એમ નથી. સમાજને લાંબા વખત સુધી ભોળવીને ઠગી શકાતી નથી. સમાજના બહારના થર ઉપર કાદવ કચરાના કદાચ ઢગના ઢગ જામી ગયા હોય તોપણ છેક ઉંડાણમાં તો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં બળવાન આંદોલન ઉત્પન્ન કરનારો સમાજનો આત્મા તો હંમેશાં જ્વલંતજ હોય છે. પૃથ્વીની માફક સમાજ પણ ધીરજ રાખીને અમુક સમય સુધી અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર સહન કર્યા કરે છે; પણ આખરે લાંબી મુદત પછી પણ જાગૃત તો થાય છેજ; અને જાગૃતિ થવાની સાથેજ સમાજમાં એવું અદ્ભુત બળ પ્રકટે છે કે જેના આઘાતથી લાખો વર્ષથી સ્વાર્થ પરાયણ નીતિને લીધે જામી ગએલા કચરાને એક સપાટાની સાથે દૂર ફેંકી દે છે.

આ મહાન સત્યની આપણે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ. આપણી ભૂલને માટે આપણે હજારોવાર ઠોકરો ખાઇએ છીએ તોપણ આપણી મૂર્ખતા અને જડતા ઘણી ગાઢ થઇ ગઇ છે અને આપણી નીચ વૃત્તિઓ દ્વારા તેમને પુષ્ટિ મળતાં આપણે એ સત્યને આપણા પગ તળે દબાવી રાખીએ છીએ. સમાજને ઠગવાનો આપણે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેમ કરવા જતાં આપણે પોતે જ ઠગાયા

એવો આપણુને હજારો વખત અનુભવ થયો તોપણુ હજી આપણે એનો એજ અખ્તરો ફરીથી કરવા સંકોચાતા નથી. ખુદ કુદરતને છેતરવાને આપણે મથીએ છીએ એ કેટલી મૂર્ખાઇ છે? આપણી પોતાનીજ જાતને પોષવી અને આપણા એકલાનાજ સુખ માટે યત્ન કરવો એમાંજ જિંદગીની સાર્થકતા રહેલી છે, એવું આપણે આપણી સંકુચિત ભાવનાને લીધેજ માની બેઠા છીએ.

જ્ઞાન, વિદ્યા, ધન, બળ, અધિકાર અને એ સિવાય જે કાંઈ કુદરત આપણુને પ્રાપ્ત કરાવે છે અથવા પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ મેળવી આપે છે તે વખત આવ્યે લોકહિત માટે વ્યય કરવા સારૂજ આપણુને મળ્યાં છે એમ સમજવું જોઇએ. આપણે આ મહત્વની વાત ભૂલી જઇને કુદરતે આપણુને સોંપેલી થાપણુ ઉપર "મારી એકલાનીજ" એવો સિક્કો લગાવી દઇએ છીએ અને તેમ કરતાંની સાથેજ આપણા વિનાશનાં બીજ આપણે હાથેજ વાવીએ છીએ.

રાજા આખી પ્રજાના સમગ્ર બળનું મધ્યબિન્દુ છે, પણ તેનામાં જે બળનો સંચય કરવામા આવ્યો છે તેમાં વધારો કરીને, પોતાને મળ્યું તે કરતાં હજારગણું વધારીને પ્રજાના કલ્યાણ અર્થે ખર્ચવા માટે અને આખી પ્રજામાં વહેંચી નાખવા માટે તેણે તત્પર રહેવું જોઇએ; પણ તેમ ન કરતાં રાજ-કર્તાઓ અભિમાનથી આંધળા બની જઈ પોતાને દેવતુલ્ય માને છે; અને *વેન રાજાની માફક લોકો તરફ તિરસ્કારની નજરથી

* વેન રાજાની કથા ભાગવતમાં છે. એ રાજા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં પોતાને શ્રેષ્ટ માનતો હતો અને પ્રજા પાસે દેવોને ઠેકાણે પોતાનું પૂજન કરાવતો હતો. ઋષિઓએ એની પાસે જઇને આવા મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરવાને ઘણો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ તેણે સર્વનું અપમાન કર્યું અને આજ્ઞા કરી કે મારૂં જ પૂજન કરો. આથી ઋષિઓના શાપાગ્નિથી તે બળીને ભસ્મ થઇ ગયો હતો.

જોઇને એમજ માની લે છે કે તેઓ તો રાજાના ચરણમાં આળોટનારા કંગાલ જીવડાઓજ છે. રાજાની ઇચ્છા—પછી તે વાજબી હોય કે ગેરવાજબી હોય પણ તેની સામે થવું એ પ્રજાને માટે મહાન પાતક છે, એ સૂત્ર પણ રાજાઓ રૈયત પાસે પળાવે છે. પરિણામે તેઓ રૈયતના પાલક પિતા મટી જઇ રૈયતને રેંસી નાખનારા બને છે. રૈયતને પોષવાને બદલે તેઓ તેનું રુધિર ચૂસનારા થાય છે. જો પ્રજા નિર્બળ અને ચેતન વગરની હોય તો રાજાનો અત્યાચાર તે મૂંગે મ્હોડે ખમી રહે છે, અને પરિણામે રાજા અને પ્રજા બેઉની ક્રમશઃ અવનતિ થવા માંડીને બંને દુર્દશાની નીચામાં નીચી પાયરીએ જઇ પહોંચે છે, અને છેવટે અન્ય બળવાન પ્રજાનો સહેલાઇથી શિકાર થઇ પડે છે; પણ જો પ્રજા સ્વમાનવાળી અને બળવાન હોય તો રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થઇને રાજાના અત્યાચાર સામે પ્રજા એવો તો જોસભેર પ્રત્યાઘાત કરે છે કે તેના આચકાની સાથેજ રાજાનો મુકુટ, રાજદંડ અને રાજછત્ર કાગળના રમકડાની માફક ઉડી જઇ પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન સિવાય બીજે શોધ્યાં એ જડતાં નથી.

રાજા અને પ્રજાના કલહને પરિણામે અથવા રાજાના અત્યાચારના પ્રત્યાઘાત રૂપે વૈશ્ય વર્ગની અત્યંત બળવાન શક્તિનો જન્મ થાય છે. એ શક્તિના એક ભ્રૂક્ષેપથીજ રાજાધિરાજો સિંહાસન ઉપર બેઠેલા હોવા છતાં ભયથી થરથર ધ્રુજી ઉઠે છે. એ વૈશ્ય વર્ગના હાથમાં એક સુવર્ણ પાત્ર હોય છે, તે લેવાની આશાએ રાજાઓ તેમજ નિર્ધન માણસો દીનતાપૂર્વક તેમનું અનુસરણ કરે છે, પણ બેઉમાંથી એકેના મનોરથ ફળતા નથી.

બ્રાહ્મણો કહે છે કે, "જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ બળ છે, અને અમે જ્ઞાનના ભંડાર છીએ; માટે સમાજે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ." અલબત્ત, કેટલાક કાળ સુધી તો બરાબર ઉપર કહ્યું તેમજ

આવતું આવ્યું, પણ પછી ક્ષાત્ર બળનો ઉદય થયો. તેમણે કહેવા માંડ્યું કેઃ—“અરે બ્રાહ્મણો! અમે ક્ષત્રિઓ અમારા શસ્ત્ર વડે તમારૂં રક્ષણ કરતા ન હોત તો તમે જગતમાં જીવતા પણ રહ્યા હોત ખરા કે? માટે સર્વોપરિપણું તો અમારૂંજ હોવું જોઇએ; તમારૂં નહિ.” એમ કહેતાંની સાથેજ તેમની ઝણઝણાટ કરતી તલવાર મ્યાન બહાર નીકળીને ઝબુકવા લાગી. તે જોતાંની સાથેજ સમાજે અવનત મસ્તકે તેનું સર્વોપરિપણું મંજૂર રાખ્યું, અને વિદ્યાના ઉપાસકો (પુરોહિતો) તો સર્વથી પહેલાજ રાજસત્તાના ઉપાસકો બની ગયા. ત્યારપછી વૈશ્યોના પ્રાબલ્યનો જમાનો આવ્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “તમે બેઉ મૂર્ખ છો! જેને તમે સર્વવ્યાપક તેજોમય દેવતા કહો છો તે જ્યોતિર્મય અને સર્વશક્તિમાન સુવર્ણ દેવતા તો અમારાજ હાથમાં છે. જુઓ, તેની કૃપાથી અમે પણ તેના જેટલા જ શક્તિવાન છીએ. અરે બ્રાહ્મણો! સુવર્ણ દેવના પ્રતાપ વડે અમે તમારૂં જ્ઞાન, વિદ્યા, તપ, ધ્યાન બધુંએ ખરીદી લઇશું. અરે રાજાઓ! અમારા ઇષ્ટદેવ સુવર્ણની કૃપાના બળ વડે તમારાં શસ્ત્ર, તમારૂં શૌર્ય, તમારૂં રણકૌશલ્ય એ બધાં અમારી સેવામાં, અમારા મનોરથને પૂર્ણ કરવામાં વપરાવા લાગશે. જુઓ આ અમારાં વિશાળ અને ધમધોકાર કામ કરતાં કારખાનાં! એ અમારા મધપૂડા છે. શૂદ્રો રૂપી લાખો કરોડો મધમાખીઓ નિરંતર પરિશ્રમ કરીને અમારા મધપૂડાઓને મધથી પરિપૂર્ણ કરે છે. એ મધ ઉપર કોનો અધિકાર છે તે તમે જાણો છો? એ મધ અમારૂંજ છે—અમે અમારાજ ઉપયોગ અને લાભ માટે મધપૂડામાંથી મધનું એકેએક ટીપું નીચોવી લઇશું.”

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓના ઉદય કાળમાં જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો બહોળો ફેલાવો થવા પામ્યો હતો, તેવી રીતે વૈશ્યોના ઉદય કાળમાં સ્વાભાવિક રીતે ધનનો પુષ્કળ જમાવ થતો જાય છે. વૈશ્યોની સત્તાની

મૂળ ચાવી સુવર્ણમુદ્રામાં રહેલી હોય છે. તેના ખણખણાટમાં એવી અજબ મોહિની રહેલી છે કે ચારે વર્ણના લોકો તેનાથી મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. વૈશ્યોને હમેશાં દહેશત એટલીજ રહે છે કે રખેને બ્રાહ્મણ વર્ગ તેમની દોલત—જે તેમનું સર્વસ્વ છે તે ઠગી ન લે અથવા ક્ષત્રિઓ તેમના શસ્ત્રબળથી ઝુંટવી ન લે. આથી કરીને આત્મ-સંરક્ષણ કરવાના હેતુથી સઘળા વૈશ્યો એક દિલથી વર્તે છે. દેશની સઘળી દોલત તેમનાજ હાથમાં હોય છે. બીજાઓને નાણું ધીરીને તેમની પાસેથી જે આકરાં વ્યાજ તેઓ ઉપજાવે છે તે જાણે તેમના હાથમાં એક ભયંકર શસ્ત્ર હોય તેમ જાણી સઘળા તેમનાથી ડરતા રહે છે. પૈસાના બળ વડે વૈશ્યો રાજસત્તાને પણ અંકુશમાં રાખે છે. પોતાની દોલતને વધારવાના પ્રયાસમાં રાજસત્તા અંતરાય ન નાખે તે માટે વૈશ્યો હમેશાં સાવધાન રહે છે, છતાં રાજસત્તા ક્ષત્રિયોના હાથમાંથી ખસીને શૂદ્ર વર્ગના હાથમાં જાય એવું વૈશ્યો કદિ પણ ઇચ્છતા નથી.

એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ વૈશ્યોએ પગ પેસારો ન કર્યો હોય. તેઓ પોતે તો તત્ત્વજ્ઞાનરહિત હોય છે અને વ્યાપાર ચલાવવામાં નિરંતર મશગૂલ રહે છે; તો પણ તેઓ દ્વારા જ્ઞાન, વિદ્યા, કળા અને સંસ્કૃતિ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવા પામે છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓના આધિપત્યના યુગમાં સમાજના આંતર્ ભાગમાં જે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો જમાવ થયો હતો તે હવે વ્યાપારના રાજમાર્ગદ્વારા દુનિયાના એકેએક વ્યાપારના સ્થળમાં વહેંચાવા લાગ્યાં છે. વૈશ્ય વર્ગની ઉન્નતિ ન થઇ હોય તો એક દેશની સંસ્કૃતિ, કળા, વિલાસની સામગ્રીઓ, ખાદ્ય પદાર્થો, એ સર્વને બીજા બીજા દેશમાં કોણ લઇ જાત ?

પણ જેમના પરિશ્રમ ઉપર બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન, ક્ષત્રિઓનું શૌર્ય અને વૈશ્યોની સમૃદ્ધિ એક સરખી રીતે આધાર રાખે છે તે શૂદ્ર

વર્ગની શી સ્થિતિ છે? જેઓ સમાજનું પ્રધાન અંગ છે છતાં હમેશાં દરેક દરેક દેશમાં "અધમ જાતિના"જ ગણાતા આવ્યા છે તેમનો ઇતિહાસ શું કહે છે? જે જ્ઞાન ઉપર ઉચ્ચવર્ણના લોકોનોજ અધિકાર છે તે જ્ઞાન મેળવવા શૂદ્રો પ્રયત્ન કરે તો તેવા ગંભીર અપરાધને માટે "તેમની જીભ કાપી નાખવી અથવા તેમના માંસનું છેદન કરવું" એટલીજ માત્ર નજીવી શિક્ષા દયાળુ હૃદયની (!) હિન્દુ સમાજે જેમને માટે ઠરાવી છે તે હિંદુસ્તાનના "હાલતાં ચાલતાં મુડદાં" અને અન્ય દેશનાં "ભારવાહી પશુઓ"–તેમની શી અવસ્થા છે? હિંદુસમાજની પોતાનીજ હાલ કેવી દુર્દશા થએલી છે? શૂદ્રોની વાત એક બાજુએ મૂકીએ પણ તેમના બ્રાહ્મણો, અધ્યાત્મ વિદ્યાના ભંડારરૂપ બ્રાહ્મણોજ આજે ક્યાં છે? આજે તો હિંદુસ્તાનના ગુરુઓના સ્થાન ઉપર યુરોપિયન પંડિતો બિરાજે છે અને ક્ષત્રિઓને ઠેકાણે અંગ્રેજ અમલદારો છે અને વૈસ્યો પણ જેમની રગેરગ વાણિજ્ય વૃત્તિથી ભરપૂર છે એવા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓજ છે! તેથી કરીને હિંદુસ્તાનમાં તો માત્ર શૂદ્રોજ–"ભારવાહી પશુઓ"જ રહેલા છે. ઘોર અંધકારનો અભેદ્ય પડદો સર્વના ઉપર સરખી રીતે પથરાઈ રહ્યો છે. દેશમાં નથી આત્મશ્રદ્ધા, નથી દૃઢ આગ્રહ, નથી સાહસિકતા અને નથી વીર્ય અને પરાક્રમ. શરીર અને મન એક નિર્બળ, નિઃસત્ત્વ બની ગયાં છે. અન્ય પ્રજાનાં અપમાન અને તિરસ્કારને બધાએ ઘોળી પીધાં છે. તેમની સ્વમાનની લાગણી બહેરી થઇ ગઈ છે. પરાધીનતા અને દાસત્વ તેમને લેશ માત્ર પણ ખૂંચતાં નથી. તેમના હૃદયમાં પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને પુરુષત્વનો છાંટો સરખો પણ નથી. આખા દેશ નિર્જીવ, મૃતદેહસમાન બની ગયો છે. માત્ર રહ્યાં છે એક બીજાની પ્રબળ ઇર્ષ્યા અને અંદર અંદરનાં વેર ઝેર તથા આડે અવળે રસ્તે એક બીજાનું નિકંદન કહાડવાની વિષમય નીચ-

ભક્તિ અને કુતરાની માફક બળવાન વ્યક્તિના પગ ચાટીને ખુશામત કરવાની પામરતા!! સડી ગએલા પાણીમાં જેમ લીલ બાઝે તેમ સડી ગએલી હિંદુસમાજમાં આ કોહોવાણનો થર જામી ગયો છે. હવે તો પોતાની દોલત અને સત્તાથી બીજાને આંજી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાંજ ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાની તૃપ્તિ મનાય છે; પોતાની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવામાંજ ભક્તિની સીમા આવી રહી છે; ક્ષણિક પદાર્થોનો સંચય કરવામાંજ ડહાપણ મનાય છે; ભ્રષ્ટ અને ભયંકર ક્રિયાઓમાંજ યોગસિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે; બીજાઓનું દાસત્વ કરવું એજ કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યું છે; પરદેશીઓની વાંદર નકલ કરવી એજ સંસ્કૃતિની નિશાની મનાય છે; ગાલિપ્રદાન કરવાની કુશળતામાંજ વક્તાની વક્તૃત્વશક્તિ અને શ્રીમંતોની હદ ઉપરાંતની ખુશામત કરવામાં અથવા નીતિભ્રષ્ટ અને બિભત્સ વર્ણનો કરવામાંજ સાહિત્ય વિશારદ સાક્ષરોની કુશળતા અંકાય છે! જ્યાં દેશમાં આવી જ વસ્તુ સ્થિતિ છે ત્યાં પછી શુદ્રવર્ગની તો વાતજ શી કરવી? આખી પ્રજાજ શુદ્રની પંક્તિએ પહોંચી ગઇ છે! બીજા દેશોના શુદ્રો હવે જરા તરા જાગૃત થવા લાગ્યા છે; પણ તેમને હજી જોઇએ તેવી કેળવણી મળી નથી અને પરસ્પર વૈરભાવ જે શુદ્રવર્ગનો એક સામાન્ય દોષ છે તેમાંથી તેઓ હજી મુક્ત નથી થયા. તેમની સંખ્યા બીજી વર્ણો કરતાં વધારે છે, પણ તેથી શું થયું? જે સંપના બળથી દશ માણસો એક લાખ માણસોનું બળ દાબવી શકે છે તે સંપ હજી તેમનામાં નથી આવ્યો અને તેથી તેઓ કુદરતના નિયમ મુજબ બીજાનાજ અધિકાર નીચે રહેવાને લાયક ઠરે છે.

પણ હજી તેમને માટે આશા છે. જમાનાની પ્રબળ અસરને લીધે બ્રાહ્મણો તથા બીજા ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ અવનત થતી થતી શુદ્રોની કોટિએ પહોંચવા લાગી છે અને શુદ્રો પોતે ધીરે ધીરે ઉન્નત થતા

જાય છે. જે યુરોપમાં એકવાર રોમન બાદશાહોથી પદદલિત થએલા શદ્રોજ વસતા હતા તેજ યુરોપ આજે વૈશ્ય અને ક્ષાત્ર ભાવથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે. ચીન જે એકવાર અત્યંત બલિષ્ઠ હતું તે આપણી નજર આગળજ ઝપાટાબંધ શદ્રની અવસ્થાએ પહોંચતું જાય છે. જ્યારે થોડાં વર્ષ અગાઉનું કશા હિસાબ વગરનું જાપાન ઝપાટાબંધ ઉંચે ચઢતું જાય છે અને શદ્રત્વને ફેંકી દઇને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિઓના ગુણ ધારણ કરતું જાય છે. વર્તમાન ગ્રીસ અને ઇટાલી પણ લાંબી ઉંઘ લીધા પછી જાગૃત થઇને ક્ષાત્રભાવ બતાવવા લાગ્યાં છે અને સ્પેન, તુર્કસ્તાન તથા બીજા કેટલાક દેશો ઘણો વખત પ્રભાવ બતાવીને હવે નમતું પાસું કરવા લાગ્યા છે. આ બધા બનાવો વિચાર કરવા જેવા છે.

છતાં ભવિષ્યમાં એવો વખત આવી પહોંચશે કે જ્યારે આખો શદ્ર વર્ગ પોતે શૂદ્ર રહીનેજ ઉન્નત થવા માટે જોર કરશે; એટલે કે હમણાં જેમ કોઈ કોઈ શદ્રો વૈશ્ય કે ક્ષત્રિના ગુણ સંપાદન કરીને ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ નહિ, પણ એવો વખત આવશે કે જ્યારે તમામ દેશના શદ્રો—વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કર્યા વગર માત્ર પોતાના શદ્રત્વના બળ વડેજ—સમાજમાં નિરંકુશ અધિકાર ભોગવતા થશે. આ ઉગતી સત્તાના પહેલા કિરણનો ઉજાશ તો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ચમકારા મારવા લાગ્યોજ છે; અને નવા સંજોગોનું પરિણામ શું આવશે તે પ્રશ્ને ત્યાંના વિચારકોને ગૂંચવાડામાં નાખ્યા છે. જે મહાન સામાજિક પરિવર્તન ભવિષ્યમાં થનાર છે તેની આગાહીનું સૂચન કરનાર [1]સોશિયાલિઝમ, [2]ઍનાર્કિઝમ અને [3]નિહિલિઝમ

૧ મનુષ્ય માત્રની દોલતની સરખી વહેંચણી કરીને ગરીબ અને તવંગરનો ભેદ ભૂંસી નાખવો અને મનુષ્ય માત્રની સમાનતાને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપવું એ આ મંડળનો હેતુ છે.

૨-૩ રાજકર્તાઓ તથા તેમના અમલદારોનાં ખૂન કરવાં અને તેમ કરીને પ્રજાને ભયમુક્ત કરવી એ આ બેઉ મંડળોનો ઉદ્દેશ છે. રૂશિયામાં નિહિલિઝમ પક્ષ ઘણો બળવાન છે. બા. ક.

વગેરે બળવાન મંડળોએ દર્શન આપવા માંડયું છે. જમાનાના જમાના થયાં શૂદ્રવર્ગ ઉપર એવું અસહ્ય દબાણ કરવામાં આવ્યું છે કે તેને પરિણામે તેમનું મનુષ્યત્વ નીચોવાઈ ગયું છે; તેઓ છેક જ દીન અને પામર બની ગયા છે. તેઓ કાંતો કુતરાની માફક ઉચ્ચવર્ણના લોકોના પગ ચાટીને તેમની ખુશામત કરે છે; અથવા તો તેમની સામા થાય છે અને છેક નિષ્ઠુર પશુની માફક આચરણ કરે છે. તેની મહેચ્છાઓ અને તેમના અભિલાષોને કદિ પણ ઉત્તેજન મળ્યું નથી. તેમને હમેશાં નાસીપાસ કરીને ઉતારી જ પાડવામાં આવ્યા છે, તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનામાં દૃઢ આગ્રહની અને પોતાના કાર્યમાં અંતસુધી મંડયા રહેવાની ટેવની ખામી છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેળવણીનો ઘણો પ્રચાર થયો છે, તોપણ હજી શૂદ્રોની ઉન્નતિ કરવાના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની અડચણો છે. સૌથી મોટી અડચણ તો એ છે કે અમુક પ્રકારના ગુણ દોષ વંશપરંપરાથી વધારે ઓછા પ્રમાણમાં ઉતરી આવે છે તે ધોરણે ત્યાં જ્ઞાતિઓ મુકરર થાય છે. અમુક માણસ અમુક વર્ણમાં જનમ્યો તેથી જ કરીને તેનામાં અમુક ગુણ અથવા દોષ હોવા જોઇએ એવી માન્યતાના આધારે અસલના જમાનામાં આપણા દેશમાં જ્ઞાતિઓનું બંધારણ બંધાતું હતું; તેથી કરીને બિચારા શૂદ્રોના હાથ પગ બંધાઈ જતા હતા. તેમને ધન પ્રાપ્તિ કરવાની, ઘટતું જ્ઞાન મેળવવાની અને કેળવણી લેવાની લેશમાત્ર પણ તક આપવામાં આવતી નહિ. તે ઉપરાંત તેમને એક ખાસ ગેરલાભ એ થતો કે જ્યારે જ્યારે શૂદ્રવર્ગમાંથી કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિ અથવા શક્તિ સંપન્ન પુરુષો ઉત્પન્ન થતા ત્યારે ત્યારે ઉચ્ચ વર્ણના સત્તાવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન લોકો તેવા માણસોને મોટી મોટી પદવીઓથી નવાજી નાખતા અથવા તો તેમને પોતાની શ્રેણીમાંજ લઈ લેતા. આથી કરીને તેમની દોલતનો તથા તેમના

બુદ્ધિબળનો લાભ તેમની જ્ઞાતિના શૂદ્રોને નહિ, પણ તેમનું અશુભ કરનારા અન્ય જ્ઞાતિના મનુષ્યોનેજ મળતો; અને બિચારા શૂદ્રો તો હતા તેવી ને તેવીજ હાલતમાં રહેતા. આ અન્યાય આટલેથીજ અટકતો ન હતો, પણ ઉચ્ચ વર્ણમાંથી હલકા અને સમાજના કચરા જેવા માણસોને બહિષ્કૃત કરીને શૂદ્રોની પંક્તિમાં ધકેલી મૂકવામાં આવતા. આથી કરીને શૂદ્ર વર્ણમાં તો અધમ માણસોનોજ વધારો થયાં કરતો.

શૂદ્રોની કોટિમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં દાખલ થયા હોય અને સમાજમાં અત્યંત માનનીય સ્થાન ભોગવતા હોય એવા અનેક દાખલા પુરાણ, મહાભારત વગેરે પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. [૧]વસિષ્ઠ, [૨]નારદ, [૩]સત્યકામ જાબાલ, [૪]વ્યાસ, [૫]કૃપાચાર્ય, [૬]દ્રોણ, [૭]કર્ણ અને બીજા અનેક પુરૂષોનો જન્મ કાંતો હલકી કોમમાં થયો હતો અથવા તેમના માબાપજ જાણ્યામાં ન હોવાથી તેમનાં જ્ઞાન અથવા શૌર્યને લીધેજ તેમને બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષાત્રની પંક્તિમાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા; પણ તેમની અંગત ઉન્નતિ થવાથી વારંગના, દાસી,

૧ વસિષ્ઠના પિતા બ્રહ્મા હતા, માતા જાણ્યામાં નથી ૨. નારદની મા પાણીયારી હતી, બાપ જાણ્યામાં નથી. ૩. સત્યકામ જાબાલની મા પણ જાબાલ નામની એક દાસી હતી અને બાપ કોણ તે જાણ્યામાં ન હોવાથી તેના નામની સાથે તેની માનું નામ લખાય છે. ૪ વ્યાસના પિતા પરાશર મુનિ હતા અને મા મત્સ્યગંધા નામની એક માછીની કુમારી કન્યા હતી. ૫ કૃપાચાર્યના પિતા શરદ્વન ગૌતમ નામના ઋષિ હતા અને મા જાનપદી નામની એક દેવી હતી ૬. દ્રોણના પિતા ભારદ્વાજ નામના બ્રાહ્મણ ઋષિ અને માતા એક દેવી હતી. ૭. કર્ણની માતા કુંતીએ કૌમાર અવસ્થામાં સૂર્યથી ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો અને તરતના અવતરેલા બાળક કર્ણને પાણીમા ફેંકી દીધો. એક સારથીને દયા આવવાથી તેને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાર પછી તે સારથીનાજ ઘરમાં ઉછરીને મોટો થયો.

ચાખી કે સારથીના વર્ગને લાભ થયો હોય એમ જણાતું નથી. વળી જ્ઞાતચ્યુત થએલા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિઓ અને વૈશ્યોને શૂદ્રોના વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવવાથી શૂદ્રોની સંખ્યામાં હલકી પ્રતિનાં માણસોની ભરતી થયાજ કરતી હતી અને તેના ઉત્તમોત્તમ માણસો ચાલ્યા જતા.

હાલ એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. શૂદ્ર માબાપને પેટે જન્મેલો માણસ ગમે તો લક્ષાધિપતિ હોય કે મહાન પંડિત હોય, તોપણ તેનાથી શૂદ્રોની પંક્તિમાંથી બહાર ઉંચી ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં ભળી શકાતું નહિ હોવાથી તેનાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને ધનનો લાભ તેની ન્યાતના લોકોનેજ મળે છે અને તે ન્યાતના શ્રેયને માટેજ તેનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા વંશપરંપરાગત જ્ઞાતિબંધારણને લીધે કોઈ પણ જ્ઞાતિથી તેની મુકરર કરેલી સીમા ઓળંગાતી નહિ હોવાથી જ્ઞાતિની સાંકડી મર્યાદામાં આવેલા લોકોની અવસ્થામાં ધીમેથી પણ ચોક્કસપણે સુધારો થવા પામે છે. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન જ્ઞાતિનો ભેદ ગણ્યા વગર તમામ રૈયત તરફ સમાન દૃષ્ટિથી જોનાર રાજ્યસત્તાની નીચે રહેશે ત્યાંસુધી આજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના નીચલા વર્ગોની હાલત ધીમે ધીમે સુધરતી જશે. સમાજનું નેતાપણું ગમે તો વિદ્યાનો ઇજારો રાખનાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં હોય અથવા તો ધન કે શસ્ત્રોના જોર ઉપર નિર્ભર રહેનારા વૈશ્યો કે ક્ષત્રિઓના હાથમાં હોય, તોપણ પ્રજાકીય બળનો ખરેખરો આધાર તો હંમેશાં શૂદ્રો ઉપરજ હોય છે. જે જ્ઞાતિ સમાજની નેતા હોઇને સત્તાના મૂળરૂપ શૂદ્રોની સાથેનો પોતાનો સંબંધ જેટલા પ્રમાણમાં તોડી નાંખે તેટલા પ્રમાણમાં તે નિર્બળ થયા વગર રહેતી નથી. છતાં વિધિની કુરતા એવી વિચિત્ર છે અને માયાની મોહજાળ એવી અટપટી છે કે તેમની પાસેથી આ સત્તા પરોક્ષ રીતે કે અપરોક્ષ રીતે, સીધે રસ્તે કે આડે

રસ્તે, છળ પ્રપંચથી કે જોરજુલમથી કે સ્વેચ્છાથી એકવાર લેવામાં આવ્યા પછી સત્તાધારી વર્ગ તે લોકોની અવગણનાજ કરે છે. આ શૂદ્ર વર્ગ જેમની અંદર બ્રાહ્મણોની સત્તાને ઉત્પન્ન કરનારૂં એન્જીન હતું તેમનાથી જ્યારે વખત જતાં બ્રાહ્મણો તદ્દન વિમુખ થઈ ગયા ત્યારે એજ શૂદ્રાના બળથી બળવાન થએલા ક્ષત્રિઓએ તેમની સત્તાને ઉથલાવી નાખી. પછી એજ ક્ષત્રિઓએ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર માનીને પોતાની અને શૂદ્રોની વચ્ચે નહિ ઓળંગાય એવું અંતર પાડી દીધું એટલે તરતજ તેઓની સત્તાનો પણ ધ્વંસ થયો અને વૈશ્યવર્ગ જેમણે શૂદ્રોની સાથે વધારે નિકટનો સહકાર સાધીને શક્તિ સંપાદન કરી હતી તેમના હાથમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ પુતળાની માફક નાચવા લાગ્યા છે. હવે વૈશ્યોએ પોતાની ધારેલી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી છે તેથી તેઓ પણ હવે શૂદ્રોની મદદની વિશેષ દરકાર કરતા હોય એમ લાગતું નથી અને તેઓ પણ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓની માફક શૂદ્રોથી અળગા થતા જાય છે. આ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી વૈશ્યોની સત્તાનાં પણ ×વિનાશનાં બીજ વવાય છે. શૂદ્રજાતિમાં તમામ પ્રકારની શક્તિનો ભંડાર છે, તો પણ તેઓમાં એક બીજા વચ્ચે એવું અંતર રહેલું છે કે તેઓ પોતાના વાજબી હક પણ ગુમાવી બેઠા છે. જ્યાં સુધી તેમના પરસ્પરના સંબંધ આવા રહેશે ત્યાં સુધી તેમની હાલતમાં ફેરફાર થઈ શકવાનો નથી.

કોઇ કોઇ વખત લોકોને એક બીજા તરફ આકર્ષણ કરનાર

×યૂરોપમાં કારખાનાના માલિકો અને મજૂર વર્ગ વચ્ચે કલહની શરૂઆત ઘણા સમયથી થવા લાગી છે. ગુજરાતમાં પણ થોડાજ વખતપર આવાજ પ્રકારનાં ચિન્હો પ્રકટ થયાં હતાં. જે મજુરોના પરિશ્રમથી ધનવાનો ધનવાન બન્યા છે તેજ મજુરોના જીવનને સુધારવાનો પ્રયત્ન ધનવાનો નહિ કરે તો તેમની સત્તાનો પણ નાશ થયા વગર નહિ રહે. ભા.ક.

અને તેમને સુદૃઢ સમૂહરૂપે બાંધી રાખનાર શક્તિ કાંતો સર્વના ઉપર આવી પડેલી સામાન્ય આપત્તિમાંથી અથવા તો અમુક તરફ બધાને એક સરખો ધિક્કાર અથવા પ્રેમ હોય તો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે. આજ નિયમને વશ થઇને શિકારી જાનવરોનાં ટોળાં બંધાય છે; અને માણસો પણ પોતપોતાનાં મંડળો, જ્ઞાતિઓ અથવા પ્રજાઓના રૂપમાં જોડાઇને એકત્ર થાય છે. પોતાના દેશ અને દેશના લોકો તરફનો અત્યંત પ્રેમ કે જે બીજા દેશના લોકો તરફ કદા શત્રુત્વરૂપે પ્રકટ થાય છે—જેમકે ગ્રીસના લોકોનો ઇરાન તરફ, રોમનોનો કાર્થેજ તરફ, આરબ લોકોનો *કાફીર તરફ, સ્પેનના લોકોનો મુર-લોક તરફ, ફ્રાન્સના લોકોનો સ્પેન તરફ, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના લોકોનો ફ્રાન્સ તરફ અને અમેરિકાનો ઇંગ્લાંડ તરફ આ પ્રમાણે જે વૈરભાવ જોવામાં આવે છે તેથી શત્રુપ્રજાની સામે યુદ્ધ કરવા માટે દેશમાં એવી એકતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કરીને એક પ્રજા બીજી પ્રજા કરતાં શ્રેષ્ઠ બની શકે છે.

સ્વાર્થમાંથીજ સ્વાર્થત્યાગની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. એકલું પોતાનું હિત જાળવવા માટે પણ સમાજના હિત તરફ દરેકને પ્રથમ નજર રાખવી પડે છે. આખી પ્રજાના કલ્યાણમાંજ એકનું કલ્યાણ છે અને આખી પ્રજાના હિતમાંજ દરેક વ્યક્તિનું હિત રહેલું છે. ઘણા માણસોના સહકાર વગર કોઈ પણ કાર્ય ભાગ્યેજ સિદ્ધ થઈ શકે. આત્મરક્ષણનું કાર્ય પણ એક બે હાથે થઇ શકતું નથી. પોતપોતાનું હિત જાળવવા માટે એકબીજાને મદદ કરવાના હેતુથી ઘણાં માણસોનું મંડળ બંધાય છે અને તેઓ એકબીજા સાથે સહકાર સાધે છે, એવા દાખલા દરેક પ્રજામાં અને દરેક દેશમાં જોવામાં

*હાલમાં એ સંબંધો કેટલાક કારણોને લીધે બદલાયા છે. પ્રજાઓના રાજનૈતિક સંબંધ કદિપણ કાયમના રહી શકતાજ નથી. સા. ક.

આવે છે. અલબત, સ્વાર્થની મર્યાદા જુદા જુદા દેશો માટે સંકુચિત કે વિશાળ હોય છે એ વાત ખરી છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો અત્યારે ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષા અને શ્રેયની ભાવના માત્ર પુષ્કળ છોકરાં ઉત્પન્ન કરવામાં, ટુકડો રોટલો મેળવવામાં અને ઉંચી ઉંચી ન્યાતના લોકોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને દખલ ન પ્હોંચે તે વાતની કાળજી રાખવામાં જ સમાઇ જાય છે. હાલના હિંદુસ્તાનના માણસોને તો આ કરતા વધારે સારી અભિલાષાની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી. તેમને મનથી જીવનની ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા માત્ર ઉપલીજ બાબતોમાં છે.

ભરતખંડના હાલના રાજ્યતંત્રમાં અમુક દોષો છે ખરા, પણ તેની સાથે તેનાથી કેટલાક મહત્વના ફાયદાઓ પણ છે. મોટામાં મોટો ફાયદો એ છે કે પાટલીપુત્રના મહારાજ્યની પડતી થયા પછી આખા હિંદુસ્તાનપર કોઇ બળવાન રાજકર્તાનો અમલ પ્રવર્ત્યો હોય તો તે માત્ર અંગ્રેજી રાજ્યના સમયમાંજ છે; અને ખાસ કરીને વૈશ્ય પ્રજાના આધિપત્ય નીચે હિંદુસ્તાન આવી જવાથી વૈશ્યજાતિને લગતી સ્વાભાવિક, અદમ્ય સાહસિકતાને લીધે જેમ વાણિજ્યના પદાર્થો દુનિયાના એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જતા આવતા થયા છે તેવીજ રીતે દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોના વિચારો અને ભાવનાઓ પણ હિંદુસ્તાનની રગેરગમાં ઘૂસી જવા લાગ્યાં છે. એમાંથી કેટલીક ભાવનાઓ અને કેટલાક વિચારો હિંદુસ્તાનને માટે હિતકર છે તો કેટલાક નુકશાનકારક પણ છે, અને કેટલાક વિચારો એવા પણ છે કે જેથી હિંદુસ્તાનના વતનીઓનું હિત અને આવશ્યકતાઓ પરદેશી પ્રજાથી સમજી શકાયજ નહિ.

હાલની અવસ્થામાં જે કંઇ શુભ છે અને અશુભ છે તે બેઉના સમૂહો તપાસી જોતાં તેમાંથી હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની

જાહોજલાલીનું ચોક્કસ ચિહ્ન નજરે પડે છે. એક બાજુએ તેની જૂની પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને બીજી બાજુએ તેનામાં બળપૂર્વક દાખલ કરેલા નવા વિચિત્ર વિચારો. એ બેના વચ્ચે જે આઘાત પ્રત્યાઘાત ચાલી રહ્યા છે તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે હિંદુસ્તાન પોતાની લાંબી ગાઢ નિદ્રામાંથી ધીમે ધીમે જાગૃત થતું ચાલે છે. હિંદુસ્તાનના હાથે ભૂલો તો થવાનીજ. ભૂલો થાય તેમાં તેને ઝાઝું નુકશાન પણ નથી. આપણા દરેક કામમાં આપણી ભૂલચુકોજ આપણા ખરેખરા ગુરુઓ છે. જે ભૂલ કરે છે તેજ સત્યના રાહ ઉપર જઈ શકે છે. ઝાડ કદિ ભૂલ કરતું નથી તેમ પત્થર પણ કોઇ પણ પ્રકારની ચૂક કરતો નથી. જાનવરો પણ કુદરતના મુકરર કાયદાઓનો જવલ્લેજ ભંગ કરે છે. માત્ર માણુસ એકલોજ ભૂલને પાત્ર છે; પણ એ માણુસજ એક કાળે ઇશ્વર તુલ્ય અથવા ઇશ્વિરના અવતારરૂપ ગણાવા લાગે છે. જો આઠે પહોરની અને જન્મથી તે મરણ સુધીની આપણી દરેક ક્ષણની પ્રવૃતિ, દરેક વિચાર અને એવી તમામ ઝીણી મોટી બાબતો કોઇએ અગાઉથી મુકરરજ કરી દીધી હોય અને એ પ્રમાણે મુકરર કરેલી હદની મર્યાદામાં રહીનેજ આપણે જીવન વ્યતિત કરવાનું હોય અને એ નિયમોનો અતિક્રમ કરતાં આપણને વારવાને માટે કુદરતના કાયદાની તલવાર હંમેશાં આપણે માથે ઝઝુમ્યાજ કરતી હોય તો તો પછી સ્વતંત્રપણે વિચારવા કે કરવા જેવું કંઈ પણ રહે ખરૂં કે ? અમુક માણુસ બુદ્ધિશાળી અથવા મહાન વિચારક શાથી થાય છે ? કારણ કે તે વિચાર કરે છે, તર્ક કરે છે અને સંકલ્પ કરે છે. વિચાર કરવાના અભ્યાસ વગર બુદ્ધિની ક્ષીણતા થાય છે, તમોગુણ વધે છે, મગજ સુસ્ત અને જડ થઈ જાય છે અને આત્મામાં દિનપ્રતિદિન જડતા વધી જતાં જડવત્ બની જવાય છે. છતાં હિંદુસ્તાનમાં દરેક ધર્મગુરુ અને દરેક સામાજિક નેતા

સમાજને નિયમમાં રાખવા માટે નવા નવા કાયદાઓ અને શાસનો ઘડયાજ કરે છે!! શું હજી પણ આપણા દેશને માટે પૂરતા નિયમો ઘડાયા નથી? શું હજી પણ નવા નવા નિયમોની જરૂર છે? ઉલટું જે નિયમો છે તેજ વધારે પડતા હોઇને તેના દબાણને લીધે પ્રજા કચડાઇ ગઇ છે અને વિનાશ તરફ ધસી જાય છે. આમ છતાં કોઇ તેનો વિચારજ કરતું નથી.

જ્યાં રાજસત્તા નિરંકુશ અને અમર્યાદિત છે ત્યાં જીતાયલી પ્રજા તરફ રાજ્ય કરનાર પ્રજા એટલો બધો તિરસ્કાર બતાવતી નથી. એવા અમર્યાદિત રાજતંત્ર નીચે રૈયતના માંહોમાંહેના હકની સમાનતા જળવાય છે. રાજસત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવાનો કે તેના કાર્ય ઉપર શક લાવવાનો કોઇને પણ હક હોતો નથી. આથી કરીને બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં અમુક જ્ઞાતિ વધારે હક ભોગવે એવો સંભવ ઓછો રહે છે; પણ કોઈ જીતાયલી પ્રજા ઉપર પરદેશી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અમલ હોય અથવા પ્રજાની ઇચ્છાને વશ રહેવા બંધાયલા પરદેશી રાજાનો અમલ હોય, તો તો રાજ્ય કરનાર અને રૈયતની વચ્ચે ઘણુંજ મોટું અંતર પડી જાય છે. આવા સંયોગમાં જીતાયલી પ્રજાને તાબે રાખવામાં રાજ્યની શક્તિ અને સાધનોનો જે વ્યય કરવો પડે છે તે ન કરતાં જો તેનો ઉપયોગ જીતાયલી પ્રજાના કલ્યાણ અર્થેજ કરવામાં આવે તો થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે પ્રજાનું ઘણું ભલું થઇ શકે. રોમન બાદશાહોના સમયમાં તેમના જીતાયલા દેશો જેટલા સુખી હતા તેટલા તેઓ રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અમલ દરમ્યાન ન હતા. આજ કારણથી ખ્રિસ્તી સાધુ સેન્ટ પૉલને જો કે તે જીતાયલી યાહુદી પ્રજામાં જન્મ્યો હતો; તોપણ પોતાના કેસની તપાસ રોમન પાદશાહ સીઝર કરે એવી અરજ કરવાની રજા આપવામાં આવી હતી. અમુક અંગ્રેજ આપણને "કાળા" કહે,

"દેશી" કહે અને આયુસુધરેલા જંગલી ગણીને ધિક્કારે તો તેથી ચમકી ઉઠવાનું નથી. આપણા દેશમાંજ જાતિ ભેદને લીધે આપણે એક બીજા તરફ કેવો અયોગ્ય તિરસ્કાર અને મિથ્યાભિમાન ધરાવીએ છીએ ? જો બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં કોઇ મૂર્ખ, અશિક્ષિત ક્ષત્રિય રાજા ફસાઈ જાય તો શુદ્રો તરફ અનુગ્રહ (!) કરીને તેમની જીભનું છેદન કરાવવાના પ્રયોગ ફરીથી કર્યા વગર રહે ખરા કે ? હમણાં હમણાં હિંદુસ્તાનના પૂર્વભાગમાં જૂદી જૂદી ન્યાતના લોકો તેમની વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે એક બીજા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા લાગ્યા છે, અને મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો મરાઠાઓનાં ગુણગાન ગાવા લાગ્યા છે; છતાં તેમના હેતુના નિઃસ્વાર્થપણામાં દેશના નીચી કોમના લોકોને હજી સંદેહ રહે છે. ઇંગ્લંડના પ્રજા વર્ગમાં એક એવો વિચાર ફેલાવા લાગ્યો છે કે જો હિંદુસ્થાન બ્રિટીશ સામ્રાજ્યથી છુટું પડી જાય તો તેથી ઇંગ્લંડની પ્રજાના હકમાં ભારે નુકશાન થવા સંભવ છે, અને તેથી ગમે તેમ કરીને પણ હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજી અમલ જાળવી રાખવોજ જોઇએ. આને માટે તેઓને સારામાં સારો ઉપાય એ જડયો છે કે બ્રિટીશ પ્રજાની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાની છાપ દરેક હિંદવાસીના હૃદયમાં ઘણીજ તાજી રાખવી જોઇએ. આવો હસવા જેવો અને દયાજનક વિચાર અંગ્રેજ પ્રજાના મનમાં સચોટ રીતે ઠસતો જાય છે તે જોઇને એક બાજુએ હસવું આવે છે, ત્યારે બીજી બાજુએ દિલગીરીનાં આંસુ આવે છે ! હજી પણ તેઓ આ ભાવનાને જેમ બને તેમ વધારે ને વધારે અમલમાં મૂકતાજ જાય છે. પોતાના અડગ ધૈર્ય, ચીવટ, જ્વલંત પ્રજાકીય ઐક્ય, એ ગુણો વડે અંગ્રેજ પ્રજાએ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે; અને તેમની તીક્ષ્ણ વ્યાપારી બુદ્ધિ સાથે સાયન્સના જ્ઞાનની મિલાવટ થવાથી રત્નની ખાણ જેવા હિંદુસ્તાન દેશને પણ તેમણે ઇંગ્લંડના એક બજાર જેવો બનાવી દીધો છે, અને જ્યા સુધી અંગ્રેજ પ્રજામાં

ઉપર કહ્યા તે પ્રજાકીય ગુણો કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અમલને લેશ માત્ર પણ હાનિ પહોંચે એમ નથી, એ મોટી વાત અહીંના અંગ્રેજો જાણે ભૂલીજ ગયા હોય એમ જણાય છે. જ્યાં સુધી અંગ્રેજ પ્રજાના પ્રજાકીય લક્ષણ તરીકે ઉપર કહેલા ગુણો કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન જેવાં હજારો રાજ્ય તેમના હાથમાંથી જાય તો પણ તેઓ તેવાં બીજાં હજારો નવાં રાજ્યો મેળવી શકશે. પણ એ પ્રજાકીય ગુણના ઝરાના મૂળમાંજ જો કાંઈ વિકૃતિ થઈ તો અંગ્રેજ પ્રજાની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનાં સોનેરી અક્ષરે જાહેરનામાં ચોડયાથી રાજ્યની રક્ષા થાય ખરી ? અંગ્રેજોમાં ઉપર કહેલા ગુણો પ્રજાકીય લક્ષણ તરીકે રહેલાજ છે તો પછી અર્થ વગરની લુખા 'પ્રતિષ્ઠા'ને ખાતર આટલી બધી શક્તિનો અને સાધનોનો વ્યય કરવો વાજબી નથી. એને બદલે પ્રજાના કલ્યાણ માટેજ એટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોત તો રાજ્ય કરનાર પ્રજા તેમજ રૈયત બેઉનું અત્યંત ભલું થયું હોત.

હિંદુસ્તાન હવે બીજી પ્રજા સાથેના સંઘર્ષણથી ધીમે ધીમે જાગૃત થતું જાય છે એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જાગૃતિને પરિણામે વર્તમાન સમયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કેટલેક અંશે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. એક બાજુએ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કરોડો સૂર્યના એક સામટા તેજથી આંખને આંજી નાખે છે; અને પ્રત્યક્ષ ઇંદ્રિયગમ્ય કુદરતી શક્તિઓનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને એકઠી કરેલી અકાટ્ય પ્રમાણભૂત વિજ્ઞાનની બાબતોનો વિજળીક રથ હિંદુસ્તાનની પ્રજા આગળ ધમધોકાર દોડયો આવે છે; બીજી બાજુએ આપણા પૂર્વજોની આશા અને ચેતનપ્રદ દંતકથાઓનું સ્મરણ તથા હિંદુસ્તાન જ્યારે કીર્તિના શિખર ઉપર હતો તે સમયના ઇતિહાસના પડઘા કે જેને આપણા દેશના તેમજ બહારના મહર્ષિઓએ ઇતિહાસના

ભંડારમાંથી શોધીને પ્રકટ કર્યા છે કે, જે અનંતકોટિ વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાની પ્રત્યેક નાડીમાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ચેતનાનો સંચાર કરતા આવ્યા છે. જે પ્રાચીન કથાઓ દેવો પણ ઇર્ષા કરે એવી અસામાન્ય બુદ્ધિ, અદ્વિતીય શૌર્ય અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન કરાવે છે તે કથાઓ હજી પણ હિંદના હૃદયમાં નવી નવી આશાઓ પ્રકટાવી રહી છે. એક બાજુએ હડહડતો જડવાદ, અમુક લોકોના હાથમાં વધતી જતી દોલત, રાક્ષસી યાંત્રિક શક્તિઓની બનાવટ અને પરદેશી સાહિત્યને લીધે ઉત્પન્ન થયલું ઇંદ્રિયોપભોગ તરફ વલણ, એ બધાંએ મળીને દેશમાં બળવાન ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો છે; બીજી બાજુએ ઉપર કહ્યા તેવા બેસુરા ધ્વનિના કર્ણ ભેદી કોલાહલની વચ્ચે ધીમે પણ અસ્પષ્ટ અવાજે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન દેવોના મર્મ-ભેદી રૂદનનો સ્વર સંભળાય છે. પશ્ચિમથી આયાત થતી વિચિત્ર પ્રકારની વિલાસની સામગ્રીઓ—ઉંચામાં ઉંચા શરાબ, કીંમતીમાં કીંમતી ખોરાકની ચીજો, ભપકાદાર વસ્ત્ર, ભવ્યવિલાસ ભવનો, નવીન પ્રકારનાં વાહનો, નવા રિવાજો અને નવી ફેશન મુજબના વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને નિર્લજ્જ સ્વતંત્રતાનું અભિમાન રાખતી આજની કેળવાયલી સ્ત્રીઓ સમાજમાં ફરે હરે છે—તે સર્વથી હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં પૂર્વે નહિ અનુભવાયલી વાસનાઓ જાગૃત થાય છે. વળી બીજી તરફ દૃશ્ય બીજી જાતનું દેખાય છે; અને તેમની (ઉપર જણાવ્યા જેવી સ્ત્રીઓની) જગ્યાએ સીતા, સાવિત્રી જેવા ઉગ્ર ધર્મવ્રત અને તપશ્ચર્યાઓ, ઋષિઓના વનવાસ, ગેરૂઆ રંગનાં વસ્ત્ર પહેરીને અર્ધ નગ્નાવસ્થામાં ફરતા સંન્યાસીનો વેશ, સમાધિ અને આત્મતત્ત્વનું સેવન, એ સર્વ જૂના સંસ્કારોને તાજા કરે છે અને પશ્ચિમની તુચ્છ વિલાસ સામગ્રી ઉપર કરડો દૃષ્ટિપાત કરે છે. એક બાજુએ સ્વાર્થ સાધના ઉપર બંધાયલી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને બીજી બાજુએ હિંદુ

સમાજનો સ્વાર્પણનો આદર્શ એ બેઉની વચ્ચે સ્પર્ધા થવા લાગી છે. આ પ્રચંડ મંથનના સમયમાં હિંદુ સમાજમાં ભારે ઉથલપાથલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમનો આદર્શ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે, અર્થ પ્રાપ્તિ કરાવે એવી કેળવણી તેની ભાષા છે અને રાજનીતિ એ તેનું સાધન છે; ત્યારે બીજી બાજુએ હિંદનો આદર્શ મુક્તિ છે, પવિત્ર વેદ તેની ભાષા છે અને ત્યાગ તેનું સાધન છે. એકવાર વર્તમાન હિંદનું મન ડગમગે છે અને તે કહે છે કે, "ભવિષ્યના અનિશ્ચિત આધ્યાત્મિક કલ્યાણના મોહમાં પડીને હું આ લોકનું પ્રત્યક્ષ સુખ શા માટે ગુમાવું છું;" પરંતુ તેજ વખતે તેના હૃદયમાં કોઈ ગેબી અવાજ સંભળાય છે કે—**इह संसारे स्फूटतर दोषः। कथमिव मानव तव संतोषः॥** અર્થાત્ હે માનવ! આ સંસાર કે જે ખુલ્લેખુલ્લા દોષોથી ભરેલો છે, તેમાંથી તને સાચો સંતોષ કેમ કરીને મળવાનો હતો?

એક બાજુએ નવીન હિંદુસ્તાન પોકાર કરે છે કે, "અમને પતિ–પત્નીની પસંદગી કરવાનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઇએ; કારણ કે જે લગ્ન સંબંધ ઉપર અમારી ભવિષ્યની જીંદગીના સુખ-દુઃખનો આધાર છે તે અમારી પોતાનીજ મરજી પ્રમાણે નક્કી કરવાનો અમને હક રહેવો જોઈએ." તો બીજી બાજુએ પ્રાચીન હિંદુ-સ્થાન આજ્ઞા કરે છે કે, "લગ્ન સંબંધ ઇન્દ્રિય વિલાસ માટે નહિ પણ સ્વજાતિને કાયમ રાખવાને પ્રજોત્પત્તિ કરવા માટે છે. હિંદુ પ્રજાનો લગ્નનો આદર્શ આવા પ્રકારનો છેઃ **સારાં સંતાનને જન્મ આપીને તમે સમાજના ભવિષ્યના હિત સાધનમાં સહાયભૂત થાઓ છો અને નઠારી પ્રજાને જન્મ આપીને તમે સમાજનું અહિત કરો છો;** તેથી કરીને તમારી પ્રજાની બાબતમાં તમે સમાજના જવાબદાર છો. માટે તમારે કોને પરણવું અને કોને ન

પરણવું એ નક્કી કરવાનો હક સમાજનો છે. જે લગ્નવિધિથી સમાજનું હિત સધાતું હશે તે લગ્નવિધિ સમાજ મંજૂર રાખશે. માટે આખી સમાજના સુખને ખાતર પોતાના એકલાના સુખ અને વિલાસની લાલસાનો ત્યાગ કરો. ”

એક બાજુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “ પશ્ચિમની પ્રજાના વિચારો, તેમની ભાષા, તેમનો ખોરાક, તેમનો પોશાક અને તેમના જ્ઞાતરિવાજો ગ્રહણ કરીએ તો આપણે પણ તેમના જેવાજ બળવાન બનીએ. ” ત્યારે બીજી બાજુએ પ્રાચીન હિંદુસ્થાન ચેતવે છે કે, “ ઓ મૂર્ખાઓ! માત્ર અનુકરણ કર્યાથીજ કાંઇ પારકા વિચારો પોતાના થતા નથી. **જેને તમે પોતે પેદા નહિ કરો તે તમારૂં થઇ શકવાનું નથી.** સિંહનું ચામડું ઓઢયાથી ગધેડો સિંહ બની શકતોજ નથી. ”

એક બાજુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “ પશ્ચિમની પ્રજાઓ જે કાંઇ કરે છે તે બધું સારૂંજ કરે છે; નહિ તો તેઓ આવી સારી સ્થિતિએ પહોંચી શકેજ કેવી રીતે ? ” ત્યારે તેના ઉત્તરમાં પ્રાચીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “ વિજળીનો પ્રકાશ ઘણો તેજસ્વી તો છે, પણ તે ક્ષણવારજ ટકી શકે છે; અરે છોકરાઓ! તમારી આંખો એવા પ્રકાશથી અંજાઇ ગઇ છે, માટે સાવધાન થાઓ ! છેતરાશો નહિ ! ”

ત્યારે શું આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી કશુંજ શીખવાનું નથી ? શું આપણે આપણી અવસ્થા સુધારવાને કશો પ્રયત્નજ કરવાનો નથી ? શું આપણે પૂર્ણ છીએ ? શું આપણામાં કશી ખામીજ નથી ? શું આપણી સમાજનું બંધારણ બધી રીતે દોષ રહિત છે ? તેનામાં સુધારાને માટે કશો અવકાશજ નથી ? નહિ, તેમ તો નથીજ. હજી આપણે ઘણું ઘણું નવું શીખવાનું છે. જીવીએ ત્યાં સુધી

વધારે ને વધારે સારા થવા માટે, વધારે ઉંચા પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરવોજ જોઇએ. પ્રયત્ન એજ મનુષ્ય જીવનનો હેતુ છે. જે પ્રજા પ્રયત્ન નથી કરતી, કોઇ પણ જાતની હિલચાલ નથી કરતી, તે મૃતવત્ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ઘણીવાર કહેતા કે, "જત દિન બાંચી, તત દિન શીખી."—હું જીવીશ ત્યાં સુધી શીખ્યાજ કરીશ. જે મનુષ્ય અગર જે પ્રજા હવે કશુંજ શીખવાનું નથી એમ માને છે તે મૃત્યુના મુખમાંજ છે એમ જાણવું. અલબત્ત, આપણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પાસેથી ઘણી બાબતો શીખી લેવાની છે; પરંતુ તેમ કરવામાં કેટલુંક જોખમ પણ છે.

એક કાચી બુદ્ધિવાળો તરુણ પુરૂષ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ આગળ હમેશાં હિંદુશાસ્ત્રની નિંદા કરતો હતો, પણ એક દિવસ તેણે ભગવદ્‌ગીતાનાં વખાણ કર્યાં. તે ઉપરથી શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, "કોઈ યુરોપીયન પંડિતે ગીતાનાં વખાણ કર્યાં હશે તે ઉપરથીજ આ સાહેબ ગીતાનાં વખાણ કરે છે!"

ઓ હિંદુસ્તાન! તારે માટે આજ મોટી દહેશત છે. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની મોહિની વડે તારી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ ગએલી છે; તેથી કરીને તર્કથી, તુલનાથી, વિવેકથી કે શાસ્ત્રના આધારથી શું સારૂં છે અને શું નઠારૂં છે તે નક્કી કરવાનું તને ભાન નથી; અને જે કોઇ વિચારને, વસ્તુને અથવા રિવાજને અંગ્રેજ લોકો અનુમોદન આપે તે બધાજ સારા અને જેને તે લોકો ધિક્કારે તે બધાએ તને નઠારા લાગે છે! અફસોસ! મૂર્ખાઇ અને નિર્બળતાની આ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ સાબિતી શી હોઈ શકે?

પશ્ચિમના દેશોમાં સ્ત્રીઓ ગમે ત્યાં છુટથી હરી ફરી શકે છે માટેજ એ રિવાજ સારો છે! તેઓ પોતાનો પતિ જાતે પસંદ કરી લે છે માટેજ એ રિવાજ ઉંચામાં ઉંચી સંસ્કૃતિનું પગથીયું છે!

પશ્ચિમના લોકોને આપણો પોશાક, આપણા અલંકાર, આપણો ખોરાક અને આપણા રીતરિવાજ પસંદ નથી માટેજ તે સર્વ નઠારૂં છે! તે લોકો મૂર્તિપૂજાને પાપ કહે છે માટે જ તે મોટામાં મોટું પાપ છે! તેઓ કહે છે કે એક દેવની ઉપાસના કર્યાથી ઉંચામાં ઉંચું આધ્યાત્મિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ચાલો આપણાં દેવ દેવીઓને ગંગામાં ફેંકી દઈએ! પશ્ચિમના લોક કહે છે કે જ્ઞાતિબંધન નુકશાનકારક છે માટે બધી જ્ઞાતિનો શંભુમેળો કરી દઈએ! તેઓ કહે છે કે બાળલગ્ન એ તમામ દુઃખનું મૂળ છે માટેજ આપણે પણ બાળલગ્ન હાનિકારક છે એમ સ્વીકારીએ! મતલબ કે અમુક રિવાજો સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે નહિ તેની આપણે આપણી બુદ્ધિથી તો ચર્ચાજ કરતા નથી. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, મૂર્તિપૂજા, જ્ઞાતિભેદ કે બાળલગ્ન, એ સર્વ સારાં છે કે નઠારાં છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ હું અત્યારે માથે લેતો નથી; પણ આપણા જે રીતરિવાજોને પશ્ચિમની પ્રજા નાપસંદ કરે માટેજ તે ખરાબ છે એમ માની લેવાની આપણને જે કુટેવ પડતી જાય છે તેની સામેજ હું અત્યારે સખત પોકાર ઉઠાવું છું.

લેખકને પોતાને પશ્ચિમની સમાજનો થોડો ઘણો જાતિ અનુભવ છે. એ અનુભવ ઉપરથી તે એવા પાકા નિશ્ચય પર આવ્યો છે કે પાશ્ચાત્ય સમાજના અને હિંદુસમાજના આદર્શ અને જીવન પ્રણાલિ વચ્ચે એવો ચોકખો ભેદ છે કે એ લોકોના નમુના ઉપર હિંદુસ્તાનમાં સમાજનું બંધારણ રચવામાં આવે તો તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા વગર રહેજ નહિ. જે લોકો કદિ પશ્ચિમની સમાજમાં રહ્યા નથી અને તે દેશોમાં સ્ત્રી પુરૂષોના સંમિલનને લગતા જે જે નિયમો અને પ્રતિબંધો ઘડવામાં આવેલા હોઇને તેને લીધે તે દેશોની સ્ત્રી જાતિની પવિત્રતા જળવાઇ રહે છે તે બાબતથી પૂરેપૂરા અજ્ઞાન હોવા છતાં જેઓ આ દેશમાં સ્ત્રી પુરૂષોને વગર પ્રતિબંધે એકત્ર થવાની

ભલામણ કરે છે; તેમની સાથે હું જરા પણ એકમત થતો નથી.

મેં પશ્ચિમના દેશોમાં જઇને જોયું છે કે, ગ્રીક, પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ વગેરે યૂરોપની ઉતરતા દરજ્જાની પ્રજાઓના લોકો જો વિલાયતમાં જન્મે છે તો તેઓ પોતે અંગ્રેજ હોવાનો દાવો કરે છે. બળવાન પ્રવાહમાં ભળી જવાની બધાને વૃત્તિ થાય છે. તેજસ્વી પુરુષનું તેજ થોડું ઘણું પોતા ઉપર વક્રીભવન થઇને પડે અને પારકાના તેજથી પોતે પણ કંઇક તેજસ્વી દેખાય એવો હમેશાં નિર્બળ પ્રજાને અભખરો થાય છે. જ્યારે હું હિંદવાસીઓને અંગ્રેજોના પોશાકમાં સજ્જ થએલા જોઉં છું ત્યારે મારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે આ લોકોને હિંદુપણાની અને હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન, પામર, નિરક્ષર અને હીણાયલા લોકોની સાથે પોતાનું સગપણ છે તે વાત પણ જાહેર કરતાં શરમ આવતી હશે !

અરે હિંદુસ્તાન, પરદેશી પ્રજાઓનો તિરસ્કાર, તેમનું અનુકરણ કરવાની નીચ વૃત્તિ, પારકા ઉપર આધાર રાખવાની પામરતા, તારૂં દાસત્વ, તારી નિબળતા, અંદર અંદરનો દ્વેષ, મિથ્યાભિમાન અને દુષ્ટતા—આવી આવી સામગ્રીને સાથે લઇને શું તું સંસ્કૃતિના ઉંચામાં ઉંચા શિખરપર જવાની ઉમેદ રાખે છે? આવા પ્રકારનીજ તૈયારી કરીને શું તું બળવાન બનવાની અભિલાષા રાખે છે ? જે સ્વાતંત્ર્ય માત્ર શૂરવીર અને નિડર પ્રજાઓજ ભોગવી શકે તે તું શું તારી શરમભરેલી ભીરૂતાવડે મેળવવાની આશા રાખે છે ? ઓ હિંદુસ્તાન ! **સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી એ તારી સ્ત્રી જાતિનો આદર્શ છે એ તું ભૂલતો નહિ; તારો ઇષ્ટદેવ યોગીઓનો યોગી, અને ત્યાગી ઉમાપતિ શંકર છે તે તું ભૂલતો નહિ; તારૂં લગ્ન, તારી દોલત અને તારી જિંદગી ઇંદ્રિયવિલાસ માટે કે તારા અંગત સુખને માટે નથી તું તે ભૂલતો નહિ;**

જગદમ્બાની વેદિમાં હોમાવાને માટેજ તું જન્મ્યો છે તે તું ભૂલતો નહિ; તારા દેશનું સામાજિક બંધારણ અનંત વિશ્વ વ્યાપી માતૃત્વનોજ પડઘો છે તે તું ભૂલતો નહિ; અંત્યજો, અજ્ઞાનીઓ, કંગાલ લોકો, મૂર્ખાઓ, મોચીઓ, ચામડીઆઓ અને ભંગીયાઓ પણ તારા લોહીના સગાઓ છે, તારા ભાઇઓ છે, તે તું ભૂલતો નહિ. હે હિંદવાસી! હિંદુસ્તાનના વીરપુત્ર! તું બહાદુર થા, હિંમતવાન થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગરૂર થા અને મગરૂરીથી જગતને જાહેર કર કે, "હું હિંદુ છું, હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યો છું અને દરેક હિંદવાસી મારો ભાઇ છે." તું કહેજે કે, "અજ્ઞાન, અભણ અને કંગાલ હિંદી—હિંદનો બ્રાહ્મણ અને ભંગીયો, એ સર્વ મારા ભાઇઓ છે." ઓ હિંદવાસી! તારી પોતાની કેડ ઉપર એક માત્ર લંગોટીજ રહેલી હોય તો પણ તું ગર્વથી મોટે સાદે કહેજે કે, "દરેક હિંદી મારો ભાઈ છે; અને હિંદનું જીવન એજ મારૂં જીવન છે; હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે; હિંદની સમાજ એ મારા બાળપણનું પારણું છે; જુવાનીની વિલાસ ભૂમિ છે અને ઘડપણની સ્વર્ગસમી કાશી છે." ઓ મારા ભાઇ! તું જગતને કહેજે કે "હિંદુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ મારૂં કલ્યાણ છે." "હે ગૌરીપતિ! હે જગદંબા! મને ખરૂં પુરૂષત્વ આપજો. હે સર્વ પ્રકારના બળ ઐશ્વર્યના ભંડાર! મારી નિર્બળતાનો, મારી ભીરૂતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મર્દ બનાવજો." આ મહા મંત્રનો હે ભારતીય જન! તું રાત દિવસ જપ કરજે.

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ.

ભારતીય પ્રજાની વિશાળ કાર્યકારિણી શક્તિ, તે શક્તિદ્વારા તેમણે કરેલાં અનેક પ્રકારનાં કાર્યો, તેમનું અખૂટ આત્મબળ, જૂદી જૂદી શક્તિઓના બળવાન આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની મિશ્ર ગુંથણી, અને એક દિવ્ય પ્રજાનું ગંભીર ચિંતન—એ સર્વનાં વર્ણનોથી ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભરપૂર છે. રાજ્યકર્તાઓ અને મોટા મોટા શહેનશાહોના ઇતિહાસ, જનસમાજનાં ચિત્રો, રાજ્ય કર્તાઓએ વખતો વખત પોતાની દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓથી પ્રેરાઇને પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કર્યાં હોય તેની તવારિખો, શુભ અથવા અશુભ મનોવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થએલાં કાર્યોનાં ચિત્રો અને તે વખતની સમાજ ઉપર તેમનાથી થએલી અસરો, એવો જો ઇતિહાસ શબ્દનો અર્થ થતો હોય તો હિંદુસ્તાનમાં તેવો ઇતિહાસ છેજ નહિ; પણ અમુક રાજાઓ અને ચક્રવર્તી રાજાઓના જીવનના પ્રસંગો અને તેમની વંશાવળીઓનાં વર્ણનો કરતાં હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક સાહિત્યના ભંડારની પ્રત્યેક લીટી, તેના કાવ્યનો મહાસાગર, તેનાં દર્શનશાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે લાખો મનુષ્યના સમૂહરૂપ તે મહાન આર્યપ્રજા સંસ્કૃતિનો અરુણોદય થયો તે પહેલાં પણ શરીરની કુદરતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના હેતુથી તેમજ કુદરતના સૌંદર્યથી મોહિત થઇને પોતાના અજય્ય મનોબળનો કુદરત ઉપર વિજય મેળવવામાં ઉપયોગ કરીને, ભિન્ન ભિન્ન રસ્તે અને ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો વડે સંસ્કૃતિના માર્ગમાં કયી કયી સ્થિતિએ વખતો

વખત ઉભી હતી, અને ક્યારે ક્યારે અને કેટલી કેટલી આગળ વધતી ગઈ અને અંતે આ મહત્વને સ્થાને બેસી શકી; યુગના યુગ સુધી તેમણે કુદરત સાથે જે યુદ્ધ આરંભ્યું હતું તેમાં તેમણે તેના ઉપર અસંખ્ય ફતેહો મેળવીને જે ઢગલાબંધ વિજયધ્વજાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી તે પ્રતિકુળ પ્રસંગો વડે ઉત્પન્ન થયેલા તોફાની વાવાઝોડાના આઘાતથી હાલ કેટલોક વખત થયાં ફાટેલી હાલતમાં જોવામાં આવે છે અને કાળચક્રનો ઘસારો તેમના ઉપર પડયો છે તોપણ હજી તેઓ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની કીર્તિ જાહેર કરી શકે એવી હાલતમાં છે.

આ બળવાન પ્રજા મધ્ય એશિયામાંથી, યુરોપના ઉત્તર ભાગમાંથી કે ધ્રુવ પ્રદેશમાંથી કે બીજા પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસી છે કે પવિત્ર આર્યભૂમિ પહેલેથીજ આ પ્રજાની નિવાસ ભૂમિ હતી તે નક્કી કરવાને પૂરતાં સાધન નથી. વળી હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર વસતી આ મહાન પ્રજાને કુદરતના કાયદાઓને અનુસરીને પોતાના અસલ રહેઠાણમાંથી ખસવું પડયું અને પછી તે કાળ ક્રમે પોતાનું વતન છોડીને યુરોપ અને બીજા ભાગોમાં જઇને વસી હતી કે કેમ, વળી આ પ્રજા શ્યામ વર્ણની હતી કે ગૌરવર્ણની હતી, કાળી આંખવાળી હતી કે ભૂરી આંખવાળી હતી, સોનેરી વાળવાળી હતી કે કાળા વાળવાળી હતી, આ બધી બાબતોને પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં સાધન નથી. માત્ર સંસ્કૃતભાષા યુરોપની કેટલીક ભાષા સાથે જે સામ્ય ધરાવે છે તેમાંથીજ પ્રાચીન ઇતિહાસના તત્ત્વવેત્તાઓ ખોવાયલા ઇતિહાસની સાંકળો બેસાડવાનો યત્ન કરે છે. આવીજ રીતે બધા વર્તમાન હિંદવાસીઓ તે આર્ય પ્રજાના શુદ્ધ વંશજો છે કે તેમના લોહીમાં બાજી પ્રજાઓનાં લોહી ભળી ગયાં છે, અને તેમની કઇ કઇ જાતિમાં વિદેશી તત્ત્વ ભળી જવા પામ્યું છે તે પણ નિશ્ચયાત્મકપણે સાબીત કરી શકાતું નથી; છતાં આપણે આ સના-

લોના આબરનો જવાબ આપી શકીએ એમ નથી તેથી આપણને કોઇ જાતનું નુકશાન હોય એમ પણ નથી.

પણ એક વાત સારી પેઠે યાદ રાખવા જેવી છે. તે એ છે કે તે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાની જે જાતિ ઉપર સંસ્કૃતિના સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય થયો, જેમનામાં ગંભીર ચિંતન તેના પૂર્ણ પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગ્યું, તે જાતિનાં લાખો બાળકો, તેની ભાવનાઓ અને તેના આદર્શોના વારસો, હજી પણ લગભગ તેવાજ પ્રકારનું જાતીય લક્ષણ ધરાવનારા આ દેશમાં વસે છે; અને હજી પણ તેમના પૂર્વજોની ભાવનાઓ અને તેમના આદર્શોને ઝીલવા તેઓ સર્વદા ઉત્સુક છે. એ આર્ય પ્રજાના વિચારનો પ્રવાહ પર્વતો, નદીઓ અને મહાસાગરોને પણ ઓળંગીને, દિશા અને કાળની મર્યાદાઓને પણ ઓળંગીને બહાર વહેવા લાગ્યો હતો અને હજી પણ જગતની અન્ય પ્રજાઓની વિચાર સૃષ્ટિમાં–કેટલીકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને કેટલીકમાં અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે–વહેતો જોવામાં આવે છે. એ સર્વદેશીય પ્રાચીન સંપત્તિનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે.

ભુમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ખૂણા ઉપર એક નાનો પણ કુદરતની તમામ શોભાઓથી રળીયામણો લાગતો ઘણોજ રમણીય દેશ આવેલો છે. તેની આસપાસ સુઘટિત અને સુરમ્ય દ્વીપમાલા આવી રહી છે; ત્યાં મનોહર દેખાવના સર્વાંગ સુંદર, સુદૃઢ અવયવવાળા, બળવાન બાહુવાળા અને મનની દૃઢતા અને સતત પ્રવૃત્તિ કરવાની ટેવવાળા લોકો વસતા હતા. તેમની વસ્તી તો થોડી હતી પણ તેમણે પોતાના બુદ્ધિ વૈભવથી, બાહુબળથી અને ચારિત્ર્ય સંપત્તિવડે જગતની મહા પ્રજાઓમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. શિલ્પવિદ્યામાં, ચિત્રકળામાં અને સ્થાપત્યકળામાં–સારાંશમાં જડ પદાર્થદ્વારા સૌંદર્ય પ્રકટ કરવાની શક્તિમાં તેઓ અદ્વિતીય હતા. તે ઉપરાંત તેમનામાં આશ્ચર્ય-

કારક બુદ્ધિબળ અને કાર્યદક્ષતાનો સંયોગ પણ થયો હતો. બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ તેમને યવન કહેતી, પણ તેઓ પોતાને ગ્રીક કહેતા. આ મુઠ્ઠીભર પણ શક્તિસંપન્ન અને આશ્ચર્યકારક પ્રજાનો ઇતિહાસ માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં ઘણો અપૂર્વ છે. જગતના કોઇ પણ ભાગમાં કોઇ પણ પ્રજાએ પ્રાચીન સમયથી માંડીને તે આજ દિન સુધીમાં લૌકિક વિષયનાં શાસ્ત્રોમાં; એટલે કે સામાજિક, યુદ્ધનીતિવિષયક અને રાજનૈતિક વિષયોમાં તેમજ સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓમાં કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ કરી હોય તો તેમના કાર્યમાં પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાનો અંશ આવેલો હોવોજ જોઇએ. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત કોરે મૂકીએ અને માત્ર વર્તમાન કાળનો વિચાર કરીએ. આપણે બંગાળીઓ ઘણા ગરિષ્ટ છીએ, આપણે ઘણા સુસંસ્કૃત છીએ એવો દાવો કરીએ છીએ, છતાં પણ છેલ્લા પચાશ વર્ષ થયાં આપણે આ યવન ગુરુઓનેજ પગલે ચાલીએ છીએ અને તેમનો જે કિંચિત્ પ્રકાશ યૂરોપના સાહિત્યમાં થઇને આપણને મળે છે તેજ પ્રમાણે આપણે આપણાં ઘર અજવાળીએ છીએ; પરંતુ વર્તમાન યૂરોપ પણ દરેક બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રીકનો ચેલો અથવા તેનું બચ્ચું છે. તે એટલે સુધી કે ઇંગ્લાંડના એક જ્ઞાની પુરુષે એવો ઉદ્દગાર કહાડયો છે કે, “જે કાંઈ કુદરતે બનાવેલું ન હોય તે ગ્રીક લોકે બનાવેલું હોવું જોઇએ.”

હિંદુસ્તાન અને ગ્રીસરૂપી એક બીજાથી ઘણે દૂર આવેલા પર્વતોમાંથી આર્યપ્રજા અને યવન પ્રજા એ બે મહાન નદીઓ વહેવા લાગી. આર્ય પ્રજાના પ્રવાહમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનાં પૂર વહે છે; ત્યારે જગતમાં જે કંઇ સુંદર અને સુલલિત છે તેના આદર્શોથી ગ્રીક પ્રજાનો પ્રવાહ ભરપૂર છે. એ બે પ્રજાઓ વખતો વખત એક બીજાના સમાગમમાં આવતી ગઈ છે, અને જ્યારે જ્યારે એવો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ બે ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિના સમાગમથી બુદ્ધિ વિષયક

અને આધ્યાત્મિક ભરતીનો પ્રચંડ જુવાળ જનસમાજમાં ઉછળે છે, અને તે દ્વારા સંસ્કૃતિની મર્યાદા વધારે વિશાળ બને છે અને મનુષ્યના વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનાં અને બંધુતાનાં બંધનો દૃઢ થતાં જાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં એકવાર હિંદુસ્તાનના તત્ત્વ વિચારનો ગ્રીક લોકોની કાર્યદક્ષતા સાથે સમાગમ થવાથી પારસિક, રોમન અને બીજી મહા પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી સીકંદરના આક્રમણ પછી આ બે મહાન જળ ધોધ એકઠા થવા પામ્યા હતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા આધ્યાત્મિક ભાવનાના પૂરે ખ્રિસ્તી ધર્મનું સ્વરૂપ લઇને અડધી દુનિયામાં ધર્મભાવનાની રેલછેલ કરી નાખી. ત્યાર પછી એક પ્રસંગે તેમનો બીજીવાર સમાગમ થતાં આરબ પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને આબાદી થવા પામી કે જે દ્વારા વર્તમાન યૂરોપીય સંસ્કૃતિનો પાયો નખાયો. હવે આપણાજ સમયમાં આ બે મહાન શક્તિઓના સમાગમનો સુયોગ ફરીથી ઉભો થયો છે; અને આ વખતે તેમના કાર્યનું મધ્યબિંદુ હિંદુસ્તાન છે.

હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ પૂરેપૂરી રીતે નિવૃત્તિની ભાવનાથી ભરપૂર છે. યવન પ્રજાનો જાતિ સ્વભાવ પોતાના સામર્થ્યનું પ્રકટીકરણ કરવાનો છે. એક પ્રજા ગંભીર ધ્યાન નિમગ્ન છે, ત્યારે બીજી પ્રજામાં "શું કરીને કુદરત પર અધિકાર ભોગવું" એવી ભાવનાથી પ્રેરાઇને નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉત્સાહ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. એક પ્રજાનું જીવન સૂત્ર "ત્યાગ" છે, ત્યારે બીજીનું "ભોગ" છે. એક પ્રજાની તમામ શક્તિઓ બહારથી અંદર વળે છે, ત્યારે બીજીની અંદરથી બહાર આવે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન એજ એક પ્રજાનો જ્ઞાનનો સરવાળો છે, ત્યારે બીજી પ્રજા અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવતાં ધરાતી જ નથી. એક મોક્ષની કામના રાખે છે ત્યારે બીજીને રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય જોઇએ છે; એકને સાંસારિક ઉપભોગ મળે કે ન મળે તેની પરવા નથી ત્યારે બીજી પ્રજાનું

લક્ષ્ય આ દુનિયાનેજ સ્વર્ગતુલ્ય કેવી રીતે બનાવવી તે તરફજ ચોંટેલું છે; એકને અનંતકાળના આનંદની કામના છે અને જગતના ક્ષણિક ઉપભોગ તરફ તે નજર પણ કરતી નથી, ત્યારે બીજી પ્રજા અનંતકાળના આનંદના અસ્તિત્વ વિષે પણ શકમંદ હોવાથી અથવા તો તે આનંદ ઘણોજ દૂર જાણીને બને એટલા જગતના ઉપભોગની પ્રાપ્તિ કરવા પાછળજ પોતાની શક્તિ રોકે છે.

આ જમાનામાં તો મનુષ્ય પ્રજાના આ બેઉ નમુના નાશ પામ્યા છે અને તેમના શારીરિક અને માનસિક સંતાનોરૂપે તેમના કાર્યો—તેમના વિચારો હયાત છે. યુરોપ અને અમેરિકા આ યવન પ્રજાઓનાં સંતાનો છે અને પિતાના કરતાં પુત્ર સવાઇ કરે તેમ તેઓ પોતાના પ્રદેશમાં યવન પ્રજાના કરતાં પણ ઘણા આગળ વધી ગયા છે. તેમના કાર્યકલાપથી એ યવનપ્રજાનું નામ વિશેષ ઉજ્વળ બન્યું છે. ત્યારે ભરતખંડના આધુનિક વતનીઓ, મહાન આર્યપ્રજાના સંતાનો, તેમના પૂર્વજોને કીર્તિ અપાવે એવા રહ્યા નથી. આમ છતાં રાખથી ઢંકાયેલો અગ્નિ જેમ અંદરથી સળગતો હોય છે તેમ હાલના હિંદવાસીઓના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજોનો હોમાગ્નિ વિદ્યમાન રહેલો છે અને ઇશ્વરકૃપાથી યોગ્ય વખતે તે ફરીથી પોતાનો પ્રભાવ બતાવશે પણ ખરોજ.

પ્રશ્ન એ છે કે, જ્યારે એ પ્રાચીન હોમાગ્નિ સહસ્ર શિખાએ ભભૂકી ઉઠશે ત્યારે તેમાંથી શું પરિણામ આવશે?

શું યજ્ઞકુંડમાંથી નીકળતા ધુમ્રરાશિવડે ભરતખંડનું આકાશ ફરીથી આચ્છાદિત થઈ જશે? શું યજ્ઞપશુઓના લોહીવડે પોતાને યશસ્વી માનનાર માણસો ફરીથી પ્રકટ થશે? શું ગોમેધ, અશ્વમેધ, પતિના મરણ પછી અથવા તેની ગેરહાજરીમાં તેના ભાઇદ્વારા સંતાન ઉત્પત્તિ કરીને વંશ રક્ષણ કરવાનો રિવાજ અને એવી બીજી પ્રથાઓ

પાછી ફરીથી અમલમાં મૂકાશે? શું બૌદ્ધધર્મ પ્રચારકોની ભસ્તી આખા હિંદુસ્તાનપર ફરી વળીને જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા મઠ અને સ્તૂપ ઉભા કરશે? શું મનુની આજ્ઞાઓનું પાછું ફરીથી પાલન થશે? અથવા તો અમુક ખોરાક ન ખવાય અને તેમાં પણ એક પ્રાંતમાં એક ચીજ ખપે ને બીજા પ્રાંતમાં ન ખપે એવા વિચિત્ર મતભેદનું આખા દેશ ઉપર ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય હાલ છે તે ચાલુ રહેશે? શું જ્ઞાતિભેદ કાયમ રહેશે અને જ્ઞાતિનું નિરાકરણ મનુષ્યના જન્મ ઉપરથીજ થયા કરશે કે તેના ગુણ ઉપરથી? અમુક વસ્તુને અડકાય અને અમુક વસ્તુને ન અડકાય તેનો નિર્ણય અડકનારની પોતાની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ઉપરથી થશે કે હાલ જેમ બંગાળામાં અને મદ્રાસ તરફ ચાલે છે તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે અથવા તો પંજાબમાં થયું છે તેમ એવી જાતના ભેદ ભૂસાઈ જશે? મનુના સમયમાં થતું હતું તેમ અમુક વર્ણનો માણસ પોતાનાથી એક પદવી ઉતરતી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન સંબંધ જોડી શકતો અને એજ પ્રમાણે હજી નેપાળમાં થાય છે, તે પ્રથા શું ફરીથી દાખલ થશે? અથવા તો શું બંગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં થાય છે તેમ લગ્ન વ્યવહારમાં જ્ઞાતિના જે અનેક નાના નાના વિભાગો પડી ગયા છે તે વિભાગની મર્યાદા ન ઓળંગવાનો રિવાજ છે તેજ ચાલુ રહેશે? દેશના અમુક ભાગમાં જ્ઞાતિભેદ વધારે ચીવટથી પળાય છે, તેમજ અમુક ભાગમાં તેના તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે, વળી પ્રાંત પ્રાંતના રિવાજો ઘણા જૂદા જૂદા પ્રકારના છે; એટલુંજ નહિ પણ એકજ પ્રાંતની જૂદી જૂદી જ્ઞાતોના રિવાજો વચ્ચે ઘણોજ તફાવત છે. આ સઘળું ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલીભર્યું છે.

ત્યારે ભવિષ્યમાં થશે શું?

જવાબ એ છે કે જે આપણી પાસે અત્યારે નથી અને કદાચ આપણા પૂર્વજો પાસે પણ નહતું તે આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. જે પદાર્થ યવન

પ્રજા પાસે હતો, અને જેના પ્રબળ આંદોલનથી પ્રેરાઇને આજે આખા જગતને ચેતનમય કરી નાખનાર પ્રચંડ વિદ્યુત પ્રવાહ યુરોપમાંથી વહેવા લાગ્યો છે તેની આપણને જરૂર છે. અલબત આપણને તેનીજ જરૂર છે. આપણને જુસ્સાની જરૂર છે, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમની જરૂર છે, સ્વાશ્રયની જરૂર છે, અડગ ધૈર્યની જરૂર છે, કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે, આખી પ્રજા એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરે એવા સુવ્યવસ્થિત નિયમની જરૂર છે અને પોતાની સ્થિતિમાં વખતો વખત સુધારો કરવાની ઉલટની જરૂર છે. ભૂતકાળ તરફ હમેશાં નજર કરવાની ટેવ જરા ઓછી કરીને આપણે ભવિષ્ય તરફ નજર રાખીને આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદાનો અનંત વિકાસ કરવો જોઇએ; અને પગથી માથા સુધી, નાડીએ નાડીમાં અને રગેરગમાં ઉછળી રહેતો રજોગુણનો પ્રબળ જુસ્સો આપણામાં પ્રકટ કરવાની જરૂર છે.

ત્યાગ અને વૈરાગ્ય કરતાં વધારે શાંતિ આપનાર બીજું કાંઇજ નથી; શાશ્વત સુખને મુકાબલે સંસારનું ક્ષણિક સુખ કશા હિસાબમાં નથી; સત્વગુણદ્વારા જે બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું બળ બીજા ગુણથી નથી મળતું; આત્મજ્ઞાનને મુકાબલે બીજાં બધા વિષયનાં જ્ઞાન કેવળ અજ્ઞાન બરોબર છે. આ સર્વ બાબતો ખરી છે; પરંતુ હું એ પૂછું છું કે, વર્તમાન સમયમાં સત્વગુણ પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યો ભારતખંડમાં કેટલાં છે તે મને કહેશો? ભેદભાવનાં બંધનો તોડી અભેદ અનુભવનારા ઉદાર આત્માઓ હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલા નીકળી આવશે? જે દૂરદર્શી જ્ઞાનવડે જગતનાં સુખ મિથ્યા સ્વપ્નવત સમજાય છે તેવું જ્ઞાન મેળવવાને કેટલાં માણસો આપણા દેશમાં ભાગ્યશાળી છે? ઇશ્વરનું સૌન્દર્ય અને તેની વિભૂતિનું ધ્યાન ધરતાં દેહનું પણ ભાન ભૂલી જાય એવા મહાનુભાવ પુરૂષો ત્રીસકરોડની વસ્તીને મુકાબલે અત્યારે અહિં છેક નહિ જેવાજ છે, અને એટલા ગણ્યા ગાંઠયા માણસો મુક્ત

દશા અનુભવે તેટલા માટે શું બાકીના કરોડો સ્ત્રીપુરૂષોને સંસારનાં ચાલુ બંધનો અને ધર્મની રૂઢિઓના ચક્ર નીચે કચરાવાં દેવાં ?

અને તેમ કરવાથી દેશને લાભ પણ શો છે ? સત્વગુણનો ઢોંગ કરીને આખો દેશ ધીમે ધીમે ઘોર તમોગુણના સમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે તે તમે જોઇ શકતા નથી ? મૂર્ખમાં મૂર્ખ અને જડમાં જડ માણસ પણ મનોવિકાર અને ક્રિયા રહિત નિર્ગુણબ્રહ્મજ્ઞાનની જીજ્ઞાસાને બહાને પોતાનાં આળસ અને અજ્ઞાન છુપાવે છે. એદીપણામાંજ જન્મેલા અને એદીપણામાંજ જીંદગી ગુજારનારા જીવડાઓ વૈરાગ્યના ઢોંગ કરીને કામ કરવાની પોતાની નાલાયકીને છૂપાવી રહ્યા છે; પૈશાચિક વૃત્તિવાળા માણસો પણ પોતાનાં ઘાતકી કામોને ધર્મનાં અંગ અને તપશ્ચર્યા તરિકે ગણાવવા મથે છે; કોઈ પોતાના દોષ જોતું નથી અને બીજાઓ ઉપર આરોપ મૂકવા તૈયાર રહે છે; અમુક ગ્રંથો મ્હોડે કરનાર જ્ઞાની કહેવાય છે; બીજાના વિચારોને પોતાના તરીકે લખી કે બોલી જનાર મોટા વિચારક કહેવાય છે અને અમારા પૂર્વજો આવા હતા તેનું સ્મરણ કરવામાંજ કીર્તિની પરાકાષ્ટા આવી રહી છે—આટલું આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં " આખો દેશ હડહડતા તમોગુણમાં દિનપ્રતિદિન ડુબતો જાય છે " તેની વધારે સાબિતી તમારે શી જોઇએ છે ?

માટે સત્વગુણથી તો આપણે ઘણાજ દૂર નીકળી ગયા છીએ. ખરેખરી પરમહંસદશા પ્રાપ્ત કરવા જેઓ હજી લાયક નથી થયા, પણ જેઓ લાયક થવાની આશા રાખે છે તેમને માટે પણ રજોગુણ—સપ્રવૃત્તિ કરવાનો જુસ્સો ઘણોજ ઉપકારક છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ તમોગુણમાંથી નિકળવા માટે **રજોગુણની અવસ્થામાંથી પસાર થયા વગર પૂર્ણ સત્વગુણમય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહિ.** ભોગની તૃષ્ણાનું પૂરેપૂરૂં શમન થયા વગર યોગ સાધી શકાયજ કેવી રીતે ? ભોગનાં વિવિધ પ્રલોભનો તરફ તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉદય થયા વગર ત્યાગની

ભાવના સાધી શકાયજ કેવી રીતે?

હિંદુસ્તાનમાં જેમ રજોગુણ લગભગ નથી તેમ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સત્વગુણનો પણ તેવોજ અભાવ છે; તેથી કરીને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના શાશ્વત જીવનનો આધાર હિંદુસ્તાનમાંથી તે દિશાએ વહી જતા સત્વગુણના ગ્રહણ કરવા ઉપર રહેલો છે. જો તેઓ સત્વગુણને નહિ ઝીલે તો તેમનું અસ્તિત્વ પણ લાંબો વખત ટકશે નહિ; એવીજ રીતે આપણે પણ આપણા દેશમાં ઘર કરી રહેલા તમોગુણને રજોગુણવડે દબાવી નહિ દઇએ તો આપણા સંસાર વ્યવહારને નિભાવવા પુરતાં સાધનો પણ આપણને પ્રાપ્ત થશે નહિ. વળી પરલોક વિષેના જે ઉચ્ચ આદર્શો અને મહેચ્છાઓ આપણે સેવીએ છીએ તેના સાક્ષાત્કારમાં પણ સખ્ત વિઘ્નો નડયા વગર રહેશે નહિ.

ઉદ્બોધન* પત્રનો મુખ્ય હેતુ એજ છે કે આ બેઉ શક્તિઓનો એટલે રજોગુણ અને સત્વગુણનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સંયોગ કરાવવાના કાર્યમાં સાધનભૂત બનવું.

પરંતુ તેમ કરવા જતાં એક મોટો ભય એ રહેલો છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ભાવનાના ધસારાથી યુગના યુગ થયાં અત્યંત પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલાં આપણાં કિંમતી રત્નો ધોવાઇ જવાનો સંભવ છે. તેના પ્રચંડ જોરથી ધૂમતા વમળમાં પડીને ભારતીય પ્રજાને એટલે દરજ્જે આત્મ વિસ્મરણ થઇ જાય અને તેનું પરિણામ એવું પણ આવે કે ભરતભૂમિ પુણ્ય તીર્થરૂપ મટીને ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે થતાં યુદ્ધોની

---

* રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી બંગાળી ભાષામાં શરૂઆતમાં પાક્ષિક અને પાછળથી માસિકના સ્વરૂપમાં સને ૧૮૯૯ની સાલથી ઉદ્બોધન નામનું માસિક પ્રકટ થવા માંડયું હતું, અને હજી પણ ચાલે છે. તેના ઉપોદ્ઘાત તરિકે સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાળીમાં મ્હેલો લેખ લખી મોકલ્યો હતો તેનું આ ભાષાંતર છે.

રણભૂમિ બની જાય! વળી બીજો એ પણ ભય છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવાના મોહમાં તેમના અનેકનહિ ઇચ્છવા જેવા અને આપણા દેશને માફક પણ ન આવી શકે એવા રિવાજો તરફ આસક્તિ વધી જાય અને તેથી કરીને આપણા પ્રજાકીય આદર્શો અને રિવાજો નિર્મૂળ થઇ જઇને આપણને આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે પ્રિય અને મૂલ્યવાન છે તે બધું ગુમાવી બેસીએ. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે તે માટે આપણી પ્રજાકીય સંપત્તિ હંમેશાં આપણી નજર આગળ રહેવી જોઇએ કે જેથી કરીને છેક નીચામાં નીચી શ્રેણીનો હિંદુ પણ તેના પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિ કયી છે તે જાણી અને જોઈ શકે. આ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે, અને તેની સાથે દેશની બહારથી પણ જે પ્રકાશ આપણને મળી શકે તેને આવકાર નિઃસંકોચપણે આપવો જોઇએ. ભલે પ્રકાશનાં કિરણ બહારથી આવ્યા કરે, ભલે ચારે દિશાએથી તેજના ઓઘ વરસી રહે, પશ્ચિમ દિશાએથી આપણા દેશ તરફ ભલેને પ્રકાશનાં પૂર વહેવા લાગે—તેથી આપણે કંઇ ડરવાનું પ્રયોજન નથી. જે નિર્બળ છે, દુષિત થએલું છે; તે નાશ થવાને સરજાયલુંજ છે. આપણું પોતાનું તેવું કેટલુંક નાશ પામે તેથી આપણને નુકસાન નથી. જે બળવાન છે, જીવનપ્રદ છે તેજ અવિનાશી છે; તેનો નાશ કોઈ કાળે પણ થનાર નથી.

સનાતન હિમરાશિના મુકુટથી જેનાં શિખરો શણગારાયાં છે એવા હિમાલય પર્વતમાંથી ગર્જના કરતા, ઉછળતા હજારો જળધોધ વહે છે. અસંખ્ય બરફની નદીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. નાનાં મોટાં અસંખ્ય ઝરણાંઓ અને વહેળાઓ ચારે દિશાએ દોડવા માંડે છે અને તે બધાં એકત્ર થઇને પાણીનો એક મહાન્ સમુદાય બને છે, અને તે દેવગંગા મંદાકિની રૂપે પ્રચંડ વેગથી મહાસાગર તરફ ધસી જાય છે; તેવીજ રીતે અસંખ્ય સાધુ પુરૂષોના હૃદયમાંથી અને જૂદા જૂદા દેશોમાં ઉત્પન્ન

થએલા બુદ્ધિસંપન્ન મહાપુરુષોના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વિચારો, આદર્શો અને આત્મબળના પ્રવાહો મનુષ્યની ઉંચા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન અને કર્મભૂમિ ભરતખંડમાં એકત્ર થયાં છે. અત્યારે આશ્ચર્યકારક સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. વિજળી, આગગાડી, આગબોટ અને છાપખાનાના જમાનામાં જૂદા જૂદા દેશની ભાવનાઓ, પ્રથાઓ, રિવાજો, જાતિના આદર્શો, વિજળીની ઝડપથી દેશમાં બધે ફેલાવા લાગ્યાં છે. દેશમાં અમૃતનાં પૂર દાખલ થવા લાગ્યાં છે; પણ સંભાળજો, સાથે ઝેરની નદીઓ પણ છે. **બહારથી ઘણું ગ્રહણ કરવા જેવું આવે છે, પણ તેમાં ત્યાગ કરવા જેવાં તત્ત્વો પણ હોય છે.** એ ભરતીના વેગને અટકાવવાની તાકાત હિંદુસમાજમાં નથી. તેમણે પ્રથમ પુષ્કળ કોલાહલ કર્યો અને ભારે ઝગડા મચાવ્યા; પણ ચારે દિશાએથી જૂદે જૂદે રૂપે પશ્ચિમની જે અસરો આ દેશપર થવા લાગી છે અને તેને પરિણામે પ્રજાની ભાવનામાં જે પરિવર્તન થાય છે અને થશે તેને અટકાવી શકાય એમ છેજ નહિ. સંચામાંથી (મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, અંત્યજ કે ગમે તે જાતિના માણસને હાથે ચલવાતા) ગળાઇ આવેલાં નળનાં પાણી, હાડકાની રાખથી શુદ્ધ કરેલી ખાંડ—લોકો મહોડેથી બબડતા જાય છે પણ નિરાંતે ઉપયોગમાં લેતા જાય છે. ધીરે ધીરે આપણા ઘણાજ જૂના અને ઘણાજ વહાલા કરી લીધેલા રિવાજો એક પછી એક ઘસાઇને ખરી પડતા જાય છે, અને તેમનેજાળવવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી! પણ સામર્થ્ય શા માટે નથી? શું સત્ય નિર્બળ છે? નહિ, નહિ, તેમ નથી, પણ જે રીતરિવાજો પાશ્ચાત્ય રાજ્યની, પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અને પાશ્ચાત્ય કાયદાની અસરથી ખરી પડવા લાગ્યા છે તે **ખરા આચાર નહિ પણ અનાચાર** હોય એમ પણ શું બનવા જોગ નથી?

बहुजनहिताय बहुजनसुखाय અનેકનાં કલ્યાણ અને સુખને

માટે નિઃસ્વાર્થપણે પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ઉદ્બોધનપત્ર દરેક સ્વદેશ વત્સલ અને મહાનુભાવ વિદ્વાનોને આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા અને નિરાકરણ કરવાનું નિમંત્રણ કરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ કે સંપ્રદાય તરફ દ્વેષ અગર વિરુદ્ધતા રાખ્યા વગર તેમજ કડુ અને અસભ્ય ભાષા કોઈને માટે પણ નજ વાપરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને તે સર્વને પોતાથી બની શકે તેટલી બધી સેવા અર્પણ કરે છે.

ઉદ્યોગ કરવો એ અમારા અધિકારની વાત છે. પરિણામ પ્રભુને હાથ છે. અમે તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ—" હે અનંત પરમાત્મા ! અમને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપજે. હે અનંત બળશાળી! અમને બળવાન બનાવજે. હે અનંત વીર્યવાન શક્તિ ! અમને વીર્યવાન કરજે. "

જ્ઞાન—તેનું મૂળ અને પ્રાપ્તિ.

[સ્વામી વિવેકાનંદજીએ ઉદ્દ્બોધન માટે ૧૮૯૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે લખી મોકલેલો લેખ.]

જ્ઞાનના મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન સંબંધે ઘણા સિદ્ધાંતો અત્યાર સુધીમાં રજૂ થયા છે. ઉપનિષદો કહે છે કે, દેવોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માજી પાસે તમામ પ્રકારના જ્ઞાનનો ભંડાર હતો, જે તેમણે પોતાના શિષ્યો આગળ પ્રકટ કર્યો અને તે જ્ઞાન એક જમાનાના ઋષિઓ બીજા જમાનાના ઋષિઓને પરંપરાથી આપતા ગયા છે. જૈન લોકોનો એવો મત છે ,, એક કલ્પ કે જેનું પૂરેપૂરૂં માપ નિશ્ચિત નથી તો પણ એકથી બે હજાર મહાપદ્મ જલધિ જેટલાં વર્ષનો મનાય છે, તે દરેક કલ્પમાં કેટલાક દૈવી અને પૂર્ણ આત્માઓ જન્મ લે છે. તેઓ જિન કહેવાય છે અને તેમના દ્વારા મનુષ્ય સમાજને માટે જ્ઞાનના દરવાજા વખતો વખત ઉઘડે છે. બાકીના સામાન્ય મનુષ્યો જીનત્વને પામી શકતા નથી. તેઓ બહુ તો મુક્ત દશા સુધીજ જઈ શકે છે. બૌદ્ધ ધર્મવાળાઓ માને છે કે, અમુક સમયને અંતરે બુદ્ધો એટલે અનંત વિશ્વવ્યાપી જ્ઞાન ધરાવનારા જ્ઞાની પુરૂષો જન્મ લે છે. તેઓ એવા અવતારની રાહ પણ જુએ છે અને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વ માટે ખુલ્લું માને છે. પુરાણોક્ત ધર્મ પાળનારા હિંદુઓ પણ ઈશ્વરના અવતારની જરૂર માને છે. એવા અવતારી પુરૂષો તેમના બીજા કામો ઉપરાંત એક વિશેષ કામ એ કરતા કહેવાય છે કે, જમાનાની જરૂરીયાતો પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર કરીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને ફરીથી સંસ્થાપિત કરે છે. હિંદુસ્તાનની બહાર નજર કરતાં ઘણીજ ઉંચી ભૂમિકાઓમાંથી મૃત્યુલોકમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ લાવનાર મહાત્મા ઝરથો-

સ્તનાં દર્શન થાય છે; તેવીજ રીતે મુસા પેગંબર જીસસ ક્રાઇસ્ટ અને મહમ્મદ પેગંબર જેમને ઇશ્વરીય આદેશ થયો હતો, તેમણે પોતપોતાની અલગ અલગ પદ્ધતિએ દિવ્ય જ્ઞાનનો સંદેશ અવનત થયેલી મનુષ્ય જાતિને સંભળાવ્યો છે.

તેઓ જગતમાં અમુક કાર્ય કરવાને અવતર્યા હતા. પૌરાણિક અવતારો માટે પણ તેમજ કહેવાય છે. આ મહાપુરૂષોને સ્થાને બેસવાની ઇચ્છા રાખવી એ સામાન્ય મનુષ્યને માટે ગાંડાઈ ભરેલું જ ગણાય છે.

બાઇબલમાં એવી કથા છે કે, નિષિદ્ધ ફળ ખાધાથી આદમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. જેહોવા (યાહુદીઓનો ઇશ્વર) ની કૃપાવડે જોહાને સામાજિક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળ્યું હતું. હિંદુસ્તાનમાં એવું મનાય છે કે, જ્ઞાનના દરેક વિભાગનો એક એક અધિષ્ઠાતા દેવ હોય છે. દરેક શાસ્ત્રનો મૂળ પ્રણેતા કાંતો કોઈ દેવ અથવા પૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચેલો ઋષિ હોય છે. ચમારના નીચમાં નીચા હુન્નરથી તે ધર્મગુરુના ઉંચામાં ઉંચા અને પવિત્ર કાર્ય સુધીની દરેક વિદ્યાની સફળતાનો આધાર અમુક અમુક દેવોની કૃપા ઉપરજ રહેલો છે. ગુરુ વિના જ્ઞાન સંભવેજ નહિ. જ્યાં સુધી ગુરુની અથવા તેમના પરંપરાગત શિષ્યની પ્રસાદી તરીકે અને તેનાજ મુખદ્વારા અપરોક્ષ રીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ ત્યાં સુધી સત્ય જ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકેજ નહિ.

વળી વેદાંતીઓ તથા કેટલાક અન્ય સંપ્રદાયના તત્વચિંતકો માને છે કે, જ્ઞાનને બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું હોયજ નહિ, તે તો દરેક આત્મામાં કુદરતી રીતે રહેલુંજ છે અને તેના ઉપર મનુષ્ય માત્રનો જન્મ સિદ્ધ હક છે. મનુષ્ય આત્મા એ અનંત જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તે સ્વયં પ્રકાશિત છે. તેને પ્રકાશિત કરવાને બહારના કોઇ પદાર્થની

જરૂર નથી. કેટલાક સંપ્રદાયનો એવો મત છે કે, આ અનંતજ્ઞાન હમેશાં તેટલું ને તેટલુંજ હોય છે અને તે કદિ પણ લુપ્ત થતું નથી. સાધારણ મનુષ્યને એ બાબતનું જ્ઞાન હોતું નથી; પણ તેનું કારણ એ છે કે, તેના દુષ્કર્મોનો એક પ્રકારનો પડદો તેના જ્ઞાનચક્ષુ આગળ પડેલો છે; પણ આ પડદો ખસી જતાંજ તેને આપોઆપ જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. એથી ઉલટો બીજા કેટલાક સંપ્રદાયનો એવો મત છે કે, આ અનંત જ્ઞાન દરેક મનુષ્ય આત્મામાં બીજરૂપે રહેલું છે પણ દુષ્કર્મોને લીધે તે અત્યંત સંકુચિત થઈ ગએલું છે. પુણ્ય કર્મ કરીને જો ઇશ્વરની કૃપા મેળવાય તો તેનો ફરીથી વિકાસ થવા લાગે છે. મનુષ્યની અંદર રહેલી અનંત શક્તિ અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરવાની શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારની પદ્ધતિ બતાવી છે. જેવી કે:—ભક્તિ, નિષ્કામકર્મ, અષ્ટાંગ યોગની સાધના, મૂળ સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન વગેરે વગેરે. આ બધા ઉપરથી આપણે છેવટે એવા ઠરાવ ઉપર આવી શકીએ છીએ કે, ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિમાંની કોઇ પણ એક અથવા તમામનું પાલન કર્યાથી મનુષ્યને ધીરે ધીરે પોતાના મૂળ સ્વભાવનું જ્ઞાન થવા લાગે છે અને અનંતશક્તિ અને અનંતજ્ઞાન જે તેનામાં બીજ રૂપે અથવા ગુપ્તરૂપે રહ્યાં હોય છે તેનો આખરે પૂર્ણ વિકાસ થઇ જાય છે.

આ બાજુએ વર્તમાન તત્વચિંતકોએ મનુષ્યનું મન કે જે જૂદે જૂદે અનંતરૂપે પોતાની શક્તિનો આવિર્ભાવ કરી શકે છે તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે અને એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો છે કે, એક બાજુએ મનુષ્યનું મન અને બીજી બાજુએ દેશ, કાળ અને કારણ—એમના એક બીજા ઉપર આઘાત પ્રત્યાઘાત થયાથી અત્યંત ઉંચી કોટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ઉદ્દભવ્યા વગર રહેતી નથી. તેઓ એટલે સુધી આગળ વધીને કહે છે કે, મનુષ્ય દૃઢતા અને આત્મબળના પ્રતાપે દિશા અને કાળના પ્રતિકુળ બંધનને પણ તોડી નાખે છે. બળવાન

આત્મા દિશા અને કાળના ગમે તેવા પ્રતિકુળ સંજોગોમાં મૂકાયલો હોય છતાં પણ પોતાના આત્મબળવડે દરેક વિઘ્નો ઉપર જય મેળવે છે. શરૂઆતમાં કોઇ પણ **વ્યક્તિ ગમે એટલી નિર્બળ હોય તો પણ જો તે દૃઢતાથી અડગપણે પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહે તો અંતે તે પોતાના લક્ષ્ય બિંદુએ પહોંચ્યા વગર રહેજ નહિ.** દાખલા તરીકે તદ્દન અસંસ્કૃત અને અજ્ઞાન જંગલી પ્રજાઓ તરફ નજર કરો. નિરંતર પરિશ્રમ કર્યાથી તેઓએ સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં ઝપાટાબંધ પ્રગતિ કરી છે અને પોતાની અજય્ય શક્તિને લીધે આજે ઉંચામાં ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે. નર માંસનું ભક્ષણ કરનાર જંગલીઓના પુત્રો આજે સુસભ્ય અને સુઘડ નાગરિકો બન્યા છે; બ્રિટીશ અમલના પ્રતાપે અસંસ્કૃત સંતાલ પ્રજાના વંશજો યુનિવરસિટિઓની પરિક્ષામાં ઉંચી ન્યાતના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સારી રીતે હરિફાઇ કરી શકે છે, અને તેમ થવાથી પિતાના ગુણ દોષ બાળકોમાં ઉતરે છે એવું વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકો પોતાની અધુરી શોધને પરિણામે જે માને છે તે વાત ઉપરથી હવે ધીમે ધીમે વિશ્વાસ ઉઠતો જાય છે.

અમુક વર્ગના માણસો એમ મક્કમ રીતે માને છે કે, અનાદિ કાળથી જ્ઞાનનો ભંડાર ચાલ્યો આવે છે; જેમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે, આ જ્ઞાન ભંડારની ચાવી માત્ર તેમના પૂર્વજો પાસેજ હતી તે પ્રાચીન ઋષિઓ જેમણે એ જ્ઞાન સૌથી પ્રથમ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમણે પોતાના વંશજોનેજ એ જ્ઞાનની ચાવી અને તેનું ખરૂં રહસ્ય વારસામાં આપ્યાં છે. એથી કરીને અજ્ઞાનના ખરા માલિક તેઓ એકલાજ છે, અને તેથી કરીને બાકીની તમામ પ્રજાઓએ તેમને સન્માન આપવું જોઇએ.

આપણે એવા મહાપુરુષોને પૂછીશું કે જે લોકોના પૂર્વજો તમારા

પૂર્વજો જોવા નહતા તેમના શા હાલ થવાના? ત્યારે જવાબ મળે છે કે, "તેમની દુર્ગતિ થયા વગર રહેશે નહિ." વળી કેટલાક વધારે માયાળુ અંતઃકરણવાળા એમ કહે છે કે, "એમની ઇચ્છા હોય તો ભલે તેઓ આવીને અમારી સેવા કરે, એ સેવાના બદલામાં તેઓ બીજે અવતાર અમારા દેશમાં જન્મ લેશે. બસ આથી વધારે તેમને આશા આપી શકાય નહિ." વળી આપણે તેમને પૂછીએ કે, "તમારા પૂર્વજોના સ્વપ્નમાં પણ નહતી એવી હુન્નરકળાની વર્તમાન પ્રજાઓએ તદ્દન અપૂર્વ શોધો કરી છે અને તમારા પૂર્વજોને તે કળાઓનું જ્ઞાન હતું એની જરા પણ સાબીતી નથી એ વાતમાં તમારે શું કહેવું છે?" તો તેઓ જવાબ દે છે, "વાહ! અમારા પૂર્વજોને એ બધી વિદ્યાઓ આવડતી હતીજ, પણ કાળે કરીને એ વિદ્યાનું જ્ઞાન દેશમાંથી લુપ્ત થઇ ગયું છે તેથી કરીને અમને તે મળી શકતું નથી. તમારે તેની સાબીતી જોઇએ છે? ત્યારે લ્યો સાંભળો આ શ્લોક" એમ કહીને ગમે તેવો એકાદ શ્લોક બોલી દે છે; પરંતુ નવી પદ્ધતિવાળા માણસોને માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ ગ્રાહ્ય હોવાથી તેઓ આવા જવાબને અને આવી સાબીતીઓને હસી કાઢે છે.

સામાન્ય રીતે તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન બે ભાગમાં વિભક્ત થઇ શકે છે. એક અપરા વિદ્યા એટલે લૌકિક પદાર્થોનું જ્ઞાન અને બીજી પરાવિદ્યા એટલે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન. પહેલા પ્રકારની વિદ્યા નાશવાન વસ્તુઓને લગતી છે અને બીજી આત્માને લગતી છે. આ બેઉ પ્રકારના જ્ઞાનમાં અલબત ઘણોજ તફાવત છે અને જે રીતે એક પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકે તે રીતે બીજા પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. બેઉ જૂદી જૂદી પદ્ધતિએજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વળી જ્ઞાનની તમામ શાખા પ્રશાખાઓની પ્રાપ્તિને માટે પણ એકજ સામાન્ય રીત બતાવી શકાતી નથી. બેઉ વચ્ચે જે ભેદ છે તે માત્ર અંશ ભેદ છે,

વસ્તુ ભેદ નથી. ઐહિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એક બીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધ અને એક એકનું ખંડન કરનાર છે એમ માની લેવાનું નથી, પણ ખરૂં જોતાં બેઉ એકજ છે. અનંતજ્ઞાન જે નાનામાં નાના રજ-કણુથી તે મોટામાં મોટા બ્રહ્માંડસુધી સર્વત્ર સંપૂર્ણ રૂપે જોવામાં આવે છે, તેના ક્રમોન્નતિ માર્ગના એ બેઉ જૂદાં જૂદાં પગથીઆં છે. જ્યારે આ અનંત જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ નીચલી ભૂમિકામાં થાય છે ત્યારે આપણે તેને ઐહિકજ્ઞાન કહીએ છીએ અને જ્યારે ઉંચી ભૂમિકામાં થાય છે ત્યારે તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કહેવાય છે.

"તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન તો કેટલાક અલૌકિક મહાપુરૂષોનેજ પ્રાપ્ત થએલું હોય છે અને આવા વિશિષ્ટ શક્તિવાળા મહાપુરૂષો ઇશ્વરની આજ્ઞાથી અથવા કુદરતના ઉંચા પ્રકારના નિયમોને આધીન થઇને અથવા તો નિર્માણ થયલા કર્મના અમુક ક્રમાનુસાર જગતમાં અવતાર ધારણ કરે છે; અને આ મહાપુરુષો દ્વારાજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એ શિવાય બીજો માર્ગ નથી." જો ઉપલી માન્યતા સાચી અને દોષરહિત હોય તો પછી કોઈ પણ નવીન અને અપૂર્વ સત્યનું શોધન કરવાને માટે સખ્ત મહેનત કરવાની જરૂરજ રહેતી નથી. વળી એમ માની લેવાથી તો મનુષ્ય જાતની નવું શોધવાની શક્તિને ઉત્તેજન અને વ્યાયામ ન મળવાથી આખરે તે કટાઇજ જાય અને એમ કરતાં કરતાં સમાજમાંથી એ ગુણજ જતો રહે. વળી એથી વધારે ખરાબી એ થાય છે કે જ્યારે કોઈ એક વ્યક્તિ નવીન દિશાએ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે સમાજ તેની સામે થાય છે અને તેના ઉત્સાહ અને પ્રયત્નને દબાવીને કચરી નાખે છે. એથી કરીને નવું શોધવાની શક્તિ મરી જાય છે. મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણનો માર્ગ ઉપર કહેલા સર્વજ્ઞ મહાપુરુષોએજ હંમેશને માટે નિર્માણ કરી રાખેલો છે એવું જ્યાં મનાય છે ત્યાં "એ માર્ગની સીમાથી લેશ માત્ર પણ દૂર જવાથી

પોતાનો વિનાશ થશે " એવો સમાજને કુદરતી રીતે ભય રહે છે. એથી કરીને આત્મસંરક્ષણને માટે તે તમામ વ્યક્તિઓને સખ્ત કાયદા વડે અને શિક્ષાની ધમકી આપીને પોતાના નિયમોને પૂરેપૂરા અધીન રહેવાની ફરજ પાડે છે. તમામ મનુષ્યોને ઉપર કહેલા માર્ગના સાંકડા ચીલામાં અધીનપણે જકડાઇ રહેવાની સમાજ ફરજ પાડી શકે તો મનુષ્યની આખરની સ્થિતિ યંત્રવત્ બની ગયા વગર રહે નહિ. મનુષ્યના જીવનનાં એકે એક કાર્ય જો પહેલેથી નિર્માણુજ થયાં હોય તો વિચાર કરવાની શક્તિનો વિકાસ કરવાની જરૂરજ શી છે? સ્વતંત્ર વિચાર અને સ્વતંત્ર વર્તનને માટે પૂરતો અવકાશજ રહેતો નથી, અને તેમ થવાથી થોડા વખતમાં મનુષ્યને તેની ઉમદા શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાની તક ન મળવાથી આખરે તે નિષ્ક્રિય બની જાય છે, નવીન વિચારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને એક પ્રકારની તામસિક અને વિષજનિત ઘેનથી ભરેલી નિર્જીવતા આખી પ્રજામાં પથરાઇ જાય છે. આમ થતાં તે પ્રજા સપાટાબંધ નીચે પડતી જાય અને છે તે પ્રજાનો વિનાશ થોડા સમયમાં થયા વગર રહેતો નથી. એથી ઉલટું જો આપણે તેનાથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાંતને સત્ય માનીએ કે, " જે સમાજની પ્રવૃત્તિ ઉપર કહેલા ઈશ્વર પ્રેરિત મહાત્માઓની આજ્ઞા વડે મર્યાદિત થએલી નથી તેજ સમાજનો સૌથી વિશેષ અભ્યુદય થવો જોઇએ: " તો હિંદુઓ, ચીનાઓ, ઇજીપ્શ્યનો, ઇરાનીઓ, ગ્રીક અને રોમન લોકો તથા પ્રાચીન અને વર્તમાન કાળની બીજી મહાન્ પ્રજાઓ જેમણે પ્રોત-પોતાના યુગાચાર્યોનું અનુસરણુ કર્યું છે, તેમની પાસેથી સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન અને સંપત્તિ ચાલ્યાં જવાં જોઇએ અને આફ્રિકાના ઝુલુ લોકો, કાફર અને હોટેન્ટાટ પ્રજાઓ તથા આન્દામાન અને ઑસ્ટ્રેલીયાની અસભ્ય જાતિઓ જેઓ અત્યાર સુધી નિરંકુશપણે જીવન ગાળે છે તેમને તેપ્રાપ્ત થવાં જોઇએ.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં દરેક મનુષ્યમાં અને

પદાર્થમાત્રમાં જ્ઞાન મૂળથીજ રહેલું છે એ એક અનાદિ સત્ય સિદ્ધાંત છે, તો પણ "જગતના મહાપુરૂષો જે માર્ગ બતાવે છે તેમાં કંઈક વિશેષ મહત્તા છે અને ગુરુ શિષ્યની પરંપરાથી જે જ્ઞાન ચાલ્યું આવે છે તેમાં વિશેષ ખૂબી રહેલી છે" એટલું તો સ્વીકારવુંજ પડશે. જ્ઞાનના એકંદર સરવાળામાં એ બેઉ પોત પોતાનો ફાળો આપે છે અને આપણે તેમના મહત્વના પ્રમાણમાં તેમની કિંમત આંકવીજ જોઇએ; પરંતુ સદ્ગુરુઓ પ્રતિ ભક્તિ અને પ્રેમના આવેશમાં તણાઈ જઇને તેમના શિષ્યો અને અનુયાયીઓ વિવેકની હદ જાળવી શકયા નથી, તેથી કરીને ગુરુભકિતની વેદી આગળ અજાણપણે તેમનાથી સત્યનું બલિદાન અપાઇ ગયું છે અને એ મહાપુરુષોના જીવનને તથા તેના હેતુને સમજી ન શક્યાથી તેઓ તેમને જગત સમક્ષ ખોટા સ્વરૂપમાં ધરે છે. આથી કરીને પરિણામ એ આવે છે કે તેઓના ઉપદેશમાં ગુરુભકિતનો અંશ જોઇએ તે કરતાં વધી જાય છે અને વ્યક્તિની ખાતર સત્ય સિદ્ધાંત માર્યા જાય છે.

એક બીજી વાત સામાન્ય રીતે એ જોવામાં આવે છે કે જ્યારે મનુષ્ય ઉપર ઋણું તેવું વલણ લેવાથી પોતાનું આત્મબળ ગુમાવી બેસે છે, ત્યારે તે પોતાના પૂર્વ પુરુષોની મોટાઈ અને કીર્તિનું આળસુની માફક સ્મરણ કર્યા ઉપરાંત વિશેષ કાંઈજ કરી શકતો નથી. તેનું ભક્ત હૃદય તેના પુર્વજોને સંપૂર્ણપણે અધીન રહેવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરતાં કરતાં અંતે પૂરેપૂરૂં નિર્બળ બની જાય છે અને આખરે તે એવી સ્થિતિએ જઇ પહોંચે છે કે જ્યારે પોતાની નિર્બળતા લીધે તેના નિર્માલ્ય પણ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયને પોતાના પૂર્વજોની મિથ્યા બડાઇ કર્યા કરવી એજ તેના જીવનનો મુખ્ય આધાર સમજાય છે. આપણા પૂર્વજો સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હોય એ વાત કદાચ સાચીજ હોય; તોપણ હાલ તો કાળે કરીને આપણે તે જ્ઞાન ગુમાવી

બેઠા છીએ અને તેથી કરીને સિદ્ધ થાય છે કે, આપણે એવા પ્રતાપી પુરુષોના નાલાયક તનુજોજ—આપણા પ્રમાદને લીધે અથવા બીજા કોઇ દોષને લીધે એ જ્ઞાન ગુમાવનાર હોવા જોઇએ અને તેથી આપણા પૂર્વજો પાસે એ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન હતું તે આપણે માટે નહિ હોવા જેવુંજ છે. કેમકે હાલ આપણને તે કામ આવે એમ નથી. આપણા દેશમાં એ જ્ઞાન હતું અને પાછળથી અદૃશ્ય થઇ ગયું છે એવી વાતો કરવાથી આપણને કશો લાભ નથી. જો આપણે તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો નવેસરથીજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને આપણા પૂર્વજોએ એકવાર જે પરિશ્રમ લીધો હતો તે ફરીથી લેવો જોઇએ.

નિર્મળ અને વિક્ષેપ રહિત અંતઃકરણમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપોઆપ થઇ જાય છે એ વાત તદ્દન સાચી તો છે અને એવા પ્રકારનું જ્ઞાન બાહ્ય જગતમાંથી પ્રાપ્ત નથી થતું એ વાત પણ સત્ય છે; પણ અંતઃકરણને નિર્મળ અને વિક્ષેપ રહિત કરવા માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવાની અને લાંબા વખત સુધી નીચ મનોવૃત્તિઓ અને લાલચોની સામે મહાભારત યુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. ભૌતિકજ્ઞાનના પ્રદેશમાં થતી નવી નવી શોધખોળનાં મૂળ તપાસતાં એવું પણ જોવામાં આવે છે કે, પ્રકૃતિના મહાન સત્યો જે મોટા મોટા શોધકો વારંવાર શોધી કહાડે છે તે તેમના મગજમાં વિજળીના પ્રકાશના ઝબકારાની માફક એકાએક ખડા થઇ જાય છે; અને એ પ્રમાણે મહાન સત્યનો ઝબકારો એકાએક માનસિક પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયા પછી તેને ગ્રહણ કરીને તેને પદ્ધતિસર ગોઠવવાનુંજ કર્તવ્ય બાકી રહે છે; પણ અસંસ્કૃત જંગલી મનુષ્યના મગજમાં એવાં સત્યોનો પ્રકાશ કદી પણ ઝબકી ઉઠતો નથી. તેનું કારણ એટલુંજ છે, કે અમુક વિષયનો અવિરત અભ્યાસ અને લાંબા કાળ સુધી અનન્ય ચિંતન કરીને વૈજ્ઞાનિક શોધકો એક પ્રકારની અત્યંત ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સાધે છે અને

તેથીજ કરીને જે વિષય પાછળ તેઓ લાગે છે તેને લગતાં સત્યોનો પ્રકાશ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેને આપણે અલૌકિક અને ઇન્દ્રિયાતીત અથવા પ્રેરણાજનિત જ્ઞાન કહીએ છીએ તે બીજું કાંઈ નહિ; પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાની સામાન્ય શક્તિઓના ઉચ્ચતમ વિકાસનુંજ પરિણામ છે, અને તે લાંબા તથા નિરંતર અભ્યાસથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધારણ અને અસાધારણ વ્યક્તિ વચ્ચે જે તફાવત છે તે માત્ર પોતાની માનસિક શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવાની વધતી ઓછી કુશળતાનોજ છે. પ્રથમ બુદ્ધિના પ્રદેશમાં પ્રયત્ન કર્યાથી અંતે બુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર એવા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પણ થઈજ જાય છે.

મનુષ્ય માત્રમાં અનંત પૂર્ણપણું રહેલું તો છેજ પણ માત્ર તેનો આવિર્ભાવ થયો નથી. ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની સાધુતા, પવિત્રમાં પવિત્ર ઋષિની અવસ્થા, અવતારી પુરુષોના જેટલી શક્તિ અથવા તો સ્થૂલ પ્રદેશમાં વિજય મેળવનારા વીર પુરુષોનું સામર્થ્ય—એ સર્વ શક્તિઓ મનુષ્ય માત્રમાં બીજરૂપે સુષુપ્ત દશામાં પડેલી છે, અને હરકોઇ તેનો આવિર્ભાવ કરી શકે છે. એ પૂર્ણતાને પ્રકટ કરવા માટે સમયની અને સાચી દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનીજ જરૂર છે. જે સમાજમાં એકવાર મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા હતા તે સમાજ તેવા મહાપુરુષોને ફરીથી પેદા કરે એ તદ્દન સંભવિતજ છે. વળી મોટા મોટા યુગાચાર્યોના છત્ર નીચે રહેવાથી અમુક સમાજ જેટલી પ્રગતિ કરી શકે તેટલી પોતાની એકલાની જાત મહેનતથી કરી શકતી નથી; પણ તેની સાથે એમ પણ કબુલ કરવું પડશે કે, જે સમાજમાં એવા શક્તિસંપન્ન નેતાઓ હાલ નથી ત્યાં તેઓ પ્રકટ થશે અને ભવિષ્યમાં તેઓ સમાજને પ્રથમના જેવીજ ત્વરિત ગતિથી ઉન્નતિના માર્ગ તરફ દોરી જશે.

પાઉહારી બાવાનું ટૂંકું જીવનવૃતાંત.

દુ:ખમાં સડતા જગતને સહાય કરવી એ કાર્ય ભગીરથ અને અત્યંત અગત્યનું છે એવું બતાવનાર બુદ્ધ ભગવાને સ્થાપેલા ધર્મનાં બીજાં પણ અંગો છે; પરંતુ હાલ આપણે તે અંગોને બાજુ મૂકીશું. "કેવળ સ્વાર્થમય જીવનને વળગી રહેવું એમાં તો પૂર્ણ નિષ્ફળતાજ રહેલી છે" એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે બુદ્ધને પણ વર્ષોના વર્ષ સુધી આત્માવલોકન કરવું પડયું હતું. એમના કરતાં વિશેષ નિ:સ્વાર્થી અને અવિશ્રાંતપણે જગતની સેવા કરનાર મહાત્મા આપણી કલ્પનામાં પણ આવી શકે એમ નથી; એટલુંજ નહિ પણ વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવાને તેમના જેટલો પરિશ્રમ કરનાર પણ બીજો કોઈ નર પાકયો નથી. **સર્વ સમય માટે આ એક સામાન્ય નિયમ છે કે જેમ કાર્ય વિશેષ મહત્વનું હોય છે તેમ તે કાર્યને પ્રેરનાર આત્માનું આત્મબળ પણ વિશેષ હોય છે.** કુશળતાથી ઘડાઇને તૈયાર થયેલી યોજનાને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં તથા તેના દરેક નાના મોટા અંગને પૂર્ણ કરવામાં કદાચ ઝાઝા એકનિષ્ઠ આત્મબળની જરૂર ન પડે પણ કાર્ય કરવાને પ્રેરણા કરનાર મૂળ બળ તો એ એકાગ્રતાની મૂર્તિ રૂપજ હોય છે. **નાનાં કાર્યો માટે કદાચ રૂઢ થયેલી પદ્ધતિનું અનુસરણ પૂરતું હોય, પણ જે આઘાતથી પાણીમાં નાની તરંગાવલિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના કરતાં બળવાન મોજાં ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ તો કાંઇક ભિન્ન પ્રકારનીજ હોય છે,** કે જે શક્તિના અલ્પ અંશ વડે પણ નાની તરંગાવલિ ઉપજાવી શકાય છે. મનના વ્યાપારના મૂળરૂપ ભૂમિકાઓમાં કાર્યરૂપી મોટાં મોજાં ઉત્પન્ન થઇ શકે, તે પહેલાં સત્યને—તદ્દન સાચા અમિશ્રિત સત્યને—શોધીને

પોતાનું કરી લેવાની જરૂર છે. જો કે તેમ કરતાં હૃદયના એકે એક તાર તૂટી જાય, સ્વાર્થરહિત અને સાચા હેતુને સમજવા માટે કદાચ શરીરના એકે એક અવયવનો ભોગ આપવો પડે તોપણ માર્ગ તો એજ છે. સમય જતાં એ સૂક્ષ્મ અને અદ્રશ્ય આત્મબળની આસપાસ સ્થૂળ પદાર્થો ખેંચાઇને એકત્ર થવા લાગે છે અને એમ કરતાં કરતાં જે પ્રથમ માત્ર વિચારજ હતા તે સ્થૂળ કાર્યનું સ્વરૂપ લે છે; જે કારણ હતું તે પરિણામ રૂપે થાય છે અને પ્રથમ જે માત્ર સંભવિત હતું તે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

હજારો પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે અટકી રહેલું મૂળ કારણ વહેલું મોડું પરિણામ રૂપે પ્રત્યક્ષ થયા વગર રહેતુંજ નથી અને એક બળવાન વિચાર જે આરંભમાં ગમે તેટલો શક્તિહીન દેખાતો હોય તોપણ એકવાર વાસ્તવિક કાર્યના પ્રદેશમાં તે વિજયી થયા વગર રહેતોજ નથી. ઈંદ્રિય સુખ માટેના પદાર્થોની ઇચ્છા જે ધોરણે પુરી પડે છે તે ધોરણે એકાદ મહાન અને નિસ્કામ વિચારની તૂલના કરવી વાજબી નથી.

પ્રાણીઓ જેમ જેમ નીચી કોટિનાં હોય છે તેમ તેમ તેઓ ઇંદ્રિયજન્ય સુખમાં વિશેષ આબદ્ધ થએલાં હોય છે અને તેમના જીવનનો મોટો ભાગ ઇંદ્રિયોના ભોગપ્રદેશમાંજ વ્યતીત થાય છે. માણસમાં રહેલા પાશવ અંશને ઇન્દ્રિયસુખની લોલુપતાને જે સંસ્કૃતિ દૂર કરે છે અને શરીરના બહારના સુખ કરતાં મનની ઉંચી ભૂમિકાઓમાં પ્રાપ્ત થતા આનંદના સ્વપ્નને જે સંસ્કૃતિ મનુષ્યની આગળ રજૂ કરે છે, તેનુંજ નામ **ખરી સંસ્કૃતિ** કહી શકાય.

મનુષ્યને આ વસ્તુનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે. દરેક અવસ્થામાં આ બાબત વિષે કદાચ તે વિચાર ન બાંધી શકે એ બનવા જોગ છે. ભાવનામય જીવન વિષે માણસોમાં ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય પણ

જોવામાં આવે છે; છતાં પણ દરેક મનુષ્યમાં ભાવનાનું અનુસરણ તો સ્વીકારાયલું હોય છેજ. અનેક પ્રકારના અંતરાયો હોય છતાં પણ મનુષ્ય ભાવનાના બળ વડેજ આગળ પ્રગતિ કરે છે. ચમત્કાર કરનારને, વૈદ્યને, જાદુગરને, ધર્મોપદેશકને તેમજ વૈજ્ઞાનિક પંડિતોને મનુષ્ય સન્માન આપે છે; તેનું પણ આજ કારણ હોય છે. ઇંદ્રિયાતીત ઉચ્ચ પ્રદેશમાં સંચરવાની શક્તિ ઉપરથીજ મનુષ્યનો વિકાસ માપી શકાય છે અને જેમ જેમ એવી ભૂમિકામાં વધારે વખત રહીને ભાવનારૂપી પ્રાણવાયુને તે પોતાના જીવનમાં જેટલે અંશે દાખલ કરી શકે છે તેટલે અંશેજ તે સંસ્કૃતિ પામેલો મનાય છે.

જીંદગીની કુદરતી હાજતો પૂરી કરવામાં માણસને જેટલો વખત ગાળવો પડે છે, તે સિવાયના બાકીના વખતમાં સંસ્કૃતિ પામેલા મનુષ્યને કહેવાતાં સુખનો એટલે કે ઇંદ્રિયોના ઉપભોગનો કંટાળો આવે છે એ વાત અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે; અને એવાં પણ દૃષ્ટાંત જોવામાં આવે છે કે મનુષ્ય જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ જીંદગીની જરૂરીઆતોને લગતાં કામોમાં પણ તેનો ઉત્સાહ મંદ પડતો જાય છે.

વિલાસના વિષયોને પણ ભાવના અને આદર્શના ધોરણે એક એકથી ઉંચા ક્રમમાં ગોઠવી શકાય છે, અને જેટલે અંશે વિલાસનાં સાધનોમાં ભાવનામય જીવનને સ્થાન મળે છે તેટલે અંશે તેમાં પણ કલાનું તત્ત્વ ઉમેરાયલુંજ હોય છે, દરેક ઉંચા પ્રકારની કલા આજ ધોરણે રચાય છે.

"—એક પ્રકારની ચેતના આ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે અને આપણને પ્રત્યક્ષ થતાં જુદા જુદા રૂપમાં આવિર્ભાવ પામે છે છતાં પણ એ ચેતના આ જગત કરતાં પણ વિશેષ વ્યાપક છે." અલબત અનંત ઘણી વ્યાપક છે અને અમર્યાદિત ભાવનાનો એક ઘણોજ ક્ષુદ્ર અંશ જડ પદાર્થની

ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેના વડે મનુષ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ કરતાં તેનો જે મોટો અને નહિ કલ્પી શકાય એવો અંશ રહેલો છે તેને તો સામાન્ય મનુષ્યો સ્પર્શ પણ કરી શકતાં નથી. એ અતીંદ્રિય તત્ત્વ હંમેશાં આપણી નજરની બહાર હોય છે અને તેને જડ સૃષ્ટિમાં ઉતારવાના મનુષ્યો જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમાં તેમને નિષ્ફળતાજ મળે છે. આથી કરીને **એ તત્ત્વને જો પામવુંજ હોય તો તેને આપણી સપાટીમાં ન ઉતારતાં આપણેજ તેની સપાટી ઉપર જવાનો યત્ન કરવો જોઇએ.** એ શિવાય બીજો માર્ગ નથી. જો એમાંથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ ચાખવો હોય, એનો પ્રકાશ ઝીલવો હોય અને આપણા જીવનના ધબકારાની જગતના આદિ કારણ સાથે એકતા કરવી હોય તો આપણે ઉંચી ભૂમિકાઓમાં ચઢવાનો યત્ન કરવોજ જોઇએ.

માત્ર જ્ઞાન વડેજ આ અદ્‌ભુત પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરાય છે. જ્ઞાન વડેજ મનુષ્ય પશુની અવસ્થામાંથી દેવની અવસ્થામાં દાખલ થઈ શકે છે. જે જ્ઞાન અંતે આપણને એવા એક પરમ તત્ત્વની સાથે ઐક્ય કરાવે કે, “જેને જાણ્યા પછી બાકીનું બધુંજ જાણી શકાય છે.” જે જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન છે, જેના પ્રભાવવડે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ચેતના આવે છે તે **“પરાવિદ્યા” એજ ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન** છે. તેજ મનુષ્યને પૂર્ણ ભાવનામય જીવન ગાળવાનું સામર્થ્ય અર્પે છે. જે પ્રજાએ આ જ્ઞાનને પરાવિદ્યા એવું નામ આપ્યું છે તેને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે.

આ તત્વ દૃશ્ય જગતમાં તેના ખરા સ્વરૂપમાં જવલ્લેજ જોવામાં આવે છે તો પણ ત્યાંએ તેનું અસ્તિત્વ તો છેજ. **ઉત્તમ ભાવનાને વિકાર ન પામવા દેવી, અને દૃષ્ટિ બહાર ન થવા દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. પછી ભલે આપણે તેના તરફ ઉતાવળે**

પગલે વધીએ કે કીડીને પેઠે વધીએ; પણ તે ભાવના તો આપણી સન્મુખ રહ્યાજ કરવી જોઇએ. આપણે આપણી દૃષ્ટિ આગળ જડતાને પડદો આવવા દઈને તેના પ્રકાશને આવતો ઘણીવાર અટકાવીએ છીએ, તો પણ આપણા દરેક કાર્યમાં તેની થોડી ઘણી અસર થયા વગર રહેતીજ નથી.

સ્થૂળ સૃષ્ટિનું વાસ્તવિક મૂળ ભાવનામાંજ છે. એક વખતની આપણી ભાવનાજ આપણા હાલના આખા જીવનમાં સંચરી રહેલી છે—હાલના જીવનરૂપ બની રહેલી છે. આપણે તત્ત્વવિચાર કરતા હોઇએ અથવા તો જીંદગીને લગતાં સ્થૂળ કાર્યોમાં રોકાયલા હોઇએ ત્યારે પણ આ ભાવનાથી આપણે તદ્દન તો બહિર્મુખ થઈ શકતાજ નથી. આપણે તેનો પ્રભાવ જાણીએ કે ન જાણીએ તો પણ તેના પ્રકાશનાં કિરણ જગતના સ્થૂલ આવરણનાં નાનાં છિદ્રોમાં થઇને પણ આપણા ઉપર સીધાં અથવા આડકતરાં થઇને ઘણીવાર પડયા વગર રહેતાંજ નથી. આપણું દરેક કાર્ય તે કિરણોના પ્રકાશવડેજ કરાય છે અને દરેક પદાર્થ ઉપર તેનો પ્રકાશ જેટલે અંશે પડે છે તેટલે અંશેજ તે સુંદર અથવા બેડોળ બને છે. આપણે હાલ જેવા છીએ તેવા આપણને બનાવનાર પણ એ ભાવનાજ છે અને ભવિષ્યમાં આપણે જેવા થઈશું તેવા કરનાર પણ તેજ છે. એ ભાવનાના પ્રભાવથી આપણે પૂરેપૂરા દબાયલા છીએ. તેનું અસ્તિત્વ આપણને હર્ષ અને શોકને પ્રસંગે, ઉદાર તેમજ નીચ કાર્યોમાં અને આપણા સદ્દગુણોમાં તેમજ દુર્ગુણોમાં—દરેકમાં પ્રતીત થાય છે.

વળી સ્થૂલ કાર્ય ઉપર જેમ ભાવનાનો અધિકાર છે તેમ ભાવનાનું સ્વરૂપ ઘડવામાં કાર્યનો અંશ પણ ઓછો નથી. ભાવનાનું સત્ય અને ઉચ્ચતાપણું તે જ્યારે કાર્યમાં પરિણતિ પામે છે ત્યારેજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભાવનાનો પરિપાક તેનાથી થતા કાર્ય ઉપરથીજ

જાણી શકાય છે.

કાર્યવડેજ ભાવના પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવી શકાય એવા રૂપને પામે છે અને આપણે તેને ગ્રહણ કરી શકીએ તેવી બને છે. કાર્યોના પગથીઆં ઉપર થઇનેજ આપણે ભાવના તરફ ચઢતા જઇએ છીએ, અને તે વડે આપણા કાર્યમાં આપણને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે મનુષ્ય પોતાની ઉમદા ભાવનાને જીવનમાં ઉતારી શકે છે તેવો એક મનુષ્ય; બીજી ભાવનાનું સુંદરમાં સુંદર શબ્દોમાં વર્ણન કરનારા અને પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવવડે સારા સારા સિદ્ધાંતોનું દોહન કરનારા હજારો મનુષ્યો કરતાં વધારે બળવાન છે.

દર્શન શાસ્ત્રોનો જો ધર્મની સાથે યોગ કરવામાં ન આવે અને એ શાસ્ત્રોના રહસ્યને થોડે ઘણે અંશે પણ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવા મથનારા અનેક મનુષ્યો તેને ન મળી આવે તો એવાં માત્ર વાણિમાં અને વિચારમાંજ પૂરાઇ રહેલાં શાસ્ત્રો મનુષ્ય જાતિને કશા ખપનાં નથી; અથવા બહુ તો બુદ્ધિ વિષયક વ્યાયામ તરિકેજ તે ખપમાં આવે છે.

ઘણા ખરા માણસો ભાવનાની સાથે વ્યવહારની એકતા કરી શકતા નથી. કેટલાક ઉંચી કોટિના આત્માઓજ તેમ કરી શકે છે. ઘણા ખરા માણસો તો જેમ વધારે ઉંડો વિચાર કરતા જાય છે તેમ તેમ તેમની કાર્ય કરવાની શક્તિ મંદ બનતી જાય છે અને એકલા કાર્યમાંજ તલ્લીન થવાથી વિચાર કરવાની તેમજ આદર્શ ઘડવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. મોટા મોટા વિચારકો જગતમાં સુંદર ભાવનાઓજ મૂકી ગયા છે અને તે ભાવનાઓ કાર્યનું સ્વરૂપ લે તેને માટે લાંબા સમયની અપેક્ષા રહે છે, તેનું કારણ પણ આજ છે. તેમની ભાવનાઓ ગ્રહણ કરીને તેમને કાર્યનું સ્વરૂપ આપવા માટે અને

જગતમાં તેમનો ફેલાવો કરવા માટે વધારે કાર્યદક્ષ માણસો જન્મે ત્યાં સુધી તેમને રાહ જોવી પડે છે; પણ આ શબ્દો લખતી વખતે મારી નજર આગળ અર્જુનના મહાન સારથીની મૂર્તિ ખડી થાય છે. તે જાણે લડવા તત્પર થયેલાં બેઉ સૈન્યની વચ્ચે કવચ અને આયુધ ધારણ કરીને પોતાના પાણીદાર ઘોડાઓને કાબુમાં રાખતા રથમાં ઉભા છે; તેમની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ વિશાળ સૈન્ય ઉપર ફરી વળે છે અને જાણે બેઉ પક્ષના સૈન્યોની ઝીણામાં ઝીણી વિગતની ક્ષણવારમાં તુલના કરે છે; તેજ વખતે જાણે ભયભીત થયેલા અર્જુનને વિદ્યુતાત્મક શક્તિથી નવચેતન આપનાર મહાન્ શબ્દો જે તેમનાં તમામ કાર્યો કરતાં સર્વથી વધારે અદ્‌ભુત હતા; તે મારે કાને અથડાય છે. તે કહે છે કે, "હે અર્જુન, જે પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ મેળવે છે અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ આદરે છે તેજ જ્ઞાની છે, તેજ યોગી છે, અને તેજ સર્વ કાર્યોનો કર્તા છે."

ઉંચામાં ઉંચો અને પૂર્ણતમ આદર્શ ઉપરના સૂત્રમાં સમાયલો છે, પણ ઘણાજ થોડા માણસો તેની સમિપ જઈ શકે છે, તેથી આપણે તો જે જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓએ પોતાના જીવનમાં મનુષ્યત્વની પૂર્ણતાની જે જે કળાઓનું દર્શન કરાવ્યું છે તેનો સ્વીકાર કરીનેજ સંતોષ માનવાનો છે.

ધર્મોના ઇતિહાસ જોતાં આપણને કેટલાક મનુષ્યો જ્ઞાનસમાધિમાં લીન થયેલા, કેટલાક માનવ જાતિની સેવા કરવામાં જોડાનારા, કેટલાક આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાથી નિડરપણે ઝોકાવનારા અને કેટલાક અત્યંત દીન અને નમ્ર પ્રકૃતિના પુરૂષોનું દર્શન થાય છે.

આપણી કથાના નાયકમાં આશ્ચર્યકારક દીનતા અને ઉગ્ર સાક્ષાત્કારની ભાવના હતી. કાશી પાસે આવેલા નાના ગામડામાં એક

બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો હતો. તેનું મૂળ નામ જાણ્યામાં નથી પણ ઉત્તરાવસ્થામાં લોકો તેમને **પાઉહારી બાવાના** નામે ઓળખતા હતા. નાની વયમાં તે ગાઝીપુરમાં પોતાના કાકાને ઘેર રહેતા અને વિદ્યાભ્યાસ કરતા.

વર્તમાન સમયમાં હિંદુ સાધુઓ ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયા છેઃ—સંન્યાસીઓ, યોગીઓ, વૈરાગીઓ અને પંથીઓ. સંન્યાસીઓ શંકરાચાર્યના અનુયાયી હોઇ અદ્વૈતવાદી હોય છે. યોગીઓ અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર તો કરે છે પણ તેઓ જે પ્રકારે યોગ સાધન કરે છે તે જૂદા પ્રકારનો હોવાથી તેઓ સંન્યાસીઓથી જૂદા પડી જાય છે. વૈરાગીઓ રામાનુજાચાર્ય અથવા કોઇ બીજા વૈષ્ણવાચાર્યના અનુયાયી હોઈ દ્વૈતવાદને માને છે; અને પંથીઓ દ્વૈતવાદ તેમજ અદ્વૈતવાદ એમાંથી ગમે તેનો છુટથી સ્વીકાર કરે છે અને તેમના સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ મુસલમાનવંશીય પાદશાહોના વખતમાંજ થએલી કહેવાય છે. પાઉહારી બાવાના કાકા રામાનુજના એટલે શ્રી સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા. તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા. ગંગાને કિનારે ગાઝીપુરથી ઉત્તરમાં બે માઇલને છેટે તેમને કેટલીક જમીન હતી અને ત્યાંજ રહેતા હતા. પોતાને ઘણા ભત્રિજા હોવાથી તેમણે પાઉહારી બાવાને દત્તક લઇને પોતાની પાસે રાખ્યા અને પોતાના મરણ પછી તેને વારસો આપવાનો ઇરાદો રાખતા હતા.

પાઉહારી બાવાના આ સમયના જીવન વિષે ઘણું જાણવામાં આવ્યું નથી; તેમજ તે મોટપણે જે વિશેષ લક્ષણો વડે ઘણા નામાંકિત થયા હતા તેમના અંકુરો તે વખતે ફુટયા હોય એવું માનવાને પણ કશું કારણ નથી. માત્ર વ્યાકરણ, ન્યાય અને પોતાના સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો તે ઘણોજ શ્રમ લઇ અભ્યાસ કરતા એટલુંજ જાણી શકાય છે. તે ચંચળ, આનંદી અને ટીખળી સ્વભાવના હતા

અને ઘણીવાર તેમનાં અડપલાંથી સહાધ્યાયીઓની લાગણી દુખાય તેટલે દરજ્જે પણ તેમની મશ્કરીઓ ચાલુ રહેતી.

આ પ્રમાણે જે બાળક ભવિષ્યમાં એક સંતપુરુષ થવાનો હતો તેની બાલ્યાવસ્થા પસાર થઇ. જૂની પદ્ધતિના હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ જે ઢબે અભ્યાસ કરતા તે પ્રમાણે તે કર્યા જતા હતા. પોતાના અભ્યાસ તરફ અસાધારણ લક્ષ અને ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવા તરફ ખાસ વલણ એ બે ગુણો શિવાય આ સરળ, આનંદી અને રમતીઆળ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં એવું કશું પણ લક્ષણ નહતું કે ભવિષ્યમાં તે અત્યંત ગંભીરરૂપ ધારણ કરશે અને તેનું જીવન ઘણુંજ આશ્ચર્યકારક અને ઉગ્ર ત્યાગમાં પરિસમાપ્ત થશે તેની આગાહી કરી શકાય. પછી તેના જીવનમાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે જેથી કરીને આ તરુણ વિદ્યાર્થીને જિંદગીમાં પહેલીજવાર મનુષ્ય જીવનની ગંભીરતા સમજાઇ; તેનું લક્ષ જે અત્યાર સુધી પુસ્તકોમાંજ હતું ત્યાંથી બહાર નીકળીને પોતાની વિચારસૃષ્ટિનું ઝીણવટથી પૃથક્કરણ કરવામાં રોકાયું અને ધર્મમાંથી માત્ર પુસ્તકીઆ જ્ઞાન ઉપરાંત વિશેષ નગદ લાભ પ્રાપ્ત કરવા તેને વૃત્તિ થઈ. એ બનાવ તેના કાકાના મરણનો હતો. એક સ્નેહાળ આત્મા જેના તરફ તેના યુવાન અંતઃકરણનો પ્રેમ એકજ ધારાએ વહન કરતો હતો તે ચાલ્યો જવાથી તેના સ્નેહી હૃદયને શોકનો સખત આઘાત થયો અને પોતાને પડેલી ખોટ પૂરવાને જેનામાં કદી પણ પરિવર્તન થતું નથી એવા સ્થાયી અને સનાતન તત્ત્વની શોધ કરવા માંડી.

હિંદુસ્તાનમાં ગુરુ વિના કોઇ પણ કાર્ય થઇ શકતું નથી, હિંદુઓના મત પ્રમાણે પુસ્તકો તો બહારનાં ખોખાં છે. ખરેખરૂં જ્ઞાન યાને જીવનપ્રદ રહસ્યો તો માત્ર ગુરુ અને શિષ્યની પરંપરા દ્વારાજ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે આ નિયમ દરેક કળા અને વિજ્ઞાનના

વિષયને લાગુ પડે છે, અને ધર્મમાં તો તે વિશેષ રીતે પળાતો જોવામાં આવે છે.

છેક પ્રાચીન કાળથી ભરતખંડમાં જ્ઞાનપિપાસુ અને મુમુક્ષુ વ્યક્તિઓ હમેશાં આંતર્જીવનના ભેદોનો સતત અને અસ્ખલિત રીતે અભ્યાસ કરવા માટે એકાંતનું સેવન કરતા આવ્યા છે; અને આજે પણ ત્યાં એવું એક પણ અરણ્ય, પર્વત કે તીર્થ નથી કે જ્યાં દંતકથા પ્રમાણે કોઈ મહર્ષિએ નિવાસ કર્યો ન હોય.

આપણા દેશમાં એક એવી કહેવત પ્રચલિત છે કે, "પાણી વહેતા ભલા અને સાધુ રમતા ભલા." આથી કરીને જેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને સાધુ જીવન ગાળવાનું વ્રત લે છે તેઓ ભરતખંડના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં આવેલા તીર્થોની યાત્રા કરવામાં ઘણો વખત ગાળે છે. આમ કરવાથી તેમનું જીવન એક રીતે કટાઈ જતું નથી તેમજ જૂદા જૂદા ગામમાં વસતા લોકોને તેમને ઘરને બારણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સગવડ મળે છે. ભરતખંડને ચાર ખૂણે આવેલાં પવિત્ર તીર્થોની યાત્રા કરવી એ તો દરેક સાધુનું કર્તવ્યજ મનાય છે.

આપણો તરુણ બ્રહ્મચારી જ્યારે પર્યટન કરવા નીકળ્યો ત્યારે ઉપર કહેલી બધી બાબતોનો તેણે વિચાર કર્યો હતો, પણ તે ઉપરાંત તેનો મુખ્ય હેતુ પોતાના હૃદયમાં જાગેલી જ્ઞાન મેળવવાની તૃષાને તૃપ્ત કરવાનો હતો. તેમના પ્રવાસ વિષે વિશેષ માહિતિ મળી શકતી નથી, પણ રામાનુજ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય દ્રાવિડી ભાષામાં લખાયેલું છે તે ભાષાનું અને ચૈતન્યના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જે ભાષામાં છે તે બંગાળી ભાષાનું તે સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હતા; તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, તે દક્ષિણમાં તેમજ બંગાળીમાં ઘણો વખત રહ્યા હશે.

પણ તેમના જૂના મિત્રો તેમણે અમુક સ્થાનમાં કરેલા નિવાસને ઘણું મહત્વ આપે છે. તે સ્થાન કાઠિયાવાડમાં આવેલો ગિરનાર પર્વત છે. તેઓ કહે છે કે આ ઠેકાણે પાઉહારી બાવાએ યોગાભ્યાસની પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી.

આ પર્વત પ્રાચીન સમયમાં બૌદ્ધ સાધુઓનું પવિત્ર તીર્થ હતું. તેની તળેટીમાં એક પ્રચંડ ખડક ઉપર "દેવોના પ્રિય" ચક્રવર્તી રાજા અશોકના આદેશો કોતરાયલા છે. તેની નીચે ઘણા સૈકાઓથી વિસારે પડેલા ઝાડીથી ઢંકાઈ ગયલા અને ગિરનારની ટકરીઓ તરીકે માનવામાં આવેલા વિશાલ બાહ્યગોળ આકૃતિના સ્તૂપો જોવામાં આવે છે. વળી જેને બૌદ્ધ ધર્મ પોતાના સંપ્રદાયનું માત્ર નવીન રૂપાંતરજ છે એમ માને છે અને દિગ્વિજયી બૌદ્ધ ધર્મ વર્તમાન હિંદુ ધર્મમાં ઓતપ્રોત થઇ ગયો ત્યાં સુધી જે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સ્થાપત્ય કલાના પ્રદેશમાં નહિ સમજી શકાય તેવા કારણને લીધે પ્રવેશ કર્યો નહતો તે જૈન ધર્મના લોકો પણ આ પર્વતને પવિત્ર માને છે. વળી એ ગિરનાર પર્વત પરમ અવધૂત ગુરુ દત્તાત્રેયના નિવાસથી પાવન થયલો છે એવું હિંદુઓનું પણ માનવું છે; અને લોકકથા પ્રમાણે હજી પણ મહાન યોગીઓ અને સિદ્ધપુરુષો ભાગ્યશાળી માણસને એ પર્વતના પ્રદેશમાં દર્શન આપે છે.

આ તરુણ બ્રહ્મચારીના જીવનનો બીજો અગત્યનો પ્રસંગ ગંગા કિનારે કાશીની નજીકમાં એક સંન્યાસીના શિષ્ય બનીને પોતે યોગ સાધના કરતા હતા તે વિષેનો છે. એ સંન્યાસી નદી કિનારે ભેખડની અંદર ઉંડી ગુફા ખોદીને રહેતા હતા. પાઉહારી બાવા ઉત્તરાવસ્થામાં ગાઝીપુર પાસે ગંગાને કિનારે ઉંડી ગુફા ખોદાવીને તેમાં બેસીને જે યોગ સાધનાઓ કરતા હતા તેની શરૂઆત અહીંથીજ થયેલી હોવી જોઈએ. યોગીઓ હમેશાં ગુફામાં અથવા એવીજ કોઇ જગ્યાએ રહે-

વાની સલાહ આપતા આવ્યા છે, કારણ કે ત્યાં ઘણી ગરમી હોતી નથી, તેમજ એકાગ્રતાનો ભંગ કરે એવા અવાજો પણ કાને આવતા નથી.

વળી એજ અરસામાં તેઓ કાશી જઇને કોઈ સંન્યાસી પાસે અદ્વૈતવાદનો અભ્યાસ કરતા હતા એવું પણ જાણ્યામાં છે.

એજ પ્રમાણે અનેક વર્ષો સુધી પર્યટન, અભ્યાસ અને સાધના કર્યા પછી તે તરુણ બ્રહ્મચારી પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનમાં પાછા આવ્યા. જો તેના કાકા જીવતા હોત તો એક પ્રાચીન મહર્ષિએ પોતાના છોકરાના ચહેરામાં જે તેજનો ચમકાર જોયો હતો તે તેજનું તેને પોતાના જુવાન ભત્રિજામાં દર્શન થાત અને તે ઋષિની પેઠેજ તે બોલત કે, " દીકરા ! આજે તારો ચહેરો બ્રહ્મ તેજથી દેદીપ્યમાન થઈ રહ્યો છે;" પણ હવે તો તેને આવકાર આપનાર તેના બાળપણના સોબતીઓજ રહ્યા હતા, કે જેઓમાંના ઘણા ખરા સાંકડા ક્ષુદ્ર વિચાર અને કાયમની ગુલામગીરીના દૃઢ બંધનમાં ફસાઇ ગયા હતા; પરંતુ તે છતાં તેઓ પણ પોતાના એકવારના રમતના અને અભ્યાસના સોબતીના ચારિત્ર્યમાં તેમજ કાન્તિમાં એક અજબ અને ગૂઢ ફેરફાર, તેમજ દર્શન માત્રથીજ જોનારને દીન બનાવી દે એવી શક્તિ જોઈ શક્યા. પણ તેથી કરીને તેના જેવા થવાની તેમાંના કોઇને ઇચ્છા થઈ નહિ; તેમજ આ ફેરફાર શાથી થયો તેનું કારણ શોધવાની પણ તેમને જિજ્ઞાસા થઈ નહિ. તેઓને માટે આટલુંજ બસ હતું.

એ દરમ્યાન આ સંતનાં વિશેષ લક્ષણો હવે દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યાં. તેણે પોતાના કાશીનિવાસી ગુરૂની માફક એક ગુફા ખોદાવી અને તેમાં કલાકોના કલાક સુધી રહેવા માંડયું. ત્યાર પછી આહારના સંબંધમાં તેણે એક ઉગ્ર સાધના શરૂ કરી. આખો દિવસ તે પોતાના નાના આશ્રમમાં કામ કરતા, પોતાના

ઇષ્ટદેવ રામચંદ્રની સેવા કરતા, સ્વાદિષ્ટ ભોજન બનાવતા–રંધન કળામાં તે ખાસ નિપૂણ હતા એમ કહેવાય છે. તમામ પ્રસાદ લોકોને વહેંચી આપતા, રાત પડતાં સુધી તેમની જૂદે જૂદે પ્રકારે સેવા કરતા અને જ્યારે બધા સુઈ જતા ત્યારે છાનોમાના બહાર નીકળી ગંગા તરીને સામે પાર ચાલ્યા જતા. ત્યાં આખી રાત યોગ સાધના અને પ્રાર્થનામાં ગુજારતા, અને પરોઢીએ મુકામપર આવીને સૌને જગાડતા; અને એ પ્રમાણે જનસેવા કરવાનો તેનો કાર્યક્રમ પાછો શરૂ થતો.

એ દરમિયાન તેમનો આહાર દિવસે દિવસે કમી થતો ગયો અને એમ કહેવાય છે કે, આખરે તે ફક્ત કડવા લીંબડાનાં થોડાંક પાન કે થોડાક મરચાં ઉપરજ નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. પછી દરરોજ રાત્રે સામા કિનારે આવેલા જંગલમાં જવું છોડી દીધું, અને ગુફામાં વધારે વધારે રહેવા લાગ્યા. એમ કહેવાય છે કે, તે ગુફાની અંદર દિવસના દિવસ અને મહિનાના મહિના બેસીને ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા. આટલી લાંબી મુદત સુધી તે શું ખાઇને રહેતા તે કોઇ કહી શકતું નથી; તેથીજ લોકોએ તેમને પવન આહારી એવું નામ આપ્યું, અને તેના ઉપરથી પાહારી એવું રૂપાંતર થયું.

તેમણે પોતાની હયાતીમાં આ સ્થાન કદી છોડયુંજ નથી. માત્ર એકવાર ગુફામાં એટલો બધો વખત પડી રહ્યા કે, તે અંદરના અંદર મરી ગયા હશે, એમ લોકો ધારવા લાગ્યા, પણ ઘણા દિવસ પછી બાબાજી બહાર આવ્યા અને એક ભંડારો કરીને ઘણા સાધુઓને જમાડયા.

ધ્યાનસ્થ અવસ્થા શિવાય બાકીનો વખત તે પોતાની ગુફાની ઉપરની ઓરડીમાં રહેતા; અને ત્યાં પોતાને દર્શને આવેલા લોકોની સાથે વાતચીત કરતા. તેમની કીર્તિ ઘણી ફેલાવા લાગી અને ગાઝીપુરના અફીણ ખાતાના અમલદાર રાય ગગનચંદ બહાદુર જે પોતાની

સ્વાભાવિક ઉદારતા અને ધર્મપરાયણતાથી સર્વને પ્રિય થઈ પડયા છે તેમની મારફતે મને આ મહાત્મા સાથે ઓળખાણ થયું.

હિંદુસ્તાનના એમના જેવા બીજા મહાત્માઓની માફક એમનામાં પણ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય એવી જાતની બહારની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નહતી. ભરતખંડમાં શબ્દોવડે નહિ પણ પોતાના જીવન વડેજ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ પડી ગએલી છે. તેનું આ મહાત્મા પણ ઉદાહરણરૂપ હતા. આવા મહાત્માઓ એમ માને છે કે જેઓ તૈયાર થઇને આવ્યા હોય છે તેમનામાંજ સત્યજ્ઞાન પ્રવેશ કરીને શુભ ફળ આપનારૂં નિવડે છે. આવા વિચારના માણસો જાહેર ભાષણો દ્વારા લોકોને ઉપદેશ આપવાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ હોય છે; કારણકે તેઓની એવી દૃઢ માન્યતા હોય છે કે શબ્દો નહિ પણ સાધનજ (અંતરની પવિત્રતાજ) સત્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેમના મત પ્રમાણે બાહ્યધર્મ વડે ઉત્તમ સામાજિક જીવન ગાળવાનું બળ મળતું નથી, પણ ધર્મનો ખરો અર્થ "જીવનમાં અન્વેષણ કરવાનો દૃઢ આગ્રહ અને અંતે તેનો સાક્ષાત્કાર" એજ છે. તેઓ કહે છે કે અહિંઆં ને અહિંઆંજ ધર્મના સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ અને પરલોકમાં તેમ થશે એમ માનીને મરણની રાહ જોવી ન જોઇએ.

એકવાર મેં આ મહાત્માને પૂછ્યું કે, "તમે જગતને મદદ કરવા ગુફાની બહાર કેમ નીકળતા નથી" ત્યારે તેમણે પ્રથમ તો સ્વાભાવિક નમ્રતાથી અને પોતાના વિનોદપ્રિય સ્વભાવ પ્રમાણે નીચેનો ઉત્તર આપ્યોઃ—

"અમુક માણસ ઘણો દુષ્ટ હતો. એક વાર તે અમુક ગુન્હો કરતાં પકડાયો અને તે ગુન્હાની શિક્ષા તરીકે તેનું નાક કાપી નાખવામાં આવ્યું. પોતાનો નાક વગરનો ચહેરો લોકોને બતાવતાં તેને શરમ

આવવાથી અને તેને પોતાની જાતપર પણ કંટાળો આવ્યો હતો તેથી તે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો અને જ્યારે જ્યારે તે પોતાની નજીકમાં લોકોને જતા આવતા જોતો ત્યારે ધ્યાનસ્થ થઇ જવાનો ઢોંગ કરતો. આમ કરવાથી લોકો તેનાથી દૂર રહેવાને બદલે તેની પાસે ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા. આ અદ્દભુત મહાત્માને પુષ્કળ સન્માન મળવા લાગ્યું અને થોડા વખતમાં તે ઘણી સારી રીતે અને વગર મહેનતે ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં ઘણાં વર્ષ નીકળી ગયાં. આખરે આ શાંત, ધ્યાનસ્થ મહાત્માને મ્હોડેથી ઉપદેશ સાંભળવાની લોકોની આતુરતા વધવા લાગી અને એક તરુણ પુરુષ તો તેની પાસેથી દીક્ષા લેવાને પણ અધીરો બન્યો. સંજોગો એવા ઉભા થયા હતા કે આ કામમાં એક દિવસનો પણ વિલંબ કર્યાથી તેણે સાધુ તરીકે જે ખ્યાતિ મેળવી હતી તેને મોટો ધોકો પહોંચે એમ હતું; તેથી આખરે તેણે મૌનભાવનો ત્યાગ કર્યો અને તે ઉત્સાહી તરુણ પુરુષને કહ્યું કે આવતી કાલે સારો અસ્તરો લઇને આવજે. પોતાના મનની ઉમેદ પાર પાડવાનો વખત નજીક આવ્યો જાણી તે બિચારો હરખભેર બીજે દહાડે અસ્તરો લઇને આવ્યો. પછી પેલા નાકકટ્ટા મહારાજ પોતાના શિષ્યને એકાન્તમાં લઇ ગયા અને પેલા અસ્તરા વડે તેનું નાક કાપી નાખ્યું અને ગંભીર અવાજે કહ્યું, " વત્સ, મેં આ સંપ્રદાયની આજરીતે દીક્ષા લીધી છે, અને તેજ પ્રમાણે તને પણ તે આપું છું. તને પણ જ્યારે તક મળે ત્યારે આજ પ્રમાણે બીજાઓને દીક્ષા આપતો રહેજે. " પેલા માણસથી શરમના માર્યા લોકોને ખરી વાત કહેવાઈ નહિ અને તેણે પોતાના ગુરુની આજ્ઞાનું યથાશક્તિ પાલન પણ કર્યું. એમ કરતાં કરતાં નાકકટ્ટા સાધુઓનો એક સંપ્રદાય ઉભો થયો. હું પણ એક એવો સંપ્રદાય સ્થાપું એવું તમે ઇચ્છો છો ? "

ત્યાર પછી એકવાર જ્યારે તે વિશેષ ગંભીર ભાવમાં હતા ત્યારે એજ સવાલ મેં તેમને ફરીથી પૂછ્યો હતો, તે વખતે તેમણે કહ્યું કે, "શું માત્ર શરીર વડેજ બીજાઓને સહાય આપી શકાય એમ તમે માનો છો? શરીરનો ઉપયોગ કર્યા વગર પણ એક માણસ મનવડે બીજા લોકોના મન ઉપર કલ્યાણકારક અસર નીપજાવી શકતો નથી?"

બીજે પ્રસંગે મેં તેમને પુછ્યું કે, "તમે મોટા યોગી છો છતાં પણ શા માટે હોમ અને રઘુનાથજીની પ્રતિમાની સેવા કરો છો? એવાં કર્મ તો માત્ર કનિષ્ઠ પ્રકારના સાધકને માટેજ છે." ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, "દરેક જણ જે કંઈ કર્મ કરે છે તે પોતાનાજ લાભને માટે કરે છે એમ તમે શા માટે માની લો છો? શું બીજાના લાભને માટે પણ કર્મ ન કરી શકાય?"

એમના આશ્રમમાં એકવાર એક ચોર ચોરી કરવા આવ્યો હતો, પણ આ મહાત્માને જોતાંજ તે એટલો બધો ભયભીત થઇ ગયો કે, પોતે ચોરેલા માલનું પોટલું એમને એમ પડતું રહેવા દઇને નાઠો; પણ બાવાજી એ પોટલું લઇને ચોરની પાછળ દોડયા અને કેટલાક માઇલ સુધી લાગલાગટ દોડયા પછી તેને પકડી પાડયો. તેમણે તે પોટલું ચોરના પગ આગળ મૂક્યું અને હાથ જોડીને આંસુ ભરેલી આંખે તેને ઘણાજ કાલાવાલા કર્યા કે, "ભાઈ, તું આ માલ લે, એ તારો છે; મારો નથી."

એક વિશ્વાસપાત્ર માણસને મ્હોડે મેં સાંભળ્યું છે કે તેમને સાપ કરડયો હતો અને લોકોએ તેમને મરી ગયેલા ધારીને તેમના જીવ્યાની આશા છોડી દીધી હતી; પણ કેટલીક વારે તે શુદ્ધિમાં આવ્યા અને લોકોએ તેમને એ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે એટલોજ જવાબ આપ્યો કે સાપ પરમાત્માનો દૂત હતો.

તેમની અત્યંત દીનતા, નમ્રતા અને પ્રેમમય પ્રકૃતિ જોતાં આ

વાત માની શકાય એવી છે. દરેક પ્રકારની શારીરિક પીડાઓને તે ઇશ્વરના દૂત રૂપેજ માનતા હતા અને પોતાના શરીરને અત્યંત કષ્ટ થતું હોય તો પણ કોઈ પણ જાતના મંદવાડને ઇશ્વરના દૂત શિવાય બીજું નામ આપવા દેતા નહિ.

તેમના શાંત પ્રેમ અને નમ્રતાની આસપાસના લોકો ઉપર ઘણી અસર થઈ હતી. એ પ્રદેશના ગામડામાં મુસાફરી કરનાર માણસને ત્યાંના લોકો ઉપર આ મહાત્માએ જે છૂપી અસર કરી છે તેની ખાત્રી થયા વગર રહેતી નથી.

છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી તો તે કોઇને દર્શન પણ આપતા નહિ. ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ લોકોની સાથે આડું બંધ બારણું રાખીનેજ વાત કરતા. જ્યારે તેમના ઓરડામાંથી હોમનો ધુમાડો નીકળતો અથવા પૂજાને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી વસ્તુઓનો ખખડાટ સંભળાતો ત્યારેજ બાવાજી ગુફાની બહાર આવ્યા છે એવું લોકોને માલમ પડતું.

તેમનામાં એક ખાસ લક્ષણ એ હતું કે ગમે તેવું હલકામાં હલકું કામ માથે લીધું હોય તોપણ તે કામ કરવામાં તેટલો વખત તલ્લીન બની જતા. જેટલી કાળજીથી અને એકાગ્રતાથી રઘુનાથજીની પૂજા કરતા તેટલીજ કાળજીથી અને એકાગ્રતાથી પૂજાનાં વાસણો પણ માંજતા. તે પોતેજ એકવાર બોલી ગયા હતા કે, "સાધનને લક્ષ્ય માનીને તેના પ્રત્યે પણ લક્ષ્ય તરફ રાખીએ તેટલોજ પ્રેમ અને કાળજી રાખવાં જોઇએ." આ સિદ્ધાંત જે તેમના દરેક કાર્યનો મૂળ મંત્ર છે, તેના તે પોતે ઉદાહરણ રૂપ હતા.

એમની દીનતા અસામાન્ય પ્રકારની હતી. તેનામાં આત્મગ્લાનિ કે શોકની છાયા પણ ન હતી. એકવાર એમણે પોતેજ મને એક શ્લોક ઘણી સુંદર રીતે સમજાવ્યો હતો. તે શ્લોકના ભાવનો તેમણે

સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય તે પ્રમાણે તેમના હૃદયમાંથી દીનતા સ્વાભાવિક રીતે પ્રકટ થતી હતી. "હે રાજા! જેઓ કશાને પોતાનું આનતા નથી, જેમણે પોતાપણાની તમામ ઇચ્છાઓને નિર્મૂળ કરી છે, અને આ આત્મા મારો છે એવા ભાવને પણ હૃદયમાંથી ઉખેડી નાખ્યો છે એવા સર્વસ્વ ત્યાગી પુરુષોનું ધન પરમાત્મા છે."

તેઓ કદી અપરોક્ષ રીતે કોઇને ઉપદેશ કરતા નહિ; કારણ કે તેમ કરવા જતાં પોતાને ગુરુનો ભાવ ધારણ કરવો પડે અને સામા માણુસ કરતાં પોતે વધારે ઉંચા દરજ્જાના છે એમ માનવું પડે. પણ જો તેમના આત્માના ઉંડાણુમાં રહેલા જ્ઞાનના ભંડારની ચાંપ જરાક દબાવવામાં આવતી તો તેમાંથી અનંતજ્ઞાનનો ખજાનો નીકળી પડતો. પણ તે છતાં તેમના ઉત્તર હમેશાં અપરોક્ષ રૂપેજ કહેવાતા.

તેઓ શરીરે ઉંચા અને હૃષ્ટપુષ્ટ હતા. તેમની એક આંખ ગયેલી હતી અને વૃદ્ધ થયા હતા તોપણ ઉમરના પ્રમાણમાં તેટલા વૃદ્ધ દેખાતા નહતા. એમના જેવો મધુર અવાજ મેં કદી સાંભળ્યો નથી. તેમના જીવનના શેષ ભાગનાં છેલ્લાં દશ કે તેથી પણ વધારે વર્ષ દરમ્યાન તેઓ લોકોને દર્શન આપતા નહિ. તેમના ઓરડાના બારણા આગળ થોડાક બટાટા અને ઘી મૂકી રાખવામાં આવતાં અને સમાધિમાંથી ઉઠયા પછી જ્યારે તે પોતાના ઉપલા ઓરડામાં આવતા ત્યારે કોઈ કોઈ વાર રાત્રે પેલી વસ્તુઓ લેતા. જેટલો વખત ગુફામાં રહેતા તે દરમ્યાન તેમને આહારની કશી જરૂર જણાતી નહિ.

આ પ્રમાણે યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં તેમનું શાંત, મધુર તથા પવિત્રતા, દીનતા અને પ્રેમના જીવંત આદર્શરૂપ જીવન પસાર થઈ ગયું.

તેમની ઓરડીમાંથી હોમાગ્નિનો ધુમાડો બહાર આવતો તે ઉપરથી તે પોતાની ગુફામાંથી બહાર આવ્યા છે એવું લોકોને માલુમ પડતું એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઇ છે. એક દિવસ તે ધુમાડામાંથી માંસ બળતું હોય તેવી લોકોને વાસ આવી. તેનું કારણુ તેમનાથી સમજાયું નહિ. જ્યારે એ વાસ અત્યંત આવવા લાગી અને ધુમાડાના પણ ગોટેગોટ ઓરડામાંથી નીકળવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે ઓરડાનાં બારણાં તોડી નાખ્યાં અને જોયું તો યોગીરાજે હોમાગ્નિમાં પોતાની છેલ્લી આહુતિ તરીકે પોતાના દેહનું જ બલિદાન આપ્યું હતું. બસ થોડાજ વખતમાં તેમનું શરીર ભસ્મીભૂત થઈ ગયું.

"મૂર્ખ લોકોને મહાપુરુષોનાં કાર્યો અદ્‌ભુત લાગે છે અને સામાન્ય મનુષ્યોથી તેમનાં કાર્યોનો હેતુ સમજાતો નથી તેથી કરીને એવા મૂર્ખ લોકો મહાપુરુષોને નિંદે છે" એ કવિ કાલીદાસના શબ્દોનું આ પ્રસંગે સ્મરણ થાય છે.

પણ હું એમને જેટલે દરજ્જે ઓળખતો હતો તે ઉપરથી હું એવું અનુમાન કરવાનું સાહસ કરૂંછું કે એમને પોતાનો અંતકાળ નજીક આવેલો જણાયો હશે અને મરણ પછી પણ લોકોને શ્રમ આપવાનું તેમને ઠીક ન લાગ્યાથી તેમણે પૂર્ણ શુદ્ધિમાં આર્યલોકોને કરવાનો છેલ્લો યજ્ઞ પણ સ્વહસ્તેજ કર્યો.

એ સદ્‌ગત મહાત્માએ મને ઘણોજ ઉપકૃત કર્યો છે અને તેમના જીવનનું આ ટૂંકું વૃતાંત્ત જોકે નિર્માલ્ય છે તો પણ જે મહાત્માની મેં એકવાર ભક્તિ અને પ્રેમપુર્વક સેવા કરી હતી તેમનેજ અર્પણ કરૂં છું.

ખેતરીના મહારાજાના માનપત્રનો જવાબ.

(મહારાજાએ ટપાલ રસ્તે પ્રથમ જે માનપત્ર અમેરીકા સ્વામીજીપર મોક-
લેલું તેનો સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે જવાબ ત્યાંથી લખી મોકલ્યો હતો.)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं॥

આવા ફેરફાર તેમના ચોક્કસ તાલ અને ધ્વનિ પ્રમાણે વારંવાર જગતમાં થયાજ કરે છે, તેની અસર તેના પ્રદેશમાં આવી જતા એકે એક અણુ ઉપર થોડી ઘણી તો થાય છેજ; પણ જે અણુઓમાં તે અસર ગ્રહણ કરવાનું ખાસ વલણ હોય છે તેમના ઉપર તો એવા ફેરફારની અસર સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે.

સમગ્ર વિશ્વને અવલોકતાં જણાય છે કે જગતનો અવિર્ભાવ થવા પહેલાં જગતની મૂળ શક્તિઓનું સમતોલપણું હતું. આ સમતોલપણાનો ભંગ થતાંજ તેને પુનઃ સમતોલ અવસ્થામાં લઇ જવાને એક પછી એક એમ અનેક ગતિઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે; અને પરિણામે આપણે જેને દૃશ્ય જગત્ કહીએ છીએ તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. આવી હાલત મૂળ સમતોલ સ્થિતિમાં આવતા સુધી કાયમ રહે છે. તેવીજ રીતે આપણી પૃથ્વીના મર્યાદિત પ્રદેશમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની ઉત્પત્તિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું અનિવાર્ય પરિણામ જોવામાં આવે છે. આમ હોવાથી અનેકતામાંથી એકતામાં જવાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી મનુષ્ય મનુષ્યની કોટિમાં રહેશે અને મનુષ્યોમાં પણ વર્ગભેદ, જાતિભેદ અને વ્યક્તિભેદ જોવામાં આવશે ત્યાં સુધી કાયમજ રહેશે.

આ જગતમાં શક્તિની વહેંચણી નિષ્પક્ષપાતપણે અને જુદી જુદી પ્રજાઓનું સમતોલપણું સચવાય એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કરવામાં

આવી છે; તેથી કરીને દરેક પ્રજા જાણે અમુક પ્રકારની શક્તિઓને ઉત્પન્ન કરીને તેનો ફેલાવો કરવાનું કામ કરનાર આશ્ચર્યકારક એન્જીનરૂપ બની ગઈ છે. દરેક પ્રજાની બીજી અનેક પ્રકારની સંપત્તિમાંથી આ ચોક્કસ શક્તિ એવી જૂદી પડી જાય છે કે તે ઉપરથી અમુક પ્રજા અમુકજ પ્રકારની શક્તિ ધરાવે છે એવું લક્ષણ બાંધી શકાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું અમુક લક્ષણ જ્યારે ઘણાજ બળથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે જો કે તેની થોડીઘણી અસર તો બધાને થાય છે, તો પણ જે પ્રજામાં તે લક્ષણ ઉતરેલું હોય તેને તો હલમલાવીજ નાખે છે. અને તે પ્રજા એ આંદોલનનું મધ્યબિંદુ બને છે અને સાધારણ રીતે ત્યાંથીજ તે ગતિમાન થાય છે. એથીજ કરીને જ્યારે જ્યારે ધાર્મિક બળનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે ત્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર તેની બળવાન અસર થાય છે; કારણ કે હિંદુસ્તાન વારંવાર મોટાં મોટાં ધાર્મિક પરિવર્તનોનું મધ્યબિંદુ બન્યું છે અને ધર્મની લીલાભૂમિ છે.

જેના વડે પોતાના આદર્શની સિદ્ધિ થાય તેનેજ દરેક માણસ સત્ય માને છે. જેટલી વસ્તુઓના પૈસા ઉપજાવી શકાય તેટલીજ વસ્તુઓને પૈસાનો મોહ રાખનારા જીવો સાચી માને છે અને જેના પૈસા ન ઉપજે તેને મિથ્યા માને છે. જેના વડે પોતાના જાતિભાઇઓ ઉપર અધિકાર ભોગવવાની મહેચ્છા તૃપ્ત થાય તેનેજ સત્તાલોભી માણસો સત્ય ગણે છે અને બીજું બધું તેમને મનથી મિથ્યા છે. સારાંશ કે, જે જે પદાર્થો વડે પોતાના જીવનની મહેચ્છા તૃપ્ત થાય એવું ન હોય તે પદાર્થોને માણસો અસ્તિત્વ વગરનાજ માને છે.

પોતાની તમામ શક્તિઓ દ્રવ્ય, કીર્તિ અથવા બીજા કોઈ સ્થૂળ ઉપભોગની પ્રાપ્તિમાંજ અર્પવી એવો જેમનો ઉદ્દેશ છે; જેઓ હથિઆરબંધ યોદ્ધાઓના આક્રમણનેજ પ્રજાકીય બળનું ચિહ્ન માને છે અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખમાંજ જીવનનાં તમામ સુખ સમાયલાં માને

છે; તેમને હિંદુસ્તાન એક વિશાળ, ઉજ્જડ, ચેતનહીન રણ જેવુંજ માલમ પડે અને એ દેશમાં થતી દરેકે દરેક પ્રગતિ જીવનના વિકાસને માટે નાશકારક છે એમજ લાગે; કેમકે તેમનો જીવનનો અર્થજ ઉપર કહ્યો તેવો છે. પણ ઇન્દ્રિઓના પ્રદેશથી દૂર આવેલી ભૂમિકામાંથી વહેતા અમરત્વના ઝરણાનું પાન કર્યાથી જેમની જીવનની તૃષા પરિતૃપ્ત થઇ છે; જેમણે કનક, કામિની અને કીર્તિનાં ત્રેવડાં બંધનોને સાપ જેમ કાંચળી કાઢી નાખે તેમ કાઢીને ફેંકી દીધાં છે; જેઓ પોતાના આત્મામાંજ અત્યંત શાંતિ અનુભવે છે; વિષયવાસનામાં જકડાયલા જીવો જેને "ઉપભોગ" કહે છે તે ઉપભોગને જેઓ મેલાં ચીંથરાંના ઢગ સમાન સમજીને પામર જીવોના કલહ અને ઇર્ષાઓ તરફ જે ઉન્નત આત્માઓ પ્રેમ અને કરૂણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે; પૂર્વજન્મના પુણ્યના પરિપાકને લીધે જેમની દ્રષ્ટિ ઉપરથી અજ્ઞાનનાં પડળ ઉતરી ગયાં છે અને જેઓ નામ અને રૂપની ભૂલભૂલામણીથી ન ભૂલાતાં સત્ય વસ્તુનું દર્શન કરી શકે છે; એવા આત્માઓ જ્યાં જ્યાં હશે તેમને માટે જગતની માતામહી અને આધ્યાત્મિકતાના ભંડાર રૂપ આર્યભૂમિ, પળે પળે બદલાતા પડછાયાથી ભરેલા આ જગતમાં સનાતન અને પરિણામ રહિત તત્ત્વનું શોધ કરનારાઓને માટે આશાનું કિરણ ફેંકતી માલમ પડશે.

મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ એવો છે કે તેમની દૃષ્ટિને બંધ બેસતા આવે એવા સ્થૂળ સ્વરૂપમાં જો પ્રજાકીય શક્તિનો આવિર્ભાવ જુએ તોજ તેઓ તેનું રહસ્ય સમજી શકે. તેમને મન તો યુદ્ધનો કોલાહલ અને તેથી કરીને લોકોમાં વ્યાપી રહેતું ચેતન, લશ્કરી બળ અને ફતેહને. પરિણામે મેળવેલી લુંટ એ જ વાસ્તવિક છે; અને મનુષ્ય જીવનની બીજી કેટલીક વિભૂતિઓ જે વાવાઝોડાના તોફાનની માફક જ્યાં ત્યાં નાશ અને ઉપદ્રવ મચાવતી ઘૂમી ન રહે તેને તેઓ ચેતનહીન-

તાજ સમજે છે. એવા લોકોને મન બિચારો હિંદુસ્તાન—આજે સૈકાને સૈકા થયાં પરદેશીઓના પગ તળે દબાએલો છે, સ્વતંત્ર થવા માટે સામે થવાની જેને આશા પણ નથી, તેમ ખ્યાલ પણ નથી, જેની પ્રજામાં લેશ માત્ર પણ સુદૃઢ વ્યવસ્થા નથી, જેને દેશભક્તિનો ખ્યાલ સરખો પણ નથી *એવો હિંદુસ્તાન તેમને સડી ગએલાં, ગંધાતા નિર્જીવ હાડકાંનો ઢગલો જણાય એમાં શી નવાઈ? એમ કહેવાય છે કે જેઓ જીવવાને યોગ્ય હશે તેઓજ માત્ર આ જગતમાં ટકી શકશે. જો એમજ છે તો સાધારણ લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે પ્રજા જીવવા માટે સૌથી નાલાયક છે તે આખી દુનિયામાં કોઇ પણ પ્રજાને માથે પડી નથી એવી વિપત્તિ અને જુલમો વેઠવાને અને તે સઘળું છતાં પોતાની હયાતી ચાલુ રાખવાને શક્તિવાન થઈ હશે ?

ભારતખંડની પ્રજાનું જાતીય બળ તેના ધર્મમાં રહેલું છે, અને જ્યાંસુધી હિંદુ પ્રજા તેમના પૂર્વજોએ વારસામાં આપેલી ધાર્મિક ભાવનાનું વિસ્મરણ નહિ કરે ત્યાં સુધી જગતમાં એક પણ શક્તિ એવી નથી કે તેમનો નાશ કરી શકે.

હમણાં આપણા દેશમાં એવો પવન વાયો છે કે જેઓ દેશના ભૂતકાળ તરફ વારંવાર દૃષ્ટિ કરે છે તેઓ નિંદાને પાત્ર થાય છે. એમ કહેવાય છે કે વારંવાર ભૂતકાળનું સ્મરણ કર્યાથીજ હિંદુસ્તાનની અધોગતિ થઈ છે. મને તો આ અભિપ્રાય સત્યથી પૂરેપૂરો વિરૂદ્ધ લાગે છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જ્યાં સુધી તેમના ભૂતકાળનું વિસ્મરણ થયું હતું ત્યાં સુધીજ તે ચેતનહીન અવસ્થામાં પડી રહી હતી. પણ ફરીથી જ્યારે તેમની દૃષ્ટિ ભૂતકાળ પર પડી કે તરતજ આખા

* છેલ્લાં દશવીશ વર્ષમાં અહિંની પ્રજામાં જે આંદોલન વધતાં જાય છે તેની અગાઉના સમય અને સ્થિતિમાં આ લેખ લખાયલો છે એ વાત અહિં સ્મરણમાં રાખવાની છે. —અંગ્રે સ. આ.

દેશમાં જ્યાં ત્યાં નવીન ચેતના સ્ફૂરવા લાગી. ભૂતકાળમાંથીજ ભવિષ્યનું બંધારણ થાય છે અને તે જોતાં ભૂતકાળજ ફરીથી ભવિષ્ય કાળરૂપે જન્મ લે છે.

એટલા માટે હિંદુપ્રજા તેના ભૂતકાળનું જેમ વધારે અવલોકન કરશે તેમ તેનું ભવિષ્ય વધારે ઉજ્વલ બનતું જશે અને પ્રજાની એકેએક વ્યક્તિને જે માણસ ભૂતકાળનું દર્શન કરાવશે તેણે દેશ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો એમ હું માનીશ. ભારતખંડની હાલ અધોગતિ થઈ છે તેનું કારણ તેના પ્રાચીન રીતરિવાજો હાનિકારક હતા એમ નથી; પણ ખરૂં કારણ એ છે એ રિવાજોનું જેવું થવું જોઈએ તેવું પાલન થઇ શક્યું નથી.

હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક બંધારણોનું સારી રીતે અવલોકન કરનાર દરેક જણ જાણે છે કે તેમાં વખતો વખત મહાન ફેરફાર થતા આવ્યા છે.

એ સામાજિક નિયમોની ઉત્પત્તિને સમયે તેના ઉત્પાદકોના મગજમાં એક મહાન યોજનાનું ચિત્ર રમી રહેલું હતું અને સમય જતાં તેનો ધીમે ધીમે વિકાસ થાય એવી તેમની ઇચ્છા હતી. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન મહર્ષિઓ તેમના જમાનાની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી એટલા બધા આગળ વધીને જોતા હતા કે તેમના ડહાપણનો પ્રજાવર્ગ સ્વીકાર કરે તે પહેલાં અનેક જમાના વીતવાની જરૂર હતી. તેમના વંશજો પોતાના પૂર્વજોએ ઘડેલી ભવ્ય અને વિશાળ યોજનાનું સ્વરૂપ પુરેપૂરૂં સમજી ન શક્યા તે પણ ભારતખંડની અધોગતિનું એક કારણ છે.

હિંદુ સમાજમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી બે જાતિઓ—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓ ઘણી બળવાન બનેલી છે; તેમનું સર્વોપરિપણું માટે લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું આવેલું યુદ્ધ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં સર્વનું ધ્યાન ખેંચે છે.

એક બાજુએ પ્રજાવર્ગ ઉપર અનિયત્રિત સત્તા ભોગવવાને અને પ્રજાને પોતાની કાયદેસર તાબેદાર માનવાને તત્પર થયલી ક્ષત્રિય જાતિની સામે બ્રાહ્મણ વર્ગ લડવા તત્પર થયો; ત્યારે બીજી બાજુએ પુરોહિત વર્ગના ધાર્મિક જુલમો સામે અને લોકોને કાયમને માટે પોતાની સત્તા વડે બાંધી લેવાને બ્રાહ્મણોએ રચેલાં અસંખ્ય પ્રકારના કર્મકાંડો અને વિધિઓને અંકુશમાં રાખવાને ક્ષત્રિયવર્ગ પોતાના તમામ બળથી મથન કરી રહ્યો હતો.

આપણી પ્રજાના ઇતિહાસના શરૂઆતના યુગમાં આ દ્વંદ્વ યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું, અને તેમની અસર શ્રુતિમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. વચમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાન અને ક્ષાત્રબળની આગેવાની લીધી ત્યારે થોડા વખત સુધી શાંતિનો યુગ પ્રવર્ત્યો. એ યુગનું મહાન ફળ તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વતંત્રતા અને ધર્મનાં પરમ રહસ્યરૂપ ભગવદ્‌ગીતા છે. છતાં કલહનું મૂળ કારણ અને તેનું પરિણામ પણ જારી રહ્યું, કેમકે અજ્ઞાન અને નીચલા વર્ગ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાનો બ્રાહ્મણોનો અને ક્ષત્રિયોનો લોભ નિર્મૂળ થયો ન હતો અને તેથી તેમના કલહે ફરીથી ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તે વખતના ઇતિહાસનું જે જૂજ સાહિત્ય હાલ ઉપલબ્ધ છે તેની અંદર એ સમયના મહાન યુદ્ધના અસ્પષ્ટ પડધા આપણને સંભળાય છે. આખરે ક્ષાત્રવર્ગના જ્ઞાન બળનો અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો વિજય થયો; કર્મકાંડને હંમેશને માટે સખ્ત ફટકો વાગ્યો અને તેનું સર્વોપરિપણું ગયું તે ગયુંજ.

આ જાગૃતિને ઇતિહાસમાં "બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય" એવું નામ આપેલું છે. ધર્મના પ્રદેશમાં તેણે લોકવર્ગને કર્મકાંડના બંધનોમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજનૈતિક પ્રદેશમાંથી ક્ષત્રિઓએ બ્રાહ્મણોની સત્તાને તોડી નાખી.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સૌથી મોટા બે મહાનપુરૂષો—બુદ્ધ અને કૃષ્ણ

બેઉ ક્ષત્રિઓ હતા એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે; અને વિશેષ ખુબીની વાત એ છે કે, ઇશ્વરના અવતારરૂપ આ બેઉ પુરૂષોએ જાતિ કે લિંગનો વિચાર કર્યા વગર દરેકને માટે જ્ઞાનના દરવાજા ખુલ્લા મૂક્યા.

બૌદ્ધ ધર્મમાં અજાયબ જેવું નૈતિક બળ હતું; છતાં પણ આગળ જતાં તેનામાં ખંડન કરવાનું વલણ વધારા પડતું થઈ પડયું હતું અને તે કાર્યમાં તેનું ઘણું બળ ખર્ચાઇ જવાથી અંતે તેની પોતાની જન્મભૂમિમાં તો તેનો એક સામટો નાશ થઇ ગયો. એ પછી તે ધર્મના જે રડયા ખડયા અવશેષ રહ્યા હતા તે એવા કર્મકાંડો અને કુસંસ્કારોથી ભરપુર હતા કે, જે ખામીઓનું બૌદ્ધ ધર્મે ખંડન કર્યું હતું, તેના કરતાં પણ એ અવશેષો સેંકડો ગણી ખામીવાળા હતા. વેદના કાળના પ્રચલિત થયેલા પશુ યજ્ઞનું ખંડન કરવામાં બૌદ્ધધર્મને કેટલેક દરજ્જે વિજય મળ્યો હતો, પણ લાંબા વખત પછી તેનો ખરો જુસ્સો ઉડી જતાં એજ ધર્મે આખા દેશને મંદિરો, મૂર્તિઓ અને સાધુઓનાં અસ્થિ રાખવા માટે બંધાયલા સ્તૂપોથી ભરી દીધો. વળી એ ધર્મમાં વર્ણભેદ મુદ્દલ નહિ હોવાથી આર્ય પ્રજા, મોંગોલ પ્રજા અને અનાર્ય પ્રજાનો એવો શંભુ મેળો થઇ ગયો કે, તેનાથી અજાણતાં દેશમાં ભયંકર અને બીભત્સ વામાચારની ક્રિયાઓ દાખલ થઇ ગઇ; અને ખાસ કરીને આજ કારણને લીધે બુદ્ધ ભગવાન જેવા મહાન ઉપદેશકે પ્રેરેલા ધર્મના બાકી રહેલા એ નિર્જીવ મુરદાને ઉડાવી દેવાની શંકરાચાર્યને અને તેના સંન્યાસીઓને જરૂર પડી.

આ પ્રમાણે બુદ્ધ ભગવાને વહેવરાવેલો જીવન પ્રવાહ કાળે કરીને સડી ગએલા ગંધાતા ખાબોચીયા જેવો બની ગયો અને શંકરાચાર્યનો જન્મ થતાં સુધી કેટલાક સૈકા લગી હિંદુસ્તાનને તેમાંથી મુક્ત કરનારની રાહ જોવી પડી હતી. અને પરિણામે શંકરાચાર્યે અને તેમના પછી થોડા થોડા વખતને આંતરે જન્મેલા રામાનુજ

અને ભટ્ટાચાર્યે એ સડાને દેશમાંથી પૂરેપૂરો કહાડી નાંખ્યો; એટલે કે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક નવું પ્રકરણ શરૂ થયું. પ્રાચીન સમયના ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો હવે કાર્યક્ષેત્રમાંથી વિદાય પામ્યા હતા. હિમાલય અને વિંધ્યાની વચ્ચેનો પ્રદેશ, આર્ય પ્રજાનું નિવાસસ્થાન, બુદ્ધ અને કૃષ્ણની જન્મભૂમિ, રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓની જનેતા હવે શાંત નિશ્ચેષ્ટ બની ગઇ અને દેશને છેક બીજે છેડેથી જુદીજ ભાષા બોલતી અને રૂપે રંગે પણ જુદી છતાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના વંશજ હોવાનો દાવો કરતી દક્ષિણની પ્રજાએ સડી ગએલા બૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન કરનાર ધર્મવીરો ઉત્પન્ન કર્યા.

ત્યારે આર્યાવર્તના* બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનું શું થયું? તેઓમાંના ઘણા ખરા તો અદૃશ્ય થઇ ગયા હતા અને ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણોના વંશજો હોવાનો દાવો કરનાર રડી ખડી વર્ણસંકર જાતિ રહી હતી. તે એ લોકોના “ एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः એટલે આ દેશમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણોની પાસે જગતના બધા લોકોએ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઇએ” એવા ગર્વિષ્ટ અને આપવડાઇ ભરેલા દાવા છતાં પણ તેમને અત્યંત દીનતાપૂર્વક દક્ષિણથી આવેલા આચાર્યોના શિષ્યો બનવું પડ્યું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેશમાં વેદની પુનઃ સંસ્થાપના થઈ; દેશના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ મનાય એવી વેદાંતની ભરતી ચારે દિશાએ ફરી વળી; અને ગૃહસ્થો પણ આરણ્યકોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

બૌદ્ધ જાગૃતિમાં ક્ષત્રિઓ ખરેખરા આગેવાન બન્યા હતા અને તેઓમાંના લાખો માણસોએ બૌદ્ધ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો. સુધારણા કરવાના તથા પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં વાળવાના અત્યંત ઉત્સાહને લીધે લોકોમાં બોલાતી ભાષાઓનીજ સંસ્કૃત ભાષાના

* વિંધ્યાની ઉત્તરનો પ્રદેશ.

ભેગે પુષ્કળ ખીલવણી થઇ અને તેથી કરીને ક્ષત્રિય વર્ગનો મોટો ભાગ વૈદિક સાહિત્યથી અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનથી વિમૂખ થઈ ગયો. આમ થવાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી જે સુધારણાની ભરતી વહેવા લાગી. આ ભરતીનો લાભ એકલા બ્રાહ્મણોને અને પુરોહિત વર્ગને અમુક અંશે મળ્યો, પણ સંસ્કૃત નહિ જાણનાર દેશની વસ્તીના મોટા ભાગને તેની અસર પહોંચી નહિ. પરિણામ એ થયું કે હિંદુસ્તાનના કરોડો માણસો પહેલાના કરતાં પણ વધારે સખ્ત બંધનોથી જકડાઇ ગયા.

પરાપૂર્વથી ક્ષત્રિયવર્ગ હિંદુ પ્રજાનો મેરુદંડ બનતો આવ્યો છે, અને તેઓ હંમેશાં વિજ્ઞાન અને સ્વાતંત્ર્યના સમર્થ આધાર રૂપ નીવડયા છે. દેશમાંથી કુસંસ્કારને કહાડી નાખવાને તેમણે વારંવાર સખ્ત પોકાર ઉઠાવ્યા છે; અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના તમામ યુગમાં પુરોહિતવર્ગની એકહથ્થી સત્તાની સામે લોકવર્ગનું રક્ષણ કરવાને અભેદ્ય કિલ્લારૂપ બનતા આવ્યા છે.

પણ જ્યારે એજ ક્ષત્રિયવર્ગનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો અને તેમનો કેટલોક ભાગ મધ્ય એશિયાની અનાર્ય જાતિ સાથે લગ્ન સંબંધ જોડીને વર્ણસંકર બની ગયો અને તે ઉપરાંત તેમણે હિંદુસ્તાનમાં પુરોહિતવર્ગની સત્તાને દૃઢ કરવાને શસ્ત્રોનું બળ પણ વાપરવા માંડયું ત્યારે હિંદુ પ્રજાના દુઃખનો ઘડો ભરાઇ ગયો. તે દિવસથી ભરતખંડની અવનતિ ઝપાટાબંધ થવા લાગી.

હવે જ્યાંસુધી એ ક્ષત્રિયવર્ગ ફરીથી જાગૃત બનીને પોતાની તેમજ બીજાઓની બેડીઓ તોડી નહિ નાખે ત્યાંસુધી ભરતખંડની પ્રજા ઉન્નતિને માર્ગે ચઢી શકનાર નથી. હિંદુસ્તાનનું સત્યાનાશ કાઢનાર પુરોહિતવર્ગ પણ અધોગતિએજ પહોંચ્યો છે. પોતાના જાતિભાઇઓની અવનતિ કરવા જનાર પોતે પણ અવન-

તિના ખાડામાં પડયા વિના રહેતોજ નથી.

રાજાજી સારી પેઠે યાદ રાખજો કે તમારા પૂર્વજોએ મોટામાં મોટું સત્ય એ શોધી કહાડયું છે કે આખું જગત્ એક અંગરૂપ છે. એથી કરીને બીજાને નુકશાન કરનાર પોતે પણ નુકશાનમાં ઉતર્યા વગર રહેતોજ નથી. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓએ કરેલા અન્યાય અને અત્યાચારનો બદલો તેમને ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે મળ્યો છે અને એક હજાર વર્ષ થયાં ચાલી આવતી ગુલામગિરી અને અધોગતિ એ સંચિત થએલાં પાપનો, કર્મના અચળ કાયદાને લીધે થએલો દંડ છે.

તમારા એક પૂર્વજ જે ઈશ્વરના અવતાર રૂપ મનાય છે તેમણે કહ્યું છે કેઃ—" જેનું ચિત્ત આખા જગતની એકતાનું ધ્યાન કરવામાં તલ્લીન રહે છે, તે જીવતો છતાં પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે." આપણે સઘળા આ સિદ્ધાંતને માનીએ છીએ. શું એ શબ્દો મિથ્યા અને અર્થ વગરના છે? આપણે તેમને મિથ્યા માનતા પણ નથી અને મિથ્યા છે પણ નહિ, તેથી કરીને જાતિ એને ચિહ્નની સાથે ગુણનો પણ વિચાર કર્યા વગરજ આખી સૃષ્ટિની અખંડ, નિર્વિશેષ એકતાની સામે જે કંઇ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે ભયંકર ભૂલ છે; અને એ એકતાની ભાવનાનો જ્યાં સુધી ફરીથી સ્વીકાર નહિ થાય ત્યાં સુધી ઉદ્ધાર થનાર નથી.

હે મહાનુભાવ નરેશ, તમે વેદાંતના શિક્ષણનું અનુસરણ કરજો. તેને તમારા જીવનમાં ઉતારજો. અમુક ભાષ્યકારોએ કરેલા એક પક્ષી અર્થ પ્રમાણે નહિ પણ તમારા અંતઃકરણમાં રહેલો અંતર્યામી તમને જે અર્થ પ્રેરે તેનોજ સ્વીકાર કરજો. તે ઉપરાંત સર્વ પદાર્થોમાં, પ્રાણી માત્રમાં એકતા અનુભવવાના અને ભૂત માત્રમાં એક ઈશ્વરનું દર્શન કરવાના મહા નિયમનું અનુસરણ કરજો.

મુક્તિનો આજ માર્ગ છે. ભેદ માત્ર બંધનકારક છે. દેશની

તમામ વ્યક્તિની એકતા અને સમાનતા સ્વીકાર્યા વગર કોઈ પણ માણસને અથવા કોઈ પણ પ્રજાને સામાજિક કે રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય મળતું નથી; તેમજ માનસિક અને આધ્યાત્મિક સમાનતા સ્વીકાર્યા વગર આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં સ્વાતંત્ર્ય લઇ શકાતું નથી.

મનુષ્ય પ્રજાની અધોગતિનાં ત્રણ મૂખ્ય કારણો ગણાવીએ તો અજ્ઞાન, અસમાનતા અને લોભ છે; અને એ ત્રણે એક બીજાની સાથે એવાં સંકળાયલાં છે કે એક બીજાની પાછળ ચાલ્યાંજ આવે છે.

ઘણા માણસો કદાચ એવી દલીલ લાવશે કે આ નિયમ તો સંન્યાસી માટે છે પણ અમે તો ગૃહસ્થો છીએ. અલબત, ગૃહસ્થાશ્રમીઓને બીજા ઘણા પ્રકારનાં કર્તવ્યો કરવાનાં હોવાથી તેઓ પૂર્ણ અંશે એકતા અનુભવી ન શકે, તો પણ તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ આગળ એવો આદર્શ તો રાખવોજ જોઇએ; કારણકે સમાજ માત્રનો, આખા મનુષ્ય જાતિનો, પ્રાણી માત્રનો અને ખુદ આખા જગતનો આ સામાન્ય આદર્શ છે. કમનશીબની વાત એ છે કે જાણે ભેદભાવના દ્વારાજ એકતાની સિદ્ધિ થતી હોય અથવા અન્યાયના આચરણથીજ ન્યાયનું પાલન થતું હોય એવો ભ્રાન્તિ ભરેલો વિચાર લોકોના મન ઉપર ઠસી ગયો છે.

આજ મનુષ્ય સ્વભાવનું અને માનવ જાતિનું અકલ્યાણ થવાનું કારણ છે. ભેદભાવના એજ તેમના તમામ દુઃખોની જનેતા છે. ભૌતિક અને આધિભૌતિક બંધનો એમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
नहिनस्त्यात्मनाऽत्मानं ततो याति परांगतिम् ॥

"સર્વમાં સમાન રીતે ઇશ્વરને રહેલો જોનાર આત્મા વડે આત્માને હણતો નથી તે પરમગતિને પામે છે." મુક્તિનો સામાન્ય માર્ગ ઉપરના નાના શ્લોક દ્વારા બતાવવામાં આવ્યો છે.

હે ક્ષત્રીઓ, તમે ભારતખંડની પ્રાચીન કીર્તિના સ્તંભરૂપ છો. તમારી અવનતિ થતાંજ સમસ્ત પ્રજાની અવનતિ થએલી છે. ક્ષત્રિઓ અને બ્રાહ્મણોના વંશજો એક બીજા સાથે સહાનુભૂતિથી કામ કરવા લાગશે અને સત્તા અને દ્રવ્યનો દુરૂપયોગ કરવાની વૃત્તિને વશ ન થતાં નિર્બળને સહાય કરવાના, અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપવાના અને આપણા પૂર્વજોની માતૃભૂમિને તેની આગલી કીર્તિ પાછી અપાવવાના મહા યજ્ઞમાં એક બીજા સાથે જોડાશે તોજ દેશનો ફરીથી ઉદય થઇ શકશે.

આ કાર્યને માટે હાલનોજ સમય અત્યંત અનુકૂળ છે. દેશના ઉદયનું ચક્ર ફરીથી ગતિમાં આવવા લાગ્યું છે; હિંદુસ્તાનમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાના તરંગો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે; અને હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તેઓ થોડાજ વખતમાં છેક દૂરના દેશમાં પહોંચશે એવું કુદરતનું નિર્માણ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી એક મહાધ્વનિ પ્રગટ થયો છે તેના પડઘા દિવસે દિવસે વધારે બળવાન બનીને જગતમાં પથરાતા જાય છે. તે અવાજમાં તેની પૂર્વે થઈ ગએલા તમામ મહાત્માઓના અવાજનો સરવાળો થએલો હોવાથી તે સર્વથી વિશેષ પ્રતાપવાન છે. જે મહાધ્વનિ સરસ્વતી નદીને કિનારે વસતા મહર્ષિઓને એકવાર સંભળાયો હતો, જેના પડઘા પર્વતરાજ હિમાલયના શિખરે શિખરેથી પ્રતિધ્વનિત થયા હતા અને જે અવાજે નીચેના મેદાનોમાં કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને ચૈતન્યદ્વારા પ્રકટ થઇને આખા દેશમાં આધ્યાત્મિક પૂરની રેલછેલ મચાવી હતી તે અવાજ ફરીથી સંભળાયો છે. જૂના દરવાજા ફરીથી ઉઘડયા છે. જ્ઞાનના તેજોમય પ્રદેશમાં જેને દાખલ થવું હોય તે થાઓ. સર્વને માટે માર્ગ મોકળો થયો છે.

મારા પરમપ્રિય નરેશ, તમે સનાતન ધર્મના આધારરૂપ જીવંત સ્તંભોના અને તેનું રક્ષણ કરનાર તથા તેને આશ્રય આપનાર વંશ-

તિઓના વંશજ છો. તમે રામ અને કૃષ્ણના પવિત્ર કુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો છે. તમે એ દરવાજાની બહાર રહેશો? તેમ બની શકશે જ નહિ. ધર્મને ફરીથી જાગૃત કરવાના મહાકાર્યમાં તમેજ સ-ર્વેથી આગળ આવશો એમ હું આશા રાખું છું. હે રાજા અજીત-સિંહ! જ્યારે હું તમારો વિચાર કરૂં છું, જ્યારે હું તમારા કુળમાં વાસો કરી રહેલું સાયન્સનું જ્ઞાન અને તેની સાથે ઉંચા પ્રકારના, એક સાધુ પુરુષને પણ ગર્વ ઉપજાવે એવા ચારિત્ર્ય બળની અને તે ઉપરાંત મનુષ્ય જાતિ પ્રત્યે નિઃસીમ પ્રેમની મેળવણી એ સર્વનો હું જ્યારે વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને લાગે છે કે સનાતન ધર્મની પુનઃ સંસ્થાપનાનું સ્વરૂપ ઘણું ભવ્ય થશે અને તમારા જેવા નિ-પુણ નેતા આ પવિત્ર કાર્યમાં યોગદાન કરવા તત્પર થયા છે તો તેની પૂર્ણાહુતિ સફળ થયા વગર રહેશે નહિ.

તમારા ઉપર અને તમારા સર્વ કુટુંબીઓ ઉપર નિરંતર શ્રી રામકૃષ્ણના આશીર્વાદની વૃષ્ટિ થાઓ અને તમે અનેક લોકોનું કલ્યાણ કરવા તથા સત્યનો પ્રચાર કરવા દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવો એવી હમેશ પ્રાર્થના કરે છે.

તમારો વિવેકાનંદ.

ડૉક્ટર મેક્ષમૂલર.

[૧૮૯૬ ના જુનની ૬ ઠ્ઠી તારીખે લંડનથી બ્રહ્મવાદિન માટે મોકલાવેલો લેખ.]

જો કે कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन એટલે

" કર્મમાંજ અધિકાર તાહરે,
ના, નથી જ ફલમાંહિ તે કદી: "

એવોજ આપણા બ્રહ્મવાદિન્ માસિકનો આદર્શ છે છતાં કોઈ પણ સાચા દીલથી કામ કરનાર આત્મા જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર અને થોડો ઘણો પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા વગર કોઇ પણ જાતની પ્રવૃત્તિ સમાપ્ત કરી શકતોજ નથી.

આપણે આપણા કાર્યની શરૂઆત ઘણી ઉત્તમ રીતે કરી છે અને આપણા શુભેચ્છકોએ બતાવેલી દઢતા અને અંતઃકરણની સાચી લાગણી માટે તેમની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. હેતુની શુદ્ધતા અને પોતાની માન્યતાને વ્યવહારમાં મૂકવાનું આત્મબળ એ બે ગુણવડે વિજય મળે છે અને થોડા માણસોના સમુદાયમાં પણ જો આ બે ગુણ હોય તો તેઓ પોતાનાથી અનેકગણા માણસો ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે.

આધ્યાત્મિક ઓજસ્‌ની પ્રાપ્તિને માટે ઇચ્છા બતાવનારા બગભગતોથી સો ગાઉ દૂર રહેજો. તે એવી અપ્રાપ્ય વસ્તુ છે એટલા માટે નહિ પણ આજના વખતમાં એવી ઇચ્છા રાખનારાઓમાંના નેવું ટકા માણસોનો અંદરનો હેતુ શરીરસુખ, દોલત અથવા કીર્તિ મેળવવાનોજ હોય છે અને બાકીના દશ ટકા રહ્યા તેમને જ્ઞાની કે યોગીના કરતાં વૈદ્યની વિશેષ જરૂર હોય છે.

સૌથી પહેલું અહત્વનું કામ એ કરવાનું છે કે સમાજમાં આપણા કાર્યની અને હેતુની ઉત્તમતાને લીધે આપણી પ્રતિષ્ઠા દૃઢ થયેલી હોવી જોઇએ. આ નિયમ વ્યક્તિને તેમજ મંડળોને બેઉને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જગત્ દરેક નવીન પ્રવૃત્તિ તરફ—પછી ગમે તો તે પ્રવૃત્તિ આધ્યાત્મિક પ્રદેશની હોય તો પણ—શકની નજરથી જુએ તો તેથી મનની શાંતિનો ભંગ થવા દેતા નહિ. બિચારૂં જગત્ કેટલી બધી વાર ઠગાયું છે. **સંસાર કોઇ પણ વધતી જતી પ્રવૃત્તિ તરફ શકની નજરથી જુએ તો પરિણામે તે પ્રવૃત્તિને તેથી લાભજ છે;** અને એકલો શક ન બતાવતાં જો જગત્ તેની સામે જરા જરા વૈરભાવ બતાવવા લાગે તો વળી તેથી વધારે લાભ છે. જો આપણી આ પ્રવૃત્તિ વડે જગતમાં કોઇ પણ પ્રકારના સત્યનો પ્રચાર થવાનો હશે અથવા તો તેના વડે સમાજની કોઇ પણ જરૂરીયાત પૂર્ણ થવાની હશે તો થોડાજ વખતમાં જગત્ આપણને અન્યાય આપવાને બદલે ધન્યવાદ આપવા લાગશે અને આપણા તરફ તિરસ્કારથી ન જોતાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જોતાં શીખશે. આજના જમાનામાં લોકોનું સામાન્ય વલણ એવું છે કે અમુક ધર્મ ભાવનાને સ્વીકારતી વખતે તેઓની નજર એવી ધર્મભાવનાથી પ્રાપ્ત થતા સામાજિક અથવા રાજનૈતિક લાભ ઉપરજ હોય છે એવા માણસોથી સાવધાન રહેજો. ધર્મ તે ધર્મની ખાતરજ હોવો જોઇએ. જે ધર્મ માત્ર ઐહિક લાભના સાધન તરીકેજ કામ લાગે એવો હોય તે ધર્મજ ન કહેવાય. ભલે તેને બીજું ગમે તે નામ આપવું હોય તો આપો. માણસે ઇંદ્રિયોનું સંપૂર્ણ સુખ વગર સંકોચે ભોગવવું એજ મનુષ્ય જીવનનો અંતિમ હેતુ છે એવો મત બાંધવો તે ઇશ્વરને અને મનુષ્ય જાતિને પૂરેપૂરૂં અપમાન પહોંચાડવા જેવું છે.

જેનામાં સત્ય છે, પવિત્રતા છે અને નિઃસ્વાર્થતા છે

તેને કચરી નાખવાને સમર્થ હોય એવું એક પણ બળ આલોકમાં કે પરલોકમાં છેજ નહિ. આ ત્રણ ગુણથી બળવાન થયલો એકજ આત્મા તેની સામે ઉભા થયેલા આખા જગતની સાથે ટક્કર લઇ શકે છે.

તે ઉપરાંત સમાધાન કરવાની ટેવથી એટલે લોકવર્ગને રાજી કરવાના હેતુથી સત્યને વિકૃત કરવાની નબળાઇથી પણ દૂરજ રહેજો. એ ઉપરથી એમ નહિ સમજતા કે તમારે જેની તેની સાથે વિરૂદ્ધ ભાવજ બતાવવો; પણ હું તમને એટલુંજ કહું છું કે તમારે અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકુળ પ્રસંગોમાં તમારા સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું **અને તમારા અનુયાયીઓની સંખ્યામાં વધારો કરવાની લાલચને વશ થઈને લોકોના તરંગો સાથે તમારા સિદ્ધાંતોને બંધબેસતા કરવાનું કાયરપણું કરવું નહિ.** યાદ રાખજો કે તમારો આત્મા આખા જગતને અવલંબન આપવાને સમર્થ છે. હવે તમારે કોની સહાયતાની જરૂર હોઈ શકે? પ્રેમ, આત્મબળ અને ધૈર્ય રાખી રાહ જુઓ. **તમારા કાર્યમાં સહાય કરનારા લોકો કદાચ હમણાં નહિ હોય તો પણ વખત આવે તમને તેવા માણસો મળી આવ્યા વગર રહેનારજ નથી.** આપણે ઉતાવળા શા માટે થવું જોઇએ? **મહાન કાર્યોને ગતિમાં મુકનારૂં બળ શરૂઆતમાં લગભગ અદૃશ્યજ હોય છે.**

કોણ ધારતું હતું કે બંગાળાના અપ્રસિદ્ધ ગામડાના દરિદ્ર બ્રાહ્મણને પેટે જન્મ લેનાર છોકરાનું જીવન અને તેનાં ઉપદેશ–વચન થોડાજ વરસમાં આપણા પૂર્વજોએ સાંભળ્યા પણ નહતા એવા દૂરના દેશોમાં ફેલાઇ જશે? હું આ કથન ભગવાન રામકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને કહુંછું. ઓગણીસમી સદી નામના માસિકમાં પ્રોફેસર મૅક્ષમૂલરે શ્રી રામકૃષ્ણ વિષે એક લેખ લખ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ જો તેમને જોઈતાં સાધન

આપવામાં આવે તો તેમના જીવનચરિત્ર× અને ઉપદેશ વિષે એક પુસ્તક લખવાને પણ તે તૈયાર છે એ શું તમે જાણો છો ? પ્રો. મેક્ષમૂલર એ એક અજાયબ જેવી વ્યક્તિ છે. મેં તેની થોડા દિવસ પરજ મૂલાકાત લીધી હતી. હું તેની મૂલાકાતે નહિ પણ તેની યાત્રાએ (અર્થાત્ તેના દર્શને) ગયો હતો; કારણકે જે કોઈ શ્રીરામકૃષ્ણને ચાહે છે તે પુરુષ હોય યા સ્ત્રી હોય, ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય અને ગમે તે જાતનો હોય તો પણ હું તેના દર્શનને તીર્થયાત્રા જેટલું પવિત્ર માનું છું.

મદ્‌ભક્તાનાં ચયે ભક્તા તેમે ભક્તતમાઃ મતાઃ એટલે જેઓ મારા ભક્તોના ભક્ત છે તેઓને હું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભક્ત માનું છું.

બ્રહ્મોસમાજના આગેવાન સ્વર્ગસ્થ કેશવચંદ્રસેનના જીવનમાં એકાએક અત્યંત મહત્વનો ફેરફાર જેને લીધે થયો તે ગુપ્ત બળ કોનું હતું તે વિષે મને પ્રથમ પ્રો. મૅક્ષમૂલરે સવાલ કર્યો; અને ત્યાર પછી કહ્યું કે, જ્યારથી કેશવના જીવનમાં પરિવર્તન થયું ત્યારથી હું શ્રી રામકૃષ્ણના જીવન અને ઉપદેશનો શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી અભ્યાસ કરતો આવ્યો છું. મેં કહ્યું; "પ્રોફેસર સાહેબ, હમણાં તો રામકૃષ્ણના હજારો ભક્તો થઈ ગયા છે." તેમણે કહ્યું; "એવા પુરુષની ભક્તિ નહિ થાય તો થશે પણ કોની ?" પ્રો. મેક્ષમૂલર પ્રેમ અને મમતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ છે. તેમણે મને અને મી. સ્ટર્ડીને જમાડયા. પછી ઑક્સફર્ડની કેટલીક કૉલેજો અને ત્યાંની પ્રસિદ્ધ બોડલીઅન લાયબ્રેરી બતાવી. મને ઠેઠ સ્ટેશન સુધી વળાવવા આવ્યા અને તેમણે કહ્યું કે હું તમારા તરફ જે પ્રેમ બતાવું છું તેનું કારણ એ છે કે શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યો કાંઇ દરરોજ મળી આવતા નથી.

આ મુલાકાતથી મને ખરેખર નવુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પ્રોફેસરનું

× એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકયું છે અને લૉંગમેન્સની કંપનીએ બહાર પાડયું છે.

નાનું સુંદર ઘર, તેના આંગણામાંનો રમણીય બગીચો અને તેની અંદર નિવાસ કરતો શાન્ત ગંભીર અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાવાળો વયોવૃદ્ધ મહર્ષિ મેક્ષમૂલર ! સીત્તેર વર્ષની ઉંમર થઈ હતી; છતાં પણ તેનું ભવ્ય કપાળ નાના બાળકના કપાળના જેવું કરચલી વગરનું હતું અને તેના ચ્હેરા પરની એકે એક રેખા તેના આત્માના ઉંડાણમાં રહેલા આધ્યાત્મિક ખજાનાની સાક્ષી પૂરતી હતી. પોતાના પતિનો લાંબા સમય સુધી ચાલુ રાખેલો અને આતુરતા ઉત્પન્ન કરે એવી દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન, જેની સામે પ્રથમ વિરોધ અને તિરસ્કાર બતાવવામાં આવ્યાં હતાં; પણ અંતે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન મહર્ષિઓના તત્ત્વચિંતન માટે લોકોમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં જે પ્રયત્ન વિજયી થયો હતો તેમાં જીવનભર સહાય આપનારી તેની બુદ્ધિમતી ઉદાર ચરિત સ્ત્રી, તેના ઘરના બગીચાનાં વૃક્ષો અને પુષ્પો, તેમાં પથરાઇ રહેલી શાંતિ અને પવિત્રતા એ સર્વની મારા મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે મારી કલ્પના હજારો વર્ષના જમાના ઓળંગીને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના જે યશસ્વી યુગમાં બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ વસતા હતા, વસિષ્ઠો અને અરૂંધતીઓ જેવાં વાનપ્રસ્થાશ્રમી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાન દંપતીઓ વસતાં હતાં તે સમયનું દર્શન કરવા લાગી.

મેં મૅક્ષમૂલરમાં પંડિત કે ભાષાતત્વવિદ્દનું દર્શન ન કર્યું, પણ જે પોતાના જીવનની પ્રત્યેક પળે બ્રહ્મની સાથે પૂર્ણ ઐક્ય અનુભવતો હોય અને જેનું હૃદય આખા વિશ્વને આલિંગવા વિકસી રહેતું હોય એવા આત્માનું મને દર્શન થયું. જ્યારે બીજા પંડિતો નિરસ ઝરણુ વગરના સૂકા રણમાં અથડાયા કરે છે ત્યારે એણે ખરેખરા જીવનપ્રદ તત્ત્વનો પાતાળી કુવોજ ફોડ્યો છે.

आत्मानं वै विजानीथ अन्यान् वाचं विमुञ्चथ ।

" એકલા આત્માનેજ ઓળખો, બીજો તમામ બકવાદ જવા દો"

એવો ઉપનિષદ્નો મહાધ્વનિ તેના હૃદયના ધબકારા સાથે એકતાનતા કરી રહ્યો છે.

પોતે જગપ્રસિદ્ધ પંડિત અને તત્ત્વવેત્તા મનાતો છતાં પણ તેના પાંડિત્ય અને ફિલસૂફી વડે દિન પ્રતિદિન વિશેષ સ્પષ્ટપણે અનુભવવામાં સહાયતા મળી છે. તેની અપરાવિદ્યા એ પરાવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન થઇ પડી છે, પાંડિત્યનું આવુંજ પરિણામ આવવું જોઇએ. **विद्याददातिविनयं ।** વિદ્યાવડે વિનય આવે છે. **જે પાંડિત્ય વડે ઉંચામાં ઉંચા સત્યનું દર્શન ન થાય તે કશા ખપનું નથી.**

વળી હિંદુસ્તાનપર તેનો કેટલો બધો પ્રેમ ! હું મારી જન્મભૂમિ માટે તેના સોમા ભાગ જેટલો પ્રેમ રાખી શકતો હોઉં તો પણ કેવું સારૂં ! અદ્ભુત સામર્થ્યવાન અને તેની સાથે નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરી શકે એવી માનસિક શક્તિવાળા આ પંડિતે પચાશ કરતાં વધારે વર્ષ થયાં ભરતખંડના તત્ત્વચિંતનના પ્રદેશમાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કર્યું છે, અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અનંત અરણ્યનાં વિવિધ રંગી દશ્યો ખરા અંતઃકરણનાં પ્રેમપૂર્વક અને ઉંડી જિજ્ઞાસાથી તપાસ્યાં છે. એમ કરતાં કરતાં તેની અસર તેના આત્માના ઉંડાણ સુધી પહોંચી ગઈ છે અને તેનું આખું જીવન તદ્રૂપ બની ગયું છે.

પંડિત મૅક્ષ્મૂલર વેદાંતીઓનો વેદાંતી છે. તેણે વેદાંતના અનેક પ્રકારના સંવાદી અને વિસંવાદી સ્વરોમાંથી તેના સંગીતના આત્મારૂપ મૂળ સ્વરનો ધ્વનિ ઝીલ્યો છે. વેદાંતનું સત્ય સ્વરૂપ જે જગતના તમામ ધર્મ અને સંપ્રદાયોને પ્રકાશ અર્પે છે અને તમામ ધર્મની ફિલસુફી કેવળ તે પરમ સત્યનાં વ્યાવહારિક સ્વરૂપ માત્ર છે; તેને તેણે પોતાના જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી નાખ્યું છે; અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ શું કર્યું હતું ? તે કોણ હતા ? તે પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની, ભરતખંડના પ્રાચીન ઇતિહાસની મૂર્તિરૂપ હતા, અને હવે પછીની

ભારતીય પ્રજા આખા જગત સમક્ષ જ્ઞાનની રોશની ધરનાર થવા પામશે તેનું દર્શન કરાવતા હતા. કહેવત છે કે, રત્નની પરીક્ષા ઝવેરીજ કરી શકે છે. ભરતખંડના તત્ત્વદર્શના આકાશમાં ઉગતા દરેક નવીન નક્ષત્રનાં સ્વરૂપ અને મહત્વને ખુદ ભરતખંડની પ્રજા સમજી શકે તે પહેલાં આ પાશ્ચાત્ય મહર્ષિ તેનું અવલોકન કરે અને તેના તેજની સ્તુતિ કરે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ છેજ નહિ.

મેં તેમને પૂછ્યું કે, "તમે હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે આવનાર છો? જેણે અમારા પૂર્વજોનાં તત્ત્વચિંતનોને તેમના સત્ય સ્વરૂપમાં જાહેર કરવાનું મહત્ કાર્ય કર્યું છે તેને દરેક હિંદવાસી પ્રેમથી આવકાર આપશે." આ સાંભળતાં તે મહર્ષિના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાઈ ગયું. તેની આંખમાં એક અશ્રુ બિન્દુ ચળકયું. તેણે ધીરેથી માથું હલાવ્યું અને મુખમાંથી નીચેનું વાક્ય ધીરેથી નીકળી ગયું:— "જો હું ત્યાં આવું તો પછી પાછો નહિ ફરૂં. તમારે મારા દેહને અગ્નિદાહ કરવો પડશે." બીજા પ્રશ્નો પૂછવા એ તે મહાત્માના હૃદયમાં રહેલી પવિત્ર પણ ગૂઢ બાબતો વિના અધિકારે પૂછવા જેવું હતું.

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोध पूर्वम् ।
भावस्थिराणि जननांतर सौहृदानि ॥

"તેના હૃદય સાથે જડાઇ ગએલા પૂર્વ જન્મોના સ્નેહનું તેને સ્મરણ થતું હશે." તેનું જીવન જગતને કલ્યાણકારક નીવડયું છે અને તે આ ભૂમિકાનો ત્યાગ કરે તે પહેલાં અનેક વર્ષો પર્યંત જીવે એવા આશીર્વાદ સાથે આ લેખ પૂર્ણ કરૂં છું.

જર્મન વેદાંતી પોલડ્યુસન.

[૧૮૯૬ ના બ્રહ્મવાદિનમાં પ્રકટ થએલો લેખ.]

એક સાધારણ સ્થિતિના પાદરીના આઠ બાળકોમાંનો એક જે તે વખતે તરુણ વિદ્યાર્થી હતો, તેણે પ્રોફેસર લાસેનનું તદ્દન નવાજ પ્રકારની ભાષા અને તેના સાહિત્ય વિષે ભાષણ સાંભળ્યાને દશ કરતાં વધારે વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ વખતે યૂરોપના સારા સારા વિદ્વાનોને પણ સંસ્કૃત ભાષા ઘણીજ અપરિચિત હતી. એ વ્યાખ્યાનોને માટે સ્વાભાવિક રીતે ફી લેવામાં આવતી ન હતી; કારણ કે હજી પણ યૂરોપના કોઇ પણ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિશ્વવિદ્યાલય તરફથીજ જો આશરો ન મળ્યો હોય તો સંસ્કૃત શીખવીને કોઇ પણ પંડિત પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે એમ નથી. -

જર્મનીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો સૌથી પ્રથમ સ્વાદ ચાખનાર સાહસિક જર્મન પંડિતોમાંનો લાસેન લગભગ છેલ્લો હતો. ખરેખર એ પંડિતો ઘણા સાહસિકજ હતા, નહિ તો તે જમાનામાં જર્મનીના વિદ્વાનોને જ્ઞાન મેળવવાની શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થી કામના સિવાય હિંદુસ્તાનના સાહિત્યને ખેડવામાં બીજો કશો લાભ ન હતો. વયોવૃદ્ધ પંડિત લાસેન શાકુન્તલ નાટકના એક અંક ઉપર વ્યાખ્યાન કરતો હતો; અને જે તરુણ વિદ્યાર્થીનું નામ આ લેખને મથાળે મૂક્યું છે, તે સર્વ કરતાં વધારે આતુરતાથી અને એકાગ્રતાથી એ વ્યાખ્યાન સાંભળતો હતો. વ્યાખ્યાનનો વિષય અલબત ઘણોજ રસિક અને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે એવો હતો, પણ તે કરતાં વધારે આશ્ચર્યકારક તો તે તદ્દન નવીન જણાતી ભાષા હતી, અને સંસ્કૃત વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કરવાનો જન્મથી અભ્યાસ જેમને નથી એવા યૂરોપિયન

પંડિતોને સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં જે મુશ્કેલી પડે છે, તે મુશ્કેલીએજ આ તરુણ વિદ્યાર્થીને મોહિત કરી નાંખ્યો. વ્યાખ્યાન પૂરૂં થતાં તે ઘેર ગયો; પરંતુ રાતની નિદ્રાવડે તેના મનમાંથી આગલા દિવસના વ્યાખ્યાનની અસર ભૂસાઈ નહિ. તેને એ ભાષણથી ખરેખર તદ્દન નવીન દુનિયાની ઝાંખી થઇ હતી, અને તેણે આજ સુધી જોએલા સર્વ દેશો કરતાં વિશેષ ભવ્ય દેશનું ચિત્ર તેના મગજ ઉપર સચોટ પડયું હતું. તેના તરફ તેને એવું અજાયબ જેવું આકર્ષણ થતું હતું કે, તેવું તેના તરુણ અને નવીન ઉત્સાહથી ભરેલા હૃદયમાં કદિ પણ અનુભવાયું ન હતું.

સ્વાભાવિક રીતે તેનાં સગાંઓ ઘણીજ આતુરતા સાથે ઇચ્છતાં હતાં કે, તેની અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો વિકાસ થાય અને તે એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ધંધામાં જોડાઇને માન, યશ, સારો પગાર અને ઉંચો દરજ્જો ભોગવવા ભાગ્યશાળી થાય. પણ હવે તેને સંસ્કૃતની લગની લાગી હતી! તે જમાનામાં તો યુરોપિયન પંડિતોમાંના ઘણા થોડાનેજ એ ભાષાના નામની પણ ખબર હતી અને એ ભાષા શીખીને ધન પ્રાપ્તિ કરવી એ વાત તો મેં હમણાંજ કહી છે, તેમ આજે પણ અશક્ય છે. આટલું છતાં સંસ્કૃત શીખવાની તેની ઇચ્છા ઘણીજ પ્રબળ થઈ હતી. હાલના હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાનાં જેવાં સારાં સાધન અને અનુકુળતાઓ છે તે જોતાં આ પરદેશી પંડિતોના સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમનો અને તેમના સ્વાર્પણનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે; છતાં પણ હજી કાશી, નવદ્વીપ તથા બીજાં કેટલાંક સ્થાનોમાં કેટલાક વૃદ્ધ તેમજ તરુણ પંડિતો અને ખાસ કરીને સંન્યાસીઓમાં જ્ઞાનનીજ ખાતર જ્ઞાન મેળવવાની શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિનાં ઉદાહરણ જોવામાં આવે છે. હાલના લગભગ યુરોપિયન જેવા બની ગએલા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓનાં

અભ્યાસનાં સાધનો અને વિલાસમય જીંદગીનો એક અંશ પણ ચાખ્યા વગર અને તેમને અભ્યાસની જે અનુકુળતાઓ મળે છે તેના હજારમા ભાગની પણ અનુકુળતા વગર એ જૂની ઢબના વિદ્યાર્થીઓ ઝાંખા, ફફડતા તેલના દીવા પાસે રાતોની રાતો સુધી હાથે લખેલી પોથીઓ વિચારતા બેસે છે. એ દીવાનું અજવાળું એવું તો ઝાંખું હોય છે કે, તેવા અજવાળામાં વાંચ્યાથી આપણા હાલના શહેરી વિદ્યાર્થીઓને તો આંખે સુઝવું પણ મુસ્કેલ થઈ પડે. એકાદ સારી અને નહિ મળી શકે એવી પોથીની શોધ કરવા અથવા કોઈ પ્રસિદ્ધ પંડિતનો સમાગમ કરવા તેઓ સેંકડો માઇલ પગે ચાલીને અને ભિક્ષાન્ન માગીને પ્રવાસ કરે છે. એકજ ઇષ્ટ વસ્તુ "જ્ઞાન પ્રાપ્તિ" ની પાછળ તેઓ પોતાની તમામ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને કેન્દ્રીભૂત કરે છે અને એ પ્રમાણે વરસોના વરસ માથે પળીયાં આવતાં સુધી અને ઘડપણને લીધે શરીર જર્જરિત થતાં સુધી તેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના મહાયજ્ઞમાંથી લેશ પણ વિરામ લેતા નથી. આવા આત્મબળથી બળવાન બનેલા કેવળ જ્ઞાનનાજ નિષ્કામભક્ત વિદ્યાર્થીઓ હજી પણ આપણા દેશમાંથી અદૃશ્ય થયા નથી. ભરતખંડ હાલ તેની જે સંપત્તિને માટે મગરૂર છે તે તેના પ્રાચીન કાળના સુયોગ્ય પુત્રોએ કરેલી ઉપર કહી તેવાજ પ્રકારની તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે; અને હાલના વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓનાં કાર્યો સાથે ભરતખંડના પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓનું ઉંડું તેમજ સંગીન જ્ઞાન અને તેમની અચળ તેમજ નિષ્કામ ભક્તિનો મુકાબલો કર્યાથી ઉપર કહેલા કથનનું સત્ય આપોઆપ સમજાઇ જશે. જો ભરતખંડના વિદ્યાર્થીઓએ જગતની અન્ય પ્રજાઓમાં પોતાના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પૂર્વજોને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો શુદ્ધ જ્ઞાનને માટે સરળ નિષ્કામ અને અનન્ય ભક્તિ તેમજ પોતાના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા સાચા વિચારોને નિડરપણે અને સરળપણે

જાહેર કરવાનું આત્મબળ આપણા દેશના જીવનમાં ફરીથી સચરાચર ભરાઈ જવું જોઇએ. જ્ઞાન પ્રત્યે આવીજ અનન્ય ભક્તિવડે જર્મન પ્રજા જગતની પ્રજાઓમાં સર્વોપરિ અને પ્રગતિમાન પ્રજાઓમાંની એક ગણાવા લાગી છે.

જે જર્મન વિદ્યાર્થીનો ઉલ્લેખ આપણે કરી ગયા છીએ તેના હૃદયમાં સંસ્કૃત શીખવાની અદમ્ય ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ હતી. સંસ્કૃત શીખવું એ તેને માટે ઘણોજ લાંબો વખત લે તેવું અને દુર્ઘટ કાર્ય હતું. તેના સંસ્કૃતના અભ્યાસના ઇતિહાસમાં જગતના અનેક યશસ્વી થયેલા પંડિતોના ભગીરથ પરિશ્રમ, તેમની વિટંબણાઓ, તેમનો અદમ્ય ઉત્સાહ અને તેની સાથે આવા મહાભારત કાર્યને કુશળતાથી પૂર્ણ કર્યાથી પ્રાપ્ત થએલી કીર્તિ એ સર્વનું અહીંઆં પુનરાવર્તનજ થયું હતું. આ પ્રમાણે તેણે વિજય મેળવ્યો અને હવે આ પૉલડ્યુસન જે કીલના વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક છે તે એકલા યુરોપમાંજ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં જાણીતો થયો છે. યુરોપ તેમજ અમેરિકાના ઘણા સંસ્કૃત પંડિતોને હું ઓળખું છું. તેમાંના કેટલાક વેદાંત દર્શન તરફ સહાનુભૂતિની નજરથી જુએ છે. હું તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને, વિચારશક્તિને અને તેમના નિષ્કામ પ્રયાસને ધન્યવાદ આપું છું, પણ આ પૉલડ્યુસન, જે પોતાને સંસ્કૃતમાં દેવસેન કહેવડાવવાનું વધારે પસંદ કરે છે તે અને વયોવૃદ્ધ પંડિત મેક્ષમૂલર એ બે જણે ભરતખંડના અને ભરતખંડના તત્ત્વદર્શનના સાચામાં સાચા ભક્તો તરીકે મારા મન ઉપર ઘણી ઉંડી અસર કરી છે. આ ચૂસ્ત વેદાંતીની તેના નિવાસસ્થાન કીલમાં મેં લીધેલી પહેલી મુલાકાત, તેની મધુર પ્રકૃતિની પત્ની જેણે તેની સાથે હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરી હતી, અને તેની પ્રિયતમ પુત્રી, તેમનો સમાગમ, તેમની સાથે જર્મની અને હૉલંડમાં થઇને મારી લંડન સુધીની મુસાફરી અને ત્યાર પછી

લંડનમાં તેમજ લંડનની આસપાસના ગામોમાં અમારી થએલી મુલાકાતો એ સર્વને હું મારા જીવનના ઘણાજ મધુર સમય તરીકે ગણ્યા કરીશ.

યુરોપના સંસ્કૃત પંડિતોમાંના પ્રાચીનવર્ગે સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં અન્વેષક બુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓ ઘણું થોડું જાણી શક્યા હતા, અને એ થોડા જ્ઞાનમાંથી તેઓ મોટા ફળની આશા રાખીને ઘણીવાર તે અલ્પજ્ઞાનની મોટી કિંમત આંકતા હતા. તે એટલે સુધી કે, તે જમાનામાં "**શાકુન્તલ**" નાટકને હિંદુસ્તાનના ઉંચામાં ઉંચા તત્ત્વદર્શન તરીકે દર્શાવનારું વિચિત્ર અને હસવું આવે એવું કથન કરનારા પંડિતો પણ હતા! ત્યાર પછી પણ સ્વાભાવિક રીતે આવી આંધળી ભક્તિનો પ્રત્યાઘાત થયો અને જેમને પંડિતોજન કહી શકાય એવા ઉપલકીયા વિવેચકો ઉત્પન્ન થયા. તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહિ જેવુંજ હતું. તેઓ એવુંજ માનતા હતા કે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી કશું તત્ત્વ હાથ લાગે એમ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પૂર્વની દરેક દરેક બાબતનો ઉપહાસ કરતા હતા. તેમની પૂર્વે થયેલા પંડિતો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્યાં ત્યાં હીરા અને માણેકજ જોતા હતા. તેમની અસંબદ્ધ અને કલ્પના મિશ્રિત કથાઓનું ખંડન કરતાં આ નવીન વિવેચકોએ એથી ઉલટા પ્રકારની ભૂલ કરી. તેઓએ પણ એવી કેટલીક અટકળો કીધી કે, જે તદ્દન તકલેદી અને ઘણે પ્રસંગે છેકજ પાયા વગરની હતી એવું કહીએ તો તેમના ઉપર સખ્ત આક્ષેપ તો મૂક્યો નહિજ કહેવાય. વળી આવા ઉતાવળીયા, ઉપલક્યા અને પૂર્વની પ્રજાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ વગરના પંડિતો અને વિવેચકોને તેમની દુષ્ટતામાં વિશેષ ઉત્તેજન મળવાનું કારણ એ હતું કે તેઓ જે લોકો સમક્ષ પોતાની શોધનું પરિણામ જાહેર કરતા હતા તેમની આ વિષય પરત્વે તુલના કરવાની મોટામાં મોટી લાયકાત એ હતી કે,

તેઓ સંસ્કૃતનો એક અક્ષર પણ જાણતા ન હતા! આવા પ્રકારના અન્વેષકોની શોધખોળમાં ઘણો વિચિત્ર ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય એ સ્વભાવિકજ છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા ઉપર આ પંડિતોની શોધખોળની અસર અત્યંત આઘાત ઉત્પન્ન કરે એવી થઈ. સંસ્કૃતિના જે જે અંગોને આર્ય પ્રજા પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અને પોતાનાં માનતી હતી તે સર્વ વિદેશી પ્રજાઓનાં સાબીત થયાં! તેના કળાકૌશલ્યનો યશ એક પ્રજાને મળ્યો, તો તેના સ્થાપત્યનો યશ બીજી પ્રજાને અને તેની પાસે પ્રાચીન કાળમાં જે કંઇ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય હતું તેનો યશ ત્રીજી પ્રજાને મળ્યો. અને આ પંડિતમન્યોએ એટલે સુધી સાબીત કરી દીધું કે, આર્ય પ્રજાનો ધર્મ પણ કોઈ પરદેશી પ્રજા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો હતો! આ પ્રમાણે ગતાનુગતિક રીતે શોધખોળ કરવાની પ્રજાનો વિવેક બુદ્ધિ રહિત પંડિતોનો એક જમાનો પૂરો થયા પછી વધારે સારી સ્થિતિ દેખાવા લાગી. હવે સર્વને સમજાયું છે કે, એકલા વ્યાપારમાંજ નહિ પણ પૌર્વાત્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસની શોધખોળ કરવા માટે પણ સંગીન અને પરિપક્વ જ્ઞાનની મુડી વગર એકલાજ સાહસથી આદરેલી પ્રવૃત્તિવડે ઉપર કહી તેવી હાસ્યાસ્પદ નિષ્ફળતાજ પ્રાપ્ત થાય છે; અને હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કથાઓમાં ઘણા લોકોની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું અવશ્ય કંઇક છે, તેથી કરીને તેને એકદમ વગર વિચારે ધુતકારી કાઢવી જોઇએ નહિ.

હવે યુરોપમાં સદ્‌ભાગ્યે નવીન પ્રકારના સંસ્કૃત પંડિતો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. તેઓ વિદ્વાન, ભારતખંડની સંસ્કૃતિ તરફ સહાનુભૂતિ અને ભક્તિવાળા છે. તેઓનું જ્ઞાન વધારે ગંભીર હોવાથી તેઓ સહાનુભૂતિવાળા છે અને જાતે વધારે ઉંચી કોટિના મનુષ્યો હોવાથી તેમના હૃદયમાં વિશેષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ છે. એ જૂના અને નવા સંપ્રદાયને સાંધનાર સાંકળરૂપે આત્યવર પંડિત મેક્ષમુલર બિરાજે

છે. આપણા ભારતવાસીઓ ઉપર યુરોપના બીજા પંડિતો કરતાં મેક્ષમૂલરે વિશેષ ઉપકાર કર્યા છે. તેણે તરુણ વયમાં જે મહાભારત કાર્ય આદર્યું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પૂર્ણ વિજય સાથે સમાપ્ત કર્યું તે કાર્યની વિશાળતા જોતાં મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતુંજ નથી. કોઇની પણ સહાય વગર, આપણે હિંદુઓ પણ ભાગ્યેજ વાંચી શકીએ એવા અક્ષરે લખાયલી અને જે ભાષા શીખતા આપણા દેશના લોકોને પણ આખી જીંદગી પર્યંત સતત પરિશ્રમ લેવો પડે છે તે ભાષાની જૂની હસ્તલિખિત પોથીઓના અભ્યાસ અને શોધનમાં મશગૂલ બની ગએલા આ ખરેખરા સરસ્વતી ઉપાસક પંડિતનો ખ્યાલ કરો. મહિને પાંચ રૂપીઆનો પગાર લઇને પોતાનું જ્ઞાન વેચનારા ભૂખડી બારસ જેવા સંસ્કૃત શાસ્ત્રીની તેને મદદ ન હતી. આજકાલ “ તદ્દન નવીન શોધખોળ (!) ” નાં પુસ્તકોના ઉપોદ્ઘાતમાં માત્ર આ વિજ્ઞાનના નામનોજ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે; પણ એણે દિવસના દિવસ અને ઘણીવાર મહિનાના મહિના સુધી એકાદ પાઠાન્તર નક્કી કરવા માટે અથવા તો સાયણાચાર્યના ભાષ્યના એક શબ્દ અથવા વાક્યનો ખરો અર્થ નક્કી કરવા માટે (એમણે પોતેજ મને કહ્યું હતું કે,) તનતોડ જહેમત ઉઠાવી હતી. આટલો ભગીરથ ઉદ્યોગ કરીને તેણે વૈદિક સાહિત્યના ઘીચ અરણ્યમાં પ્રવાસ કરવાનો બીજા વિદ્વાનો માટે માર્ગ સુગમ કરી આપ્યો. આ તેના સાહસિક કાર્યનો અને તેની મુશીબતોનો ખ્યાલ કરો અને પછી તેની તુલના કરજો. અલબત્ત, તેણે જે જે લખ્યું છે તે બધું આપણે સ્વીકારીજ લેવું જોઇએ એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી. એવો સ્વીકાર થઈ શકેજ નહિ; પરંતુ તો પણ એટલું તો સર્વને કબૂલ કરવુંજ પડશે કે, આપણા પૂર્વજોના સાહિત્યને જાળવી રાખવા, તેમનું રહસ્ય સમજાવવા અને તેમાં સમાયલા સત્યોનો પ્રચાર કરવા આપણા

દેશનો કોઈ પણ પંડિત પ્રયાસ કરવાની આશા રાખી શકે તે કરતાં મેક્ષમૂલરે હજારગણો વિશેષ યત્ન કર્યો છે; અને વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે આ સઘળું કાર્ય તેણે પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્ય પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ અને ભક્તિથી પ્રેરાઈનેજ કર્યું છે.

આ નવીન પ્રગતિના અથવા ભરતખંડના પ્રાચીન સાહિત્યને જૂદી દૃષ્ટિકોણથી જોવાના સંપ્રદાયના અગ્રેસર વિદ્વાનનું સ્થાન જો મેક્ષમૂલરને આપીએ તો પૉલડ્યુસનને તેના પછીના જમાનાના પંડિતોનો અગ્રનાયક ગણવો પડશે. પ્રથમના જમાનાના પંડિતોને કેવળ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસનોજ મોહ હોવાથી આપણા દેશના પ્રાચીન સાહિત્યના ગુપ્ત રત્ન—ભંડાર અને અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ તરફ તેમનું લક્ષ ગયુંજ ન હતું. મેક્ષમૂલરે તેમાંનાં કેટલાંક બહાર આણ્યાં અને જગત સમક્ષ રજૂ કર્યાં; અને વળી પ્રથમ પંક્તિના ભાષાશાસ્ત્રી તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠાને બળે જગતનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવામાં વિજયી થયો. ડ્યુસન ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરના મોહથી મુક્ત હતો અને પ્રાચીન ગ્રીસ તેમજ જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓના દર્શનોથી સારી રીતે પારંગત હોઈ એક તત્ત્વવિચારકને યોગ્ય તાલીમ પામેલો હોવાથી તેણે હિંમતભેર ઉપનિષદોનાં ઉંડા તત્ત્વચિંતનોમાં નિમજ્જન કર્યું. ઉપનિષદોની મીમાંસા તેને ઘણીજ સંતોષપ્રદ અને ન્યાયપુરઃસર જણાઈ અને આ અનુભવ તેણે જગતને નિડરપણે જાહેર કર્યો. વેદાંત વિષે પોતાનો સાચો અભિપ્રાય વગર સંકોચે જાહેર કરનાર પંડિતોમાં ડ્યુસન સર્વથી વધારે સ્પષ્ટ વક્તા છે. "લોકો શું કહેશે ?" એવો સંકોચ અને ભય બીજા વિદ્વાનોની માફક તેને નથી. આપણને તો હાલ સત્યને નિડરપણે સ્પષ્ટ વાણીમાં જાહેર કરનાર બહાદૂર આત્માઓની જરૂર છે અને ખાસ કરીને હાલ યુરોપમાં તો તેવા નિડર વિદ્વાનોની ઘણીજ જરૂર છે; કેમકે અન્ય

પ્રજાઓના રીતરિવાજ તેમજ માન્યતાઓ જે યુરોપની પ્રજાના મોટા ભાગને અણગમતી હોય છે તેમને તેમના સાચા સ્વરૂપમાં જાહેર ન કરતાં લોકમતના ભયને લીધે તથા બીજાં પણ કેટલાંક કારણોને લીધે વિદ્વાનો ઘણીવાર લોચાલાપશી વાળીને સત્યને વિકૃત કરી નાખે છે. એટલાજ માટે નિર્ભયપણે, વગર સંકોચે કેવળ સત્યનુંજ પ્રતિપાદન કરનાર મૅક્ષ મૂલર અને ડયુસનને હજાર વાર ધન્યવાદ ઘટે છે. આપણે તેની સાથે એમ પણ ઇચ્છીશું કે જેવી નિડરતાથી તેમણે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ખૂબીઓ બતાવી છે તેટલીજ નિડરતાથી તેઓ આપણી ખામીઓ, અર્વાચીન કાળમાં આપણા દેશના તત્ત્વચિંતનોમાં દાખલ થઈ ગએલા સડા અને વેદાંત તત્ત્વને વ્યવહારમાં મૂકવા જતાં આપણી પ્રજાએ કરેલી ભૂલો આપણને બતાવે. આપણા દેશમાં હમણાં કેટલોક વખત થયાં કેળવાયલા વર્ગમાં એવો જુસ્સો ફેલાયો છે કે તેને લીધે તેઓ એક ક્ષુદ્રતમ વહેમની અંદર શાસ્ત્રનું ગંભીર રહસ્ય સમાયલું છે એમ સમજીને તેમને ચૂસ્તપણે વળગી રહેવાની ભૂલ કરે છે; ત્યારે બીજી બાજુએ તેથી છેક સામે પાટલે બેસી જનારા માણસોને આપણા ધર્મમાં, પ્રજામાં, ઈતિહાસમાં કશું સારૂં દેખાતું જ નથી, તેથી તેઓ તેના ઉપર નિર્દયમાં નિર્દય પ્રહાર કરે છે અને આપણી સામાજિક અને ધાર્મિક ભાવનાઓને તોપને ધડાકે ઉડાવી દેવાનું ઇચ્છે છે, તેમને બેઉને સાચો ઉપદેશ આપવા મૅક્ષ મૂલર અને ડયુસન જેવા નિષ્કપટ અને સ્પષ્ટ વક્તા શુભેચ્છકોની આજના સમયમાં અત્યંત જરૂર છે.

કર્મયોગ.

પ્રકરણ પહેલું.

કર્મનો માનવ સ્વભાવ સાથે સબંધ.

" કર્મ " એ શબ્દ સંસ્કૃતના "કૃ" એટલે "કરવું" એ ધાતુ-આંથી નીકળેલો છે. આપણે જે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે સર્વ કર્મ પૂર્વકાળનાં કર્મોનાં કહેવાય છે. વળી પ્રત્યેક ક્રિયાના પરિણામ અથવા ફળને પણ " કર્મ " શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે; પરંતુ આ સ્થળે તો આપણે એ શબ્દનો અર્થ " વર્તમાન ક્રિયા " એવોજ સમજવાનો છે. આપણા પૌર્વાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓના મત પ્રમાણે આધ્યાત્મ જ્ઞાન મેળવવું એજ મનુષ્ય જન્મની ઇતિ કર્ત્તવ્યતા છે. ઇંદ્રિયજન્ય સુખ મેળવવું એ કાંઇ મનુષ્યનું અંતિમ સાધ્ય નથી, પણ પૂર્ણ જ્ઞાની બની સ્વતઃ સુખરૂપ થવું એજ ખરૂં સાધ્ય છે. ઇંદ્રિય-જન્ય સુખ અને તે સુખના સાધનરૂપ પદાર્થો—વિષયો નાશવંત હો-વાથી તેને પ્રાપ્ત કરવામાંજ સર્વ ઇતિ કર્ત્તવ્યતા સ્હમજવી એ બહુજ મ્હોટી ભૂલ છે, છતાં અજ્ઞાન યા વિપરીત જ્ઞાનને લીધે બિચારાં મ-નુષ્યો ભળતાજ વિષયોમાં સુખ માની લઇ વગર વિચારે મ્હોટા પ્રયત્નો કરે જાય છે, અને એજ આ દુનિયાના સર્વ દુઃખોની ઉત્ત-ત્પત્તિનું મૂળ કારણ છે. આમ કર્મો કરનારને થોડા યા ઘણા સમય પછી માલુમ પડે છે કે આપણે જે દિશામાં કાર્ય કરીએ છીએ ત્યાં સુખ નથી; પણ " યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ " એજ સુખનું મૂળ છે

અને સુખ અને દુઃખ એ બંને આપણા ભોમીયા (નેતાઓ) છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે સુખ અને દુઃખ એ ઉભય ઉપયોગી છે. સુખ તેમજ દુઃખના ભિન્ન ભિન્ન અનુભવોથી જીવાત્મા પર ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કાર (Pictures) પડે છે, અને એવા ભેગા થએલા સંસ્કારોજ આગળ જતાં મનુષ્યના સ્વભાવના પ્રકૃતિ (Character) રૂપે બને છે. આપણે કોઇ પણ મનુષ્યના સ્વભાવનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો તેમાં તેની પ્રવૃત્તિઓનો અને તેનાથી તેના મનપર પડેલા સંસ્કારોનો સરવાળો સ્પષ્ટ રીતે દેખાઇ આવશે. મતલબકે મનુષ્યનો સ્વભાવ યાને પ્રકૃતિ બંધાવામાં સુખના તેમજ દુઃખના બંને પ્રકારના અનુભવો કાર્ય કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખત તો સુખના કરતાં દુઃખથી મનુષ્યને અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય છે. જગતમાં થઇ ગએલા મહાન્ પુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો માલૂમ પડશે કે તેઓમાંના ઘણાખરાઓ સુખના કરતાં દુઃખથી, સંપત્તિ કરતાં વિપત્તિથીજ અને સ્તુતિ કરતાં નિંદાથીજ વધારે જ્ઞાની અને પ્રભાવશીલ થયા છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર જ્ઞાનનો જન્મથીજ નિવાસ હોય છે, એ કાંઇ બહારથી આવનારી વસ્તુ નથી, એનો વાસ તો અંદરને અંદરજ હોય છે. અમુક મનુષ્ય અમુક જાણે છે, એમાં તાત્વિક ભાષાથી વિચાર કરતાં 'અમુક મનુષ્ય અમુક પ્રગટ કરે છે અથવા વ્યક્ત કરે છે' એમજ સમજવું; કેમકે એમાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે મનુષ્ય અગાધ જ્ઞાન અને સામર્થ્યના ભંડાર રૂપ પોતાના આત્મા અને પોતાના અંતઃકરણ વચ્ચેનો પડદોજ માત્ર તેટલે અંશે દૂર કરે છે અથવા તો તે પડદાને લીધે અવ્યક્ત રહેલા જ્ઞાનને વ્યક્તજ કરે છે. આપણે કહીએ છીએ કે ન્યૂટને ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધ્યો, ત્યારે શું તે ગુરૂત્વાકર્ષણ ન્યૂટનની વાટ જોઇ કોઇ ખૂણામાં બેશી રહ્યું

હતું ? તે તો હેના પોતાના જ્ઞાનભંડારમાં પ્રથમથીજ હતું. એ ભંડાર તરફ તે વળ્યો અને હેણે તે વ્યક્ત કર્યું. સંસારમાં* જે જે જ્ઞાન ભાસે છે તે સર્વ એવી રીતે મનુષ્યના અંતરાત્મામાંથીજ વ્યક્ત થયેલું છે. આ આખા જગતમાં પણ માઈ શકે નહિ એવડો મ્હોટો જે ગ્રંથભંડાર પ્રત્યેક મનુષ્યના પોતાના અંતરાત્મામાં ભરેલો છે.

બાહ્ય વસ્તુ સ્થિતિઓ તો માત્ર સૂચના અને પ્રસંગ રૂપજ છે કે જે આપણા મનને આપણા પોતાના અંતરાત્માનો અભ્યાસ કરવા તરફ જાગ્રત કરે છે—પ્રેરે છે. વૃક્ષપરથી ફળનું પતન થવાના બનાવે ન્યુટનને સૂચના આપી, ન્યૂટને તે સુચના ઉપર વિચાર—મનન કર્યું અને પરિણામે નિર્ણય કર્યો કે જે નિર્ણયને આપણે ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ કહીએ છીએ. એ નિયમનું જ્ઞાન કાંઈ તે ફળમાં, વા પૃથ્વીના ગર્ભમાં અથવા તો કોઇ બીજી બાહ્ય વસ્તુમાં નહિ હતું ? પણ હેના પોતાના અંતઃકરણમાંજ રહેલું હતું. દરેકે દરેક જ્ઞાનનો ભંડાર મનુષ્ય અંતરમાંજ છે પછી તે જ્ઞાન આધ્યાત્મિક હો વા લોકીક હો. એ જ્ઞાનનું પ્રકટીકરણ—પ્રતિતી ન થઇ હોય ત્યાં સુધી તે એમ ને એમ અવ્યક્ત—આચ્છાદિતજ રહે છે; અને જ્યારે એ આચ્છાદન (અંતઃકરણમાં ભળી ગયેલા મળ અને વિક્ષેપને) દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને આપોઆપજ ક્રમશઃ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે. એ અંતરાય જેમ જેમ દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાન વધારે વધારે વ્યક્ત થતું જાય છે. જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાંથી એ દોષ દૂર થયા હોય છે તે જ્ઞાની કહેવાય છે, અને જેનામાં એ દોષ દૂર થયા નથી તે અજ્ઞાની—મૂર્ખ કહેવાય છે. જે મનુષ્યમાંથી એ વિકાર સર્વાંશે અને સદાને માટે દૂર થયા હોય છે તે મહાજ્ઞાની

* अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ भ. गीता.

અથવા સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. જગતપર એવા સર્વજ્ઞ–મહાજ્ઞાની પુરૂષો અનેક થઇ ગયા છે, અને અનેક થશે. ચકમકમાં જેમ અગ્નિ ગુપ્ત રહેલો છે તેમ જ્ઞાન પણ પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં ગુપ્ત રહેલું છે, જેમ ઘર્ષણનો યોગ થતાંજ ચકમકમાંનો બહાર નીકળે છે તેમ જ્ઞાન પણ નિર્મળતા સાથે એકાગ્રતાનું ઘર્ષણ કરાવનારા પ્રસંગનો યોગ પ્રાપ્ત થતાંજ વ્યક્ત થાય છે.

આપણાં કર્મો અને મનોવિકારની પણ એવીજ સ્થિતિ છે— આપણાં અશ્રુ અને હાસ્ય, આપણો શોક અને આનંદ, આપણું દુઃખ અને સુખ, આપણો શ્રાપ અને આશીર્વાદ, આપણી સ્તુતિ અને નિંદા એ પ્રત્યેકનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીશું તો માલૂમ પડશે કે અનેક ક્રિયાઓ અને અનુભવોના ઘર્ષણના યોગથીજ– આપણા પોતાનાજ આંતરમાંથી ઉદ્‌ભવ્યાં છે. અને એ સર્વનું એક્ય પરિણામ તેજ આપણો સ્વભાવ–પ્રકૃતિ (Character) છે. એ નાના પ્રકારના ઘર્ષણનેજ કર્મ યા ક્રિયાની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. " કર્મ " એ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ લેતાં મનુષ્ય પોતાની શક્તિને વ્યક્ત કરવા માટે જે જે માનસિક વા શારીરિક ક્રિયાઓ કરે છે તે સર્વનું નામ " કર્મ " જ છે. આ વ્યાપક અર્થ પ્રમાણે આપણે સઘળો સમય કર્મ કર્યાંજ કરીએ છીએ. હું તમારી આગળ ભાષણ કરૂંછું, એ પણ કર્મ છે. તમે સાંભળો છો, એ પણ કર્મ છે. આપણે શ્વાસ લઇએ છીએ, તે પણ કર્મ છે. આપણે ચાલીએ છીએ, તે પણ કર્મ છે. મતલબ કે દરેક ક્રિયા માનસિક યા શારીરિક જે કાંઇ આપણે કરીએ છીએ તે સવ કર્મજ. કહેવાય છે, અને તે દરેક કર્મ આપણા ઉપર કાંઇને કાંઈ છાપ પાડી જાય છેજ.

કેટલાંક કર્મ એવાં હોય છે કે જે અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યોના સમુદાયથી બનેલાં હોય છે. સમુદ્ર કિનારે ઉભા રહીને પાષાણની

સાથે અથડાતાં મોજાંને આપણે સાંભળીએ છીએ તો એક મ્હોટો ધ્વની સંભળાય છે; પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે તે દરેક મોજું ન્હાનાં ન્હાનાં અસંખ્ય મોજાંનું બનેલું છે; અને એ દરેક ન્હાનું મોજું પણ થોડો થોડો અવાજ કરતું હોવા છતાં જ્યારે તેવાં અનેક મોજાં એકત્ર થઇ એક મ્હોટું મોજું બંધાય છે ત્યારેજ તેમનો એકત્ર અવાજ સાંભળી શકાય છે. એવીજ રીતે હૃદયનો પ્રત્યેક ધબકારો—આઘાત એ પણ કર્મ છે. આ પ્રમાણે કેટલાંક નાનાં કર્મને પણ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ." જો ત્હમારે એકાદ મનુષ્યનો સ્વભાવ—પ્રકૃતિ (character) નું યોગ્ય **નિરીક્ષણ કરવાની જીજ્ઞાસા હોય, તો પ્રથમ ત્હેનાં કોઇ મ્હોટાં-પ્રખ્યાત કાર્યો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકશો નહિ;** કારણ કે મૂર્ખ માણસ પણ કોઇક પ્રસંગે શૂરવીર બની જાય છે. કોઇવાર એકાદ કૃપણ મનુષ્ય પણ કર્ણથી વધે તેવો દાનેશ્વરી દેખાઇ જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં એવો એકાદ પ્રસંગ આવે છે કે જ્યારે કાંઇક અસાધારણ કાર્ય તે કરી શકે છે; માટે ત્હેનાં **નિત્યનાં સામાન્ય કર્મોનુંજ નિરીક્ષણ કરો એટલે ત્હેના સ્વભાવનું (character) ખરૂં સ્વરૂપ માલૂમ પડી આવશે. અમુક સંયોગોને લીધે સામાન્ય મનુષ્ય પણ મહાન કાર્યો કરી શકે છે, પણ ખરો મહાન પુરૂષ તો તેજ છે કે જેના ખુણે બેસીને કરવાનાં ન્હાનામાં ન્હાનાં કાર્યો પણ કાળજી અને રહસ્યયુક્ત હોય છે.**

મનુષ્યના બંધારણ અને સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતાં ત્હેમાં કર્મ એ એક મુખ્ય અને અજબ વસ્તુ છે. દરેક મનુષ્ય તે ઇશ્વરના અંશરૂપ હોવાથી જગતના મધ્યબિંદુરૂપ છે અને તેથી કરીને જાણે તેના તરફ જગતની સર્વ શક્તિઓ ખેંચાઈ આવતી હોય અને તેને પોતામાં સંચિત કરીને પાછો કર્મરૂપે તેને જગત તરફ વહેવરાવતો

હોય એમ માલૂમ પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય આ મધ્યબિંદુરૂપ હોઇને એ મધ્યબિંદુનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોવાથી ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમ પ્રમાણે વિશ્વની અનેકવિધ શક્તિઓ તેના તરફ ખેંચાઇ આવે છે; અને પાછી તેને ક્રિયારૂપે તે બહાર પાડતો ચાલે છે. સારૂં અને ખોટું, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વો એ શક્તિના સારા યા ખોટા ઉપયોગનુંજ નામ અને પરિણામ છે. બહારની શક્તિઓને ખેંચવાનો જેમ મનુષ્યના અંતરમાં સ્વભાવ રહેલો છે તેમ તેને યોગ્ય વા અયોગ્યરૂપ આપીને પાછી જગત તરફ વહેવરાવવાનો પણ તેનામાં સ્વભાવ છે—સામર્થ્ય છે.

સમસ્ત જગતનાં જે જે કાર્યો અને હીલચાલો આપણા જોવામાં આવે છે, તે સર્વ કાંઇ જ નહિ પણ માનવ વિચારોનાંજ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો છે. મનુષ્યમાં અદ્રશ્યરૂપે રહેતી ગુપ્ત ઇચ્છા શક્તિનાંજ એ સર્વ વ્યક્ત સ્વરૂપો છે. યંત્રો, શસ્ત્રો, શહેરો, વહાણો અને લડાયક આગબોટો ઇત્યાદિ સઘળી દ્રશ્યમાન વસ્તુઓ એ સર્વ એ ઇચ્છાશક્તિનાંજ વ્યક્ત સ્વરૂપો છે. મનુષ્ય માત્રમાં એ ઇચ્છાશક્તિ સ્વભાવથી જ રહેલી હોય છે, અને એ સ્વભાવ દરેક મનુષ્યનો પોતપોતાનાં કર્મને અનુસરીનેજ ઘડાયલો હોય છે. આથી આ સિદ્ધાંત નીર્માણ થાય છે કે **જેવાં કર્મ હોય તેવો જ સ્વભાવ અને જેવો સ્વભાવ તેવી જ ઇચ્છા હોય.** મતલબ કે જેવાં કર્મ હોય તેવી જ ઇચ્છા હોય. આ જગતમાં જે જે મહાન્ સમર્થ અને પ્રચંડ શક્તિવાળા પુરૂષો થયા છે તેઓ સઘળા ભગીરથ કર્મો કરવાવાળા, પ્રચંડ ઇચ્છા શક્તિવાળા અને મ્હોટી ઉથલપાથલ કરવાની શક્તિ ધરાવનારા સમર્થ આત્માઓ હતા. આ ઇચ્છાશક્તિ તેઓએ અનેક જન્મ જન્માંતરોના સતત ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. બુદ્ધ અથવા ક્રાઇસ્ટના જેવી મહાન પ્રચંડ અને પવિત્ર ઇચ્છાશક્તિ કાંઈ એકાએક

મેળવી શકાય નહિ. આ શક્તિ વારસારૂપે મળતી હોત તો આપણે જાણીએ છીએ જ કે તેઓના પિતા કોણ હતા ? એટલું પણ જાણવામાં નથી કે તેઓના વડીલે મનુષ્ય પ્રાણીના ભલાને માટે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો હોય. જગતમાં જોસફ જેવા લક્ષાવધિ સુથારો થઇ ગયા છે અને હાલમાં પણ છે. બુદ્ધના પિતાના જેવા પણ હજારો રાજાઓ થઈ ગયા છે. જો વંશપરંપરાજન્ય સંસ્કારોનો જ સિદ્ધાંત કોઇ કહેતા હોય તો ક્યાં એ ક્ષુદ્રરાજા કે જેની આજ્ઞાને ભાગ્યે જ એના નોકરો પણ ખરા મનથી માન્ય કરતા હોય અને ક્યાં એનો પુત્ર બુદ્ધ કે જેની પૂજા લગભગ અર્ધું જગત ખરા અંતરથી કરે ? ક્યાં એ સામાન્ય સુથાર અને ક્યાં તેનો એક પુત્ર કે જેને કોટયાવધી મનુષ્યો ઇશ્વર માનીને પૂજા કરે ? કહો આમાં કયા સિદ્ધાંતની ઘટના કરશો ? વંશપરંપરાનો સિદ્ધાંત તો હજારો માઇલ દૂર જ રહેશે. તે પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ કે જેને બુદ્ધ અને જીસસ ક્રાઇસ્ટે સમસ્ત જગતમાં પ્રસારી તે ક્યાંથી આવી ? એ મહાન્ પ્રચંડ સત્વનો સમુદાય તેમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો ? એ શક્તિ અનેક યુગ યુગાન્તરોમાં સંચીત કરેલી અને ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામી છેવટે આ જગતમાં બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટના રૂપમાં પ્રગટ થઈ હતી કે જેની સત્તા આજે પણ તેવીને તેવીજ કાયમ છે.

આજે આપણને જેવો સ્વભાવ, શરીર તેમજ બહારના શુભાશુભ સંયોગ પ્રાપ્ત થએલા છે તે સર્વ આપણા પોતાના—એ સર્વ આપણા કર્મના જ પરિપાક રૂપ છે. જગતમાં એની મેળે મેળે તો કદી પણ કશું આવી મળતું જ નથી. કુદરતનો એ અબાધિત અને અનાદિસિદ્ધ નિયમ છે. કેટલીક વખત આપણને એથી ઉલટું ભાસે છે, પણ લાંબા વખતના અનુભવથી એ અજ્ઞાન દુર થતાં બરાબર ખાત્રી થઇ જાય છે.

મનુષ્ય ધનવાન થવાને માટે ભલે આખી જીંદગી પર્યંત ફાંફાં માર્યા કરે, અને હજારો લોકોને છેતરે પણ અંતમાં એને માલૂમ પડે

છે કે પોતે ધનવાન ન થઇ શક્યો, અથવા થઇ શક્યો તો તેટલું ધન મેળવવાથી જે સુખ મેળવવાનું કલ્પેલું તે સુખ તેમાંથી મળી શકે તેમ નથી; અને તેથી કરીને એ સમય દરમ્યાન ગાળેલું સઘળું જીવન ફાંફાં મારવામાં વ્યર્થ ગુમાવીને નફામાં માત્ર તેની પાછળ જે શ્રમ-પ્રપંચ વગેરે વેઠ્યું તે જ મળ્યું છે. એવામાં રોગ, ઘડપણ કે બીજી ઉપાધી આવી ઘેરે છે એટલે તો પછી તેનું જીવન અત્યંત કંટાળા ભરેલું અને દુઃખકર થઇ પડે છે. વળી પ્રાપ્ત થએલા ધનનો પણ દાન અને ભોગમાં ઉપયોગ ન કરાય તો પરિણામે કાંતો તે ધનનો અથવા તો તેના માલીકનો નાશ તો થાય છે જ. મતલબકે શારીરિક ઉપભોગને માટે આપણે હજારો વસ્તુઓ ભેગી કરી શકયા હઇએ તો પણ તેમાંથી જેટલીનો આપણે ઉપભોગ લઇ શકીએ છીએ અથવા બીજાઓના હિતાર્થે દાન કરી શકીએ છીએ તેટલી જ વસ્તુઓ ખરેખર આપણી કહી શકાય તેમ છે. વારસામાં મોટી દોલત આપી જનારાઓનું ધન પણ વારસોને મોજશોખ અને અજ્ઞાન આળસમાં નાખીને બે પાંચ પેઢીમાં ઉડી જાય છે. કોઇ મૂર્ખ જગતમાંનાં સઘળાં પુસ્તકો ખરીદી એક મ્હોટી લાયબ્રેરી બનાવે, પણ એ તો માત્ર જેટલાં પુસ્તકો વાંચવાને પાત્ર હશે તેટલાંનો જ ઉપભોગ કરી શકશે, અને એ પાત્રતા કર્મથીજ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. આપણી પાત્રતા અને શક્તિ એ આપણા કર્મથી જ નિર્માણ થાય છે.

આપણી આજે જે સ્થિતિ છે તે આપણે પોતેજ રચેલી અને પ્રાપ્ત કરેલી છે, અને તેજ પ્રમાણે આપણને જેવા થવાની ઇચ્છા હોય તેવા થવાની શક્તિ પણ આપણી અંદરજ રહેલીજ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણી સ્થિતિને સારી વા નરસી બનાવવાનું આપણાજ હાથમાં છે, તો પછી ભવિષ્યમાં અથવા બીજા જન્મમાં આપણે જેવા થવું હોય, તેવા થવાને લાય-

ક્નાંજ કર્મો કરવાનો આપણે અત્યારે આરંભ કરવો જોઇએ.

આપણે કેવાં કર્મ કરવાં જોઇએ તે પણ જાણવું જોઇએ. કોઈ કહેશે કે એ બાબતને જાણવાની શું જરૂર છે? જગતમાં સર્વ કોઇ એક યા બીજે રસ્તે કર્મ તો કર્યાંજ કરે છે; પરંતુ કર્મ શું ? અને અકર્મ શું ? એનો વાસ્તવિક ભેદ જાણ્યા વિના કર્મ કરવું એ કર્ત્તવ્ય શક્તિનો દુરૂપયોગજ કરવા જેવું છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પણ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે, 'योगः कर्मसु कौशलम्' '**ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि**'—કર્મ કેવાં કરવાં તે જાણીને અને શાસ્ત્ર તથા વિધિપૂર્વક કર્મ કરવાથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્હમારે નિત્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે **કર્મ કરવાં એટલે માનસિક શક્તિને વ્યક્ત કરવી–બહાર કાઢવી અને જીવાત્માને ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવો.** પ્રત્યેક મનુષ્યના આંતરમાં અપાર સામર્થ્ય અને જ્ઞાન બીજ રૂપે રહેલું છે; અને તેથી જે જે પ્રકારનાં કર્મ કરવાં એ તે તે પ્રકારની શક્તિઓને જગાડવાના આઘાત રૂપ છે.

મનુષ્ય જે જે કર્મો કરે છે તે સર્વમાં કાંઇને કાંઇ હેતુ રહેલો જ હોય છે. હેતુ વિના કર્મ હોઇ શકતાં જ નથી. જેમને કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે તેઓ કીર્તિને માટે જ કર્મો કરે જાય છે. ધનની ઇચ્છા હોય છે તેઓ ધન મેળવવાના જ પ્રયત્નો કરવાને મચી પડે છે. સત્તાના ઉપાસકો સત્તા માટે, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાઓ સ્વર્ગને માટે જ કાર્યોમાં પ્રવર્ત્ત હોય છે. કોઇને વળી મરણ પછી જ ચીના લોકની માફક કીર્તિ મેળવવાનો લોભ હોય છે. ચીનાલોકમાં મરણ પછી જ સન્માનની પદ્દિ આપવાનો રીવાજ છે, અને આપણાં કરતાં એ પ્રણાલીકા વધારે સારી છે. ચીનમાં જ્યારે કોઇ માણસે મોટું સત્કૃત્ય કર્યું હોય ત્યારે ત્હેના પિતા અથવા પિતામહ જે સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા હોય છે ત્હેમનાજ નામને સન્માનની પદ્દિ આપવામાં આવે

છે; અને કેટલાક તો એજ હેતુથી કાર્ય કરવામાં નિમગ્ન હોય છે. મુસલમાનોમાં અમુક પંથના અનુયાયીઓ પોતાના મરણુ પશ્ચાત મોટી કબર બંધાય એવાજ પ્રયત્નોમાં પ્રવર્ત હોય છે. વળી એવા પણ એક પંથની મ્હને ખબર છે કે જેમાં બાળકનો જન્મ થયો કે તરત જ તેને માટે કબર બાંધવા માંડે છે. તેઓના જીવનમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ કબર બાંધવી એજ મુખ્ય કર્ત્તવ્ય હોય છે અને તેઓની આબરૂ—મહત્તા તેઓની કબરથીજ લેખાય છે. કેટલાકો શરીરને કષ્ટ આપવામાં જ આનંદ માને છે તો કેટલાક અનેક પ્રકારનાં દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે, અને પછી દેવળો બંધાવે છે કે અનેક પ્રકારનાં દાન કરે છે અને ધર્મગુરૂઓને પૈસા આપી સ્વર્ગમાં જવાનો પરવાનો ખરીદ કરે છે! તેઓ એમ સમજે છે કે આવા પ્રકારનાં દાન કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થઈ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના હેતુઓથી પ્રેરાઈ મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરે જાય છે.

પરંતુ જે પણ કર્મ કરવાં તે કર્ત્તવ્યની ખાતર જ કરવાં એજ ઉત્તમોત્તમ પ્રકાર છે. દરેક દેશમાં થોડાક પણ એવા પુરૂષો હોય છેજ કે જેઓ નામ, કીર્તિ કે સ્વર્ગની પરવા નહિ કરતાં માત્ર કર્ત્તવ્યની ખાતર જ કર્મો કરે જાય છે; અને ખરેખર આવા પુરૂષો જ મનુષ્ય જાતિના પ્રાણરૂપ છે. કર્મોથી કોઇનું પણ ભલું પોતાથી કરી શકાય તેથી તેઓ આનંદ પામે છે. તેઓ બને તેટલો ગરીબોને ઉપકાર કરે છે, અને પ્રાણી માત્રને મદદ કરે છે. આમ કરવામાં તેઓનો ઉદ્દેશ વધારે ઉચ્ચ હોય છે, તેઓને નિષ્કામપણે પરોપકાર કરવામાં બહુજ શ્રદ્ધા હોય છે. નામ અને કીર્તિના આશયથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેનો પરિપાક મોડો થાય છે.

નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કાર્ય કરનારને શું કાંઇ પણ ફળ મળતું નથી? જરૂર મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ નિષ્કામભાવથી કર્મ કરનારને વિશેષ અને ઉત્તમોત્તમ ફળ મળે છે પણ એના ફળની

સિદ્ધિ થતાં સુધી સામાન્ય મનુષ્યો ધીરજ રાખી શકતાં નથી. નિષ્કામ કર્મથી શરીર પ્રકૃતિને પણ ફાયદો થાય છે.

પ્રેમ, સત્ય અને નિઃસ્વાર્થતા એ કેવળ નીતિ વિષયક અલંકારિક શબ્દો નથી, પણ એ તો આપણું ઉચ્ચત્તમ સાધ્ય છે; કારણ કે આપણી ચૈતન્યશક્તિને જાગ્રત કરવાનું અમોઘ બળ એ ગુણોમાં રહેલું છે. કોઇ મનુષ્ય ભવિષ્ય, સ્વર્ગ, સત્તા કે એવી કોઇ પણ બાબતનો સ્વાર્થ ન રાખતાં કેવળ નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી પાંચ દિવસ વા પાંચ મીનીટ પણ કાર્ય કરે તો જાણવું કે તેનામાં માનસિક મ્હોટા ગુણો મેળવવાની ઉત્તમ યોગ્યતા બીજરૂપે રહેલી છે. નિસ્કામપણે કર્મ કરવું એ જોકે ઘણુંજ કઠિન છે, અને અનેક માણસો એવા પણ હોય છે કે જેઓ દેખાવ નિષ્કામતાનો રાખવા છતાં એની શ્રેષ્ટતાનું મૂલ્ય મનથી તો કાંઇને કાંઈ વ્યવહારિક બદલો અથવા મ્હોટી મ્હોટી કામનાઓ રહેલીજ હોય છે; પરંતુ અહીંઆં કહેવાનું ખરી નિષ્કામતાને માટેજ છે. એવી સાચી નિષ્કામતાપુર્વક થોડું પણ કાર્ય થવું એ આત્મસંયમની શક્તિનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ છે. બહારના અનેક વ્યાપારો કરતાં આત્મસંયમ એ બહુજ ઉચ્ચશક્તિ છે. ચાર ઘોડા જોડેલી એક ગાડીને ટેકરી ઉપરથી છુટી લગામથી દોડવા દેવામાં જે બળ પડે તેના કરતાં ઘોડાંની લગામ કાબુમાં રાખી ટેકરી ઉતરવામાં ખરેખર વધારે બળ પડે છે. મ્હોટા વેગથી છોડવામાં આવેલો તોપનો ગોળો રસ્તામાં કોઇપણ જાતનો અંતરાય ન હોત તો ઘણે દૂર જઇને પડે છે; પરંતુ એમ થવાથી એની શક્તિ ઘણે ભાગે માર્ગ કાપવામાંજ વપરાઇ જઇ તેનો ખરો પ્રતાપ જણાતો નથી. કોઇ મ્હોટી ભીંત યા એવો કોઇ અંતરાય આવે છે ત્યારેજ તે ગોળો પોતાનો પ્રચંડ પ્રતાપ દેખાડી દે છે. એજ પ્રમાણે સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને આપણે જે જે વ્યાપાર કરીએ છીએ ત્હેમાં

આપણે આપણી ઘણીખરી શક્તિ જેમ તેમજ ગુમાવીએ છીએ, અને વળી એ શક્તિ આપણને કોઈ રીતે પાછી પણ મળતી નથી; પરંતુ જો એ સ્વાર્થબુદ્ધિને દૂર કરીને મનપર કાબુ રાખવામાં આવે—આત્મસંયમ કરવામાં આવે તો એજ શક્તિ—સામર્થ્યમાં વધારો થઈ તે આપણને પાછી મળે છે. એ આત્મસંયમના પરિણામે આપણામાં પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ ઉદ્‌ભવે છે; અને એ પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ તેજ ક્રાઇસ્ટ અને બુદ્ધ. મનુષ્યોને અન્ય પ્રાણી-પદાર્થ ઉપર સત્તા ભોગવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે; પરંતુ શક્તિની વૃદ્ધિનું ઉપર જણાવેલું રહસ્ય તેઓ જાણતા નથી. હાલના જમાનામાં મૂર્ખ માણસ પણ તે રહસ્ય જાણી શકે અને તેને અનુસરીને વર્તવાથી આખા જગત ઉપર પણ સત્તા જમાવી શકે; પરંતુ સર્વ પ્રથમ જગત ઉપર સત્તા ચલાવવાની વાસનાનો તેણે સમૂળી ઉચ્છેદ કરી નાખવી જોઇએ.

એ સ્વાર્થી ભાવના નિર્મૂળ થઇ કે બસ, એ જગતમાં એક પ્રચંડ શક્તિ રૂપ બનવાનો. કેટલાક પ્રાણીઓની દૃષ્ટિ અમુક આઠ કે દશ ફીટ અંતર સુધીજ પહોંચી શકે છે, તેમ આપણામાંના ઘણા ખરા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ પણ અમુક વર્ષો પર્યંતજ પહોંચી શકે છે. એક ન્હાનું વર્તુળ એજ જાણે આપણી સૃષ્ટિ અને એજ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા હોય તેમ એની પેલી પાર કાંઈ પણ હોય એ વાતજ આપણા ધ્યાનપર આવતી નથી. દૃષ્ટિના આ સંકુચિતપણાને લીધેજ આપણે નીતિભ્રષ્ટ બની ગયા છીએ. એજ આપણી મોટી દુર્બળતા અને નિ:સત્વતા છે.

કર્મ ગમે તેવાં નાનાં કે નીચ દરજ્જાનાં હોય, પરંતુ તેના તરફ અભાવ નહિ લાવતાં બને તેટલા ઉત્તમ પ્રકારે તે કરવું જોઇએ. કોઇ મનુષ્ય કર્મના રહસ્યથી અજ્ઞાન હોવાને લીધે કીર્તિ વા બીનસ્વાર્થના આશયથી કાર્ય કરતો હોય તો ભલે કરે, પણ સમજુએ તો પોતાની દૃષ્ટિ તો હમેશાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આશય તરફ અને તે

સ્હમજવા તરફ તથા પોતાનું આંતર સામર્થ્ય વધારવા તરફ રાખવી જોઈએ. ' કર્મ કરવાનોજ આપણને અધિકાર છે પણ તેના ફળ તરફ આપણો અધિકાર નથી ' * જો ત્હમારે મનુષ્યને મદદ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો ત્હેનું વલણ ત્હમારા પ્રત્યે કેવું છે તેની દરકાર કરશો નહિ. જો સારાં અને મહાન કર્મો કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો ફળની લેશ માત્ર પણ કામના રાખશો નહિ.

આ પ્રમાણે સદા કાર્યમાં જોડાઈ રહેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે અને વસ્તુતઃ કર્મ કરવા સિવાય મનુષ્યની એક ક્ષણ પણ જતી નથી એ વાત સ્વીકારવામાં આવે; પણ એથી એક વિલક્ષણ પ્રશ્ન ખડો થાય છે કે, જ્યારે આપણે સદા સર્વદા કર્મોજ કરવાનાં છે ત્યારે આપણને શાંતિ ક્યારે મળવાની ? જો આપણે સદા કામમાંજ નિમગ્ન રહ્યા કરવાનું હોય તો પછી એકાંતવાસની શાંતિને સહન કરવાની અને એ શાંતિમાં અને ત્યાગમાં આનંદ લેવાની અમારામાં યોગ્યતાજ ક્યાંથી આવવાની ?

એકાદ એકાંત અરણ્યવાસી મનુષ્યને આ સંસારમાં લાવવામાં આવે તો જેવી રીતે એક પાણીમાં રહેનારી માછલીને પાણીની સપાટી ઉપર લાવવામાં આવે અને જેવી દશા થાય તેવીજ એ અરણ્યવાસી મનુષ્યની દશા થવાની.

બીજા હાથપર એકાદ સંસારના કાર્યોમાં રચીપચી રહેલા મનુષ્યને એકાંત અને શાંતિના સ્થાનમાં આણવામાં આવે તો શું એને પણ ત્યાં સુખ અને આનંદ મળશે ? ના, ના, ઉલટો તે બિચારો દુઃખીજ થશે અને કદાચ દુઃખનો માર્યો ગાંડો પણ થઈ જાય ?

આ પ્રમાણે આ બંને દશાઓ અપૂર્ણ જણાય છે, તો તે બંનેનો યોગ કેવી રીતે થાય ? **જગતમાં ખરો મનુષ્ય તો તેજ**

* **'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' भी. भ. गी.**

છે કે જે ગમે તેવા અરણ્યના એકાંત અને શાંત સ્થાનમાં પણ અત્યંત કાર્યમગ્ન રહી શકે છે, અને જે હજારો મનુષ્યના સમૂહમાં અને ભારે કોલાહલમાં પણ અરણ્યની માફક શાંતિ અને એકાંતને અનુભવે છે એજ ખરો સંયમી છે. તેણેજ પોતાના આત્માને જીતેલો છે; અને નિગ્રહના રહસ્યને પણ તેજ મનુષ્ય જાણે છે. આવો મનુષ્ય એકાદ મ્હોટા શહેરના ઉદ્યમી અને કોલાહલમય ભાગમાંથી પસાર થાય છે તોપણ તેનું મન જાણે કે એકાદ ગુહામાં હોય તેવું શાંત હોય છે, અને એક શબ્દ માત્ર પણ એના કર્ણને અસર કરી શકતો નથી અને સઘળો વખત કર્મમાંજ નિમગ્નજ હોય છે. કર્મયોગનું એજ ધ્યેય છે અને જો તમને તે પ્રાપ્ત થયું હોય તો બસ તમે કર્મનું રહસ્ય જાણ્યું—અનુભવ્યું છે.

પણ આપણે તો એનો આરંભ આપણા વર્તમાન સંયોગ વચ્ચેજ કરવાનો છે. કોઇ પણ કાર્ય નિઃસ્વાર્થપણે કરતાં શીખવું એ આપણો પહેલો પાઠ છે. **કોઇ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય એટલે તે ઇચ્છા આપણને શા હેતુથી થાય છે તે હેતુનો આપણે બરાબર શોધ કરવો જોઈએ,** કેમકે કાર્યમાં પડ્યા પછી તે હેતુ ઉપર પડદો પડી જાઇને તે અદ્રશ્ય બની જાય છે; માટે કાર્ય કરવા પહેલાંજ તેનો હેતુ આપણે શોધી ક્હાડવો જોઇએ. આમ કરવાથી શરૂ શરૂમાં તો આપણને આપણા હેતુઓ સ્વાર્થમયજ દેખાશે, પણ પ્રયત્નવડે ક્રમે ક્રમે એ સ્વાર્થપરાયણતા દૂર થવા માંડશે અને એક સમય એવો આવશે કે આપણે સદા સર્વદા નિઃસ્વાર્થ કર્મોજ કરે જઇશું.

આ પ્રમાણે આ દુસ્તર સંસાર વચ્ચે ધીમે ધીમે આગળ વધતાં આપણને માલુમ પડશે કે છેવટ સર્વથા નિઃસ્વાર્થી બનવાનું પણ પ્રત્યેક માટે શક્યજ છે. જે દિવસે આપણે સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી બની જઇશું તે દિવસે અમારામાં સર્વ સામર્થ્ય એકત્ર થએલું છે, એમ આપણને પ્રતીત થશે અને આપણો જ્ઞાનનો ભંડાર આપણામાં એકદમ પ્રગટ થશે.

કર્મયોગ—પ્રકરણ બીજું.

કર્તવ્યદક્ષ સર્વ મનુષ્યો સમાન શ્રેષ્ઠ છે.

સાંખ્ય મત પ્રમાણે આ વિશ્વ એ ત્રિગુણાત્મક છે. એ ત્રણે ગુણુનાં નામ સત્વ, રજ, અને તમ છે. એ ત્રણે ગુણુનાં દૃશ્ય સ્વરૂપો અનુક્રમે સ્થૈર્ય, ચાપલ્ય અને જાડ્યં એ પ્રમાણે છે. પત્થર જેવી જડાવસ્થા એ તમોગુણનું દૃશ્ય સ્વરૂપ છે. રાગ લોભાદિ વિકારોને વશ થઇને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું એ રજસનું દૃશ્ય સ્વરૂપ છે. આ ઉભયને સ્વાધીન કરી સમતોલપણું રહેવું એ સત્વગુણનું કાર્ય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ ત્રણે ગુણ રહેલા છે. તે પૈકી જે સમયે મનુષ્યમાં જે ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તદનુસાર તે સમયે મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવર્ત થાય છે. તમોગુણ પ્રબળ હોય છે ત્યારે આળસ આવીને આપણને સ્તબ્ધ—ક્રિયાશૂન્ય બનાવી દે છે, કોઇપણ જાતનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી. અને જે સમયે શરીરમાં ચપળતા આવીને મુશ્કેલ કાર્ય પણ આનંદપૂર્વક કરવા તૈયાર થઈ જઇએ છીએ, તે સ્થિતિ તે રજોગુણનું પ્રાધાન્ય સમજવું. જે સમયે આળસ ન હોવા છતાં પણ આપણે બીલકુલ શાંત હોઇએ, ત્યારે સત્વગુણનું પ્રાબલ્ય સમજવું. ઘણું કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સ્વભાવથીજ આ ત્રણ ગુણ પૈકી એકાદનું પ્રધાન્ય હોય છે. કેટલાક સ્વભાવથીજ આળસુ હોય છે તો કેટલાક ઉદ્યોગપ્રિય અને ચપળ હોય છે; તેમજ કેટલાક શાંત સ્વભાવના અને મિષ્ટભાષી તથા મૃદુ સ્વભાવથીજ હોય છે. એ ત્રણે ભાવ અનુક્રમે તમ, રજ અને સત્વના પ્રદર્શક છે. આ સૃષ્ટિમાં એક પણ એવો પદાર્થ નથી કે જે આ ત્રિગુણથી રહિત હોય. મનુષ્ય,

પશુ, પક્ષી, ઝાડ, વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુમાં થોડા વા અધિક અંશે એ ત્રણે ગુણો પ્રત્યક્ષપણે રહેલા હોય છે.

કર્મયોગમાં મુખ્ય કરીને આ ત્રણ ગુણનોજ વિચાર કરેલો છે. આ ગુણોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે અને હેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, હેનું જ્ઞાન આપણને થાય છે; એટલે આપણાં કર્ત્તવ્ય શાસ્ત્રને અનુસરતાં કેમ કરવાં તે આપણને સમજાય છે. મનુષ્ય સમાજની રચના દેશકાલાનુરૂપ જુદા જુદા પ્રકારની થએલી છે. નીતિ એટલે શું, કર્ત્તવ્ય એટલે શું, એ બધું આપણે સર્વ સામાન્ય રીતે સમજીએ છીએ, તો પણ જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા રીત રીવાજને અનુસરીને એ શબ્દોની વ્યાખ્યામાં ફેર પડે છે. જે રીવાજને એક દેશમાં નીતિ સમજાય છે, તેજ રીવાજને બીજા દેશમાં અનીતિ મનાય છે. કેટલાક દેશમાં ભાણેજીની સાથે લગ્ન કરવું તે સામાન્ય વ્યવહાર ગણાય છે, જ્યારે તેજ વ્યવહાર બીજા દેશમાં અનીતિમય કહેવાય છે. કેટલાક દેશમાં એક પતિ સાથેજ લગ્ન કરવું એજ નીતિ મનાયલી છે, જ્યારે બીજા દેશમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવી એમાંજ આબરૂ—મહત્તા મનાતી હોય છે. એવી રીતે નીતિના અન્ય તત્ત્વોનાં પણ વ્યવહારિકરૂપ પ્રત્યેક દેશમાં જાદાં જુદાં હોય છે.

કર્ત્તવ્યની બાબત પણ એજ પ્રકારની છે. જુદા જુદા રાષ્ટ્રોમાં કર્ત્તવ્યની કલ્પના ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એક દેશમાં કોઇ મનુષ્ય અમુક ક્રિયા ન કરે તો તેને સમાજ દુરાચરણી કહે છે, જ્યારે તેજ ક્રિયાની બીજા દેશમાં નિંદા થાય છે. આવી સ્થિતિ છતાં આપણને ભાસે છે કે કર્ત્તવ્યની કલ્પનામાં પણ કાંઇક સર્વ સામાન્ય નિયમો હોવા જોઇએ. આ પરસ્પર વિરોધી અનુભવોની એકવાક્યતા કરવા માટે બે માર્ગ ખુલ્લા છે. અજ્ઞાનીનો માર્ગ એ છે કે જે પ્રકાર હું જાણું છું તે પ્રકારજ એક સત્ય છે અને બીજા સર્વ માર્ગો અસત્ય

અને ખોટા છે. બીજો જ્ઞાનીનો માર્ગ છે. જેઓ ધારે છે કે—ભિન્ન ભિન્ન દેશ, કાલ, પ્રકૃતિ ઇત્યાદિ સંયોગોને અનુસરીને એકજ સિદ્ધાંતનું વ્યવહારિક બાહ્ય કર્ત્તવ્ય અને નીતિનાં સ્વરૂપ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આ બાહ્ય ભેદ સાચો નહિ હોઇને તે ભેદ મૂળ સિદ્ધાંતને વૃથા ઠરાવતો નથી; પરંતુ વિવિધ પરિસ્થિતિનેજ દર્શાવે છે. કોઇ પણ અમુક સ્થિતિ અને સંયોગોનું કર્ત્તવ્ય અન્ય પ્રત્યેક સ્થિતિ અને સંયોગો ઉપર લાગુ પડી શકતું નથી. આવો એકતાનો માર્ગ જ્ઞાની પુરૂષોનો હોય છે. નીચેના ઉદાહરણથી ઉપલી વાત સ્પષ્ટ થઇ જશે. " દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરો " એવો ઉપદેશ સર્વ મહાન્ તત્વવેત્તાઓનો છે. પોતાની જાતના સંરક્ષણને માટે પણ અન્યને દુઃખ દેવું નહિ, ખરેખર એ સિદ્ધાંત આપણને પણ ઉત્તમ અને વાસ્તવિક લાગે છે; પરંતુ એ સિદ્ધાંતનો નિત્યના વ્યવહારમાં અમલ કરવામાં આવતાં કેટલા બધા અનર્થોની પરંપરા જાગ્રત થશે તેનું અનુમાન કરો. દુષ્ટ મનુષ્યો આપણી માલમતા લૂટી જાય, આપણા જીવનનો નાશ કરે અને તેમની મરજીમાં આવે તેમ વર્તન કરે અને સઘળો સમાજ અસ્તવ્યસ્ત થઇ નષ્ટપ્રાય થઇ જાય. એ તત્ત્વનો કદાચ એકજ દિવસ અમલ કરવામાં આવે તો પણ આખો સમાજ રસાતળમાં પહોંચવાનો સંભવ છે. " દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરો " એ તત્ત્વની સત્યતા જરા પણ આપણા મનથી ઓછી થતી નથી અને તે આપણને ઉત્તમમાં ઉત્તમ લગે છે; તોપણ સમાજની હાલની સ્થિતિને માટે અનિષ્ટ છે. એ સિદ્ધાંત ઉત્તમ છે માટે તે પ્રમાણે નહિ વર્તનારા પ્રત્યેક પાપી છે; એમજ ઠરતું હોય તો પછી "આપણે પાપી છીએ" એવી કલ્પના આપણને કેવા ખાડામાં લઇ જઇને નાખશે તે કહી શકાય નહિ. " હું પાપી છું " એવું પોતાના મનથી કોઇને પણ લાગવા માંડયું, એટલે તેનું પરિણામ મનની દુર્બળતા-

આંજ આવે છે. આવા દુર્બળ મનુષ્યને હાથે કોઈ પણ બાબત પાર પડવી અશક્ય છે, અને એકવાર મનુષ્ય તેને આધીન બન્યો એટલે પછી એ દુર્બળતાનો વેગ તેનામાં વધતોજ જાય છે. આ પ્રકારની દુર્બળતા સઘળાં અનિષ્ટોનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દે છે. મનની દુર્બળતા કરતાં વધારે મ્હોટું પાપ જગતમાં અન્ય કોઇ નથી અને મનુષ્ય જાતિનો મ્હોટો શત્રુ પણ એના જેવો બીજો કોઇ નથી. જેવી રીતે આ મનોદુર્બળતા એ એક વ્યક્તિના નાશનું કારણ છે તેવીજ રીતે રાષ્ટ્રમાં એ દુર્બળતા ફેલાઈ જવાથી રાષ્ટ્રનો પણ નાશ થઇ જાય છે. "અમે મૂર્ખ, અમે પાપી" એવી માન્યતાનો શિકાર થનાર માણસ અથવા દેશ દુર્ગતિના ખાડામાંથી કદી પણ (તે માન્યતાને છોડી દીધા સિવાય) નિકળી શકે તેમ નથી; માટે આપણે આવી રીતે આપણું અહિત કદી પણ ન કરવું જોઇએ, આપણને આપણા માટે દૃઢ શ્રદ્ધા ઉપજવી જોઇએ અને પછી ઇશ્વરમાં પણ ઉપજવી જોઈએ. જેને પોતામાં વિશ્વાસ હોતો નથી તેને ઇશ્વરમાં પણ શ્રદ્ધા હોઈ શકે નહિ એમ બરાબર સમજજો.

સારાંશ એટલોજ કે નીતિ અને કર્તવ્ય એમનાં બાહ્ય સ્વરૂપ દેશકાલાનુસાર જુદાં જુદાં હોય છે, એ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખજો. જેવી રીતે અમુક પરિસ્થિતિમાં 'દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરવો' એ કર્તવ્ય છે; તેવીજ રીતે પરિસ્થિતિ બદલાય ત્યારે 'દુષ્ટનો પ્રતિકાર કરવો' એ પણ કર્તવ્ય થઇ પડે છે.

ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધથી વિમુખ થવા માટે પ્રતિકાર કરવાનો એટલે કે અન્યાયનો અસ્વિકાર કરવા માટે દાંભિક અને બાયલો કહેલો છે, એ વાંચીને કેટલાકોને આશ્ચર્ય પણ થયુંજ હશે. સમરાંગણમાં સર્વ શત્રુઓ પોતાના મિત્ર અને સંબંધીજનો હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું

એ અર્જુનને મોટા પાપરૂપ લાગ્યું હતું. સર્વ વિશ્વપર પ્રેમ કરવો એ પ્રેમનું અતિ ઉચ્ચતત્ત્વ હોઇને સ્વજનોનો વધ કરવો એટલે કે પ્રેમને દેખતી આંખે તિલાંજલિ આપવી; એવું સમજીને અર્જુને યુદ્ધ કરવાની ના પાડી હતી.

જ્યારે અજવાળું બહુજ ઓછું હોય છે ત્યારે આપણે દેખી શકતા નથી; તેમજ પ્રકાશ તિવ્ર ગતિમાં હોય છે ત્યારે પણ આપણે દેખી શકતા નથી. ધ્વનિ વિષે પણ એમજ છે કે જ્યારે અવાજ ઘણોજ સૂક્ષ્મ હોય ત્યારે પણ આપણે સાંભળી શકતા નથી; અને તે જ્યારે અતિ ઉગ્ર તથા પ્રચંડ હોય છે ત્યારે પણ તેને સાંભળી કે સમજી શકતા નથી. ગતિનું પણ એમજ છે; જેમકે ઘડીઆળમાંના કલાકના કાંટાની ગતિ પણ આંખો વડે જોઇ શકાતી નથી, તેમ એકાદ સપાટાબંધ ફરતા ચક્રરની ગતિ પણ જોઇ શકાતી નથી. એજ પ્રમાણે પ્રતિકાર અને અપ્રતિકારમાં ભેદ છે.

માટે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એજ છે કે દરેક વિષયમાં બન્ને સ્થિતિઓની આત્યંતિક અવસ્થા સરખીજ છે. પ્રવૃત્તિની આત્યંતિક અવસ્થા તેમજ અપ્રવૃત્તિની આત્યંતિક અવસ્થા બંને સમાનજ છે. જડપદાર્થોની બાબતમાં આ નિયમ લાગુ પડે છે તેમ ચૈતન્યવાન માટે પણ લાગુ પડે છે. (Extreme positive and extreme negative are always similar) એક માણસ દુર્બળ અને આળસુ હોવાથી પ્રતિકાર કરી શકતો નથી, અને બીજો માણસ કે જે ધારે તો સારી પેઠે પ્રતિકાર કરી પોતાના શત્રુને ભોંયભેગો કરી દે એમ છે તો પણ તે પ્રતિકાર નહિ કરતાં ઉલટો શત્રુને આશીર્વાદ આપે છે. આનો અર્થ એજ છે કે **જે મનુષ્ય પોતે બીકણ હોવાના કારણથીજ પ્રતિકાર કરતો નથી તેને પાતક લાગે છે,** અને પ્રતિકાર નહિ કરવાથી થનારા લાભો પણ તેને મળી શકતા નથી.

જ્યારે ઉપર કહેલો બીજો સબળ મનુષ્ય પ્રતિકાર કરે છે તો તેને તેમ કરવાથીજ પાતક લાગે છે.

બુદ્ધ જન્મથી રાજપુત્ર છતાં પોતાનું રાજ્ય છોડીને વિરક્ત થયો; આનુંજ નામ ખરો વૈરાગ્ય. કોઇ એક ભીખારી કે જેની પાસે ત્યાગ કરવાનું કાંઇ છેજ નહિ તેની ગરીબાઇને કાંઇ ત્યાગ કહી શકાય નહિ. એટલા માટે " અપ્રતિકાર " અને " વિશુદ્ધપ્રેમ " વિષે ચર્ચા કરતી વખતે આપણે આપણામાં સાચું સામર્થ્ય છે તેનો પણ સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ. આપણે બારીકાઈથી સમજી લેવું જોઈએ કે આપણામાં પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ છે કે નહિ. આપણામાં જો વાસ્તવિક રીતે એ શક્તિ હોય અને આપણે તેનો ત્યાગ કરીને " અપ્રતિકાર " ગ્રહણ કરીએ તોજ ખરેખર આપણે સત્યપ્રેમનું મહત્ કાર્ય કર્યું કહેવાય; પરંતુ આપણામાં પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ તો હોય નહિ અને "ઉચ્ચ પ્રેમની ખાતરજ પ્રતિકાર કરતા નથી" એમ કહીએ કે માનીએ તો તે પાપજ કહેવાય. શત્રુઓની પ્રચંડસેનામાં પોતાનાં સગાં સંબંધીઓને જોતાંજ અર્જુનનું ચિત્ત ક્ષણભર કંપિત થઇ ગયું, અને એવી અવસ્થામાં તેને " અપ્રતિકાર " નું તત્વ સાંભરી આવ્યું. સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ફરજ તેના હૃદયમાં ઉભરી આવ્યાં અને તે એકદેશી પ્રેમ અને ફરજના ઉભરામાં દબાઇ જઇને સમગ્ર દેશ પ્રત્યે એક રાજ્યકર્તા તરીકેનાં કર્ત્તવ્યોનું ભાન તેનાથી ભુલાઇ ગયું ! " અપ્રતિકાર " ના બહાના નીચે ઉપર કહી તેવી મનોદુર્બળતાએ છુપાઈ બેસવા માંડ્યું ! પરંતુ સ્થિતિપ્રજ્ઞ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે તેની એ દશાને તુરતજ ઓળખી લીધી અને કહ્યું કે, " તું પંડિતની માફક વાતો કરે છે, અને નહિ શોચવા યોગ્ય બાબતનો શોચ કરે છે, માટે હે પરંતપ ! આ ક્ષુદ્ર હૃદય દૌર્બલ્યને ત્યજીને ઉઠ, ઉભો થા અને યુદ્ધ કર. "

આ પ્રમાણે કર્મયોગનું મુખ્ય ધ્યેય છે. ખરો કર્મયોગી તેજ છે કે જે સારી પેઠે સમજે છે કે, "પ્રતિકાર ન કરવો" એજ મુખ્ય અને ઉચ્ચતત્ત્વ છે. પ્રતિકાર કરવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય પોતામાં હોવા છતાં મન ઉપર કાબુ રાખીને પ્રતિકાર નહિ કરવાથી પોતાનામાં જે નવીન વિશેષ શક્તિ આવશે તે વાતનું જ્ઞાનજ તેને માટે એ સમયે પુરતું થઈ પડે છે; પરંતુ એવી **અત્યુચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થતાં સુધી તે પ્રતિકાર કરવામાંજ પોતાનું બળ વધતું સમજીને તેજ પ્રમાણે વર્તે છે.** ઉચ્ચ દશાએ પહોંચતાં સુધી વર્તમાન દશાને અનુસરતું વર્તન રાખીને પોતાનું સામર્થ્ય ખીલવવું એજ પ્રત્યેકને માટે ઉત્તમ છે.

મારા દેશમાં એક વખતે મને એક મનુષ્ય મળ્યો. હું પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે તે મૂર્ખ અને આળસુ છે. તે કાંઇ પણ જાણતો હતો નહિ, તેમ જ જાણવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ અને એક પશુવત્ જીવન વ્યતીત કરતો હતો. તેણે મને પૂછ્યું કે, "પરમેશ્વરને ઓળખવાને માટે અને મુક્તિ મેળવવાને માટે મારે શું કરવું જોઇએ?" મેં તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, "તને જુઠું બોલતાં આવડે છે?" તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, "ના." પછી મેં કહ્યું કે, "પ્રથમ તો તું ખોટું બોલતાં શીખ, સર્વથા પશુ કે પાષાણુની માફક બેશી રહેવા કરતાં અસત્ય બોલવું એ પણ તારે માટે ઠીક છે. તું જડ છે તેથી સર્વ કર્મોથી પર, શાંત અને ઉચ્ચ સ્થિતિ તારાથી ઘણી દૂર છે. વળી તું એટલો બધો આળસુ છે કે તારાથી કાંઇ સારૂં તો નહિ પણ ખરાબ કાર્ય પણ થઈ શકે એમ નથી." ખરેખર તે એક મૂર્ખ હતો અને હું તેની સાથે મશ્કરીમાં જ વાત કરતો હતો, પણ ઉપલી વાતમાં મારો ઉદ્દેશ એવું કહેવાનો હતો કે મનુષ્યે આળસુ નિરૂદ્યમીના સ્થૈર્યમાંથી સ્થિતપ્રજ્ઞના સ્થૈર્યને પહોંચવા માટે કર્મમાર્ગની નીચલી પાયરીથી આરંભ કરવો જરૂરી છે.

માનવને માટે ઢેફા જેવી નિશ્ચલ દશા કદી પણ ઇચ્છવા જેવી નથી. ક્રમે ક્રમે સ્થિતિપ્રજ્ઞના જેવી નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત થતાં સુધી તેણે ઉદ્યમ કરવો જ જોઇએ, અને ઉદ્યમ કરવો એટલે વાસ્તવિક રીતે પ્રાપ્ત નિકૃષ્ટ દશાનો પ્રતિકાર કરવો એજ અર્થ છે. માનસિક અને શારીરિક દરેક સંકટોનો પ્રતિકાર કરો અને એ પ્રતિકાર કરતાં કરતાં ક્રમે ક્રમે તમને સ્થિતપ્રજ્ઞની શાંતિ આપોઆપ પ્રાપ્ત થવાની જ. "કોઇનો પણ દ્વેષ ન કરો, અસત્યનો પણ પ્રતિકાર ન કરો," ઇત્યાદિ વાક્ય બોલવામાં ઘણાં સહેલાં છે; પણ આપણે સારી પેઠે સમજીએ છીએ કે તેને અમલમાં મૂકવાં એ કેટલી અઘરી વાતછે. સમાજની દૃષ્ટિ આપણા તરફ હોય છે, ત્યાં સુધી આપણે પ્રતિકાર ન કરવાનો ઢોંગ કરીએ છીએ ખરા, પણ આપણા આંતરમાં તો પ્રતિકારની ભાવના જાગ્રત જ હોય છે. આપણું હૃદય તો અપ્રતિકારથી પ્રાપ્ત થતી શાંતિથી બીલકુલ શૂન્ય જ હોઇને તેમાં પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા થયાજ કરે છે. ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા મનમાં થતાંજ તમને એમ વિચાર આવે છે કે ધનની ઇચ્છા કરનારને તો જગત હલકો લેખે છે. કદાચ આવા વિચારને લીધે તમે ધન મેળવવાના પ્રયત્નમાં નહિ ઉતરો, પણ હૃદયમાંથી તો રાતદિવસ ધન ધનનો જપ નહિજ મટે. આવો જપ મનમાં ચાલ્યા કરવા છતાં–ત્યાગી કહેવરાવવામાં–નિર્લોભી કહેવરાવી બેસી રહેવામાં શું શાણપણ છે ભલા! આવે પ્રસંગે એવા ખોટા ડોળમાં ન રહેતાં સપાટાબંધ ઉદ્યોગ કરો; એટલે સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવામાં કેવાં સુખ દુઃખ આવે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળીને તમારૂં મન આપોઆપજ શાંત થતું ચાલશે અને પછી અપ્રતિકાર–વિરાગ અને શાંતિ ક્રમે ક્રમે આપોઆપજ આવીને તમારા સન્મુખ ખડાં થઈ જશે. કોઇ પણ વસ્તુની પ્રબળ ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યાગ–સંતોષનો ઢોંગી દેખાવ રાખવા કરતાં તે ઇચ્છાને પુરી કરવા મથવું એજ હિતકર છે. પરિણામે તે

પ્રાપ્ત થયા પછીથી જે થોડી ઘણી શાંતિ તમને મળશે તે સમયે તમને સમજાશેજ કે કેટલી બધી ખટપટ કરવાને પરિણામે જે સુખ મળ્યું તે કેટલું બધું તુચ્છ છે. આવું અનુભવ જ્ઞાન એક વખત તમને મળશે એટલે પદાર્થની ઇચ્છાના ત્યાગમાં રહેલા સુખનો ખરો મહિમા તમને સમજાશેજ. શાંતિ અને ત્યાગના આવા વિચારોનો ઉપદેશ હજારો વર્ષથી સાધુ-સંતો કરતા આવ્યા છે, અને આપણે પણ બાલ્યાવસ્થાથી તે સાંભળતા આવ્યા છીએ; તો પણ ખરી શાંત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા હોય એવા પુરૂષો ભાગ્યે જ આપણે દેખી શકીએ છીએ! મેં લગભગ અર્ધ જગતમાં પ્રવાસ કરેલો છે, પણ મને યાદ છે કે ખરેખરી શાંત અને ત્યાગની સ્થિતિએ પહોંચેલા વીશ પુરૂષો પણ મેં ભાગ્યેજ જોયા હશે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ મનથી કાંઇ પણ સાધ્ય મુકરર કરીને તેને માટે પ્રયત્ન કરવા મંડી જવું એજ શ્રેષ્ટ માર્ગ છે. બીજાઓ તરફથી વગર સમજે સુચવાતા માર્ગે ચાલવું એ નુકશાનકારક છે.

ઉદાહરણ કે—એકાદ ન્હાના બાળકને પાંચ દશ ગાઉ પગે ચાલીને મુસાફરી કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવે, તો તે બિચારૂં અડધા રસ્તામાંજ મરણ પામશે અને કદાચ હજારોમાંથી એકાદ બાળક મુસાફરી પૂર્ણ કરે તોપણ તે સ્થાને પહોંચતા પહેલાં અર્ધમૃત તો થવાનુંજ. જગતમાં આપણે પણ ઘણીવાર આવાજ પ્રકારનો વ્યવહાર કરીએ છીએ.

કોઈ પણ સમાજનો પ્રત્યેક મનુષ્ય વા સ્ત્રી કાંઈ એકજ વિચાર વા એક સરખા સામર્થ્ય-યોગ્યતાવાળાં હોતાં નથી. દરેકના વિચાર-સાધ્ય ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને તેથી બીજાના વિચારોને ધિક્કારવાનો આપણને અધિકાર નથી વા એ આપણું કાર્ય નથી. દરેક **મનુષ્યને પોતાનુંજ ઉચ્ચતમ સાધ્ય મેળવવાને તનતોડ પ્રયત્ન કરવા દો.** તમારા ઉચ્ચતમ સાધ્યવડે મારા વિચારોની અને મારા

ઉચ્ચતમ સાધ્યવડે તમારા વિચારોની તુલના કરવી એ યોગ્ય નથી. આંબાના વૃક્ષનું લાકડું સાગના જેવું મજબૂત નથી અથવા સાગના વૃક્ષને આંબાના જેવાં મધુર ફળ લાગતાં નથી; એમ કહીને એ બંને વૃક્ષને નાલાયક ઠરાવનાર મનુષ્ય શું ડાહ્યો ગણાશે !

જગતમાં કેટલીએ ભિન્નતા જોવામાં આવે છે પણ તે સર્વ ભિન્નતાઓના મૂળમાં એકતાજ રહેલી છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીએ નિત્ય પરમેશ્વરનું ચિંતવન કરવું અને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ એજ જીવનનું અંતિમ સાધ્ય માનવું જોઇએ; તોપણ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોમાં કદિ પણ પ્રમાદ આવવા દેવો જોઇએ નહિ. વળી તેણે કર્મ કરવાં તે ફળને માટે નહિ પણ કર્ત્તવ્ય સમજીનેજ કરવાં જોઇએ.

જગતમાં કર્મ કરવાં અને તેના ફળની આશા ન રાખવી એ મહાન્ દુષ્કર છે. એકાદ મનુષ્યને મદદ કરીને તેની પાસેથી ઉપકારની કાંઇ પણ આશા ન રાખવી, તેમજ એકાદ જનસેવાનું કાર્ય કરીને નામ યા કીર્તિનો લોભ ન રાખવો, એ ખરેખર અસિધારા વ્રતજ છે. જગત્ સ્તુતિ કરવા માંડે તો તે વેળાએ એકાદ બીકણ માણસ પણ શૂરવીર બની જાય અને લોક પ્રસંશા કરવા માંડે તો એકાદ મૂર્ખ પણ શૂરવીર બની જાય. એટલી બધી કીર્તિની પ્રચંડ લાલસા મનુષ્ય હૃદયમાં હોય છે કે, એ લાલસા બીલકુલ નષ્ટ કરી **જગત્‌ની સ્તુતિની કિંચિત પણ પરવા ન કરતાં પરોપકારનાં કાર્ય કરે જવાં એ મહાન્ દુષ્કર યજ્ઞ છે. જગત્‌ના સર્વ યજ્ઞો કરતાં એ યજ્ઞ મહાન્ શ્રેષ્ટ છે.**

આપણા તથા આપણા કુટુંબીઓના નિર્વાહને માટે ધન ઉપાર્જન કરવું એ ગૃહસ્થાશ્રમીનું કર્ત્તવ્ય છે; પણ ખોટું બોલીને, ફસાવીને, ચોરીને વા છેતરીને ધન સંપાદન કરવું એ કર્ત્તવ્ય નથી. સાથે વળી એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે, એમ ખરાબ રસ્તે જતા અટકવું

એટલુંજ નહિ પણ ઇશ્વરનું ધ્યાન અને ગરીબોની સેવા કરવી એ પણ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે.

જીવનના આ પ્રત્યેક આશ્રમમાં—અવસ્થામાં મનુષ્યને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્ત્તવ્યો કરવાનાં હોય છે, પણ તે ઉપરથી અમુક આશ્રમ બીજા આશ્રમથી ખરાબ છે એમ સમજવાનું નથી. જીંદગીના અંત સુધી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં અવિવાહિતપણે રહીને ધર્મ, જ્ઞાનનું દાન તેમજ ધર્મકૃત્ય કર્યા કરનારો મનુષ્ય અને લગ્ન કરી ગ્રહસ્થાશ્રમી બનીને તે આશ્રમને ઉચીત એવા ધર્મને અનુસરનારો મનુષ્ય એ બંનેમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કાંઇ પણ ભેદ નથી. એક સ્વધર્મમાં રત રહેનાર રસ્તાનો ઝાડુવાળો અને એક સ્વધર્મ પરાયણ રાજા એ બંનેની યોગ્યતા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સરખીજ છે. ધારો કે એક ક્ષણભર પેલા ઝાડુવાળાને રાજ્ય ગાદી સોંપવામાં આવે અને પેલા રાજાને ઝાડુનું કાર્ય સોંપવામાં આવે તો તમેજ કલ્પના કરો કે કેવી દશા થાય ? કોઇ મનુષ્ય સંસારનો ત્યાગ કરી અરણ્યવાસ સ્વીકારે તેટલા ઉપરથીજ તે મનુષ્ય સંસારી પુરૂષ કરતાં શ્રેષ્ઠજ હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. વિચાર કરીએ તો સંસારમાં રહીને સ્વધર્મના પાલનપુર્વક ઇશ્વિર ભક્તિ કરવી એ અરણ્યવાસ કરવા કરતાં પણ ઘણુંજ મુસ્કેલ છે. સાંપ્રત કાળમાં પ્રાચીન ચાર આશ્રમ નષ્ટ થઇ તેને બદલે બેજ આશ્રમ રહ્યા છે. એક ગૃહસ્થાશ્રમ અને બીજો સંન્યસ્તાશ્રમ. ગૃહસ્થાશ્રમીપુરૂષે સંસારમાં રહીને લૌકિક આચાર પાળીને ઇશ્વિર ચિંતન કરવું. સંન્યાસીએ કેવળ ધર્મપરાયણ રહીને ઇશ ચિંતન કરવું, અને લોકોને ધર્મ માર્ગનો ઉપદેશ કરવો. મહા નિર્વાણ તંત્રમાં આ વિષય સંબંધી ઘણા નિયમો છે તેમાંના કેટલાક અત્રે તમને કહું છું જેથી ગૃહસ્થાશ્રમનું યથાર્થ રીતે ભાન થાય. સ્ત્રી પુરૂષોના જાતિ સ્વભાવો તેમજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના

સ્વભાવો ભિન્ન ભિન્ન હોય એ સ્વાભાવિક અને સામાન્ય સૃષ્ટિનિયમ છે, અને તેથી કરીને એકજ સાધ્ય અથવા એકજ સરખા વિચારો દરેકને લાગુ પાડી શકાય નહિ; અને કદાચ એજ માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અસાધારણ વિગ્રહ ઉત્પન્ન થઇને એવું પરિણામ આવે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનેજ ધિક્કારે અને પ્રગતિ તથા ધર્મનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય. માટે બીજાઓ પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય એટલુંજ છે કે, તેઓને પોતાનું ઉચ્ચતમ સાધ્ય સમજવામાં અને તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય કરવી; અને તેના સાધ્યમાં ચૂક જણાય તો આસ્તે આસ્તે—તેને સમજાય તેવી રીતે તે ચૂક તેના ધ્યાનપર લાવીને તેમના વિચારોને–સાધ્યને આપણાથી બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં સત્ય પ્રતિ દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આ તત્ત્વો **હિન્દુઓનાં** ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રગટ કરેલાં છે. જુદા જુદા આશ્રમો જેવા કે—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્તને માટે જુદાં જુદાં ધ્યેય અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ તથા નિયમો દર્શાવેલા છે.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિને મનુષ્ય તરીકેનાં સર્વ સાધારણ કાર્યો ઉપરાંત કાંઇક વિશેષ કર્તવ્યો પણ કરવાનાં હોય છે. હિન્દુ જીવનનો પ્રારંભ પ્રથમ વિદ્યાર્થીઅવસ્થાથી–બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી થાય છે. વિદ્યાર્થીઅવસ્થા પૂર્ણ થયા પછી લગ્ન કરીને તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. એ પછી વૃદ્ધાવસ્થા આવવા લાગતાં વિરક્તતા ઉપજતાં તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરે છે અને પછી તે સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરીને સંન્યસ્ત ધારણ કરે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીએ, માતાપિતાને ઇશ્વરનાં સાક્ષાત સ્વરૂપ સમજીને તેમને સદા સર્વ રીતે સંતુષ્ટ રાખવાં. માતાપિતાની પ્રસન્નતા એજ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા છે. જે પુત્ર માતાપિતાને કદિ પણ કટુશબ્દ સંભ-

ળાવતો નથી તેજ ખરો પુત્ર છે.

માતાપિતાના દેખતાં હાસ્યવિનોદ યા ઠઠ્ઠામશ્કરી કદિ પણ કરવી નહિ. તેઓ પ્રત્યે ઉતાવળાપણું, અધિરાપણું કે ક્રોધ દર્શાવવો નહિ. માતાપિતાની પાસે જવું ત્યારે તેમને નમન કરવું અને જ્યારે તેઓ બેસવાની આજ્ઞા આપે ત્યારે અને તેમના બેઠા પછીજ બેસવું.

જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં માતાપિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, દીન જનો ઇત્યાદિને સંતુષ્ટ કર્યા સિવાય ખાય છે, પીએ છે અને વસ્ત્રોનો ઉપભોગ કરે છે, તેને મહાન્ પાતકી જાણવો. માતાપિતા એ આપણા દેહનાં ઉત્પાદક અને પોષક છે, જેથી તેમના સુખને માટે હજારો કષ્ટ પડે તોપણ તે સહન કરવાં એ પુત્ર ધર્મ છે.

પોતાની ધર્મપત્નીને કટુશબ્દ કહેવો નહિ. પોતાની માતા તુલ્યજ સદા સર્વદા સંતુષ્ટ રાખવી. પોતે ગમે તેવા કષ્ટ યા વિપત્તિમાં હોય તો પણ તેના આગળ તેવો ભાવ જણાવા દેવો નહિ તેમજ તેના આગળ ક્રોધ દર્શાવવો નાહ.

જે પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સ્ત્રી સંબંધી વિચાર માત્ર પણ કરે છે, અથવા મનના એક યત્કિંચિતઅંશથી પણ તેનો સ્પર્શ કરે છે, તે અઘોર પાપનો અધિકારી થાય છે.

સ્ત્રીઓ સમક્ષ અસભ્ય ભાષણ કરવું નહિ, અને પોતાના પરાક્રમોની પ્રશંસા કરવી નહિ. મેં આમ કર્યું અને તેમ કર્યું એવો શબ્દ માત્ર પણ ઉચ્ચારવો નહિ.

ગૃહસ્થાશ્રમીએ નિત્ય પોતાની ધર્મપત્નીને દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, અલંકારો, પ્રેમનિષ્ઠા અને અમૃતસમાન મધુર વાણીવડે સંતુષ્ટ રાખવી. તેની શાંતિનો ભંગ થાય એવું એક પણ કૃત્ય કરવું નહિ. જે પુરૂષ પોતાની ધર્મપત્નીનો પ્રેમ મેળવી શકયો છે, તેજ પુરૂષ ધર્માચરણી અને સદાચારી છે.

આપણાં બાળકો—પુત્ર પુત્રી પ્રત્યેના વર્તનના નિયમોઃ—

પુત્ર ચાર વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેનું પ્રેમથી લાલન પાલન કરવું, અને પછી સોળ વર્ષની ઉમ્મર સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. વીશ વર્ષની ઉમ્મર થાય ત્યારે તેને કામ ધંધે લગાડવો, અને તેની સાથે મિત્રવત્ અને પ્રેમથી વ્યવહાર કરવો. પુત્રીને પણ એવીજ રીતે કાળજીપૂર્વક શીક્ષણ આપવું, અને તેના લગ્ન સમયે વસ્ત્રાભુષણ ઇત્યાદિ યથાશક્તિ સારી રીતે આપવું.

બંધુ–ભગિની, તેઓના પુત્ર પુત્રી, ઇતર સગાંવહાલાં અને ચાકર નોકરો વિગેરે સંબંધી અપણાં કર્ત્તવ્યોનું પણ ધર્મ ગ્રંથોમાં યથાર્થ વિવેચન કરેલું છે; તેવીજ રીતે આપણી પાસેથી મદદની ઇચ્છા રાખનારને યોગ્ય મદદ કરવા સંબંધી તેમજ આપણા ગ્રામસ્થ સંબંધી પ્રત્યેનાં આપણાં કર્ત્તવ્યો ઇત્યાદિ પણ દર્શાવેલાં છે. ધન ઇત્યાદિ સર્વ અનુકૂળતાઓ હોવા છતાં જે ગૃહસ્થ પોતાનાં સગાં-સંબંધી, મિત્ર, તેમજ દીન જનોને મદદ કરતો નથી તેને પશુવૃત્તિ-નોજ સમજવો. ખરેખર તે મનુષ્યજ નથી.

પોતાનું ખાનપાન, વસ્ત્ર અને શરીરની ટાપટીપ ઇત્યાદિ તરફ બહુ આસક્તિ રાખવી નહિ. ગૃહસ્થીએ હૃદયથી શુદ્ધ અને શરીરથી સ્વચ્છ રહેવું, અને નિત્ય ઉદ્યોગપ્રિય રહેવું.

શત્રુની સામે એક શૂરવીરની માફક ટક્કર ઝીલવી, અને તેનો પ્રતિકાર કરવો એ પણ ગૃહસ્થીનું કર્ત્તવ્ય છે. તેણે એક ખુણામાં બેસીને રોવું નહિ કે અપ્રતિકારનાં ગપ્પાં મારવાં નહિ. તે શત્રુની સામો થતો નથી તો સ્વકર્ત્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે. પોતાનાં સગાં સં-બંધી તથા મિત્રો આગળ તો નમ્ર રહેવું એ કર્ત્તવ્ય છે.

દુષ્ટ જનોનો કદી પણ ગૃહસ્થીએ આદરસત્કાર કરવો નહિ, કારણકે તેમ કરવું એ દુષ્ટતાની વૃદ્ધિ કરવા બરાબર છે; તેમજ સજ્જન અને યોગ્ય પુરૂષોનો અનાદર કરવો એ મહાન દોષ છે. મિત્રોની

સાથે કોઇ પણ રીતે ઉચ્છૃંખલ વર્તન કરવું નહિ. મિત્રો કરવાને માટે જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારવાં નહિ. જેની સાથે મિત્રતા કરવાની ઇચ્છા હોય તેનું વર્તન, તેનાં કર્મો, અન્ય માણસો સાથેનો તેનો વર્તાવ ઈત્યાદિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું અને ખરેખરો સંતોષ થાય તોજ મિત્રાચારી બાંધવી.

પોતાનાં શુભ કાર્યો સંબંધી ગૃહસ્થે એક શબ્દ માત્ર પણ બોલવો નહિ. સમાજમાં પોતાની પ્રશંસા કરવી નહિ. પોતાની કીર્તિ યા સત્તાનું વર્ણન કરવું નહિ. પોતાની સંપત્તિ તેમજ ખાનગી વાતો ગુપ્ત રાખવી.

હું ગરીબ છું અથવા (ધનવાન હોય તો) ધનવાન છું, એમ કદી પણ ગૃહસ્થે ઉચ્ચારવું નહિ, તેમજ પોતાની સંપત્તિની બડાઈ મારવી નહિ. સત્યાસત્યનો વિચાર કરીને સત્ય માર્ગેજ પ્રવર્ત થવું, બીજાની બુદ્ધિ મુજબ ચાલવું નહિ. આ પ્રમાણે જે નથી કરતો તેને અનીતિમાન સમજવો.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય સમસ્ત સમાજનો આધાર સ્તંભ છે. તેનાથીજ અનેકોનું જીવન ટકે છે. ગરીબ, અશક્ત, બાળક, સંન્યાસી, સ્ત્રી વગેરે જેઓ પોતાને માટે ધનોપાર્જન કરતા નથી, તેઓનો પોષણ કર્તા ગૃહસ્થાશ્રમીજ છે. આટલાં બધાના પોષણનો ભાર ઉચકવાનું સામર્થ્ય તેનામાં હોવું જોઇએ, અને એ સામર્થ્ય વધ્યા કરવું જોઇએ. તેના હાથે કાંઈ ભૂલ થાય તો તે વિષે વિનાજરૂરે બીજાઓ સમક્ષ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ; કારણકે એમ કરવાથી હૃદયની દુર્બળતાનું ચિંતન અને વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે, અને તેમ થવાથી પોતાના આશ્રમ ધર્મનું પાલન તેનાથી જોઇએ તેવું બની શકતું નથી. વળી તેણે જ્ઞાન અને ધન મેળવવાને માટે પણ પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. જ્ઞાન અને ધન પ્રાપ્ત કરવું એ તો ગૃહસ્થનું ખાસ કર્ત્તવ્યજ છે, અને

તે કર્ત્તવ્ય ન બજાવે તો તે મનુષ્યજ નથી. વિત્તોપાર્જનને માટે જે પ્રયત્ન નથી કરતો તે અનીતિમાન છે, અને જે ગ્રહસ્થ બીજાઓ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવામાં સંતોષ માનતો હોય તે તો પુરેપુરો અનીતિમાન છે. બીજા હાથ પર જો તે ઉદ્યમ કરીને ધનવાન થાય છે તો તેનાથી સેંકડો માણસોનો નિર્વાહ ચાલે છે.

માટે સંપત્તિ મેળવવી એ કાંઈ અયોગ્ય નથી, કારણ એનો ઉપયોગ પરોપકારને માટેજ થવાનો છે. સમાજના જીવનનો અને લોકોપયોગી કાર્યોનો સ્થૂળ આધાર એ ગૃહસ્થાશ્રમજ છે. નીતિને માર્ગે પૈસો મેળવી નિષ્કામભાવે પરોપકારમાં વ્યય કરનાર મનુષ્યની યોગ્યતા અને સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરી પરમેશ્વરને માટે તપ કરનાર યોગીની યોગ્યતા, એ ઉભયમાં ભેદ નથી. માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિથીજ બાહ્ય ભેદ માલૂમ પડે છે.

પૂર્ણ નિષ્કામતા ન આવે ત્યાં સુધી કીર્તિની ઇચ્છા રહ્યા કરતી હોવાથી (કીર્તિની અસારતા-પોલંપોલ અનુભવાઇને તેમાંથી ચિત્ત ઉપરામ ન થતાં સુધી) કીર્તિ મેળવવાના હેતુથી શુભકર્મ કરવાં એ પણ ગૃહસ્થનો ધર્મજ છે. ગૃહસ્થીએ જુગાર રમવો નહિ, દુષ્ટની સોબત કરવી નહિ, મિથ્યા ભાષણ કરવું નહિ અને અન્યને ત્રાસ પડે એવું કાંઈ પણ કરવું જોઇએ નહિ.

મનુષ્યો કેટલીક વખત અમુક વિષયમાં વિજય મેળવાનાં પુરતાં સાધનો અને યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ વગર સમજે કાર્યનો આરંભ કરે છે, અને પછી નુકશાની આવતાં તેને પુરી કરવાને માટે બીજાઓને છેતરે છે; માટે પ્રત્યેક બાબતમાં પ્રથમથીજ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર જોઇએ. વળી આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે યોગ્યતા છતાં પણ અનેક કારણોથી એકવાર જે કાર્ય નિષ્ફળ થાય છે, તેજ કાર્ય બીજી વખત યશસ્વી પણ નીવડે છે.

ગૃહસ્થોએ હમેશાં સત્ય, મધુર, અન્યને હિતકર ભાષણ કરવું. અને પારકાના કામકાજની કે અવગુણની વાતો કરવી નહિ.

જે ગૃહસ્થો પોતાની ખરી કમાણી યા મિલકતમાંથી કુવા, તળાવ ખોદાવે છે, રસ્તાની બાજુએ વૃક્ષો રોપે છે, મનુષ્ય તથા જાનવરોને માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવે છે, સડકો તથા પૂલો બંધાવે છે; તેઓ પણ યોગીજનો જે પદને પહોંચે છે તેજ પરમપદના અધિકારી પરિણામે થાય છે.

ચપળતા એટલે કે ઉદ્યોગશીલતા એ પણ કર્મયોગનું એક અંગ છે, અને ગૃહસ્થીનું તે કર્ત્તવ્ય છે. એક સ્થળે વર્ણવેલું છે કે, " જો ગૃહસ્થી પોતાના દેશને માટે વા ધર્મને માટે લડતાં મરણ પામે છે તો એક ધ્યાનસ્થ યોગીને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ ગતિ તેને મળે છે. " આથી કર્ત્તવ્યનો યથાર્થ અર્થ સમજી શકાશે કે જે એકનું કર્ત્તવ્ય હોય તેજ કર્ત્તવ્ય બીજાનું હોઈ શકે નહિ. તેવીજ રીતે એક કર્ત્તવ્ય નીચ અને બીજું ઉચ્ચ એમ પણ કહી શકાય નહિ. પોતપોતાના સંજોગો અને સ્થિતિ અનુસાર પ્રાપ્ત થનારાં કર્ત્તવ્યો કરવાં એજ ધર્મનું રહસ્ય છે.

આ પ્રમાણે સર્વ વર્ણ અને આશ્રમોના ધર્મનું અવલોકન કરતાં મુખ્ય તત્ત્વ એજ જડી આવે છે કે, હરેક પ્રકારની માનસીક અને શારીરિક દુર્બળતા દૂર કરવી. મારા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી, ધર્મ સંબંધી, અને કર્ત્તવ્ય સંબંધી સર્વ ઉપદેશોમાં વિશિષ્ટતત્ત્વ એજ સમાયલું છે. વેદોમાં પણ નિર્ભયતા (fearlessness) શબ્દની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરાયલી મળી આવશે અને ભય એ પણ દુર્બળતાનીજ નિશાની છે. જગતના તિરસ્કાર અને સ્તુતિની દરકાર ન રાખતાં મનુષ્યે પોતાનાં કર્ત્તવ્યો કરે જવાં એજ જીવનનું રહસ્ય છે. કોઈ મનુષ્ય જગતનો ત્યાગ કરી, એકાંતમાં જઇ ઇશ્વરભક્તિ કરે તેણે, અને જેઓ જગતની વચ્ચે

રહી લોકકલ્યાણનો ઉદ્યોગ કરે છે, તેઓ ઇશ્વરભક્તિ કરતા નથી એવો વિચાર લેશ માત્ર પણ મનમાં લાવવો નહિ. તેમજ જેઓ જગતમાં રહેનારા અને સ્ત્રીપુત્રાદિના કુટુંબવાળા છે, તેઓએ પણ એમ ન ધારવું કે, જેઓ જગતનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ દાંભિક અને તુચ્છજ છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાને સ્થાને મહાનજ છે. આ તત્ત્વનું રહસ્ય આપણે એક દૃષ્ટાંતથી વ્યક્ત કરીશું. કોઈ એક રાજા હતો, તે પોતાના નગરમાં જે કોઈ સંન્યાસી આવે તેને પ્રશ્ન કરતો કે—"જે મનુષ્ય સંસાર વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી બને છે તે મોટો કે જે સંસારમાં રહીને ગૃહસ્થીને યોગ્ય કર્ત્તવ્યો કરે છે તે મોટો ?" ઘણા વિદ્વાન પુરૂષોએ એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યા. કેટલાકોએ કહ્યું કે—સંન્યાસી મોટો છે, એ સાંભળીને રાજા તે સિદ્ધ કરી આપવાને પુરાવા માગતો અને જ્યારે તેઓ પુરાવા આપી શકતા નહિ ત્યારે રાજા તેમને લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવવાનો હુકમ કરતો.

આ પ્રમાણે કેટલોક સમય ચાલ્યા પછી એક દિવસે એક યુવાન સંન્યાસી આવી ચઢયો. રાજાએ તેને પણ એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. સંન્યાસીએ જવાબ આપ્યો કે, "અરે રાજા ! પ્રત્યેક પોતપોતાના સ્થાનમાં મોટો છે." રાજાએ કહ્યું કે—પુરાવાથી સિદ્ધ કરી આપો. સંન્યાસીએ જવાબ આપ્યો કે, "સિદ્ધ કરી આપીશ; પરંતુ તે પહેલાં થોડા દિવસ તમારે મારા જેવી સ્થિતિમાં મારી સાથે રહેવું પડશે." રાજાએ તે કબુલ કર્યું, અને સંન્યાસીની સાથે સાથે વિચરવા લાગ્યો. ઘણાં ઘણાં શહેર અને દેશો વટાવીને તેઓ છેવટે એક મોટા રાજ્યધાનીના શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઘણીજ ધામધૂમ ચાલી રહી હતી, અને નગારા તથા વાજીંત્રના ઘોષ કર્ણગોચર થવા લાગ્યા. માર્ગમાં લોકો શોભાયમાન તથા કીંમતી વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી ધામધૂમ સાથે આમ

તેમ દુરતા હતા અને કેટલાક લોકો ઉચ્ચ સ્વરથી થાળી પીટતા હતા. આ બધો ઠાઠ જોઇને રાજા અને સંન્યાસી શું થાય છે, તેની તપાસ કરવા માટે ત્યાં ઉભા રહ્યા. થાળી પીટવાવાળો મોટેથી બોલવા લાગ્યો કે, “ આ દેશના રાજાની કન્યા પોતાની સમક્ષ એકત્ર થયેલા હજારો પુરૂષોમાંથી કોઇ એકાદને પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કરનાર છે.”

રાજકન્યાએ આવી રીતે સ્વયંવરથી વર પસંદ કરવાની પ્રણાલીકા ભારતવર્ષમાં પુરાતન કાળમાં પ્રચલીત હતી. દરેક રાજકન્યા પોતાને કેવો પતિ જોઇએ તેને માટે પ્રથમથીજ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી મૂકતી. કેટલીક રાજકન્યાઓ સુંદરમાં સુંદર પુરૂષની ઇચ્છા કરતી, તો કેટલીક વધારેમાં વધારે ભણેલા પુરૂષની ઇચ્છા કરતી અને કેટલીક વધારેમાં વધારે સંપત્તિવાન પુરૂષની તો કેટલીક મહાન શૂરવીર પતિની ઇચ્છા રાખતી. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક રાજકન્યા પોતાના હૃદયમાં કાંઇને કાંઇ લક્ષ્ય પ્રથમથીજ નિર્દીષ્ટ કરી દેતી. સ્વયંવરને દિવસે આસપાસના દેશોના રાજપુત્રો ઉત્તમમાં ઉત્તમ પોષાક પહેરી તેની સમક્ષ એકત્ર થતા. કેટલીક વખત તો તેઓ પોતાની સાથે પોતાના સ્તુતિ પાઠકો રાખતા, જેઓ તેમના સદ્ગુણો અને પરાક્રમની મોટેથી સ્તુતિ કરતા. રાજકન્યાને એક સિંહાસન પર બેસાડી ધામધૂમ સાથે સ્વયંવર મંડપમાં ફેરવવામાં આવતી અને તે પ્રત્યેક રાજપુત્રના તરફ નિહાળીને સ્તુતિ સાંભળતી. આ પ્રમાણે એકથી બીજે સ્થાને જ્યાં સુધી વરની પસંદગી ધ્યાનમાં નહિ આવતી ત્યાં સુધી ફરતી, અને છેવટે જે રાજપુત્રને પસંદ કરતી તેના ગળામાં તે એક પુષ્પની વરમાળા આરોપતી. આવી પ્રણાલીકા વર પસંદ કરવાની પ્રાચીન સમયમાં હતી અને એ પ્રણાલીકા ‘ સ્વયંવર ’ ના નામથી પ્રચલીત હતી.

આપણી કથાનો નાયક રાજા અને સંન્યાસી જે નગરમાં આવ્યા

છે, તે નગરના રાજાની કન્યાનો આજે સ્વયંવર હતો. તે રાજકન્યા સર્વ રૂપવતી સ્ત્રીઓમાં પહેલે નંબરે હતી. તેનું શરીરસૌંદર્ય કાંઈક અનુપમજ હતું. વળી એ કન્યાનો જે પતિ મુકરર થાય તે એ કન્યાના પિતાના મરણ પછી એના રાજ્યનો માલીક પણ થવાનો હતો. આ કન્યાનો વિચાર સૌથી સુંદરમાં સુંદર પુરૂષની સાથે લગ્ન કરવાનો હતો. કેટલીક વખત આવા પ્રકારના સ્વયંવરો તેને માટે થઈ ચૂકયા હતા, પણ અત્યાર સુધી એકે પુરૂષને તે પસંદ કરી શકી ન હતી. આ સ્વયં-વર પાછલા સ્વયંવરો કરતાં ઘણોજ વિશાળ અને રમણીય હતો. આ વખતે લોકોની સંખ્યા પણ ઘણીજ ભારે હતી. કન્યાને એક સિંહા-સન ઉપર આણવામાં આવી, અને પ્રત્યેક રાજપુત્રના સમક્ષ લઈ જવામાં આવી; પણ પૂર્વ પ્રમાણે આ વખત પણ ત્હેને કોઈ પુરૂષ ગમ્યો નહિ. આથી સર્વત્ર નિરાશા પ્રસરી ગઈ, અને પૂર્વ પ્રમાણે આ સ્વયંવર પણ નિરર્થક જશે એવો સર્વને નિશ્ચય થવા લાગ્યો.

એટલામાં એક તરૂણ નવો સંન્યાસી એ સ્થળે આવ્યો અને ત્યાં શું ચાલે છે તેનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. આ સંન્યાસી એટલો બધો તેજસ્વી હતો કે જાણે આકાશમાંથી સૂર્ય દેવતાજ પૃથ્વીપર આવ્યા હોય ! રાજકન્યાની દૃષ્ટિ જેવી આ સંન્યાસીના ઉપર પડી કે તરતજ ત્યાં અટકી અને વરમાળા તેની કોટમાં આરોપી. યુવાન સંન્યાસીએ તરતજ તે વરમાળા પકડીને ફેંકી દીધી અને બોલવા લાગ્યો કે, “ મ્હને આ તોફાન શું ? હું તો સંન્યાસી છું. સંન્યાસીને લગ્ન શા માટે જોઇએ ? ” તે કન્યાના પિતાએ વિચાર કર્યો કે, કદાચ ગરીબાઇના કારણથી રાજકન્યા સાથે લગ્ન કરવાની હિંમત ચાલતી નહિ હોય, તેથી તેને કહ્યું કે, “ આ કન્યાનો લગ્ન સાથેજ મ્હારૂં અડધું રાજ્ય આપવામાં આવશે, અને મ્હારા મરણ પશ્ચાત સઘળું રાજ્ય મળશે ! ” કન્યાએ પુનઃ વરમાળા અર્પી,

પરંતુ સંન્યાસીએ ફરી પણ તે ફેંકી દીધી અને બોલ્યો કે, ' મ્હારે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નથી ' અને એકદમ સભા મંડપમાંથી ચાલી નીકળ્યો.

હવે રાજકન્યાનું મન પેલા યુવાન સંન્યાસી પ્રત્યેના પ્રેમમાં એટલું બધું વિલીન થઇ ગયું કે, " હું પરણીશ તો એજ તરુણ વરને પરણીશ અને નહિ તો પ્રાણાર્પણ કરીશ " એવા ઉદ્દગાર કહાડવા લાગી; અને એકદમ ત્હેને પાછો બોલાવવાને માટે ત્હેની પાછળ પાછળ દોડી ગઇ. પછી આપણા મૂળ સંન્યાસીએ રાજાને કહ્યું કે, " ચાલો, આપણે એ દંપતિની પાછળ જઇએ. " એમ કહી સંન્યાસી તથા રાજા બંને ત્હેમની પાછળ પાછળ કેટલેક દૂર રહી ચાલવા લાગ્યા. પેલો યુવાન સંન્યાસી જેણે પરણવાની ના કહી હતી તે કેટલાક માઇલ દૂર નીકળી ગયો તે પછી ત્હેણે એક જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો, પેલી રાજકન્યા પણ ત્હેની પાછળ પાછળ ત્યાં આવી પહોંચી. પેલા બે સંન્યાસી તથા રાજા પણ રાજકન્યાની પાછળ કેટલેક દૂર ચાલતા હતા. પેલો યુવાન સંન્યાસી જંગલના દરેક ગુપ્ત માર્ગોનો ભોમીયો હોવાથી તે એક ગુપ્ત માર્ગમાં પેશી અદૃશ્ય થઈ ગયો. પેલી રાજકન્યા દરેક સ્થળે શોધી શોધીને થાકી ગઇ અને એક વૃક્ષ નીચે બેસી રૂદન કરવા લાગી. હવે પાછા ઘેર પણ કયે માર્ગે જવું તેની પણ તેને ખબર રહી નહિ. પછી પેલા આપણા રાજા તથા સંન્યાસી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે, " ગભરાશો નહિ, હમો ત્હમને ઘર તરફ જવાનો માર્ગ દેખાડીશું; પણ હમણાં તો ઘણું અંધારૂં છે, એટલે ચાલો આપણે પેલા મ્હોટા વૃક્ષ નીચે આરામ કરીએ, અને પ્રભાતમાં જલદી ઉઠીને હમો ત્હમને માર્ગ બતાવીશું. "

હવે તે વૃક્ષપર માળામાં એક ન્હાનું પક્ષી, ત્હેની સ્ત્રી તથા

ત્રણ બચ્ચાં સાથે રહેતું હતું. આ ન્હાના પક્ષીએ વૃક્ષની નીચે ત્રણ માણસોને આવેલા જોઇને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, " મ્હારી વ્હાલી, આપણે ઘેર આજે કેટલાક અતિથિ આવેલા છે. શિયાળાનો દિવસ છે, અને આપણી પાસે તો તેમનો સત્કાર કરવાનું કાંઇ પણ સાધન નથી, તો હવે આપણે શું કરીશું ? " પછી થોડોક વિચાર કરીને પેલો પક્ષી ઉડી ગયો અને પોતાની ચાંચમાં ઘાલીને એક બળતું ન્હાનું લાકડું લાવ્યો જે પેલા પરોણાઓની આગળ નાખ્યું જે ત્હેમણે લીધું અને બીજાં લાકડાં લાવીને મ્હોટું તાપણું સળગાવ્યું. પેલા ન્હાના પક્ષીને આટલી સેવા કરીનેજ સંતોષ થયો નહિ; અને પુનઃ પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે, " વ્હાલી, એ પરોણાઓ ભુખ્યા છે અને આપણી પાસે કાંઇ પણ ખોરાક નથી તો હવે શું કરીશું ? આપણે ગૃહસ્થી છીએ અને આપણે ત્યાં જે કોઇ આવે ત્હેને આપણે ભોજન આપવું એ આપણું કર્ત્તવ્ય છે. મ્હારાથી બની શકે તે મ્હારે કરવુંજ જોઇએ, હું મ્હારૂં શરીર ત્હેમને આપીશ. " આમ કહીને તે પક્ષીએ ઝાડ ઉપરથી નીચે અગ્નિમાં પડતું નાંખ્યું અને બળી મૂઓ, પરોણાઓએ ત્હેને બચાવવાને માટે ઘણીએ મહેનત કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ.

પેલા ન્હાના પક્ષીની સ્ત્રી પણ આ જોઇને બોલી કે, " અહિંયાં ત્રણ પરોણા છે અને ત્હેમની ક્ષુધાને માટે માત્ર એક ન્હાનું પક્ષી પુરતું થાય નહિ, મ્હારૂં પણ કર્ત્તવ્ય છે કે મ્હારા ધણીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને સારૂ મ્હારો દેહ અર્પણ કરવો " આમ વિચારીને તેણીએ પણ અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું અને પતિની પાછળ સ્વર્ગમાં ગઇ.

પછી પેલાં ત્રણ બચ્ચાંએ પણ વિચાર કીધો કે હજુ પણ ત્રણ પરોણાઓને માટે ખોરાક પુરતો થયો નથી, માટે આપણાં માબાપ એમનું કર્ત્તવ્ય બજાવી ચૂક્યાં તો આપણે પણ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ

કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે, એ વિચારી તે સઘળાંએ પણ અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું.

પરોણાઓ તો આ બનાવ જોઇને આશ્ચર્યચકિતજ થઇ ગયા, અને પક્ષીઓનું ભક્ષણ કરી શક્યા નહિ. સઘળી રાત્ર તેઓ ભૂખ્યા રહ્યા અને સહવારમાં પેલા રાજા અને સંન્યાસીએ રાજકન્યાને માર્ગ દેખાડયો અને ઘેર વિદાય કરી દીધી.

પછી પેલા સંન્યાસીએ રાજાને કહ્યું કે—"રાજા, હવે ત્હેં જોયું! પોત પોતાનું કર્તવ્ય બજાવનાર દરેક મનુષ્ય—પછી તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય તો પણ પોતાને સ્થાને મહાનજ છે. જો ત્હારે સંસારમાં રહેવાની ઇચ્છા હોય તો પેલા પક્ષીઓની માફક રહેજે, અને ગમે ત્યારે બીજાના ભલાના માટે દેહાર્પણ કરવાને પણ તૈયાર રહેજે; અને જો ત્હારે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા હોય તો, પેલો યુવાન સંન્યાસી કે જેણે પોતાને સર્વથી સુંદર અનુપમ રાજકન્યા તથા એક મ્હોટું રાજ્ય મળતું હતું તેને પણ તૃણવત્ લેખ્યું, ત્હેની માફક રહેજે."

મતલબ કે ગ્રહસ્થાશ્રમીએ બીજાના ભલાને માટે પોતાના દેહ સુદ્ધાં પણ અર્પણ કરવાને તૈયાર રહેવું જોઇએ અને જેને સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા હોય તેણે લક્ષ્મી, સૌન્દર્યતા અને સત્તાના તરફ દૃષ્ટિ પણ નાખવી જોઇએ નહિ. સર્વ કોઇ પોતપોતાને સ્થાને મહાનજ છે. માત્ર પોતપોતાનું કર્તવ્ય હોય તે બજાવવું જોઇએ * ×

---

* स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः

× स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः

કર્મયોગ—પ્રકરણ ત્રીજું.

નિષ્કામ પરોપકારજ કર્મબંધનને તોડી શકે છે.

બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે આપણે શારીરિક મદદ કરવી એ ખરેખર મહત્તાનું લક્ષણ છે; પરંતુ અન્યનું સંકટ જેટલા પ્રમાણમાં મ્હોટું હોય, તેટલાજ પ્રમાણમાં સહાયતા પણ વધારે હોય અને વધારે સમય ટકનારી હોય, તો તે સહાયતાની મહત્તા પણ તેટલીજ વધારે લેખાય. એક મનુષ્યનું સંકટ એક કલાકને માટે દૂર કરવામાં આવે તો તે પણ એક પરોપકારનુંજ કાર્ય કહેવાય; પરંતુ ત્હેનું સંકટ જો એક વર્ષને માટે નિવારણ કરવામાં આવે તો તે સહાયતા વિશેષ મહત્વની લેખાય, અને જો ત્હેનું સંકટ નિત્યને માટે દૂર કરવામાં આવે તો તો ખરેખર તે સહાયતા સર્વોત્કૃષ્ટજ ગણાય.

મનુષ્યનાં સર્વ સંકટોને મૂળથી નષ્ટ કરવાનું સામર્થ્ય કોઇ પણ ચીજમાં હોય તો તે માત્ર આધ્યાત્મવિદ્યામાંજ રહેલું છે, જેથી મનુષ્યને આધ્યાત્મિક સહાય કરવી. આધ્યાત્મ વિદ્યાનું દાન કરવું એથી મ્હોટું પુણ્ય જગતમાં બીજું કયું હોઇ શકે?

માટે જે મનુષ્ય અન્યને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપે છે વા અપાવે છે, તેજ મનુષ્ય પ્રાણીનો ખરો હિતચિંતક અથવા કલ્યાણ કર્તા છે. એવી આધ્યાત્મિક સહાય બીજાઓને આપનાર મહાત્માઓમાં અનુપમ સામર્થ્ય હોય છે. માનવ જીવન માટે જરૂરી અને ઉન્નતિપ્રદ એવા પ્રત્યેક બળનો આધાર ચિદ્દશક્તિ ઉપરજ રહેલો હોવાથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં નિપૂણ અને નિમગ્ન (શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ટ)

પુરૂષ યદિ ધારે તો વ્યવહારિક વા પારમાર્થિક હરકોઈ વિષયમાં કુશળતા મેળવી શકે તેમ હોય છે. બીજા હાથપર જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં આધ્યાત્મિક શક્તિ યાને આત્મજ્ઞાન (કેમકે જ્ઞાન એ શક્તિ છે) આવ્યું નથી હોતું ત્યાં સુધી તેનાથી સામાન્ય વ્યવહાર પણ સાધ્ય થવો મુસ્કેલ હોય છે. આધ્યાત્મ જ્ઞાન કરતાં બુદ્ધિજ્ઞાન (બુદ્ધિબળ) નો દરજ્જો કંઈક નીચો હોવાથી બુદ્ધિદાનનો દરજ્જો પણ નીચો જ છે; પરંતુ અન્નદાન અને વસ્ત્રદાનના કરતાં તો એ દાન બહુજ ઉત્તમ છે, એટલે સુધી કે જીવનદાન કરતાં પણ બુદ્ધિદાન એ ઘણુંજ ઉત્તમ છે; કારણ કે પુરૂષાર્થ સંપાદન કરવું એજ મનુષ્ય જીવની પ્રતિ કર્ત્તવ્યતા છે, અને ઉત્તમ પુરૂષાર્થનો સર્વ આધાર બુદ્ધિજ્ઞાનમાંજ સમાયલો છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથીજ **જ્ઞાન એ જીવન અને અજ્ઞાન એ મૃત્યુ** કહેવાય છે. મનુષ્યે મરતાંની ઘડી સુધી અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાંજ આંધળાની માફક ફાંફાં મારી સડયા કરવું એ તો તુચ્છમાં તુચ્છ જીવન છે.

હવે ત્રીજે નંબરે શારીરિક સહાયતા આવે છે. શરીર વડે બીજાને સહાય કરવી એ પણ એક દાનનોજ પ્રકાર છે; પરંતુ તેની સાથે આ રહસ્ય પણ ભૂલવું જોઇએ નહિ કે એ પ્રકારની સહાય સર્વોત્તમ નહિ પણ ત્રીજા નંબરનીજ છે. કારણ કે શારીરિક સહાય કરવાથી સામાને જે તૃપ્તિ યા ટેકો મળે છે તે સદાકાળ ન ટકતાં માત્ર અલ્પકાળજ ટકે છે.

ક્ષુધાની વેદના અન્ન મળવાથી શાંત થઈ જાય છે, પણ ફરી પાછો વખત થાય છે કે તરતજ એ વેદના પુનઃ ખડી થાય છે. એજ વાત મનુષ્યની અન્ય આવશ્યકતાઓને પણ લાગુ પડે છે. જ્યાં કાંઇ પણ ગરજ ઉભી થઇ ત્યાં તેની સાથે સાથે દુઃખ પણ ઉભેલુંજ સમજવું.

ખરેખરૂં સુખ તો ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય કે જ્યારે સર્વ આવશ્યકતાઓની પેલી પાર જવાય. એ દશા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તોજ ભૂખ, તરસ અને બીજી આપત્તિઓથી થતા ત્રાસમાંથી અને વાસનાઓની અતૃપ્તિથી થતો ક્લેશ ઇત્યાદિ સદા કાળને માટે નિર્મૂળ થાય.

આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે કે જે સહાય વડે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય મળે, તેજ સહાયતા સર્વોત્કૃષ્ટ—સર્વોત્તમ છે. એથી ઉતરતી પંક્તિની સહાયતા તે જ્ઞાનદાન યાને બુદ્ધિબળનું દાન છે, અને ત્રીજો નંબર શારીરિક સહાયતા છે.

સંસારના વિવિધ દુઃખોનું નિવારણ કેવળ શારીરિક સહાયતાથી થવું અશક્ય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યનું ચિત્ત બદલાય નહિ ત્યાં સુધી તેની અનેકવિધ આવશ્યકતાઓ અને તજ્જન્ય દુઃખો આવ્યા કરવાનાંજ, અને તે સર્વેનો પરિહાર કરવાને માટે શારીરિક સહાયતા અસમર્થજ છે. એ સર્વ પીડાનો સાચો અને આબાદ ઉપાય માત્ર એકજ છે, અને તે એજ કે જ્ઞાનદાન વડે મનુષ્યના ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી. આ જગતમાં સર્વ સંકટો અને વિપત્તિઓની માતા અજ્ઞાનજ હોવાથી પ્રથમ તો મનુષ્યની અંદર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડો. યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે જે સમયે **મનુષ્યને પોતાની ચૈતન્ય શક્તિની ઓળખાણ પડશે, અને તેનામાં પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા જાગૃત થશે ત્યારેજ માનવજાતિ પૂર્ણ સુખી થશે.** એમ થવા અગાઉ એવી દશાની આશાજ કરવાની નથી. **જગતમાંના એક એક ગૃહને આપણે સદાવ્રત બનાવી દઇએ અને આખી પૃથ્વી દવાખાનાંઓથી ભરી દઇએ; તો પણ જ્યાં સુધી મનુષ્યે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કર્યું નથી ત્યાં સુધી અત્યારે સર્વત્ર દેખાઇ રહેલાં અનેકવિધ દુઃખદારિદ્ય કાયમજ રહેવાનાં.**

ભગવદ્‌ગીતામાં વારંવાર કહેવામાં આવેલું છે કે મનુષ્યે કર્મ નિત્ય

કરતાજ રહેવું. આપણે ગમે તેવું કાર્ય કરીશું તોપણ તેથી કોઇને સુખ અને કોઇને દુઃખ તો થવાનુંજ. જો આમજ છે તો પછી આપણે કર્મ કરવાનુંજ મુકી દઇએ તો સુખ દુઃખના દ્વંદ્વથી આપણે મુક્ત થઇ જઇએ; એમ કેટલાકને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ તો ભ્રમણા માત્ર છે. પ્રત્યેક કર્મ જેટલા પ્રમાણમાં સારૂં અને ખરાબ હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં સુખ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્કર્મથી સુખ અને દુષ્કર્મથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; તોપણ દુઃખથી આત્માને જેવી રીતે બંધન થાય છે તેવીજ રીતે સુખથી પણ એક પ્રકારનું બંધન થાય છે. સત્કર્મથી જે સુખ આપણને અનુભવાય છે તે સુખ શું કાંઈ તે કર્મવડે નવીન ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ તે આપણી અંદર પ્રથમથીજ હોઇને સત્કર્મ વડે તો તે માત્ર આપણા અનુભવમાં આવ્યું એટલુંજ. માટે "સત્કર્મથીજ સુખ ઉત્પન્ન થયું" એ ભ્રમ છે, અને જ્યાં સુધી એ ભ્રમ કાયમ હશે, ત્યાં સુધી સુખ દુઃખનાં દ્વંદ્વથી આત્માની મુક્તિ થવાનીજ નહિ. "અમુક કર્મ કરીશ અને હેનાથી મ્હને અમુક પ્રકારની સુખ પ્રાપ્તિ થશે" એ ભાવનાજ દૂર કરવી જોઈએ એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું છે. પ્રાપ્ત કર્મ કરવાંજ જોઇએ, એમ છે તો તે અવશ્ય કરવાંજ; પરંતુ સુખ પ્રાપ્તિ તેમાંથી નવી પેદા થશે એ ભાવનાનો તો સમૂળગો ત્યાગજ કરવો. કર્મ કરવાં પણ હેનાથી ફળની આકાંક્ષા ન રાખવી જોઇએ એટલે બસ આપણો આત્મા કોઈપણ જાતના બંધનથી દૂર રહેશે, નિર્લેપ થશે. હવે આપણે અનાશક્તિ એટલે શું તે સ્હમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

પ્રત્યેક મનુષ્યે હમેશાં આસક્તિ વિનાજ કર્મ કરવાં જોઇએ. એટલેકે કર્મના ફળની લેશ માત્ર પણ ભાવના મનમાં લાવવી જોઇએ નહિ; એ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનું મુખ્ય સૂત્ર છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને પૂર્વ કર્માનુસાર કોઇ પણ પ્રકારના સંસ્કાર જન્મથીજ હોય છે. સરોવરમાં

એકાદ હોજું કે એવો કોઇ પદાર્થ નાખતાં તેના પાણીમાં જેમ ન્હાની ન્હાની લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનમાં પણ કોઈ પણ વિચાર વા ક્રિયા થતાં સૂક્ષ્મ લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ લહરી શાંત થયલી માલુમ પડે છે ત્યારે પણ તે સમૂળગી નષ્ટ ન થતાં, મનમાંજ ગુપ્તપણે રહે છે, અને જ્યારે પ્રસંગ મળે છે કે તરતજ જાગ્રત થાય છે. આવી રીતે ચિત્ત ઉપર ગુપ્તપણે જે અસર રહે છે એનું નામજ સંસ્કાર કહેવાય છે; અને આપણે જે જે ક્રિયા અને વિચાર કરીએ છીએ તે સઘળા મનપર કાંઈ ને કાંઈ અસર મૂકીજ જાય છે કે જે અસર મનમાં ગુપ્તરૂપે સંતાઈ રહે છે. આવી અનેક ગુપ્ત અસરોનો સમૂહ તેનું નામ સ્વભાવ કહે છે અને તે સ્વભાવજ મનને તથા શરીરને ગતિમાન કરે છે. આ પ્રમાણે ચાલુ વ્યવહારમાં આપણને આપણું પોતાનું જે સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે, તે ઉપર કહ્યું તેમ આપણા અનેક પ્રકારના સંસ્કારોના સંઘટનથીજ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે; અને તેને આપણે નિત્યના વ્યવહારમાં સ્વભાવ વા પ્રકૃતિ (character)ના નામથી ઓળખીએ છીએ.

હમણાં હું પોતે પણ જે સ્વરૂપથી તમને દેખાઉં છું તે સ્વરૂપ પણ ઉપર કહ્યું તેવા પૂર્વ સંસ્કારોના સંઘટનથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું સ્વરૂપ પણ એવીજ રીતે ઘડાય છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સારા હોય છે તો સારો સ્વભાવ બંધાય છે, અને ખરાબ સંસ્કાર હોય તો ખરાબ બંધાય છે. જે મનુષ્ય નિત્ય ખરાબ શબ્દોજ બોલતો અથવા સાંભળતો હોય, મનમાં ખરાબ વિચારોજ કર્યા કરતો હોય અને કર્મો પણ ખરાબજ આચરતો હોય તો ત્હેના સંસ્કારો પણ ખરાબજ બંધાવાના અને એવા ખરાબ સંસ્કારો વડે સ્વભાવ-પ્રકૃતિ પણ ખરાબજ બંધાવાની તથા તેના હાથથી કામો પણ ખરાબજ થવાનાં. ધીરે ધીરે એ સંસ્કારોનું બળ એટલું બધું વધી પડે છે કે,

કદાચ તે માણસ એકાદ સારૂં કૃત્ય કરવા ધારે તો પણ ખરાબજ થઈ જવાનું. એજ પ્રમાણે સારા વિચારો અને કાર્યો કરનાર મનુષ્યનો સ્વભાવ પણ સારોજ ઘડાઇને દિન પ્રતિદિન તે શુભકર્મોજ કરવાનો; અને છેવટે તે સ્વભાવ એટલી સ્થિતિ સુધી પહોંચવાનો કે કદાચ કોઇવાર તે એકાદ ખરાબ કૃત્ય કરવા ધારે તો પણ તે તેનાથી બની શકવાનુંજ નહિ, અને જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે મનુષ્યે સ્હમજવું કે હવે સ્વભાવ પાકો બંધાયો.

જેવી રીતે કાચબો પોતાના હાથ પગ વગેરે અવયવોને પોતાની ઢાલની અંદર સંકોચી લે છે, અને ગમે તેટલા પ્રહાર કરીએ તોપણ તે બહાર કાઢતો નથી; તેવીજ રીતે પોતાના મન અને ઈંદ્રિયો ઉપર સ્વામીત્વ મેળવી ચૂકેલો માણસ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય તો પણ તેના હાથે ખરાબ કૃત્ય થશે નહિ. મતલબકે સદોદિત સદ્વિચાર અને શુભ કર્મના સેવનથી એકવાર શુભ સ્વભાવ બંધાઈ ચુકયો એટલે પછી ઈંદ્રિય નિગ્રહ કરવો બહુ મુસ્કેલ પડતો નથી. આ ઠેકાણે ઈંદ્રિય શબ્દનો અર્થ કેવળ જડ ઇંદ્રિયો સ્હમજવાનો નથી પણ કર્મેન્દ્રિયની ભેગોજ જ્ઞાનેંદ્રિયનો નિરોધ પણ આવશ્યક છે. આ નિરોધ પરિપકવ થયો એટલે મનુષ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞની દશાને પહોંચેલો કહેવાય છે. આવા સ્થિત-પ્રજ્ઞ મનુષ્યનેજ સત્યનો (પરમાત્માનો) સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તે દ્વંદ્વાતિત થઇને સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષ સ્થિતિમાં વિલસે છે.

આવા મનુષ્યને હાથે જાણી જોઇને કદી પણ ખરાબ કૃત્ય થતું નથી, તેમજ એને ગમે તેવા સંયોગમાં મુકવામાં આવે તો પણ તે સર્વદા નિર્લેપ અને નિર્ભયજ રહેવાનો. આવા પ્રકારની સ્થિતિ તેજ બ્રાહ્મી સ્થિતિ. એક વખત એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ એટલે તે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના મોહમાં ન ફસાતાં જીવનમુક્ત દશામાં પ્રવેશ કરે છે. સર્વ યોગ અને સર્વ સાધનનું ધ્યેય એજ જીવન મુક્તની સ્થિતિ

પ્રાપ્ત કરાવવાનું હોય છે. પ્રત્યેક પ્રકારના યોગનો માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તે સઘળાનું પર્યવસાન તો આ એકજ સ્થાનમાં છે. જ્ઞાન યોગ વડે બુદ્ધે અને ભક્તિયોગવડે ઇશુખ્રિસ્તે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેજ સ્થિતિ કર્મયોગ વડે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બુદ્ધ જ્ઞાની હોઇને કર્મયોગી હતા અને ઇશુખ્રિસ્ત શુદ્ધ ભક્ત હતો; પરંતુ છેવટે બંનેને એકજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ. એ સ્થિતિ એટલે પૂર્ણ મુક્તાવસ્થા.

મુક્તાવસ્થા વિષે અત્રે કેટલોક વધુ ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. સુખ દુઃખ, પાપ પુણ્ય, સત્કર્મ દુષ્કર્મ ઇત્યાદિ જે દ્વંદ્વોની પેલી પાર પહોંચવું, તેનું નામ મુક્તપણું. જેવી રીતે દુઃખ, પાપ અને દુષ્કર્મ એ મુક્તિનાં વિઘાતક છે, તેવીજ રીતે સુખ, પુણ્ય અને સત્કર્મ એ પણ ખરી મુક્તિનાં વિઘાતક છે. એક મનુષ્યને લોખંડની સાંકળથી બાંધ્યો હોય અને અન્યને સુવર્ણની સાંકળથી બાંધ્યો હોય, તો વસ્તુતઃ બંનેને બંધન તો સરખુંજ છે. આમ છતાં જેમ પગમાં વાગેલો કાંટો કાઢવાને માટે આપણે બીજા કાંટાનો ઉપયોગ કરી કામ પૂર્ણ થયું એટલે બંને કાંટાને ફેંકી દેઇએ છીએ; તેવીજ રીતે દુષ્કર્મો તરફ લાગેલા આપણા મનને પાછું ફેરવવા માટે સત્કર્મનો ઉપયોગ છે. અને એક વખત આપણું મન ચોક્કસ પાછું ફરી ગયું એટલે પછી સત્કર્મો કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ કર્મ માત્ર બહિરમુખતામાં નાખનારાં હોવાથી અને પરમાત્મ ધ્યાન કરવામાં અંતરમુખતાનીજ જરૂર હોવાથી મનને સત્કર્મોમાંથી પાછું વાળી અંતરમુખ બનાવવાની જરૂર પડે છે. કોઈ પણ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા ન લાગવી એનું નામ જ અનાસક્તિ છે.

કર્મ કરવા છતાં તેનું કાંઇ પણ વિશેષ પરિણામ મનપર થવા દેવું નહિ. જેમ એકાદ તળાવની સપાટી ઉપર અનેક લહરીઓ આવે અને જાય છે, છતાં નીચેના પાણીની શાંતિમાં કશોજ ભંગ થતો

નથી; તેજ પ્રમાણે કર્મો કરવા છતાં અંતરની શાંતિનો ભંગ થવા દેવો નહિ એવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું છે; પરંતુ આ પ્રમાણે બનવું શક્ય છે? હરકોઈ કર્મ કર્યું એટલે તેના શુભાશુભ સંસ્કાર મન પર પડવાનાજ. આ પ્રમાણેનો અનુભવ સર્વને હોવા છતાં ઉપલી અશક્ય જેવી બાબતને શક્ય કેવી રીતે બનાવી શકાય તેનો હવે વિચાર કરીશું.

મ્હારા નિત્ય વ્યવહારમાં મ્હને સેંકડો મનુષ્યો મળે છે, અને ત્હેમાં એકાદ મનુષ્ય એવો પણ મળે છે કે જેનાપર મ્હારો પ્રેમ હોય છે. રાત્રીએ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે સેંકડો મુખમુદ્રા સંબંધી વિચાર કરૂંછું, ત્યારે ત્હેમાંથી બીજી મુખમુદ્રાનો ખ્યાલ ન આવતાં પેલા સ્નેહીની મુખમુદ્રાજ મ્હારાપર ખડી થઇ જાય છે. આમ થવાનું કારણ એજ કે બીજા મનુષ્યોની મુખમુદ્રા કરતાં આ વિશિષ્ટ મનુષ્યની મુખમુદ્રાનો સંસ્કાર ત્હેની સાથેના પ્રેમને લીધે મ્હારા મનપર વિશેષ હોય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો મ્હેં જોયેલી પ્રત્યેક મુખમુદ્રાની પ્રતિમા મ્હારા નેત્રોમાં પડી હતી. મસ્તિષ્કે (Brain) તે પ્રત્યેકનું ચિત્ર ગ્રહણ કર્યું હતું; તોપણ અંતરમાં એક જણનોજ ચહેરો સ્મરણમાં વધુ રહી ગયો હતો. આમ થવાનું કારણ એજ કે એમાંની ઘણી ખરી મુખમુદ્રાઓ તો મ્હારે માટે બીલકુલ નવીનજ અને અપરિચીત હતી. બીજા હાથપર પેલા ઓળખીતા મનુષ્યનો મેળાપ અગાઉ અનેકવાર થએલો હોવાથી તેને માટેના સંસ્કાર મ્હારા મનમાં પ્રથમથીજ હતા. એ સંસ્કારો મનમાં સુષુપ્ત દશામાં હતા. એ સંસ્કારોને કાલની નવીન મુલાકાતે જાગ્રત કર્યા, અને બીજી મુખમુદ્રાઓના સંસ્કાર કરતાં આ મુદ્રાનો સંસ્કાર ઘણો પાકો વધારે દૃઢિભૂત થયો.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે જે બાબતની છાપ અગાઉ મનુષ્યના

અનવર સારી રીતે પડી ચુકેલી હોય છે તે બાબતને માટે થોડા પણ પ્રહારો મળતાં તુરતજ તે છાપ તાજી થઈ આવે છે. આમ હોવાથીજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પ્રત્યેક બાબત કરવી તે અલિપ્તપણેજ કરવી; કે જેથી તેના સંસ્કાર અનવર દૃઢપણે બેસી જાય નહિ. આ જગતમાં અમે એક મુસાફર છો એમ સમજીનેજ કર્મ કરતા જાઓ, અને લેશ માત્ર પણ બંધન થાય નહિ એ ખાસ યાદ રાખો. જગત એ આપણું નિત્યનું નિવાસસ્થાન નથી, પરંતુ માત્ર આપણા પ્રવાસનું મધ્ય સ્થાન—વિશ્રામ સ્થાન છે. "અખિલસૃષ્ટિ આત્માને માટે છે, નહિ કે આત્માસૃષ્ટિને માટે છે" એ સાંખ્ય સૂત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો. સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ જીવાત્માના શિક્ષણને માટે છે, અને જીવાત્માએ એમાંથી શિક્ષણ મેળવી મુક્ત થવાનું છે. જો એ સૂત્ર આપણે સ્મરણશક્તિમાં કોતરી રાખીશું તો આપણે સદૈવ નિર્લેપજ રહેવાના. સૃષ્ટિ એ આપણા અભ્યાસનું મુખ્ય પુસ્તક છે, આપણો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ થઇ ગયો કે એ પુસ્તક આપણને નિરૂપયોગી થવાનું; પરંતુ એમ ન સમજવાથી આપણે આપણી સ્થિતિ ઉલટીજ કરી મુકી છે. સૃષ્ટિના બંધનમાં ઉલટા આપણે વધારે ને વધારે સપડાતા જઇએ છીએ. આપણા વિચારો એવા થઈ ગયા છે કે, 'જીવાત્મા એ સૃષ્ટિને માટે છે' 'જીવ એ શરીરને માટે છે,' અને "મનુષ્ય ખાવા પીવા માટેજ જીવે છે, જીવવા માટે ખાતો નથી." આપણે જીવાત્માને સૃષ્ટિમયજ દેખીએ છીએ, અને પ્રતિદીન એ બંધનનું સૂત્ર મજબુત થતું જાય છે. એ બંધનને લીધે જીવાત્માપર અખંડ સંસ્કારો કોતરાય છે અને તેની અધોગતિ થાય છે. સૃષ્ટિમાં એક ગુલામની માફક આપણે કામ કરીએ છીએ, અને મુક્તિની વાત તો એક બાજુ હજારો માઇલ દૂર પડી રહે છે!

સ્વતંત્રપણે એક માલીકની માફક કર્મ કરો, નહિ કે ગુલામની

માફક; એ કર્મયોગનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. નિયમિતપણે કર્મ કરો, પણ કર્મના દાસ બની રહેવા માટે નહિ પણ મુક્ત થવા માટે કરવાનું છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય કેવી રીતે કર્મ કરે છે, તે આપણે નથી જોતા ? નિષ્કર્મ થઇને કોઈ પણ બેસી શકતું નથી. સેંકડે નવાણું ટકા માણસો કર્મ કર્યા જાય છે; પરંતુ તે ભૌતિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, એટલે કે દેહના ગુલામ તરીકેજ કરે જાય છે, અને એ ગુલામગીરીને લીધે જ જગતમાં જ્યાં ત્યાં દુઃખ અને ચિંતાઓ વ્યાપી રહેલાં જણાય છે.

સ્વતંત્ર રીતે અલિપ્તપણાથી કામ કરો. કામનાથી પ્રેરાઇને નહિ, પરંતુ ખરા પ્રેમથી પ્રેરાઇને કામ કરો. અત્રે પ્રેમ એ શબ્દનો ખરો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી નથી ત્યાં સુધી ખરો પ્રેમ ઉપજવો અશક્ય છે. ગુલામમાં ખરો પ્રેમ હોઈ શકે નહિ. ત્હમે એકાદ ગુલામને ખરીદ કરીને ત્હેના હાથ પગમાં બેડી ઠોકીને ત્હેની પાસેથી જકડીને કામ લેશો તો તે એક વૈતરાની માફક કામ કરશે, પણ એથી કરીને તેના હૃદયમાં ત્હમારે માટે લેશ માત્ર પણ પ્રેમ તો નથી જ ઉપજવાનો; તેવી જ રીતે આપણે પણ ઇંદ્રિયોના દાસાનુદાસ બનીને કાર્ય કરીશું ત્યાં સુધી આપણામાં લેશમાત્ર પણ સાચો પ્રેમ ઉત્પન્ન થનાર નથી. એવા પ્રકારનાં કર્મોને ખરાં કર્મ કહેવાય જ નહિ. જે મનુષ્ય ઇંદ્રિયોનો ગુલામ છે તે પોતાને માટે અને પોતાના સંબંધીઓ કે મિત્રોને માટે ગમે તેટલાં કાર્ય કરે તો પણ તેના ઉદ્યોગમાં વાસ્તવિક કર્મની યોગ્યતા આવવાની જ નહિ. સત્ય પ્રેમથી પ્રેરાઇને કરેલાં કર્મનો બદલો આપણને સુખ અને શાંતિના રૂપમાં મળે છે. જે કર્મથી આપણા ચિત્તને શાંતિ અને સુખનો લાભ થતો નથી એવું એક પણ કર્મ પ્રેમથી પ્રેરાઇને થયેલું કહેવાય નહિ.

સત્ય ચૈતન્ય, સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય પ્રેમ એ ત્રણે એક બીજા સાથે જોડાયેલાં છે અર્થાત્ એક જ સ્વરૂપ છે. જ્યાં એ ત્રણ પૈકી એકનું પણ અસ્તિત્વ હોય ત્યાં અન્ય બે પણ હોવાં જ જોઇએ. વસ્તુતઃ એક જ અદ્વિતીય મૂળ રૂપનાં એ ત્રણ અંગો છે. તે મૂળ રૂપનું નામ **સચ્ચિદાનંદ** છે. એ મૂળરૂપ પૈકી સત્ એ આપણને આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના સ્વરૂપથી ભાસમાન થાય છે; ચિત્ એ સૃષ્ટ પદાર્થના જ્ઞાનરૂપે દીસે છે; અને પ્રત્યેક સજીવ હૃદયમાં જે પ્રેમ અંશતઃ દેખાય છે, તેની ઉત્પત્તિ એ આનંદમાંથી જ છે; એટલા માટે ખરા પ્રેમમાંથી દુઃખની ઉત્પત્તિનો સંભવજ નથી. ખરો પ્રેમ, પ્રેમીને અથવા પ્રેમની વસ્તુ ઉભયમાંથી કોઈને પણ અશાંતિ કે દુઃખનું કારણ બની શકે એ સર્વથા અશક્ય જ છે; પરંતુ જો એમજ હોય તો પ્રેમી જોડાંઓને આપણે વારંવાર દુઃખમાં ડુબેલાં જોઇએ છીએ, તેનું કારણ શું ? એવો પ્રશ્ન ઉભો થશે; પરંતુ એના ઉત્તરને માટે એક નીચલું દૃષ્ટાંત બસ થશે. ધારો કે, એક મનુષ્ય એક સ્ત્રી ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખે છે. એટલે સુધી કે, ધ્યાનમાં, કર્મમાં અને સ્વપ્નમાં પણ ત્હેને ત્હેનું જ દર્શન થાય છે; પરંતુ જરા થોભો. આ પ્રેમનું આપણે શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરી જોઈએ એટલે ત્હેનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણા સમજવામાં આવે. એ જોડાને લાગે છે કે, બસ સાથે જ બેસીએ, ઉઠીએ, ખાઇએ અને પીએ. એક બીજાના મુખમાંથી નિકળતો શબ્દ ઝીલી લેવાને તેઓ સદા તૈયાર જ રહે છે. આનો અર્થ ખરો એ જ કે, તેમાંનું દરેક પોતે ગુલામ બને છે અને પોતાના જોડીદારને પોતાનો ગુલામ બનાવે છે. આ બંને ગુલામો વચ્ચે વિકારી પ્રેમ છે અને પરિણામે તે અશાંતિ અને દુઃખ જ આપે છે. એમાંના એકે એકાદ વાત બીજાના કહ્યા મુજબ ન કરી અથવા તો એકે બહારના કોઈ માણસની મુલાકાત કરી કે બસ બીજાના મનમાં

આડી તેડી શંકા અને દુઃખનો પાર જ નહિ! મિત્રો! આ તે શું ખરા પ્રેમનાં લક્ષણ? ઇંદ્રિયજન્ય સુખના અભિલાષે ગાંડા બનાવી દીધેલા મનુષ્યનો એ એક તરંગજ માત્ર છે; અને ભ્રમને લીધે જ તેને તે સાચો પ્રેમ માની લઇને બિચારાં મનુષ્યો રાજી રાજી થઈ જાય છે અને બીજાને પણ પોતાના જેવું જ ગુલામ બનાવે છે. એક બાબત કહેવા મુજબ કરવાનો નકાર સાંભળ્યો કે, બસ ખીજાઇ ગયો! આવો પ્રેમ ખરો હોઈ શકે જ નહિ. ખરા પ્રેમમાં આવું હોય જ નહિ. કોઈ પણ પ્રાણી પદાર્થ ઉપર ત્હમને જ્યારે પણ ખરો પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે—પછી તે ત્હમારી સ્ત્રી પ્રત્યે હો, બાળક પ્રત્યે હો, વા ગમે તે પર હો, તેજ દિવસે ત્હમને ખરા વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની કુંચી પ્રાપ્ત થશે, અને તેજ દિવસે અલિપ્તપણું એટલે શું? ત્હેનો વાસ્તવિક અર્થ સ્હમજાશે.

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, "હે અર્જુન! મ્હારી કૃતિ તરફ જો. મ્હારે આ ત્રણે લોકમાં કશુંય પ્રાપ્ત કરવાનું નથી છતાં પણ હું કર્મ કર્યા કરૂં છું. જો હું તેમ કરતો બંધ પડું તો આ સમસ્ત વિશ્વનો લય થઈ જાય; કેમકે સર્વ કોઇ મ્હનેજ અનુસરે છે." મતલબ કે ઇશ્વર સર્વ કર્ત્તવ્યથી મુક્ત અને અલિપ્ત છે તોપણ જીવો પ્રત્યેના પ્રેમનેજ વશ થઇને કર્મ કરે છે. સત્ય પ્રેમ આપણને નિર્લેપજ રાખે છે. કેવળ ઈંદ્રિય સુખનેજ માટે પ્રેમ કરવો એ તો માત્ર સ્થૂલ પ્રેમ છે. અમુક પુરૂષને અમુક સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ છે એમ આપણે કહીએ છીએ; પરંતુ ખરી હકીકત ઉંડાણથી જોઇશું તો તે પ્રેમ તે સ્ત્રીના શરીર પ્રત્યેનોજ છે. ઇંદ્રિય સુખની જરા પણ કામના જાગી કે અલિપ્તપણું તો ગયુંજ. આવા પ્રેમીઓનું લક્ષ્ય જડ વિષય ભોગથી આગળ હોતુંજ નથી. લોખંડને જેમ ચકમક તરફ આકર્ષણ હોય છે તેવુંજ સ્વરૂપ આવા જડ પ્રેમનું હોય છે; અને

સ્થીજ એકાદ નજીવા કારણથી પણ આવો પ્રેમ તુટી જઇને દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. સત્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ તો આથી ઘણું દૂર છે. તે જડ વિષયમાં કદિ પણ સંલગ્ન થઈ રહેતો નથી; પરંતુ જડ વિષયોથી પર એવા ચૈતન્ય રૂપમાંજ તે સંલગ્ન થઇ રહે છે. એવા પ્રકારનો ખરો પ્રેમ કરનારાં મનુષ્યો હજારો માઇલ દૂર હોય તોપણ ત્હેમના પ્રેમમાં અંતર પડતું નથી, તે કદી નષ્ટ થતો નથી, અને ત્હેમાંથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

એવી અલિપ્તતા પ્રાપ્ત કરવી સહજ નથી. સતતપણે અભ્યાસ કરાય તોપણ એકાદ જીંદગી વીતી જાય છે; પરંતુ એની પ્રાપ્તિ થઈ કે તત્કાળ સત્ય પ્રેમ અને મુક્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઇ જવાનાં; અને સૃષ્ટિનાં સર્વ બંધનો આપોઆપજ દૂર થઈ જવાનાં; તથા આ સૃષ્ટિ આપણને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં દેખાતી ચાલીને આપણને માટે નવાં બંધનો બનાવવાનું મૂકી દેશે અને આપણે બીલકુલ અલિપ્ત થઇ કર્મના ફળની લેશ માત્ર પણ દરકાર વિનાના થઈશું. ત્હમે ત્હમારાં બાળકોને એકાદ રમકડું યા એવી કોઇ ચીજ લાવી આપો છો ત્યારે શું કાંઈ બદલો ત્હેમની પાસે માગો છો ? નહિજ. "એ તો આપણું કર્ત્તવ્ય છે" એટલાજ વિચારથી એ વિષયની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે બહારની કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે, શહેરને માટે, દેશને માટે વા રાષ્ટ્રને માટે એજ આશયથી કાર્ય કરો, અને ફળની લેશ પણ ઇચ્છા રાખતા નહિ. આ સૃષ્ટિમાં જ્યારે ત્હમારાં સર્વ દાન અને કૃત્યો એવી રીતે ફળની ઇચ્છા કે કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ વિનાનાં થશે એટલે બસ ત્હમે આપોઆપજ નિર્લેપ–અલિપ્તજ થવાના. ઇંદ્રિયોના દાસ બનીને કર્મ કરવાથી પરિણામ સ્વાર્થ અને આસક્તિમાંજ આવે છે; અને ઇંદ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવીને સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરવાથી હેનું ફળ શાંતિ અને અનાસક્તિમાંજ આવે છે. "હક" અને "ન્યાય"

એ શબ્દો વારંવાર આપણા કાને પડે છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં એ શબ્દોને ન્હાનાં છોકરાંના બડબડાટ કરતાં જરા પણ વધારે મહત્તા કોઈ આપતું નથી. મનુષ્ય જાતિના નિત્ય વ્યવહારનું અવલોકન કરીશું તો ત્હેમાં મુખ્ય બે મનોધર્મ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક તો સામર્થ્ય અને બીજી દયા. મનુષ્યના સામાન્ય વર્તનમાં આ બે પૈકી કોઈ પણ મનોધર્મનું પ્રાધાન્ય વર્તતું હોય છે. મનુષ્ય જ્યારે દયાને વિસરી જઇને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરવા લાગે છે ત્યારે તેની સ્વાર્થ બુદ્ધિ અતિ બળવાન બનેલી હોય છે. સામાન્ય કોટીનાં સ્ત્રી પુરૂષો તરફ જોઇશું તો તેઓ પોતાના સામર્થ્યનોજ એક સરખી રીતે ઉપયોગ કરે જાય છે, એમ માલૂમ પડે છે. દયા તો ભાગ્યેજ માલૂમ પડે છે. દયાશીલ અંતઃકરણ એ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગજ છે. જ્હેના અંતઃકરણમાં દયા ભાગ વિશેષ છે તે ખરેખર મહા ભાગ્યશાળી પુરૂષ છે. હક્ક અને ન્યાયનો મૂળપાયો દયાજ છે. કર્મના ફળની આશા રાખનારા સર્વ વિચારો આપણા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં વિઘ્નકારક થઈ પડે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે આપણા માટે અનંત દુઃખની પરંપરા પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂતદયા અને સ્વાર્થત્યાગ એ ધર્મનો અભ્યાસ કરવાનો બીજો એક માર્ગ છે અને તે એ છે કે, જો આપણને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્ય હોય તો કર્મને ઈશ્વરની પૂજા માનવી; અને પૂજાની ભાવનાથીજ આપણાં સર્વ કર્મો અથવા કર્મનાં ફળો ઈશ્વરાર્પણ—કૃષ્ણાર્પણ કરવાં એટલે કોઈ પણ મનુષ્યની પાસેથી પ્રતિફળ મેળવવાનો આપણો હક્ક રહેશેજ નહિ.* સ્વતઃ પરમેશ્વર પોતે પણ એજ પ્રમાણે કર્મ કરીને ફળની અપેક્ષા ન કરવાથીજ નિત્ય મુક્ત—નિર્લેપ છે. જેવી રીતે જલ કમળપત્રને ભીંજવી શકતું નથી, તેવીજ રીતે સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્યનાં કર્મો ત્હેને

* શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે—यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

બંધનમાં ફસાવી શકતાં નથી. આવી રીતના સ્વાર્થત્યાગી અને અલિપ્ત મનુષ્યને કોઈ મ્હોટા શહેરમાં પાપી મનુષ્યોની વસ્તિમાં રાખવામાં આવે તોપણ ત્હેને કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ જરા પણ સ્પર્શ કરી શકવાનું નથી. એવા મનુષ્યને કદાચ સાક્ષાત્ પાપના કૂવામાં નાખવામાં આવે તો ત્યાં પણ તે અસ્પર્શ્યજ રહેવાનો !×

નિઃસ્વાર્થતાનું સત્ય સ્વરૂપ નીચેના દૃષ્ટાંતથી સમજાશે. કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી પાંચ પાંડવોએ એક મહાન્ યજ્ઞ આરંભ્યો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપવા લાગ્યા. પ્રત્યેક મનુષ્ય આ યજ્ઞનું ઐશ્વર્ય તથા ઉદારતા જોઈને આશ્ચર્યપૂર્વક વખાણ કરવા લાગ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે જગતમાં આવો મ્હોટો યજ્ઞ કદિ સાંભળવામાં આવ્યો નથી; પણ યજ્ઞની સમાપ્તિ થયા પછી ત્યાં એક નોળીઓ આવ્યો. ત્હેનું અર્ધું શરીર સુવર્ણનું હતું તથા અર્ધું શરીર સામાન્ય હોય છે તેવું હતું. આ નોળીયો યજ્ઞની જગ્યાએ આવી આળોટવા લાગ્યો, અને આજુ-બાજુએ ઉભેલા લોકોને કહેવા લાગ્યો કે, "ત્હમે સઘળા મિથ્યા ભાષણ કરો છો, એ કાંઇ ખરો યજ્ઞ નથી." લોકોએ આશ્ચર્ય-ની સાથે જવાબ આપ્યો કે, "ત્હને ખબરજ નથી કે એમણે કેવાં કેવાં મ્હોટાં દાન કર્યાં છે, અને ગરીબ લોકોને પૈસાદાર તથા સુખી બનાવી દીધા છે ? આ યજ્ઞ તો ખરેખર મહાન્ અને કદિ પણ આખી પૃથ્વીપર ન થયો હોય એવો અદ્વિતિયજ છે." નોળીઆએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે, "એક ન્હાના ગામમાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, તથા પુત્રવધુ સાથે રહેતો હતો. તેઓ ઘણીજ ગરીબ અવસ્થામાં હતાં, અને ઉપદેશ તથા શિક્ષણ આપી જે કાંઇ દાન મળતું ત્હેનાપર નિર્વાહ કરતાં હતાં. તે દેશમાં ત્રણ વર્ષનો લાંબો અને સખ્ત દુષ્કાળ પડયો.

×'ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा.' श्री. भ. गी.

ચોથો બિચારો ગરીબ બ્રાહ્મણ દિનપ્રતિદિન અધિક દુઃખી થતો ચાલ્યો. એક વખત તો આખા કુટુંબને કાંઇ પણ ખાવાનું નહિ મળી શકવાથી કેટલાક દિવસના ઉપવાસ થયા અને ક્ષુધાની પીડાથી બધાં મરણ તુલ્ય થઇ ગયાં. એક દિવસે પ્રાતઃકાળે સુભાગ્યયોગે પેલો બ્રાહ્મણ થોડો જવનો લોટ મેળવી શકયો. એ લોટનું ભોજન બનાવી તેના ચાર જણ માટે ચાર ભાગ કર્યા; અને પછી તેઓ જમવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાંજ બહારથી કોઇએ બૂમ મારી. બ્રાહ્મણે દ્વાર ખોલ્યાં તો એક અતિથીનું દર્શન થયું. હિંદુઓમાં અતિથિ એ પૂજ્ય અને ઇશ્વર તુલ્ય ગણાય છે. પેલા ગરીબ બ્રાહ્મણે અતિથીદેવનું વિધિપૂર્વક સ્વાગત કર્યું, અને અંદર લઇ જઇ પોતાના ભાગનું ભોજન તેના આગળ મૂકયું. અતિથીદેવ તુર્તજ ભોજન જમી ગયા અને કહ્યું કે, “ અરે ભાઇ ! તમે તો મ્હારૂં મૃત્યુ આણ્યું છે. દશ દિવસ થયાં ભોજન મળ્યું નથી અને વળી આટલા ભોજનને તો મ્હારી ક્ષુધાને ઉલટી વધારે જાગ્રત કરી ! ” પછી પેલા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ કહ્યું કે, “ મ્હારો ભાગ અતિથીને આપી દ્યો. ” પણ ત્હેના પતિએ કહ્યું કે, “નહિ, એમ બનશે નહિ.” તોપણ પેલી સ્ત્રીએ ઘણું દબાણ કરીને કહ્યું કે, “ અતિથીને તૃપ્ત કરવો એ ગૃહસ્થીનું કર્ત્તવ્ય છે અને જ્યારે ત્હમારી પાસે કાંઇ નથી ત્યારે ત્હમારી સ્ત્રી તરીકે મ્હારી ફરજ છે કે મ્હારો ભાગ આપવોજ જોઇએ. ” પછી સ્ત્રીએ પોતાનો ભાગ અતિથીદેવને અર્પણ કર્યો. અતિથી એ ભાગ પણ ખાઇ ગયા અને બોલ્યા કે, “ હજુ પણ ક્ષુધા ઘણીજ પીડે છે. ” પછી પેલા બ્રાહ્મણનો પુત્ર બોલ્યો કે, “ મ્હારૂં પણ એ કર્ત્તવ્ય છે કે પિતાના કર્ત્તવ્યની પૂર્ણતા કરવી, માટે મ્હારો ભાગ પણ લ્યો. ” અતિથીદેવ તે ભાગ પણ ગટગટાવી ગયા અને તોપણ અતૃપ્તજ રહ્યા; જેથી પુત્રવધુએ પણ પોતાનો ભાગ અર્પણ કરી દીધો. બસ હવે અતિથીદેવ તૃપ્ત થયા અને સર્વને આશીર્વાદ દઇ ચાલતા

થયા. તેજ રાત્રે એ ચારે જણ ક્ષુધાથી મૃત્યુવશ થયાં. એ જગ્યાએ પેલા લોટમાંના કેટલાક કણો પૃથ્વીપર વેરાયા હતા ત્યાં આળોટવાથી મ્હારૂં અર્ધ શરીર ત્હમે જુઓ છો તેવું સુવર્ણનું થઈ ગયું છે. ત્યાર પછી એવા પ્રકારના યજ્ઞની શોધમાં હું સઘળી પૃથ્વી ફરી વળ્યો છું, પણ મ્હારૂં બાકીનું અર્ધ શરીર સુવર્ણનું થાય એવો એક પણ યજ્ઞ જોયો નથી, અને તેથી હું કહું છું કે—આ પણ ખરો યજ્ઞ નથી."

હિંદુસ્તાનમાંથી આવો દાનધર્મ દિવસે દિવસે લોપ થતો જાય છે, અને એવા ખરા મહાન્ પુરૂષો પણ ન્યૂન થતા જાય છે. જ્યારે હું પ્રથમ ઇંગ્રેજી શીખતો હતો ત્યારે મ્હારા વાંચવામાં એક વાર્તાનું પુસ્તક આવ્યું. એ પુસ્તકમાં એક કર્ત્તવ્યપરાયણ છોકરાની વાર્તા હતી. જ્હેમાં તે છોકરો પોતે કમાઇને થોડા પૈસા પોતાની માતાના નિર્વાહને માટે મોકલતો હતો. તેના આ કર્ત્તવ્યનો મહીમા એ પુસ્તકમાં ત્રણ ચાર પાના ભરીને વર્ણવેલો હતો; પરંતુ મ્હારે કહેવું જોઇએ કે અમો હિંદુ બાળકોને આ કાર્યની આટલી સ્તુતિ જોઈ આશ્ચર્ય થતું; પરંતુ "જેને પોત પોતાને માટે" (every man for himself) એ પાશ્ચાત્ય નીતિસૂત્ર જ્યારે મ્હારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે પેલી વાર્ત્તાનું રહસ્ય હું સમજી શક્યો.

માબાપ ભૂખે મરે અને સ્ત્રી છોકરાં ભીખ માગે, છતાં પોતે જાતે અજીર્ણ થતાં સુધી જમનારા મનુષ્યો પાશ્ચાત્ય દેશમાંજ મારા જોવામાં આવ્યા. કોઈ પણ ગૃહસ્થાશ્રમીએ આવું આસુરી ધ્યેય રાખવું જોઇએ નહિ.

આટલા વિવેચનથી કર્મયોગનું ખરૂં રહસ્ય ત્હમારા સમજવામાં આવ્યુંજ હશે. દેહપાત થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય દીન દુઃખીઓને મદદ કર્યા જવી જોઈએ. હજારો મનુષ્ય ત્હમને છેતરી જાય તો પણ પોતાના કર્ત્તવ્યમાં ન્યૂનતા ન

આવવા દેવી અને ગરીબોને દાન કરવા બદલ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ, તથા ઉપકારનો બદલો મેળવવાની આશાનો અંકુર જરા પણ ઉગવા દેવો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા બદલ પરમાત્માનો અને સહાય લેનાર મનુષ્યોનો ઉપકાર માનવો. એક વિશુદ્ધ સંન્યાસીના જીવન કરતાં વિશુદ્ધ ગૃહસ્થીનું જીવન કેટલું કઠિન છે, ત્હેની કલ્પના હવે ત્હમને સારી રીતે આવી હશે. એક વિશુદ્ધ ત્યાગીનું જીવન જેટલું કઠિન છે, તેટલુંજ અને તેથી પણ અધિક કઠિન એક વિશુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમીનું જીવન પણ છે.

કર્મયોગ—પ્રકરણ ચોથું.

કર્ત્તવ્ય એટલે શું ?

કર્મયોગના વિચારમાં કર્ત્તવ્ય એટલે શું, એ જાણવું ઘણુંજ અગત્યનું છે. કોઇપણ કર્મ કરવું હોય તો તે પહેલાં મ્હારે પ્રથમ જાણવું જોઇએ કે તે મ્હારૂં કર્ત્તવ્ય છે કે નહિ? જુદા જુદા દેશોમાં કર્ત્તવ્ય સંબંધી જુદા જુદા મત હોય છે, એ હું પૂર્વે કહીજ ગયો છું. મુસલમાન કહે છે કે જે કુરાનમાં લખ્યું છે તેજ અમારૂં કર્ત્તવ્ય છે. હિંદુઓ કહે છે કે વેદમાં કહ્યું છે તેજ અમારૂં કર્ત્તવ્ય છે; અને ક્રિશ્ચીઅનો કહે છે કે બાયબલમાં લખે છે તેજ અમારૂં કર્ત્તવ્ય છે. ભિન્ન ભિન્ન વખતે, ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં કર્ત્તવ્યનો પ્રકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, એમ ઇતિહાસાદિ ગ્રંથોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. કોઇ એક પ્રત્યક્ષ વસ્તુની પેઠે કર્ત્તવ્યની વ્યાખ્યા ચોક્કસપણે નિર્દીષ્ટ થઇ શકતી નથી. નિત્યના સામાન્ય વ્યવહારોથી અનુભવાતા કાર્યકારણના સંબંધ વડેજ કર્ત્તવ્ય એ શબ્દની આપણે માત્ર કાંઇક કલ્પના કરી શકીએ છીએ. આપણી દૃષ્ટિ આગળ જે જે બનાવો બને છે તે જોવામાં આવતાંજ તે તે પ્રસંગે આપણું શું કર્ત્તવ્ય છે તેનો વિચાર આપોઆપજ આપણા મનમાં ઉપજી આવે છે. એનું કારણ તાત્કાલિક બુદ્ધિ હો અથવા પૂર્વનો અનુભવ હો, પરંતુ અમુક વાત જાણમાં આવતાં તુરતજ મન તે વિષે આપોઆપજ વિચાર કરવા મંડી પડે છે.

અમુક પ્રસંગ બની આવતાં તે સમયે કર્ત્તવ્યનો જે નિર્ણય

મન કરે છે તેવોજ પ્રસંગ અન્ય સમયે આવતાં તેથી ઉલટોજ નિર્ણય કેટલીકવાર તે કરે છે.

"આપણી સદસદ્વિવેક બુદ્ધિ અનુસાર કાર્ય કરવું" એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા ઘણાકો દર્શાવશે; પરંતુ એ વ્યાખ્યા દરેક પ્રસંગે અમલમાં આવતી હોય એમ નથી. ઉદાહરણ તરીકે એકાદ ક્રિશ્ચીયન પાસે ગોમાંસનો એકાદ કડકો હોય, અને તે કોઈ ક્ષુધાર્ત મનુષ્યને પણ આપે નહિ અને પોતે પણ ક્ષુધા પીડિત હોવા છતાં ખાય નહિ, તો તે પોતાનીજ દૃષ્ટિમાં પોતાને કર્ત્તવ્યભ્રષ્ટ થએલો દેખશે. પરંતુ જો તેજ પદાર્થ કોઈ હિંદુ પાસે હશે અને ક્ષુધાથી મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં હશે તો તે પ્રસંગે પણ તે પદાર્થનું જો તે ભક્ષણ કરશે, અથવા તેવી સ્થિતિવાળા અન્ય કોઇ મનુષ્યને ભક્ષણ કરાવશે, તો ત્હેને પોતાના મનથી એમજ લાગશે કે તે પોતે કર્ત્તવ્યભ્રષ્ટ થયો છે. હિંદુના હૃદયમાં ગાયની પૂજ્યતા સંબંધી ધાર્મિક ભાવના ન્હાનપણમાંથીજ કોતરાયલી એટલે ત્હેના મનને એ કૃત્ય ઘોર પાપ તુલ્યજ ભાસે એમાં કાંઈ નવાઇ નથી. અઢારમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં "ઠગ" નામના ચોર લોકોનાં ટોળે ટોળાં વસતાં હતાં. મનુષ્યને મારી નાખવું અને ધન લૂટી લેવું એ ત્હેમનો વ્યવસાય હતો. ખૂન કરવું એજ તેઓ કર્ત્તવ્ય માનતા અને જે વધારે ખૂન કરે તેને તે લોકો વધારે પુણ્યવાન સ્હમજતા. એકાદ સાધારણ મનુષ્ય રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં કોઇના ઉપર ગોળીબાર કરી તેને મારી નાખે તો તે ખરેખર દુષ્કૃત્યજ લેખાય; પરંતુ તેજ મનુષ્ય એકાદ પલ્ટણમાં નોકર હોય અને લડાઇમાં વીશ કે સો મનુષ્યને મારી નાખે તોપણ તે કૃત્યને તે મહાન્ પરાક્રમ માનીને ઘણોજ આનંદ પામશે, અને પોતાનું કર્ત્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું છે એવું અભિમાન લેશે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેવળ કૃત્યો ઉપરથીજ

અમુક કર્ત્તવ્ય છે અને અમુક અકર્ત્તવ્ય છે એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આ વિષે કાંઇ પણ ભાવ રૂપ વિવેચન કરવા જેવું છે. જે કૃત્યથી આપણું હૃદય શુદ્ધ થઇને ઇશ્વર તરફ દોરાય તે પુણ્ય કૃત્ય હોઈ આપણું કર્ત્તવ્ય છે; તેવીજ રીતે જે કૃત્યના યોગથી અંતઃકરણ મલીન અને દુષ્ટ થાય તે દુષ્કૃત્ય હોઈ ત્યાજ્ય છે, એમ સમજવું. પાપ પુણ્ય અથવા કર્માકર્મની આ ભાવ-રૂપ વ્યાખ્યા થઈ; પરંતુ તેના આધારપર પણ અમુક કૃત્ય કરવું અને અમુક ન કરવું એમ વિધિનિષેધાત્મક ચોક્કસ વચન કહી શકાય તેમ નથી; તોપણ સમસ્ત માનવ જાતિને, સર્વ રાષ્ટ્રોને સર્વત્ર અને સર્વ કાળમાં માન્ય થઇ શકે એવી એક વ્યાખ્યા છે ખરી. સંસ્કૃત સુભાષિતમાં એ વ્યાખ્યા ગુંથેલી છે, અને તે એ છે કે, **परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्** અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવો એ પુણ્યનું કામ છે અને કોઇને પીડા આપવી એનું નામ પાપ છે.

ધર્મ શું અને અધર્મ શું એ સંબંધી ભગવદ્‌ગીતામાં વર્ણ ધર્માનુસાર વિવેચન કરેલું છે. વર્ણના આધારે પ્રત્યેકનો ગુણ ધર્મ અને મનોધર્મ કેવા પ્રકારનો હોવાનો સંભવ છે, ત્હેનો સામાન્ય નિર્ણય થઈ શકે છે. અને તે ઉપરથી જે પરિસ્થિતી અને વર્ણમાં આપણો જન્મ થયો હોય, તે પરિસ્થિતી અને વર્ણને અભિમત કયા પ્રકારનાં કર્મો હોઈ શકે ત્હેનો વિચાર કરી, પોતાને માટે કલ્યાણપ્રદ અને મનઃશુદ્ધિકર કર્મનો નિર્ણય થઈ શકે છે ખરો; પરંતુ "સર્વ દેશમાં અને સર્વ સમયમાં અમુક એક જ પ્રકારની સ્થિતી માટે પણ ભિન્ન ભિન્ન સમાજમાં પાપ પુણ્યની કલ્પના એક સરખી હોતી નથી" એ વસ્તુસ્થિતી લક્ષમાં ન આવવાથી એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રની નિંદા-દ્વેષ કરે છે. અમેરિકન રીતરીવાજ પ્રમાણે વર્તન

કરવું એ આપણું કર્ત્તવ્ય છે એમ અમેરિકન માને છે; અને તેવી જ રીતે એક હિંદુ પોતાના રીતરીવાજને દુનિયામાં સર્વોત્કૃષ્ટ માનીને તે પ્રમાણે ન વર્તી શકાય તો પોતાને પાપી માને છે. આવા પ્રકારની ભૂલ સામાન્ય મનુષ્યોથી થવી એ સાહજીક છે; તો પણ આવી ક્ષુલ્લક જેવી ભૂલથી પણ મહાન વિપરીત પરિણામ નિપજે છે. હું જ્યારે આ દેશમાં આવ્યો અને ચીકાગો પ્રદર્શનમાં ફરતો હતો તે વખતે એક માણસે મ્હારી પાછળથી આવી મ્હારો ફેંટા ફેંકી દીધો. મ્હેં પાછા ફરી જોયું તો તે માણસ સારા સ્વચ્છ પોષાકમાં અને ઘણોજ સભ્ય દેખાતો હતો. હું જ્યારે ત્હેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો અને ત્હેને માલૂમ પડયું કે, ઈંગ્રેજી જાણું છું ત્યારે તે એકદમ ઘણો જ શરમીંદો થઈ ગયો. એક બીજા પ્રસંગે એજ પ્રદર્શનમાં બીજા એક માણસે મ્હને ધક્કો માર્યો. જ્યારે મ્હેં તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તે ઘણો જ શરમાઈ ગયો અને આજીજી સાથે કહેવા લાગ્યો કે, “ ત્હમે આવો પોષાક કેમ પહેરો છો ? ” એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્યની પ્રત્યે ઉત્પન્ન થનારો ભાવ આ ગૃહસ્થોના મનથી જાણે કે, તેમના ભાષા અને પોશાકની ફેશનમાં જ સમાયલો હતો. કેટલીક વખત આવાં જ ક્ષુલ્લક કારણોથી મ્હોટાં રાષ્ટ્રો ન્હાના રાષ્ટ્ર સાથે છળ કરે છે. પોતાના કરતાં ભિન્ન પ્રકારના રીતરિવાજ જોઇને માણસના અંતરમાંથી સહાનુભૂતીનો ઝરો જાણે કે સૂકાઈ જ જાય છે. પેલો સદ્ગૃહસ્થ જેણે માત્ર મ્હારો પોષાક જ જોઇને મ્હારા પ્રત્યે અસભ્ય વર્તન આદર્યું હતું, તે પોતાનાં બાળક, પોતાનો આપ્ત વર્ગ, પોતાનો દેશ ઇત્યાદિ પ્રત્યે ગમે તેટલો સદાચારી હશે; અને પોતાના અન્ય લૌકિક કર્ત્તવ્યો પણ તે બહુ સારી રીતે બજાવતો હશે; પરંતુ પોતાના પોષાક કરતાં ભિન્ન પ્રકારનો પોષાક દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેની સર્વ સુયોગ્યતા ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગઈ! આવી રીતે સર્વ દેશોમાં

વિદેશીય મનુષ્યોની હાંશી કરવામાં આવે છે. બીજા દેશમાં જવું થતાં ત્યાં કેવી રીતે વર્તવાથી પોતે સારો ગણાય તેનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધેજ એવું બને છે; પરંતુ એ મનુષ્ય જ્યારે સ્વદેશ જાય છે ત્યારે એમ બનવાને પરિણામે તે દેશના લોકોને માટે તે અત્યંત ખરાબ અભિપ્રાય અને દ્વેષ તો સાથેજ લઈજ જાય છે. ખલાસીઓ, સિપાઈઓ અને વ્યાપારીઓ પરદેશમાં જવું થતાં કેટલી વિચિત્ર રીતે વર્તે છે તેની સર્વને ખબરજ હશે. જે બાબત કરવાનો વિચાર સરખો પણ તેમને પોતાના દેશમાં ન આવે તે બાબત પરદેશમાં જઈને તેઓ વિના સંકોચે કરે છે. યુરોપીયન અને અમેરિકન લોકોને ચીના લોકો "પરદેશી પીશાચ" કહે છે તેનું કારણ પણ બહુધા એજ હોવું જોઇએ.

એટલા માટે એક મુદ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો જોઇએ કે બીજા માણસોના વર્તનની પરીક્ષા ત્હેમના રીત રીવાજ વગેરેનો વિચાર કરીને ત્હેમની દૃષ્ટિથી કરવી જોઇએ. આપણા રીતરીવાજની દૃષ્ટિથી જોઇને બીજાઓના રીત રીવાજ ઉપર કદિ પણ ટીકા કરવી જોઇએ નહિ. સઘળી સૃષ્ટિને પોતાનાજ મત મુજબ ચાલવાનો કોઈએ લેખ લખાવી આણ્યો નથી. સઘળી દુનિયા કાંઇ આપણાજ સુખને માટે નિર્માણ થઇ નથી, માટે સર્વની સાથે સહાનુભૂતિ રાખવી જોઇએ. **દેશકાળ ઇત્યાદિને અનુસરીને કર્ત્તવ્યના પ્રકારમાં ફેરફાર રહ્યા અને થયા કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને દરેક વિ-શિષ્ટ પ્રસંગે પોતાના મનને પવિત્ર અને યોગ્ય લાગે એવું વર્તન કરવું એજ આપણું કર્ત્તવ્ય છે.** જે પરિસ્થિતિમાં આપણો જન્મ થયો હોય તે સ્થિતિને અનુસરીને પણ આપણાં કેટલાંક સામાન્ય કર્ત્તવ્યો હોય છે, તે પૂર્ણ કરવાં એ જેમ આપણું પહેલું કર્ત્તવ્ય છે; તેમ જે સમાજમાં આપણે ન્હાનેથી મ્હોટા થયા, તે

સમાજની સ્થિતિને અને આપણા દરજ્જાને અનુરૂપ એવાં આપણાં જે જે કર્તવ્ય હોય તે બજાવવાં એ આપણું બીજું કર્તવ્ય છે. માનવ સ્વભાવમાં એક મ્હોટી ભૂલ હોય છે કે—દરેક મનુષ્ય પોતે પોતાને તપાસતો નથી અને એમજ સમજ્યા કરે છે કે હું તો રાજ્યાસને બેસવાનેજ યોગ્ય છું. આવી ભાવના રાખ્યા કરવાથી આત્મપરિક્ષણનો માર્ગ તેને માટે બીલકુલ બંધ થઈ જાય છે. ધારો કે તે પોતે રાજ્યાસનને પાત્ર પણ હોય, પણ તે પહેલાં તેણે વર્તમાન પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થનારાં કર્તવ્યો ઉત્કૃષ્ટ રીતે બજાવીને પોતાની પાત્રતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ. આપણે હલકા દરજ્જાપર હોઈએ એટલે કે આપણી યોગ્યતા આપણે માની હોય તેવા દરજ્જા પર આપણે ન હોઈએ તો તેમાં દોષ બીજા કોઈનો નહિ પણ આપણો પોતાનોજ હોય છે. એમાં મુખ્ય દોષ તો એજ હોય છે કે આપણે માટેની આપણી માન્યતા અને આપણી હાલની બાહ્ય પરિસ્થિતિની વચ્ચેના આંકડા પુરવા માટે કેટલોક વિચાર અને પુરૂષાર્થ કરવાની ખાસ જરૂર હોય છે. આપણી વર્તમાન શક્તિ અને બીજા સંયોગોનો પૂર્ણ સદુપયોગ કરીને આપણાં વર્તમાન કર્તવ્ય જેટલાં પણ સારામાં સારી રીતે બજાવવામાં આવે તેટલા એ આંકડા સત્વર પુરાય છે, અને કલ્પેલો દરજ્જો સત્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જગતમાં જ્યારે આપણે આપણું વર્તમાન કર્તવ્ય ખરેખરી રીતે બજાવવા માંડીએ છીએ ત્યારે ચારે તરફથી આપણને જે ખાડા ખુંદી ખમવી પડે છે તે ઉપરથી આપણી પોતાની ખરેખરી યોગ્યતા શી છે તે સતની આપણને ખાત્રી થાય છે અને આપણી દૃષ્ટિમાં આપણે માટે મિથ્યાભિમાનની છારી બાઝેલી હોય છે તો તે આ ખાડા મળેથી નીકળી જાય છે.

એકાદ મનુષ્યમાં ઉચ્ચ સ્થિતિની પાત્રતા નહિ હોવા છતાં પણ જો તે ઉચ્ચ દરજ્જા પર મુકાઈ ગયો હોય તો તે દરજ્જા પર તે લાંબો વખત ટકી શકતો નથી. દરેક પ્રાણીને તેની પોતાની યોગ્યતાનુસાર યોગ્ય સ્થાને મૂકવો એ સૃષ્ટિનું મુખ્ય કાર્ય છે; કોઇ પણ માણસની ખરી યોગ્યતા કેવળ તેની વર્તમાન બાહ્ય દશા અથવા દરજ્જા ઉપરથી પરખી શકાતી નથી.

કોઇ માણસ કોઇના તાબામાં રહીને અથવા નીચલા દરજ્જાનો કામધંધો કરતો હોય તેટલા ઉપરથીજ તેની યોગ્યતા ઓછી આંકવી ઘટતી નથી. **કાર્ય કેવું પણ હોય, પરંતુ તે કેવા પ્રકારથી અને કેટલા ઉત્સાહ તથા કાળજીથી કરવામાં આવે છે તે ઉપરથીજ કર્ત્તાની યોગ્યતાનો નિર્ણય થવો જોઇએ.**

કર્ત્તવ્ય વિષેની આપણી કલ્પનામાં હજી પણ કેટલોક ફેરફાર કરવો જોઇએ. **અત્યંત નિરપેક્ષ બુદ્ધની પ્રેરણા સિવાય કોઇ પણ મહાન કાર્ય સારી રીતે થઈ શકતું નથી.** અમુક કામ કર્તવ્યરૂપ હોઇને તે મ્હારે કરવુંજ જોઈએ, એમ સમજીનેજ કોઇ પણ કાર્યનો આરંભ કરવો જોઇએ. જેમ જેમ આવી સમજણપૂર્વક કર્ત્તવ્ય કરાતાં જશે તેમ તેમ સ્વાર્થ બુદ્ધિનો ક્રમે ક્રમે આપણામાંથી નાશ થતો ચાલશે અને જ્યારે સ્વાર્થ બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ નાશ થશે એટલે "પ્રત્યેક કર્મ એ ઇશ્વરનુંજ પ્રત્યક્ષ પૂજન છે" એમ આપણને સમજાવા લાગશે; અને તેમ થતાં પુરેપુરી નિષ્કામતાવાળાં કર્મ આપણા હાથે થવા લાગશે તથા ખરી અલિપ્તતા એટલે શું તેનો ખરો અર્થ આપણને સમજાશે. યોગના સર્વ માર્ગોનું ધ્યેય એજ છે કે—અનંતકાળથી આપણા સચ્ચિદાનંદમય મૂળ સ્વરૂપ ઉપર જે અજ્ઞાન અને સ્વાર્થનો પડદો પડેલો છે, તે પડદાને નહિ જેવો કરીને આપણા તે સત્ય સ્વરૂપને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવું. સ્વસુખને માટે સ્વાર્થપરાયણ થઈ આપણે જે

જે કર્મો કરીએ છીએ, તેમાં આપણી શક્તિઓનો ઘણોજ ક્ષય થઈ જાય છે, અને અજ્ઞાનનો પડદો મજબુત થતો ચાલીને કર્મનાં બંધનો મજબુત થઇ જાય છે. તે અજ્ઞાનની જાળનો નાશ કરીને પાછલાં બંધનો તોડી નાખવાં એજ સર્વ યોગમાર્ગનું ધ્યેય છે, અને કર્ત્તવ્યયોગ—કર્મયોગનું પણ એજ ધ્યેય છે.

"આ આપણું કર્તવ્ય છે" એવું સારી રીતે સમજાયા પછી કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કર્યો, એટલે તે કાર્યની પૂર્તિને માટે–તે કાર્ય રૂડી રીતે પાર પાડવાને ખાતર કેટલાંક હલકા પ્રકારનાં સુખ સ્વાર્થની કલ્પનાઓને દૂર કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ નાનાં નાનાં સુખસ્વાર્થને છોડી આપણે તૈયાર થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી કર્ત્તવ્ય ભાવના અધિક વિસ્તૃત થતી ચાલીને મોટા સુખસ્વાર્થની કલ્પનાઓ પણ ધીરે ધીરે વિરામ પામતી ચાલશે. જે મૂળ તત્ત્વોપર સમાજની હાલની રચના થએલી છે તે મૂળતત્ત્વો પણ આજ પ્રકારનાં છે. મનુષ્યો સમાજ અથવા ટોળામાં રહેવા લાગે છે એટલે તેને માટે આપોઆપજ કેટલાંક સામાજીક બંધનો ઉદ્‌ભવે છે; અને તેથી કરીને તેનું ઉચ્છૃંખળપણું આપોઆપજ ઘટી જાય છે અને તેની જગાએ "બીજાઓને માટે મ્હારે કાંઇક કરવુંજ જોઇએ" એવી સમજણ તેનામાં આવતી ચાલીને છેવટે તેનું સ્વાર્થી સંકુચિતપણું છુટી જઇને વિશ્વવ્યાપક થવાની સંધિ તેને સમાજમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ કર્તવ્યને ખાતરજ કર્મ કરવાનો માર્ગ કેવળ સુખકર અને અકંટક નથી હોતો, એ વાત પણ એવી રીતે કર્મ કરનારને સમજાતી ચાલે છે.

કોઈ મનુષ્યના પ્રત્યે આપણને બીલકુલ પ્રેમ ન હોય, અને ત્હેને માટે કર્ત્તવ્ય સહમજીને કાંઇક કાર્ય કરવું પડે છે, તો આપણા મનની તે વખતે કેવી સ્થિતિ થાય છે, તે અનુભવથીજ સમજવા

જેવી છે. ગાડીના ચક્રરમાં તેલ નહિ પૂરવાથી તે ચક્રર કર્ણકુટ સ્વર કહાડવા લાગે છે તેવીજ રીતે આપણું મન પણ એવા પ્રસંગોમાં હરઘડી આપણને બાંડયા કરે છે. કેવળ પ્રેમરૂપી તેલથીજ કર્મચક્ર સુખકર અને સરળ ચાલે છે. એ પ્રેમરૂપી તેલ ન હોય તો માબાપ પોતાનાં છોકરાં માટે, પુરૂષ પત્ની એક બીજાં પરસ્પર જે કર્ત્તવ્યો કરી રહ્યાં છે, તેની વ્યવસ્થા કેવી હોત ? પ્રેમનો અભાવ હોય એવા એકાદ કુટુંબના તમાશાથી શું તમે અજાણ્યા છો ? કેવળ પ્રેમથીજ આપણો કર્ત્તવ્ય માર્ગ સુખકર થાય છે અને એ પ્રેમનો પ્રવાહ જેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રપણે ચાલે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે અધિક અધિક વિસ્તૃત અને ઉંડો થતો ચાલે છે. અહિંઆં સ્વતંત્રતા એટલે શું ત્હેનો વિચાર કરવો જોઇએ. ઇંદ્રિયજન્ય સુખો માટે ત્હેમના ગુલામ થઇને રહેવું, ક્રોધને વશ થવું અને વ્યવહારમાં નિત્ય ઉદ્દ્ભવનારા હજારો વિકારોને તાબે થઈ રહેવું એજ શું સ્વાતંત્ર્ય છે? ખરેખર હલકી પાયરીના મનુષ્યો સ્વતંત્રતાનો એવોજ અર્થ સ્હમજે છે અને ઇંદ્રિયજન્ય સુખ મેળવવાના માર્ગમાં કાંઈ અંતરાય આવ્યો કે સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો સ્હમજીને શોક કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં એ કાંઇ ખરી સ્વતંત્રતા નથી. આવા પ્રસંગોમાં સહનશીલતા દાખવવી એજ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય છે. બીજાઓને ખાતર પોતાના કામ-ક્રોધાદિ વેગો ઉપર જેની સંપૂર્ણ સત્તા ચાલે છે, તે પરતંત્ર નથી પણ સ્વતંત્ર છે, તે ગુલામ નથી પણ માલિક છે. પતિએ એકાદ કામ પોતાની મરજી મુજબ નહિ કરેલું જાણતાંજ પોતાની સ્વતંત્રતા ગએલી સમજીને સંતાપ કરનારી સ્ત્રી ખરેખરજ પોતાના મનોવિકારની પક્કી દાસી છે. તે સ્ત્રીને ખરી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ સ્વપ્નમાં પણ દુર્લભ છે. પોતાની સ્ત્રીને હમેશાં દોષ દેનાર પુરૂષની સ્થિતિ પણ વાસ્તવિક રીતે એજ પ્રકારની છે.

પાતિવ્રત્ય અને એક પત્નીવ્રત એ સ્ત્રી પુરૂષોનો શ્રેષ્ટ સદ્દગુણ છે. ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીના પ્રેમનો પ્રભાવ એવો છે કે, પુરૂષ ગમે તેટલો બગડેલો હોય તો પણ હેની અમૃતતુલ્ય મધુરવાણીથી તે સન્માર્ગ વર્તી થયા વગર રહેજ નહિ. સ્ત્રીના શુદ્ધ અને ક્ષમાશીલ વર્તનથી જહેનું હૃદય યત્કિંચિત પણ દ્રવતું નથી, એવો પશુતુલ્ય મનુષ્ય જગતમાં ભાગ્યેજ હશે. ખરેખર, જગત્ અદ્યાપિ એટલું બધું બગડેલું નથી. પુરૂષજાત ભ્રષ્ટ અને પશુતુલ્ય થઇ છે, એમ આપણે સર્વત્ર સાંભળીએ છીએ; પરંતુ સ્ત્રીઓના સંબંધી વિચાર કરીશું તો શું તેઓ પણ એ આક્ષેપથી રહિત છે? સ્ત્રીઓ મ્હોડેથી બોલે છે, તેટલી જો ખરેખર તેઓ પવિત્ર હોત તો જગત્માં એક પણ ખરાબ પુરૂષ હોત નહિ, એવી મ્હારી પૂર્ણ ખાત્રી છે. જગત્માં એવો એક પણ દુર્ગુણ નથી કે જો પવિત્રતા અને શીયળથી જીતી ન શકાય? પોતાના પતિ સિવાય ઈતર સર્વ પુરૂષો તરફ પિતા બંધુ અને પુત્રની દૃષ્ટિથી જોવાવાળી સ્ત્રીના સંમુખ ગમે તેવા દુષ્ટ પુરૂષના વિચાર બદલાઇ જઇને તેને માતૃભાવથી જોવા માંડે છે. પુરૂષોએ પણ એજ પ્રમાણે સ્વપત્ની સિવાય ઈતર સર્વ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે કેવળ માતૃભાવથી અગર ભગિનીભાવથીજ જોવું જોઇએ; અને ધર્મોપદેશકે તો સર્વ સ્ત્રીઓને માતા સમાન પૂજ્ય માનીને તદનુરૂપજ વર્તન પ્રત્યેક સ્ત્રી સાથે રાખવું જોઇએ.

માતૃત્વ એ સર્વ જગત્માં અત્યંત શ્રેષ્ટ મનાય છે. દરેકને સ્વાર્થ અને એકલપેટાપણાનો ત્યાગ કરવાનું શીખવું હોય તે માતા પાસેથી શીખી શકાય છે. ઈશ્વરીપ્રેમ સિવાય બીજા કોઇનો પણ પ્રેમ માતૃ પ્રેમથી અધિક નથી. માતૃ પ્રેમની અપેક્ષાએ જગતમાંના બીજા બધાજ પ્રેમ ખરેખરા ઉતરતી કોટીના છે. પોતાની જાતના સુખ તરફ ન જોતાં પોતાનાં બાળકોના સુખ તરફ લક્ષ આપવું એ માતાનું આદ્યકર્તવ્ય

છે. પોતાનાં બાળકોના સુખ તરફ લક્ષ ન આપતાં પોતાનાજ સુખમાં લક્ષ રાખનાર માબાપ પશુ કોટીનાંજ સમજવાં. પક્ષીઓનાં બચ્ચાંને પાંખ ફૂટીને જ્યારે તેઓ સ્વરક્ષણને યોગ્ય થાય છે, ત્યારે જેમ બચ્ચાં અને માબાપ એક બીજાની ઓળખાણ ભુલી જાય છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યોનાં સંતાન પણ મોટાં અને કમાતાં થયાં એટલે માબાપોએ સ્વાર્થ ત્યાગનો શીખવેલો ધડો ભૂલી જઇને વૃદ્ધ માબાપો તરફ દુર્લક્ષ કરે તો તેમને પણ નીચજ સમજવાં. આ જગતમાં ઇશ્વરનો પ્રેમ પોતેજ સ્ત્રીનું રૂપ લઇને અવતર્યો છે એવું જે પુરૂષને લાગે છે, તે પુરૂષને ધન્ય છે ! એજ પ્રમાણે પરમેશ્વર પોતેજ પોતાના પતિરૂપે અવતરેલ છે, એવું જે સ્ત્રીને લાગે છે તે સ્ત્રીને પણ ધન્ય છે! અને જે સંતાનોનો એવો નિશ્ચય હોય કે પોતાનાં માતાપિતા પરમેશ્વર રૂપ છે, તેમને પણ ધન્ય છે !

આત્મવિકાસનો ખરો માર્ગ મેળવવો હોય તેણે પ્રાપ્ત કર્ત્તવ્ય સારીરીતે અને નિશ્ચયપૂર્વક બજાવતાં શીખવું જોઈએ. એમ કરવાથી આત્મશ્રદ્ધાનું અને નિશ્ચયનું બળ વૃદ્ધિ પામીને છેવટે સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિતિ સહજે પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષે મહાભારતમાં એક કથા છે. એક યુવાન સંન્યાસી જંગલમાં ગયો, અને ત્યાં દીર્ઘ-કાળ પર્યંત ધ્યાન, પુજા અને તપ આદરીને લાંબા સમય સુધી યોગા-ભ્યાસ કર્યો. કેટલાંક વર્ષ તેમ કર્યાં પછી, એક દિવસ તે એક વૃક્ષની નીચે બેઠો હતો, એટલામાં વૃક્ષ ઉપરથી કેટલાંક સુકાં પાંદડાં ત્હેના મસ્તક ઉપર પડવાથી ત્હેણે વૃક્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકી તો બે પક્ષીઓ વૃક્ષની ટોચ ઉપર લડતાં જોયાં. એ જોઇને તપસ્વીએ ત્હેમના તરફ અત્યંત ક્રોધભરી દૃષ્ટિ ફેંકી જેથી યોગના બળવડે ત્હેની દૃષ્ટિમાંથી અગ્નિ પ્રગટ થયો, અને બંને પક્ષીઓ બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં. સંન્યા-સીને પોતાના તપનો આવો પ્રભાવ વધેલો જોઇને અત્યંત આનંદ

થયો. થોડા સમય પછી તપસ્વીજી ભીક્ષાને માટે શહેરમાં ગયા અને એક ગ્રહસ્થના દ્વાર આગળ "ભિક્ષાન્નદેહી" કહીને ઉભા રહ્યા. અંદરથી જવાબ મળ્યો કે, "મહારાજ થોડી વાર ઉભા રહો." તરૂણ સંન્યાસી એ ઉત્તર સાંભળીને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, "આ બાઇને મ્હારી શક્તિનો પ્રભાવ ખબર નથી." સંન્યાસી આ પ્રમાણે વિચારતા હતા એટલામાં અંદરથી પુનઃ અવાજ આવ્યો કે, "મહારાજ આટલો બધો ગર્વ ન કરો. અહિંઆં કાંઈ પેલા વનનાં પક્ષી નથી." આ સાંભળી સંન્યાસી ઘણોજ આશ્ચર્યચકિત થયો, અને લાંબા સમય સુધી ઉભા રહેવું પડયું. એટલામાં અંદરથી પેલી સ્ત્રી આવી કે તુર્તજ સંન્યાસીએ ત્હેના ચરણોમાં મસ્તક મૂક્યું અને વિનંતી કરી કે—"માજી ત્હમે એ બધું કેવી રીતે જાણી લીધું ?" સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, "બેટા, મ્હને ત્હમારા યોગ બોગની ખબર નથી. હું તો માત્ર એક સાધારણ સંસારી સ્ત્રી છું. મ્હારે ત્હમને એટલાજ સારૂ થોભવાનું કહેવું પડયું કે મ્હારા પતિ સ્હેજ બીમાર છે, ત્હેમની સારવારમાં હું હતી. મ્હેં મ્હારૂં સઘળું જીવન કર્ત્તવ્ય બજાવવામાંજ વ્યતીત કર્યું છે. જ્યારે હું અવિવાહિતા હતી, ત્યારે માતાપિતા પ્રત્યેનાં કર્ત્તવ્યો બજાવતી હતી; અને હમણાં વિવાહિતા છું એટલે મ્હારા પતિ પ્રત્યેનાં કર્ત્તવ્યો બજાવું છું. એજ મ્હારો યોગ અને એજ મ્હારૂં તપ છે. એના પ્રતાપથી મને જે કાંઈ થોડું ઘણું બળ પ્રાપ્ત થયું છે ત્હેને લીધેજ ત્હમારી હકીકત જાણી શકી અને ત્હમારા ભલા માટે તે ત્હમને મ્હેં કહી છે. ત્હમારે આ વિષયમાં કાંઇ વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો અમુક શહેરમાં અમુક જગ્યાએ એક વ્યાધ (કસાઈ) રહે છે, ત્હેની પાસે જાવ, બજારમાં તેની દુકાન છે." સંન્યાસીને કસાઇનું નામ સાંભળીને ઘૃણા તો આવી; પરંતુ તે સ્ત્રી તરફથી ત્હેને જે અનુભવ અને ભલામણ મળી હતી ત્હેને લીધે ત્હેની જીજ્ઞાસાએ ત્હેને બેસવા દીધો નહિ. તે કસાઇને ગામ ગયો અને બજા-

રમાં ત્હેની દુકાન શોધી ક્હાડી. દુકાનપર એક શરીરે પુષ્ટ અને હાથમાં મ્હોટો છરો લઇ ત્હેનાથી માંસ કાપી ઘરાકોને આપતો કસાઈ બેઠેલો ત્હેને જણાયો. એને જોઇને સંન્યાસી વિચારવા લાગ્યો કે, "હે પ્રભુ ! શું આ યમ દૂત જેવા ખાટકી પાસેથી મ્હને જ્ઞાન મળશે ?" તે આવો વિચાર કરે છે એટલામાંજ પેલા કસાઇએ ત્હેના તરફ જોયું અને કહ્યું કે, "પેલી સ્ત્રીએ ત્હમને અહિંઆં મોકલ્યા છે ખરૂં ? હું ઘરાકોને પતવી રહું ત્યાં સુધી જરા બેસો." પોતાનું કામ પુરૂં થઇ ગયું એટલે કસાઇએ દુકાન બંધ કરી અને સંન્યાસીને લઇને પોતાને ઘેર ગયો. સ્વામીને આસન આપ્યા પછી કસાઇએ કહ્યું કે, "બેસો મહારાજ, હું આવું છું." કસાઈ અંદર ગયો અને પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાને નમસ્કાર, સ્નાન તથા ભોજન ઇત્યાદિ વડે દરેક રીતે સંતુષ્ટ કરીને સંન્યાસીની પાસે આવ્યો અને હાથ જોડી બોલ્યો, "મહારાજ, આપ અત્રે પધાર્યા એ મ્હારાપર મ્હોટો અનુગ્રહ કર્યો. હવે મ્હારે લાયક જે સેવા હોય તે ફરમાવો." સ્વામીએ જીવ અને આત્મા સંબંધી કેટલાક કઠિન પ્રશ્નો પુછયા; કસાઇએ એ પ્રશ્નોના જવાબમાં એક મ્હોટું વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું, જે મહાભારતમાં 'વ્યાધગીતા' ના નામથી પ્રસિદ્ધ હોઇને ત્હેમાં વેદાંતનું ઉતમ જ્ઞાન સમાયલું છે. કસાઇનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું એટલે સ્વામી તો આશ્ચર્યચકિતજ થઇ ગયા અને કસાઇને કહેવા લાગ્યા કે, "ત્હમારા જેવા મહાન જ્ઞાની પુરૂષનો જન્મ કસાઇને ઘેર ક્યાંથી થયો હશે ?" કસાઇએ જવાબ આપ્યો, "બેટા, **કોઈ પણ કર્ત્તવ્ય ખરાબ નથી કે અપવિત્ર નથી.** પૂર્વ કર્માનુસાર મને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ હું આ ઉદ્યમ શીખ્યો છું, એમાં નફો કે ટોટો થાય તેનો હું હર્ષ શોક કરતો નથી, અને અલિપ્તપણે મ્હારૂં કર્ત્તવ્ય બજાવ્યો જાઉંછું. માતા પિતાની સેવા પણ બને તેટલી કાળજીથી બજાવ્યે જાઉંછું. નથી

મ્હને યોગની ખબર કે નથી ત્યાગની. મ્હને જે કાંઈ થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે **મ્હારાં કર્ત્તવ્ય હું અલિપ્તપણે, પરંતુ ઉત્તમ રીતે બજાવું છું તેને લીધેજ આ બધું થયું છે.**"

હિંદુસ્તાનમાં એક મહાન યોગી રહે છે ત્હેમના જેવી યોગ્યતાવાળો બીજો એક પણ મનુષ્ય મ્હારા આયુષ્યમાં મ્હેં જોયો નથી. તે યોગી વિલક્ષણ સ્વભાવનો છે. કોઈ કાંઈ પ્રશ્ન પુછે તો તેનો ઉત્તર તુરતા તુરત આપતા નથી. **કોઇનો ગુરૂ થવાની યોગ્યતા પોતાનામાં** નથી એમ ત્હેમને ભાસે છે; પરંતુ એકાદ પ્રશ્ન પુછીને કેટલાક દિવસ વાટ જોતા બેઠા તો એકાદ દિવસ વાતે વાતમાં ત્હમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર એવી અદ્દભુત રીતે તેઓ આપી દેશે કે જાણે કોઇ અનનુભૂત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આપણને થઇ છે, એમ આપણને લાગશે. કર્મનું મુખ્ય રહસ્ય શું, એવો પ્રશ્ન એક દિવસ મ્હેં તેમને પૂછ્યો. કેટલાક દિવસ પછી સ્વામીજી સહજ બોલી ઉઠ્યા કે, "સાધ્ય અને સાધનોએ મનમાં એકરૂપ થવું જોઇએ." આનો અર્થ એવો છે કે **કાર્ય હાથ ધર્યા પછી સાધ્ય સિદ્ધ થતાં પર્યંતના વખતમાં સાધન અને સાધ્ય સિવાય મનમાં કોઇ પણ અન્ય વિષયનો વિચાર કરવો નહિ.** પેલો કસાઇ અને બાઇની વાતનું પણ એજ રહસ્ય છે. પ્રાપ્ત કર્ત્તવ્ય ઉત્તમ રીતે પાર પાડવાં એજ પરમેશ્વરની પૂજા કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. પ્રત્યેક કર્મ ત્હેનું પૂજન અને આજ્ઞા પાલન છે, એવી ભાવના દૃઢ થઇ એટલે જ્ઞાન આપોઆપજ પ્રાપ્ત થશે. આપણી પ્રાપ્ત સ્થિતિ અને સંજોગો અનુસાર જે જે કર્ત્તવ્યો હોય તે નિષ્કામ મન વડે—અલિપ્તપણે પૂર્ણ પાર પાડયાં એટલે જ્ઞાનનો ઉદય થવા માંડશે, અને એ જ્ઞાન વડે મોક્ષ આપોઆપજ ખડો થઈ જશે.

જ્હેના હૃદયમાં ફળની ઇચ્છા છે તે મનુષ્યના હાથે કોઈ પણ

કાર્ય આનંદપૂર્વક થઇ શકતું નથી. જરા કાંઇ ઉતરવા દરજ્જાનું કામ કરવામાં આવ્યું અથવા કાંઈ અડચણ આવી કે એવા મનુષ્યોનું માથું ફરી જાય છે; જેથી જ્ઞાનના પરમ સાધનરૂપ અનુભવ મળવાની તકો બાજુપર રહી જાય છે. જે પુરૂષને ફલાપેક્ષા નથી તેના મનને સર્વ કર્ત્તવ્યો સરખીજ યોગ્યતાનાં લાગે છે, અને તેથી તે પુરૂષ પ્રચંડ ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં પણ એકાદ એકાંત ગુફામાં રહેતો હોય તેવી શાંતિ તેના હૃદયમાં વાસ કરતી હોય છે અને તેથી કરીને ત્હેનાં પ્રત્યેક કર્મ તીક્ષ્ણ હથિયારરૂપ બની જાય છે. આ તીક્ષ્ણ હથિયારોવડે સ્વાર્થ અને ઇંદ્રિય લોલુપતાનો મૂળથી ઉચ્છેદ ત્હેના મનમાંથી થઇ જઇને તે મનુષ્ય મહા અનુભવી અને પરમ જ્ઞાની બની જાય છે. **यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्प वर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ।** પંડિતપણાની આવી વ્યાખ્યા કૃષ્ણ ભગવાને કહી છે. પોતાના જ્ઞાન બદલ અભિમાની રહેવું એ મનુષ્ય જાતીનો સામાન્યસ્વભાવ છે; જેથી ગમે તેવું કર્ત્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે તે હલકા દરજ્જાનું છે એમ આપણને લાગે છે; પરંતુ કર્મની વહેંચણી યોગ્યતા પ્રમાણેજ થએલી છે, એ ત્રિકાલાબાધિત સિદ્ધાંતની આપણને ખબર હોતી નથી, અને હોય છે તોપણ મોટાઇના અભિમાન રૂપી અંધકારને લીધે એ સિદ્ધાંત યાદ રહેતો નથી. આમ થવાથી નિત્યના વ્યવહારિક કાર્યોમાં પણ હરિફાઈ ઉત્પન્ન થયા કરીને બુદ્ધિ અધિક ભ્રષ્ટ થતી ચાલીને રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ દુર્ગુણોનાં દ્વાર ખુલાં થાય છે, અને તેમ. થતાંજ ક્ષમાદિ દૈવી ગુણોનો ઝરો સુકાતો ચાલે છે; માટે પ્રાપ્ત કર્ત્તવ્યો આનંદ અને કાળજીથી પાર પાડીને આપણે જ્ઞાનવાન થવું જોઇએ અને તેમ થતાં મોક્ષ આપોઆપજ દોડતો આવશે.

કર્મયોગ—પ્રકરણ પાંચમું.

પરોપકાર પોતાના કલ્યાણ માટેજ કરવાનો છે.

આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં કર્મયોગ કેટલો સહાયક છે, ત્હેનો વિચાર કરવા પૂર્વે, 'કર્મ' એ એક શબ્દમાં અમો હિંદુઓ જે અનેક કલ્પનાઓનો અંતર્ભાવ કરીએ છીએ, તે પૈકીની એક કલ્પના હું ત્હમને પ્રથમ કહીશ. પ્રત્યેક ધર્મનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાણ અથવા દંતકથા અને ત્રીજો આચાર. એમાં "તત્ત્વ વિચાર" એ સર્વથી મુખ્ય અંગ છે. "તત્વ વિચાર"માં જે જે તત્ત્વો સિદ્ધ થએલાં હોય તેનું આચારણ કેવી રીતે કરવું, તેનો બોધ દંતકથાઓ, જીવનચરિત્રો અને કાલ્પનિક સુંદર વાર્તાઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને આચાર એ અમૂર્ત તત્ત્વવિચારનું મૂર્ત-પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. સામાન્ય બુદ્ધિનો મનુષ્ય પણ આચાર માર્ગે તત્ત્વ વિચારને સરળતાથી સમજી શકે છે.

કર્મ એ શબ્દમાં આવાજ પ્રકારના આચારનો અંતર્ભાવ થાય છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં એવા પ્રકારના આચારની આવશ્યકતા છે. આપણી બુદ્ધિ વિચારથી તિવ્ર થતાં સુધી કેવળ ભાવરૂપ સિદ્ધાંતને સમજવાની શક્તિ તેનામાં હોઈ શકતી નથી. કોઈ પણ સિદ્ધાંત "અમે ઝટ સમજી લઇએ છીએ" એવું આપણને મિથ્યાભિમાનને લીધે ભાસે છે; પરંતુ જ્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ અનુભવ થાય છે કે આધ્યામિતક જેવા ભાવરૂપ સિદ્ધાંત સ્હમજવામાં આપણી બુદ્ધિ કેટલી ચાલે છે.

એટલા માટેજ પ્રત્યેક ધર્મમાં વિશિષ્ટ ચિન્હો અથવા મૂર્ત્તિઓ

કે આકારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ ચિન્હોની સહાયવડે આપણો માર્ગ ઘણોજ સરળ થઈ જાય છે. સર્વ ધર્મમાં અને સર્વ કાળમાં આવા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ ચિન્હોની યોજના કરવામાં આવેલી છે. વિશેષ તો શું પણ એવાં ચિન્હો સિવાય તત્ત્વ વિચાર મનમાં લાવવો પણ અશકય થઇ પડે છે. માત્ર પ્રત્યેક શબ્દજ નહિ પરંતુ દૃશ્ય જગતમાંનો પ્રત્યેક પદાર્થ પણ ચિન્હ રૂપજ છે. અદ્રશ્ય ચૈતન્ય રૂપ અધિષ્ઠાન ઉપરજ (ભીંતરૂપ અધિષ્ઠાન–આધાર ઉપર જેમ ચિત્ર ચિત્રાય છે તેમ) આ સર્વ દૃશ્ય સૃષ્ટિ રચાયલી હોવાથી તે અદૃશ્ય પરમાત્માનાજ દૃશ્ય ચિન્હ રૂપ છે. અસ્તિત્વમાં આવેલી ચિન્હ સૃષ્ટિ એ કેવળ મનુષ્ય કૃતજ છે, અથવા તો એકાદ ધર્મના સર્વ વિદ્વાનોએ એકત્ર થઈને એકમતિથી ઠરાવ કરીને અમુક ચિન્હો નિર્માણ કર્યા છે, એવું નથી. અનેક સૃષ્ટ પદાર્થોની પેઠે એ ચિન્હોની ઉત્પત્તિ પણ આપોઆપજ થઈ છે. જો એમ ન હોય તો અમુક વિશિષ્ટ ચિન્હ જોઇને અનેક વ્યક્તિઓના ચિત્તમાં એકજ પ્રકારની કલ્પના આવવી જોઇએ નહિ, કેટલાંક ચિન્હોનો તો સર્વત્ર અને સર્વ સમયે એક સરખોજ ઉપયોગ થતો માલૂમ પડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય થયો ત્યારથીજ ક્રોસનું ચિન્હ પ્રચારમાં આવેલું હોવાની તહમારામાંના ઘણાકોની માન્યતા હશે; પરંતુ ખરી હકીકત તેમ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મના જન્મપૂર્વે, મોઝીઝના જન્મ પૂર્વે અને વેદ પણ પ્રચારમાં આવ્યા ન હતા તે પહેલાં પણ એ ચિન્હ અસ્તિત્વમાં હતું; એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્ય કૃતીની કોઇ પણ પ્રકારની નોંધ નહતી તે પૂર્વે પણ એ ચિન્હ અસ્તિત્વમાં હતું. ફિનીશિયન અને ઍઝટેકસ લોકોમા પણ એ ચિન્હનો ઉપયોગ થતો હોવાનું જણાઈ ચુકયું છે. જગતની સર્વ પ્રજાઓમાં એ ક્રોસનું ચિન્હ થોડા ઘણા ફેરફારથી પ્રચલિત છે. એવીજ રીતે વર્તુલનું ચિન્હ પણ ઘણાજ પ્રાચીનકાળથી સર્વત્ર પ્રચારમાં હોવાનું માલૂમ પડે છે અને

卐 આવું સ્વસ્તિકનું ચિન્હ પણ સર્વ કાળથી અને સર્વત્ર માલૂમ પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયો ત્યારથી સ્વસ્તિકનું ચિન્હ પ્રચારમાં આવ્યું એમ ઘણુકોના સ્હમજવામાં છે; પરંતુ બુદ્ધના જન્મ પહેલાં એ ચિન્હનો સર્વત્ર ઉપયોગ થતો હતો એમ શોધથી માલૂમ પડ્યું છે. જુના બાબિલોન અને મિસરદેશમાં પણ એ ચિન્હ અસ્તિત્વમાં હતું. એ ચિન્હને કોઈ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ વિશિષ્ટ કારણ પરત્વે પ્રચારમાં આણ્યું હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. જ્યારે એમ નથી ત્યારે માનુષી હૃદય અને એ ચિન્હો મધ્યે કાંઈ પણ અદૃશ્ય સંકેત હોવોજ જોઇએ. ભાષાનો પણ એવોજ પ્રકાર છે. અમૂક વિદ્વાન માણસોએ ભેગા થઈ અમુક અમુક પદાર્થનું અમુક નામ આપવું એવી રીતનો ઠરાવ કર્યો હોય, એવું કોઈ પણ રીતે માલૂમ પડતું નથી. ભાષાની રચના એ પ્રમાણે નીર્માણ થઇ નથી; પરંતુ ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ મનુષ્ય જાતીની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિની સાથે સાથે આપો આપજ થઈ છે. શબ્દના સંબંધવિના કલ્પના અને કલ્પનાના સંબંધવિના શબ્દ હોઈ શકેજ નહિ. કલ્પના અને શબ્દનું અવિભક્તપણે સંમેલન થયેલું છે. એમાંથી કોઈ પણ વિભક્ત થઇ શકતું નથી. કલ્પના વ્યક્ત કરવા માટે એ પ્રકારનાં ચિન્હોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એક ધ્વનિચિન્હ અને બીજું વર્ણચિન્હ. જન્મથીજ બહેરા અને મુંગા માણસોને ધ્વનિચિન્હોનો કાંઈ ઉપયોગ હોતો નથી. મનુષ્યના મનમાં જે જે વિચાર આવે છે ત્હેનું દૃશ્ય ચિત્ર તેના મનઃપટપર તુરતજ પડી જાય છે. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ ચિત્રને નામ—રૂપ એવી સંજ્ઞા આપી છે. જેવી રીતે ભાષા એ કોઈ વિશિષ્ટ મનુષ્યોએ નિર્માણ કરી નથી તેવીજ રીતે ચિન્હોને પણ કોઈએ નિર્માણ કર્યાં નથી. ધર્મતત્ત્વોનો પ્રત્યક્ષ આચાર શરૂ થતાંજ વિશિષ્ટ ચિન્હો પણ આપો આપ પ્રચારમાં આવતાં ગયાં. ધર્મના

વિશિષ્ટ આચાર, દેવળો અને મસજીદો વિગેરે વિશિષ્ટ જગ્યાઓ નિર્માણ કરવાનું શું કારણ છે, એવા પ્રશ્ન સાંપ્રતકાળમાં અનેક લોકો અને ન્હાનાં બાળકો સુદ્ધાં કરે છે; તોપણ દેવળમાં જઈને મૂર્તિને નમસ્કાર અથવા પ્રાર્થના કરનાર લોકની વર્તણુકમાં, અને તેમ નહિ કરવાના અભિમાનવાળા લોકોની વર્તણુંકમાં, સુક્ષ્મ દ્દષ્ટિથી જોતાં કેટલોક ફેરફાર અવસ્ય માલૂમ પડે છે. દેવળો અને પૂર્વોક્ત ચિન્હો સંબંધી માનવી હૃદયમાં જે વિશિષ્ટ ભાવના સંલગ્ન હોય છે, તે દેવળમાં જતાંની સાથે અથવા ચિન્હ–મૂર્તિનાં દર્શન થતાંની સાથેજ જાગૃત થઇને તેનું પરિણામ મનપર થાય છે, અને તેથી કરીને આવા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ ચિન્હોનો ત્યાગ કરવો જેમ યોગ્ય નથી; તેમ વગર સમજ્યે માત્ર દેખાદેખીથી ઉપયોગ કરવો એ પણ બહુ ફળદાયક નથી- જો એનો વાસ્તવિક અર્થ સમજીને યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ પણ કર્મયોગનો એક રૂડો પ્રકાર બની રહે છે. કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં બીજા પણ અનેક મહત્વનાં અંગોનો સમાવેશ છે- વિચાર અને ઉચ્ચાર એ બંનેનો પરસ્પર સંબંધ શું છે, અને ઉચ્ચારનું એટલે કે વિચારના શબ્દ સ્વરૂપનું સામર્થ્ય પણ કેટલું છે, ત્હેનો નિશ્ચય કરવો, એ કર્મયોગનું એક અંગ છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં શબ્દનું અતિશય મહત્વ માનેલું છે. એટલે સુધી કે " પ્રથમ શબ્દ હતો અને શબ્દમાંથીજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ " એમ કેટલાક તત્વવેત્તાઓએ અનુમાન કરેલું છે. પરમેશ્વરના મનમાં ઉદ્દભૂત થયેલો વિચાર શબ્દના રૂપમાં બહાર પડતાંજ તેણે સૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કરી લીધું. પરમેશ્વરના મનમાં પ્રથમ વિચાર ઉદ્દભવ્યો; વિચારનું ઇચ્છામાં રૂપાંતર થયું; ઇચ્છાથી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, અને એ શબ્દે સૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કર્યું; એવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનો કેટલાક તત્વવેત્તાઓનો મત છે.

બળદની બોચીપર વારંવાર ધુંસરૂં ઘસાવાથી તે જગા કઠિન બની જાઇને ત્યાં આવેલા જ્ઞાનતંતુઓ છેક જડ બની જાય છે તેવી રીતે આપણા જ્ઞાનતંતુઓ પણ ચાલુ વ્યવહારોના ઘર્ષણને લીધે જડ અને સંકુચિત બની જાય છે અને જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થા વધતી જાય છે તેમ તેમ એ સ્થૂલપણું પણ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. તેજ પ્રમાણે સાંપ્રતકાળમાં જડવાદ અધિક મોહકરૂપમાં પ્રચલીત થવાથી, આપણી જ્ઞાન દૃષ્ટિપર એક જાતનું અધિક આવરણ બંધાઇ ગયું છે; અને તેથી આપણી સમક્ષ બનનારા સાધારણ બનાવોનું રહસ્ય પણ આપણે સમજી શકતા નથી. તથાપિ મનુષ્ય ગમે તેટલો જડ હોય તો પણ કેટલીકવાર એવા ચમત્કારિક પ્રસંગો બની આવે છે કે ત્હેની જીજ્ઞાસા જાગ્રત થયા વગર રહેતીજ નથી. એવે પ્રસંગે " આ બનાવ આવો કેવી રીતે બન્યો " એવા વિચાર મનપર વારંવાર આઘાત કરીને નિદ્રિત જીજ્ઞાસાને જાગ્રત કરે છે અને જીજ્ઞાસા જાગ્રત થવી એજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગનું પ્રથમ ચિન્હ છે. શબ્દ અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, ત્હેમાંથી સાત્વિક વિચાર ક્ષણવાર બાજુ મૂકીએ તો, રોજના વ્યવહારમાં ચિન્હો વડે બજાવવામાં આવતી કામગીરી ઓછા મહત્વની છે એમ નથી. હમણાં હું ત્હમારી સાથે બોલું છું, ત્હમારાથી હું કેટલેક અંતરે ઉભો છું, તોપણ મ્હારા ભાષણથી હવામાં ઉત્પન્ન થનારા તરંગો ત્હમારા કાનમાં પ્રવેશ કરીને મન ઉપર કાંઇક પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. એ પરિણામને અટકાવવાનું કાર્ય ત્હમારા હસ્તમાં નથી. ત્હમને યત્કિંચિત પણ સ્પર્શ ન કરતાં, ત્હમારા મન ઉપર હું આટલે છેટેથી ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરી શકું છું, એ શું ચમત્કાર નથી !

એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને મૂર્ખ કહે છે; એટલામાંજ બીજો મનુષ્ય ગુસ્સે થઇને ત્હેને તમાચો લગાવી દે છે એ શબ્દનું—ધ્વનિ

ચિન્હનુંજ પ્રત્યક્ષ સામર્થ્ય છે. એકાદ સ્ત્રી શોકગ્રસ્ત થઇને રૂદન કરે છે, એટલામાંજ એક બીજી સ્ત્રી આવીને ત્હેને મધુર વચનથી સંભળાવે છે કે તુર્તજ ત્હેનો શોક દૂર થઈ ક્ષણ પૂર્વેજ જે મ્લાન વદન હતું, તે બદલાઇ જાય ત્હેની જગ્યાએ મંદ હાસ્ય પ્રકાશી રહે છે. શબ્દનું કેવું સામર્થ્ય છે ત્હેનો અનુભવ આમ અનેક રીતે અનેકવાર આપણને મળી શકે છે. શું તત્ત્વવિચારમાં કે શું સામાન્ય વ્યવહારમાં, પરંતુ શબ્દનું–ધ્વનિ ચિન્હનું સામર્થ્ય એક સરખીજ રીતે જોવામાં આવે છે; છતાં કોઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યા વગર એ સામર્થ્યનો આપણે રાત્રિ દિવસ ગમે તેમ ઉપયોગ કર્યા જઇએ છીએ, અને એ શક્તિ સંબંધી કોઇ પણ જાતનો વિશેષ વિચાર કે આશ્ચર્ય આપણને થતું નથી એજ નવાઇ ભરેલુ છે. એ સામર્થ્યનો ઉપયોગ બરાબર સમજીને ત્હેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો, એ પણ કર્મયોગનું એક અંગ છે.

બીજાઓના ભલાને માટે કરાતાં કર્મોને પરોપકારનાં અથવા જનસેવાનાં કામો કહેવામાં આવે છે. પરોપકારનાં કાર્ય કરવામાં આપણે બીજાઓનેજ મદદ કરીએ છીએ એમ બાહ્ય દૃષ્ટિથી દેખાય છે, પણ ખરૂં જોતાં તો તેમ કરવામાં આપણે આપણું પોતાનું પણ ભલું કરીએ છીએ યાને બીજાઓનું ભલું કરીને આપણે આપણી જાતનેજ મદદ કરીએ છીએ. આપણે કેવળ લોકોને મદદ કરવા માટેજ કાર્યો કરવાં જોઇએ, અને એજ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ; પરંતુ તત્ત્વ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો માલૂમ પડશે કે આપણા વગર જગતનું જરા પણ અટકી પડે તેમ નથી. આપણો જન્મ થતાં પહેલાં પણ જગતનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરતો હતો, અને આપણા જન્મ પછી પણ તે ચાલ્યાજ કરશે. એક ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકનું ધાર્મિક પ્રવચન એક વખત મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું ત્હેમાં લખ્યું હતું કે, “આ સૃષ્ટિ

ઘણીજ સારી છે, કારણ કે ત્હેના પ્રતાપે અન્યને મદદ કરવાની તકો આપણને મળે છે.” સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો આ સૂત્ર ઘણુંજ સુંદર લાગે છે, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરીશું તો સૃષ્ટિકર્ત્તાની નિંદા કરવા જેવુંજ તે છે. જગત જાણે કે આપણી મદદની વાટજ જોઇ રહ્યું હોય એવો જે ધ્વની એ વાક્યમાંથી નિકળે છે તે જગતને અને પરંપરાએ ઇશ્વરને ઉતારી પાડનારોજ છે. જગત શું એટલું બધું પાંગળું છે કે ત્હમારી મદદ વગર તે અટકી બેસે? જગત્ અનંત પ્રકારના દુઃખોથી વ્યાપ્ત છે, અને દુઃખીઓનું સંકટ હરવાને માટે આપણે ત્હેમને મદદ કરવી જોઇએ એ વાત ખરી છે; પરંતુ એવી મદદ કરવાને પરિણામે—એવા અનેક અનુભવો પછી આપણને સમજાય છેજ કે એથી કરીને વધારે ભલું તો આપણું પોતાનુંજ થાય છે. હું જ્યારે ન્હાનો હતો, ત્યારે મ્હારી પાસે કેટલાક સફેદ ઉંદરો હતા. એ ઉંદરોને એક ન્હાની પેટી જ્હેમાં બે ત્રણ ન્હાનાં ચક્રો ગોઠવેલાં હતાં ત્હેમાં રાખવામાં આવતા હતા. એ ઉંદરો ચક્રો ઓળંગીને પેટીની પેલી બાજુપર જવા માટે તે ચક્રોપર ચ્હડતા કે તુર્તજ તે ચક્રો ગતિમાન થતાં, અને છેવટે ઉંદરો ચાલી ચાલીને થાકતા તોપણ તેઓ તો ત્યાંના ત્યાંજ રહી જતા. જેમ જેમ તેઓ વધારે ઉતાવળથી એ ચક્રો ઉપર પોતાના પગ ચલાવતા તેમ તેમ તે ચક્રો વધારે જોરથી ફરતાં, પણ છેવટે તો ઉંદર અને ચક્ર બંનેવ જ્યાંને ત્યાંજ રહેલાં જણાતાં. દુનિયા અને ત્હેને મદદ કરવાની વાત પણ એના જેવીજ છે. આવાં કૃત્યોનો વાસ્તવિક ઉપયોગ અને પરિણામ એજ છે કે એથી કરીને તેવાં કાર્ય કરનારનું બળ વધે છે, સુધરે છે અને દૃઢ થાય છે. તત્ત્વ દૃષ્ટિથી જગત્નું સારૂં અથવા નઠારૂં એવું કાંઇ સ્વરૂપજ નિશ્ચિત નથી. જે જેવી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરે છે, ત્હેને તેવા સ્વરૂપમાં તે ભાસે છે, અને એવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાનું નવીન જગત્ નિર્માણ કરે છે. જન્માંધ પુરૂષ જગત્ ઠંડુ

છે, ઉષ્ણ છે, કઠિન છે અથવા મૃદુ છે; એવા પ્રકારનો જગતના વિષયમાં અભિપ્રાય આપશે. કબીરજીને કોઇએ પૂછ્યું કે, "**ના જાનું તેરા રામ કૈસા હૈ ?**" ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, "**રામ જૈસેકુ તૈસા હૈ**" માત્ર એકાદ મનુષ્યના સંબંધમાંજ વિચાર કરીશું તો ત્હેનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ અમુક છે એમ ઠરાવી શકાશે નહિ. એક કહેશે કે એ લુચ્ચો છે, બીજો કહેશે કે સારો છે, ત્રીજો કહેશે કે ઘણોજ પ્રેમાળ છે, તો ચોથો કહેશે કે દુષ્ટ છે. મતલબ કે તે વ્યક્તિ સંબંધી જ્હેને જેવો અનુભવ હશે તે ત્હેને તેવો સમજાશે. વસ્તુતઃ આપણે દરેક મનુષ્ય સુખ-દુઃખ ઉભયના મિશ્રણ રૂપ છીએ; આપણે એટલે કે સુખ-દુઃખને રહેવાનાં ઘરો. મ્હારા આ કથનનો અનુભવ આપણા આયુષ્યમાં હજારો વખત મળ્યો હશે. તરૂણ પુરૂષો આશાવાદી અને વૃદ્ધ પુરૂષો નિરાશાવાદી હોય છે, એ સામાન્ય નિયમ છે. યુવાન પુરૂષોને આયુષ્યનો મ્હોટો ભાગ શિલક હોવાથી પોતાની ઇચ્છાઓ ભવિષ્યમાં તૃપ્ત થશે એમ આશા હોય છે; વૃદ્ધોનો ઘણો ખરો કાળ વહી ગયેલો હોવાથી અતૃપ્ત રહેલી આશાઓ તેમના હૃદયને બાળ્યા કરે છે; પરંતુ એ પ્રમાણે સમજવામાં વૃદ્ધ અને તરૂણ બંને ભૂલે છે. મનુષ્ય જે દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે તે દૃષ્ટિને લીધેજ તે પોતાને સુખી અથવા દુઃખી માને છે; પછી ભલે તે વૃદ્ધ હો કે યુવાન્ હો, કારણ કે "**સુખ વા દુઃખ વસ્તુગત નથી, પણ આત્માગત છે**" એ વાત નહિ જાણવાને લીધેજ "અમુક જીવન સુખનું છે" અને "અમુક જીવન દુઃખનું છે," એમ માની લઇને મનુષ્યો હસે છે વા રડે છે! ઉદાહરણ તરીકે,—અગ્નિ એ સ્વતઃ સુખમય પણ નથી તેમજ દુઃખમય પણ નથી. જ્યારે કડકડતી ટાઢ પડે છે, અને તાપવા બેસીએ છીએ ત્યારે કહીએ છીએ કે, "અહાહા, અગ્નિ કેવો સુખદાયક છે ?" પણ

એટલામાંજ કદાચ એકાદ તણખો ઉડીને દઝાડે છે તો એજ અગ્નિને દોષ દેવાને પણ આપણેજ તૈયાર થઈ જઇએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરીશું તો, અગ્નિએ એ પૈકી સુખ અથવા દુઃખ કાંઇ પણ આપણને આપ્યું નથી. ઉભય ભાવના આપણાજ હૃદયમાં હતી તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી જાગ્રત માત્ર થઇ. આપણે અગ્નિનો જે પ્રમાણે સદુપયોગ કે દુરૂપયોગ કરીએ તેજ પ્રમાણે તે તે સમયે તે આપણે માટે સુખદાયક અથવા દુઃખદાયક થઇ પડે છે, અને કશો ઉપયોગ ન કરતાં અલગ રહીએ તો એમાં તો એકે પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો. જગત્ સંબંધી પણ એજ ખરો સિદ્ધાંત છે. જગત્ એ સ્વતઃ અત્યંત પૂર્ણાવસ્થામાં છે. પૂર્ણાવસ્થામાં છે, એટલે કે જે કાર્યને માટે જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે, તે કાર્ય પૂર્ણ કરવાનાં સાધનોથી તે ભરપુર છે; અને તેટલા માટે આપણે પ્રત્યેકે પૂર્ણ ખાત્રી રાખવી જોઇએ કે, આપણા સિવાય પણ જગતનો વ્યાપાર સારી પેઠે ચાલીજ શકશે; પરંતુ એ વાત સત્ય છે તેટલીજ આ વાત પણ સત્યજ છે કે કર્મ કર્યા વિના આપણે ક્ષણ પણ રહી શકીએ તેમજ નહિ હોવાથી આપણે કર્મ તો કરવાંજ પડવાનાં. વળી આપણને એક યા બીજા પદાર્થની કે સ્થિતિની પણ ભુખ રહ્યાજ કરે છે, તો પછી કર્મ કરવાં તે આવી રીતે અને એવા પ્રકારનાંજ કરવાં જોઇએ કે જેથી કરીને આપણે પૂર્ણતાએ—કદી પણ ન ટળી શકે એવી અત્યાનંદમય પૂર્ણતાએ પહોંચી શકીએ. એ પ્રકાર અને એ રીત તે એજ છે કે આપણે એ પૂર્ણતા સિવાય બીજી કોઈ પણ કામના ન રાખતાં પૂર્ણ નિષ્કામભાવે અને જેથી કરીને બીજાઓને કાંઇ પણ સુખ પહોંચે એ પ્રકારનાંજ કર્મ કરવાં જોઇએ. અર્થાત્ આપણે **સદોદિત પરોપકાર કરવોજ જોઇએ, કારણ કે તેમ કરવું એ આપણા પોતાને માટે જરૂરનું, કલ્યાણપ્રદ અને સત્ય**

ઉન્નતિ માટે એ એકલોજ સારામાં સારો ઉપાય આપણા હાથમાં છે.

ઉપર કહ્યું તેવી સમજ આપણા અંતઃકરણમાં ઠસીને જ્યારે **પરોપકાર બુદ્ધિ સદા જાગ્રત રહ્યા કરે છે, ત્યારે તે બુદ્ધિ આપણામાં એક મહાન પ્રચંડ ચાલક શક્તિનું રૂપ ધારણ** કરે છે. વળી પરોપકારમાં ખરેખર આપણુંજ હિત થાય છે એ સિદ્ધાંત સમજાયા પછી કોઈ પણ દુઃખી યા ભીખારીને કાંઈ આપવાની ઇચ્છા ત્હમને થાય ત્યારે છાતી કાઢીને ઘણા અભિમાનની સાથે " લે અલ્યા ભીખારી " એમ ત્હમારે કહેવું કે માનવું જોઇએ નહિ; પરંતુ ત્હમારા અંતરમાં ઉપકારવૃત્તિને જાગ્રત કરવાનો એણે જે પ્રસંગ આપ્યો છે, ત્હેને માટે ત્હેનો **આભાર માનવાની લાગણીપૂર્વકજ જે કાંઇ દાન** આપવું હોય તે શાંતપણે આપવું જોઇએ.

આપણે સમજવું જોઇએ કે દાન લેનાર આપણો ઋણી થતો નથી પણ આપણને આપણા પદાર્થનો સદુપયોગ કરવાની તક તે આપતો હોવાથી આપણેજ તેના ઋણી બનીએ છીએ. ×

ઉપર લખ્યા મુજબની ઉમદા **સમજણપૂર્વક પરોપકારનાં કાર્ય કરવાથી કરનારને જે માનસિક ઉન્નતિ યાને મનોબળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દાન લેનારને પ્રાપ્ત થતી નથી.** વળી એવી રીતે કરાતાં પરોપકારનાં કૃત્યોથી કર્તાની અહંકારવૃત્તિનો

× હીંદમાં લાખો સાધુ બ્રાહ્મણો વગેરે દાન લઇને આળસુ બની રહેલા છે, તેમણે દાતાઓ પ્રત્યેના ઉપલા ઉપદેશથી ફુલાવાનું અને વધુ ભીખ માગવા મંડી પડવાનું નથી; પરંતુ ખરા દીન દુઃખી તેમજ ત્યાગીઓની સેવામાંજ વાપરવા યોગ્ય પદાર્થોને પોતાની પાછળ વપરાતા સમજીને લજવાવાનું છે અને એવા મહાપાપમાંથી છુટા થવાનું છે. મંત્રી. સ. સા.

નાશ થવા માંડે છે. અહંકારનો નાશ થવા માંડયો એટલે મનુષ્યની પૂર્ણત્વ તરફ ગતિ થવા માંડે છે; આટલા માટેજ જે કોઈ પ્રાણી આપણને આપણી ઉદારતાનો પ્રયોગ પોતાના શરીરપર કરવાની તકો આપે છે, ત્હેનો આપણે ઘણોજ આભાર માનવો જોઈએ. પ્રત્યેક પરોપકારનું કૃત્ય આપણી ક્ષુદ્રવૃત્તિનો નાશ કરવામાં મદદરૂપ થઇ પડે છે, અને આપણને પવિત્ર કરી પૂર્ણાવસ્થા તરફ લઇ જાય છે, અને તેથી કરીને પરોપકાર કરીને ફુલાઇ જવાનું અથવા બડાશ હાંકવાનું જરા પણ કારણ નથી.

ત્હમારી પાસે લાખો અને કરોડોનું ધન હશે તો પણ ત્હમે કરી કરીને શું કરી શકવાના હતા? બહુ તો ત્હમે એકાદ કૉલેજ, એકાદ બોર્ડીંગ હાઉસ કે હૉસ્પીટલ, અથવા તો ટાઉન હૉલ બંધાવશો કે પછી કોઇ ઑફીસરનું પૂતળું ઉભું કરશો કે પછી તેને મ્હોટી મીજબાની આપશો; પણ વિશ્વશક્તિની દૃષ્ટિમાં એવી લાંબી લચક વાદીની કીંમત કેટલી છે? 'बाडी बीचमे बंगला बनाया, रचा कमलका फूल।' એ વાત ખરી પણ પાંચજ મીનીટમાં એકાદ પ્રચંડ વાવાઝોડું આવે, અર્થાત વિશ્વમાંની એકાદજ પ્રચંડ શકિત જાગૃત થાય તો શું થાય? એકજ જ્વાલામુખી પ્રગટ થાય તો બસ એ ત્હમારી હૉસ્પીટલો, ત્હમારા ટાઉન હૉલ, ત્હમારાં પ્રચંડ શહેરો, ત્હમારા લાંબાલચ રસ્તા અને ત્હમારી હજારો ઈમારતો વગેરે સર્વને ભસ્મીભૂત કરી મુકે અને "दो घडीमे देखना भाइ आखर धूलकी धूल" માટે પરોપકારનાં કામ કરી અભિમાની બનવું, એના જેવી કોઇ પણ મૂર્ખતા નથી. આપણી મદદની વાટ જોઇને દુનિયા બેસી રહી નથી; પરંતુ પરોપકાર કરવાથી આપણી સ્વતઃનીજ ઉન્નતિ થાય છે એ વાત નિત્ય લક્ષમાં રાખી, સદા નિરાભિમાનપણે અને આભાર વૃત્તિ પૂર્વકજ તે બાબતમાં રત રહેવું જોઇએ. સ્વત્વને ભૂલી જઇને પૂર્ણત્વ

પ્રાપ્ત કરવાનો એજ માર્ગ છે. આપણી દૃષ્ટિએ પડતો પ્રત્યેક ભીખારી આપણી ઉપકાર બુદ્ધિને જાગ્રત કરી ઉલટો આપણુનેજ ઋણી બનાવે છે. મ્હારાથી જગતનું અમુક ભલું થયું અથવા મ્હારા વડેજ અમુક તમુકનું ભલું થયું એ વિચારોજ મૂર્ખપણાના છે; એથી કરીને અયોગ્ય અહંકારની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જેથી મિથ્યાભિમાનની વૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રત્યેક વિચારનું પરિણામ દુઃખજ હોય છે. એકાદ મનુષ્યને આપણે કાંઈ આપ્યું અને ત્હેના તરફથી કૃતજ્ઞતાદર્શક શબ્દોની કામના હોવા છતાં તે એક શબ્દ માત્ર પણ બોલ્યો નહિ એટલે આપણી અહંકાર વૃત્તિને તુરતજ એક મ્હોટો આઘાત પહોંચીને ક્ષણભર આપણે ઘણાજ દુઃખી થઇએ છીએ. આપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ ત્હેનું કાંઇપણ લૌકિક પ્રતિફળ આપણુને મળે એવી આશા રાખવી એજ ભૂલ છે. ત્હેણે ઉપકાર કરવાની તક પ્રાપ્ત કરાવી ત્હેનો આભાર માનવો એજ યોગ્ય છે. પરમેશ્વરના પૂજનનો આ એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. દાતૃત્વ બુદ્ધિરૂપી સૌભાગ્ય સર્વના નશીબમાં હોતું નથી. એવી બુદ્ધિ એ એક પ્રકારનો હક્ક છે. એવો હક્ક આપણને પ્રાપ્ત થયો અને તે અમલમાં આવ્યો તે બદલ આપણેજ કૃતજ્ઞ થવું જોઇએ. કોઈપણ જાતના "પ્રતિફલની અપેક્ષા ન કરવી" એટલી અલિપ્તતા જાગૃત થઇ એટલે નિરાશાનું દુઃખ થવાની ભીતિ દૂર થઇ સમજવી. આપણે કાંઇ કરીએ અથવા ન કરીએ તો પણ જગત સુખ દુઃખના અનુભવ લેતું લેતું અનંત કાળથી ચાલ્યું આવે છે તેમ ચાલ્યાજ કરશે.

એક ગામમાં એક ઘણોજ ગરીબ માણસ રહેતો હતો. ત્હેને પૈસા મેળવવાની ઘણીજ તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એક વખતે ત્હેણે એવું સાંભળ્યું કે, જો ભૂત–પ્રેતને વશ કરવામાં આવે તો તે પૈસા અથવા જે કાંઇ જોઇએ તે તત્કાળ આણી આપે; જેથી ત્હેને ભૂતને

વશ કરવાની ઘણીજ તિવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. કોઈ ભૂતને પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવા મનુષ્યની શોધમાં તે માણસ નીકળી પડયો. શોધતાં શોધતાં એક મહાત્મા જેણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી તે મળી આવ્યા અને ત્હેમને મદદને માટે ઘણીજ પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, "મહારાજ! મ્હને એકાદ ભૂત વશ કરી આપો." મહારાજે કહ્યું, "બચ્ચા, ત્હારે ભૂતને વશ કરીને શું કરવું છે?" પેલાએ કહ્યું કે, "મહારાજ, જે ઇચ્છા થાય તે પાર પાડવાની શક્તિ ભૂતની પાસે હોય છે, માટે મ્હારૂં કામ કરવા સારૂ એકાદ ભૂત પ્રાપ્ત કરાવી આપો." મહાત્માએ કહ્યું કે, "ગાંડા! એવો ખોટો નાદ મૂકી દે, નહિ તો દુઃખી થઈશ, માટે સ્વસ્થ થઇ ઘેર ચાલ્યો જા." બીજે દિવસે પાછો તે માણસ મહારાજ પાસે આવ્યો અને ઘણું રડવા લાગ્યો અને પ્રાર્થના કરી કે, "મહારાજ એક ભૂત તો મ્હને જરૂર આપો." છેવટે મહારાજને કંટાળો આવ્યો અને કહ્યું કે, "લે આ તાવીજ ત્હારી પાસે રાખજે અને આ મંત્રનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરજે, એટલે એક ભૂત ત્હારી પાસે આવશે, અને તું જે કામ કરવા કહીશ તે તત્કાળ કરી આપશે; પણ યાદ રાખજે કે ભૂતની જાત ઘણી ખરાબ હોય છે. ત્હેને રાત્રી દિવસ કામ બતાવજે, અને જો કાંઇ કામ બતાવી શકીશ નહિ તો તે ત્હને જીવતો ખાઇ જશે." પેલા માણસે કહ્યું કે, "ઓહો! એમાં શું, કામ તો મ્હારી પાસે ઘણુંએ છે" એમ કહી મહારાજની રજા લીધી. પછી તે એક જંગલમાં ગયો, અને કેટલાક વખત સુધી પેલા મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાથી એક પ્રચંડ ભૂત ત્યાં આવીને ખડો થયો અને કહેવા લાગ્યો કે, "મંત્રના બળથી હું ત્હારે વશ થયો છું, પરંતુ મ્હને હમેશાં કાંઇ પણ કામ બતાવવું પડશે, અને જો એક ક્ષણ માત્ર પણ કામ વગર રાખીશ તો, ત્હને જીવતોજ ખાઈ જઇશ." પેલા મનુષ્યે કહ્યું કે, "મ્હારે માટે એક રાજમહેલ બાંધી આપ." ભૂતે કહ્યું

કે, "તૈયાર છે, જૂઓ પેલો મહેલ તૈયાર થઈ ગયો." પેલા ગરીબ માણુસે કહ્યું કે, "ચાલ મ્હને પૈસા લાવી આપ." ભૂતે કહ્યું કે, "જો આ ત્હારા મ્હોઢા આગળ આવીને પડયા." ગરીબ માણુસ બોલ્યો કે, "આ સઘળા ગાઢ જંગલને કાપી નાખીને ત્યાં એક મ્હોટું શહેર વસાવી દે" ભૂતે કહ્યું કે, "શહેર તૈયાર થઈ ગયું, હવે શું આજ્ઞા છે? ચાલ બતાવ." પેલો માણુસ તો આ બધું જોઇને ગભરાવા લાગ્યો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, "આને તો જે પણુ કાર્ય બતાવીએ છીએ તે એક ક્ષણુ માત્રમાં કરી નાખે છે, અને હવે એને બતાવવા જેવું એક પણુ કાર્ય મ્હારા વિચારમાં નથી આવતું?" પેલો ભૂત કહેવા લાગ્યો, "મ્હને કાંઇ કામ બતાવ નહિ તો ત્હને ખાઇ ગયો જાણુજે." ગરીબ માણુસ તો ઘણુોજ ગભરાવા લાગ્યો, અને ઘણુોજ વિચાર કર્યો પણુ કાંઈ પણુ રસ્તો સૂજ્યો નહિ, છેવટે નાઠો અને ઘણુીજ મુશ્કેલીથી પેલા મહંતની પાસે પહોંચી જઇને કહેવા લાગ્યો, "ઓ મહારાજ! બાપજી, મ્હને જીવનદાન આપો." મહંતે પૂછ્યું "અરે ભાઇ. શું છે?" પેલો મનુષ્ય બોલ્યો, "મહારાજ, પેલા ભૂતને હું જે કાંઈ કામ બતાવું છું તે એક ક્ષણુ માત્રમાં કરી નાખે છે, અને હવે મ્હને એને આપવા સારૂ કાંઇ પણુ કામ સૂજતું નથી; તેથી મ્હને તે ખાઇ જવાને તૈયાર થઇ રહ્યો છે." એટલામાંજ પેલો ભૂત ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પેલા મનુષ્યને કહેવા લાગ્યો, "ત્હને ખાઇ જાઉં છું." ભૂત એને એજ વખતે ખાઈ ગયો હોત, પણુ પેલો બીચારો થરથર કંપવા લાગ્યો અને મહંતને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, "ઓ મહારાજ, બાપજી, મ્હને બચાવો, મ્હને બચાવો, હું મરી ચાલ્યો." મહંતે કહ્યું, "ત્હને બચવાનો એક રસ્તો બતાવું છું. જો બહાર પેલું એક કૂતરૂં ઉભું છે, એ કૂતરાને પકડીને તેની પૂંછડીને સીધી કરી નાખવાનું આ ભૂતને કહે.' પેલા માણુસે એજ

પ્રમાણે ભૂતને આજ્ઞા કરી. ભૂતે કુતરાની પુંછડી પકડી અને ઘણીજ સાવધતાથી ધીમે ધીમે સીધી કરી, પરંતુ જ્યાં ત્હેના પરથી હાથનો દાબ જરાક દૂર થયો ન થયો કે પાછી વાંકી ને વાંકીજ! ફરી પાછી ઘણીજ મહેનતથી અને સાવધાનતાથી ત્હેને સીધી કરી; પણ હાથ ખસ્યો કે પૂછડી વાંકીને વાંકી! એવી રીતે ઘણા પ્રયાસો કર્યા, પણ તે પૂછડું સીધું થયું નહિ. છેવટે ભૂત કંટાળ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, "મ્હારા જન્મભરમાં આવું કંટાળા ભરેલું કામ મ્હેં કર્યું નથી. હું એક પુરાણો બ્રહ્મરાક્ષસ છું, અને દરેક કાર્ય કરવામાં કુશળ છું, પણ આવું તો એક પણ કાર્ય મ્હારે કરવાનું આવ્યું નથી; માટે હવે હું ત્હારી સાથે મૈત્રી કરવાને તૈયાર છું. તું મ્હને મુક્ત કર અને હું ત્હને અત્યાર સુધી આપેલી સઘળી મિલ્કત બક્ષીસ આપું છું, અને હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઈ પણ રીતે ત્હને નુકશાન કરીશ નહિ એવું વચન આપું છું." ભૂતની આ વાતથી પેલો મનુષ્ય ઘણોજ ખુશી થયો, અને ત્હેની પ્રાર્થનાનો અત્યંત આનંદપૂર્વક સ્વિકાર કર્યો.

આ જગત પણ કૂતરાની પૂછડી જેવું વાંકુ છે. અનેક મનુષ્યો હજારો વર્ષથી ત્હેને સીધું કરવાના પ્રયત્નો કરતા આવ્યા છે; પણ હાથમાંથી જરાક છુટયું કે પાછું વાંકું ને વાંકુંજ! અને એ પ્રમાણેજ હમેશાં ચાલવાનું. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે અલિપ્તપણે કર્મ કરતાં શીખવું જોઇએ અને ધર્મઘેલા બનવું જોઇએ નહિ. જગતમાં ધર્મઘેલાપણું હોત નહિ તો જગતની ઉન્નતિ ઘણી વધારે થઈ હોત. ધર્મઘેલાપણાને લીધે—ધર્માંધતાને લીધે તો લોકોમાં ઉલટા રાગદ્વેષ અને ક્રોધાદિ અવગુણોની વૃદ્ધિ, મારા મારી અને કાપા કાપી થાય છે. આપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ વા ઇચ્છીએ—મેળવીએ છીએ તેજ ઉત્તમ છે; આપણી પાસે છે તેવું જગતમાં કોઈની પાસે છેજ નહિ, અને બીજા મનુષ્યોની પાસે જે કાંઇ છે અથવા તેઓ જે જે કરે છે

તે સઘળું ખોટું છે, આમ માન્યા કરવાનું મનુષ્યને સ્વભાવિક વલણ રહ્યા કરે છે; પરંતુ જ્યારે પણ એવું ધર્મઘેલાપણું જાગે ત્યારે ત્યારે પેલી કૂતરાની વાંકી પુંછડીનું સ્મરણ કરજો. જગતના નાદમાં લાગીને આપણે ધર્માંધ ન બનતાં અલિપ્તપણે કર્મ કરતા રહેવું એજ આપણું કર્ત્તવ્ય છે. **કિંચિત પણ ધર્મઘેલાપણું આપણામાં હશે ત્યાં સુધી ખરાં સત્કાર્યો આપણા હાથે કદિ પણ થનાર નથી.** જ્હેના ચિત્તમાંથી અહંકાર નષ્ટ થયેલો છે, જ્હેના હૃદયમાં શાંતીએ વાસ કર્યો છે અને ખરો પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ જ્હેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ છે, તેજ મનુષ્ય સત્કર્મ કરીને બીજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે છે, અને તેજ મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ પણ સાધી શકે છે. સહાનુભૂતિનો ખરો અર્થ ધર્માંધ મનુષ્ય સ્હમજી શકતો નથી; અને તેથી જગતનાં દુઃખો હલકાં કરવાનું તેમજ પોતાનું કલ્યાણ પણ તેનાથી થઇ શકતું નથી.

હવે આજના વ્યાખ્યાનના અગત્યના મુદ્દા હું ટુંકાણમાં કહી સંભળાવીશ. જગત્ આપણું ઋણી નથી, પણ આપણે જગત્‌ના ઋણી છીએ; અને જગતને સહાયતા કરવી એનું નામ આપણા પોતાનાજ કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરવો એવું છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. બીજો ધ્યાનમાં રાખવા જેવો મુદ્દો એ છે કે જગત ત્હમારી કે મ્હારી મદદની વાટ જોઇ બેસી રહ્યું નથી પણ જગતમાં પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ હોઇ તેજ ત્હેનો નેતા અને શાશક છે; તે સર્વવ્યાપક, અજરામર, સર્વશક્તિમાન, સતતોદ્યોગી, સર્વજ્ઞ, વિશ્વંભર, અનાદ્યનંત અને ચરાચર યાવત્ પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક છે. જગત્‌માંના સર્વ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત રૂપો ત્હેનાંજ હોઇને જ્યારે સમસ્ત જગત્ નિદ્રાવશ થાય છે ત્યારે પણ તે તો જાગતોજ હોય છે. ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે આપણે કોઇનો પણ દ્વેષ કરવો નહિ. આ જગત

જેમ સારા અને નઠારાના મીશ્રણથી ચાલે છે તેમ અનંતકાળ સુધી ચાલ્યાજ કરવાનું; છતાં પણ આપણા સ્વભાવનો આપણી ઉન્નતિમાં ઉપયોગ કરી લેવા સારૂ ગરીબ ગરબાં તરફ દયાભાવ રાખી બનતી મદદ કરવી અને પાપીઓ ઉપર પણ પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જગત એ નીતિમત્તાની મ્હોટી કસરતશાળા છે. કસરત કરવાથી જેમ મનુષ્ય શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે, તેમ આ જગતરૂપી વ્યાયામશાળામાં કસરત કરીને મનુષ્યે મનને અધ્યાત્મ સામર્થ્યથી અધિકાધિક હૃષ્ટપુષ્ટ અને વિશુદ્ધ કરવાનું છે. ચોથું એ છે કે આપણે કોઈપણ કાર્યમાં ધર્મઘેલા—ધર્માન્ધ થવાનું નથી; કારણકે ધર્માંધપણું એ સર્વથા પ્રેમથી વિરૂદ્ધ છે. ધર્માંધ પુરૂષો ઘણી વખત એમ કહે છે કે, "અમે પાપીને ધિક્કારતા નથી પણ પાપને ધિક્કારીએ છીએ;" પરંતુ પાતક અને પાતકીમાં રહેલા ખરેખરા ભેદને જાણનારો જો કોઈપણ મનુષ્ય મ્હારી જાણમાં આવે તો દુનિયાના આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી પગે ચાલીને ત્હેના દર્શનને માટે હું જવા તૈયાર છું. એવું વચન બોલવું ઘણું સ્હેલું છે, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવો બહુજ દુષ્કર છે. જો પદાર્થનું સત્યસ્વરૂપ અને ત્હેના ગુણ ભેદને સમજવાની શક્તિ આપણામાં આવે તો તો બસ આપણે પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચ્યા એમજ સમજવું. જેમ જેમ આપણે વધારે શાંત થતા જઈએ, અને આપણા જ્ઞાનતંતુઓનો ક્ષોભ ઓછો થતો જાય, તેમ તેમ આપણે અધિક પ્રેમાળ થતા જઈશું અને આપણાં કર્મો પણ પૂર્વે કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ કોટીનાં અને નિષ્કામતા તથા નિર્લેપતાવાળાં થવા માંડશે.

કર્મયોગ—પ્રકરણ છઠું.

અનાસક્તિ એજ અહંકાર નાશ.

જેવી રીતે આપણાં કર્મોનું પરિણામ ફળરૂપે આપણને મળે છે; તેવીજ રીતે આપણાં કર્મોનું પરિણામ બીજા પર અને બીજાના કર્મનું પરિણામ આપણા પર પણ થાય છે. ઘણી વખત આપણે જોઇએ છીએ કે, કોઇ મનુષ્યે એકવાર દુષ્કર્મ કર્યા પછી હેની બુદ્ધિ દિવસે દિવસે બગડતી ચાલીને તે અધિક દુષ્કર્મો કરતો જાય છે; અને તેવીજ રીતે શુભકર્મ કરવાથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થઇને દિન પ્રતિદિન અધિકાધિક શુભકર્મો કરતો જાય છે. એ ઉપરથી સ્હમજાય છે કે કર્મનું પરિણામ કરનારના પોતાના ઉપર (ટેવ યાને સ્વભાવરૂપે) થાય છે. જડ પદાર્થોનું અવલોકન કરવાથી પણ એજ વાત સાબીત થાય છે. આપણે કોઈ એક કાર્ય કરતા હોઇએ છીએ ત્યારે આપણું મન યાને આપણા વિચાર તરંગો પણ તેજ કાર્યમાં મગ્ન હોય છે, અને તે લહરીઓનું પરિણામ આપણા જેવાં સજાતીય બીજાં મનોપર પણ અવશ્ય થઇને હેમનામાં પણ તેવાજ વિચાર તરંગોને જાગ્રત કરે છે. એક ઓરડામાં એકજ સ્વરનાં બે ત્રણ વાદિત્રો મુકીને હેમાંથી એકાદને વગાડવામાં આવે, તો હેમાં જે પ્રકારનો અવાજ ઉત્પન્ન થઇને હવામાં જેવા તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે, તે તરંગો તેજ ઓરડામાંનાં બીજા વાદિત્રોપર અથડાઇને હેમાંથી પણ તેજ પ્રકારના સજાતિય તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. એજ પ્રમાણે મ્હારા મનમાં જે વિચાર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, હેનું પરિણામ મ્હારા જેવાં અન્ય સજાતીય મનોપર થઇને હેમનામાં પણ તેવાજ વિચારો જાગ્રત થાય છે. એ વિચારતરંગોની અસર પ્રત્યેક મન

પર એક સરખા પ્રમાણમાં નહિ થતાં વધારે ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે, તેનું કારણ તે તે મનુષ્યની માનસિક પરિસ્થિતિ ઇત્યાદિ હોય છે. બીજાં મનો ઉપર એ કારણને લીધે આપણી માનસિક લહરીઓનું પરિણામ ઓછું યા વધારે થાય છે પણ તે થવાનું તો ખરૂંજ. મ્હારા મનમાં એકાદ દુષ્ટકૃત્ય કરવાનો વિચાર ઉદ્ભભવ્યો, એટલે વિશ્વમાં મ્હારા જેવી કોટીનાં જે જે મન હશે, તે સર્વ મનો ઉપર મ્હારા વિચાર તરંગોનું પરિણામ થવાનુંજ. તેવીજ રીતે શુભકર્મ કરવાની ઇચ્છાનો આઘાત પણ સમાન સ્થિતિવાળાં મનોપર પણ થવાનોજ. એ આઘાત ઓછો યા વધારે થવાનો અન્ય આધાર તે તે મનોની પોતાની સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે, તેમ એ તરંગોને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરનાર મનની સ્થિતિ ઉપર પણ તેનો મ્હોટો આધાર રહેલો છે. દુર્બળ મનથી ઉત્પન્ન થનારા વિચાર તરંગો દુર્બળ હોઇને તેનું પરિણામ પણ બહુ થોડુંજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે જે મન પોતાની ચૈતન્ય શક્તિને ઓળખીને અત્યંત શક્તિમાન થયલું હોય છે, ત્હેમાંથી ઉદ્ભવનારા વિચાર તરંગો બળવાન હોઇને તેનું પરિણામ પણ વધારે ઉંડું અને વિશાળ હોય છે.

જેવી રીતે પ્રકાશનાં કિરણોને અમુક સ્થળે પહોંચવાને માટે લક્ષાવધિ વર્ષો વીતી જાય છે* તેવીજ રીતે વિચાર તરંગોને પણ તત્સદૃશ સ્થિતિવાળું મન પ્રાપ્ત કરી ત્હેને વિષે પ્રતિતરંગ ઉત્પન્ન કરવામાં પણ સેંકડો વર્ષ વીતી જવાનો સંભવ છે; એથી આપણી આસપાસનું વાતાવરણ ઉત્તમ અને હલકા બન્ને પ્રકારના વિચાર તરંગોથી ભરપુર હોવાનું સંભવિત છે. પ્રત્યેક મસ્તિષ્કમાંથી ઉદ્ભવતો પ્રત્યેક વિચાર તરંગ આ પ્રમાણે લહરીઓ ઉપજાવતો ચોતરફ પ્રસરતો ચાલે છે અને અનુકુળ સ્થાન પ્રાપ્ત થતાંજ ત્યાં તે ભરાઈ બેસે છે; કેમકે

* આ અને એવા બીજા મહત્વનાં સિદ્ધાંતો સમજાવનારૂં પુસ્તક વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા થોડાજ વખતમાં નિકળનાર છે. મંત્રી. સ. સા.

જે મન જે સમયે જે સ્થિતિ ધરાવતું હોય છે તે મન તે સમયે તેવીજ સ્થિતિવાળા બહારના વિચાર તરંગોને તત્કાળજ ગ્રહણ કરી લે છે. જેમકે કોઈ મનુષ્ય દુષ્કર્મ કરતો હોય તે વેળાએ ત્હેનું મન અમુક પ્રકારની હલકી દશામાં આવેલું હોવાથી તે સમયે તે પોતાને સદ્દશ એવા જે દુષ્ટ વિચાર તરંગો વાતાવરણમાં હોય છે તે ગ્રહણ કરી લે છે અને એજ કારણને લીધે દુષ્ટ મનુષ્ય દિન પ્રતિદિન વધારે કુકર્મોમાં લપટાતો જાય છે; અને દુષ્કૃત્યો કરવાનું ત્હેના મનનું વલણ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. સત્કર્મ કરનારનું પણ એજ પ્રમાણે સમજવું. તે પણ વાતાવરણમાંના શુભ વિચારોને ગ્રહણ કરીને અને દિન પ્રતિદિન વધારે સત્કર્મો કરતો જાય છે.

ઉપલા વિવેચનથી સ્હમજાયુંજ હશે કે એક વાર દુષ્કર્મ કરવાથી એક તો આપણે આપણી આસપાસના દુષ્ટ તરંગોને આપણા મનમાં પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દઇએ છીએ; અને બીજું એ કે આપણા મનમાંથી બહાર નીકળનારા દુષ્ટ તરંગો બીજાઓને અધિક દુષ્ટ કરવાના કારણભૂત થઇ પડે છે. આ બીજું પરિણામ આવવાને કદાચ કોઈ પ્રસંગે સેંકડો વર્ષ પણ વીતિ જવાનો સંભવ હોય છે; પણ તેવું પરિણામ કોઇને કોઇવાર થવાનું એ તો નિશ્ચિતજ છે. આ પ્રમાણે દુષ્ટ કૃત્ય કરવાથી આપણે પોતે દુઃખી થઇએ છીએ અને બીજાઓને પણ દુઃખના ખાડામાં નાખીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે સત્કર્મો કરવાથી આપણે પોતાનું પણ ભલું કરીએ છીએ અને બીજાઓનું પણ ભલું થાય છે.

દરેક મનુષ્યની અંદર જે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ-યોગ્યતાઓ પ્રકટ તેમજ અપ્રકટ અવસ્થામાં રહેલી હોય છે, તે ઉપર કહેલા ધોરણને અનુસરીને બીજાઓનાં શુભ કર્મોની બહારની મદદ મેળવીને જાગૃત

થાય છે તથા અધિક સામર્થ્યવાન થાય છે; અને બીજાઓનાં અશુભ કર્મની મદદથી નિર્બળ થાય છે.

આપણે જે કાંઈ કર્મ કરીએ છીએ ત્હેનું ફળ મળ્યા વગર તે કર્મનો નાશ કોઇ પણ પ્રકારથી થઇ શકતો નથી, એવો કર્મયોગનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. શુભ કર્મનું શુભ અને અશુભનું અશુભ ફળ આપ્યા સિવાય કર્મનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય એવી એક પણ શક્તિ અદ્યાપિ સુધી આ બ્રહ્માંડમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી.

કર્મના સંબંધમાં બીજો પણ એક અત્યંત સૂક્ષ્મ અને મહત્વનો પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. તે એ છે કે—આ જગતમાં કરાતા કોઇ પણ કર્મનાં શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં પરિણામ થાય છે; કેમકે આ જગતમાં કોઇ પણ શુભ કર્મ વા અશુભ કર્મ એવું નથી કે જે સર્વાંશે સારૂં હોય અથવા તો સર્વાંશે ખરાબ હોય. ગમે તેવા સારામાં સારા કાર્યમાં પણ કાંઈ પણ ખરાબ અંશ રહેલોજ હશે; અને ગમે તેવા નઠારા કાર્યમાં થોડો સરખો પણ શુભ અંશ રહેલોજ હશે. આ સિદ્ધાંતનું તાત્કાલિક અને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ જોઇએ તો દાખલા તરીકે—હું હમણાં ત્હમારી સામે બોલું છું તે શુભકર્મ કરૂં છું એમ ત્હમારા પૈકી ઘણાને લાગતું હશે, પણ ત્હેનીજ સાથે મ્હારા શ્વાસોચ્છ્વાસથી હવામાંના હજારો સૂક્ષ્મ જંતુઓ મરણ પામતા હશે, અને તેથી મ્હારા આ એકજ કર્મથી સારૂં અને ખરાબ એમ પરસ્પર વિરોધી પરિણામો એક સાથે થાય છે. કોઇપણ કૃત્યનું પ્રત્યક્ષ શુભ પરિણામ થતું હોય—જેમકે, આપણા ઓળખીતાઓનું ભલું થતું હોય, તો તે કર્મને આપણે સત્કર્મ કહીએ છીએ. મ્હારા ભાષણને ત્હમે સત્કર્મ કહેશો, પણ મ્હારા શ્વાસોચ્છ્વાસથી મૃત્યુના મુખમાં જનારાં હજારો સુક્ષ્મ જંતુઓ શું કહેતાં હશે? ત્હમે માત્ર ત્હમારા પોતાના તરફજ દૃષ્ટિ રાખીને મ્હારા કાર્યને શુભ કહો છો

અને અનુભવો છો; પરંતુ સૂક્ષ્મ જંતુઓ અને ત્હેમના ઉપર મ્હારી કૃતિથી થતું પરિણામ ત્હમારા જોવામાં આવતું નથી.

એવીજ રીતે એકાદ દુષ્કૃત્યનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો ત્હેમાંથી કાંઇને કાંઇ સારૂં પરિણામ પણ ઘડાતું માલૂમ પડશેજ. મતલબ કે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી પુરેપુરા શુભ દેખાતા કર્મનું પણ થોડું ઘણું ખરાબ પરિણામ નીપજે છે; અને પુરેપુરા ખરાબ દેખાતા દુષ્કર્મનું પણ થોડું ઘણું શુભ પરિણામ નીપજે છેજ. જે મનુષ્યને પ્રત્યેક કર્મમાં રહેલા આવા મિશ્રણનું અવલોકન કરવાની અને સમજવાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ છે ત્હેણેજ કર્મયોગનું ખરૂં રહસ્ય જાણ્યું છે એમ સ્હમજવું.*

આ ઉપરથી સ્હમજવાનું એજ છે કે જો "બીજાઓનું જેથી હિત થાય તેજ શુભકર્મ અને અહિત થાય તે ખરાબ કર્મ" એજ નિયમથી મનુષ્યનાં કર્મોનું તોલ કરીએ તો કેવળ સુખોત્પાદક અથવા કેવળ દુઃખોત્પાદક એવું કોઇ પણ કર્મ આ જગતમાં હોવું કે બનવું શકયજ નથી. કોઇ પણ જીવજંતુને દુઃખ દીધા વગર આપણે જાગવાની કે શ્વાસ લેવાની ક્રિયા પણ કરી શકતા નથી. અન્નનો એક કોળીઓ આપણે ભક્ષણ કરીએ તે પણ બીજાના મુખમાંથી કાઢી લઇનેજ ખાવા બરાબર છે. મતલબકે કોઇને કોઇ પ્રાણીના હિતને નુકશાન કરીને અને અનેક જીવોનો નાશ કરીનેજ આપણે આપણા જીવનું રક્ષણ કરી શકીએ છીએ. એ નુકશાન ખમનાર પ્રાણી ભલે મનુષ્ય હોય, પશુપક્ષી હોય અથવા તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુ હોય; તો પણ આપણાથી ત્હેમને દુઃખ તો પહોંચવાનુંજ અને પ્રસંગે તેઓના પ્રાણનો પણ નાશ થવાનો.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવળ કર્મોજ કર્યા

---

* कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्मयः । सबुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ श्री. भ. गी.

કરવાથી પૂર્ણતાએ પહોંચવું મનુષ્ય માટે શક્ય નથી. વિશ્વના અંત પર્યંત આપણે કર્મ કરતા રહીએ તોપણ એ પુણ્યપાપથી મિશ્ર એવાં કર્મોના ચક્રવ્યૂહમાંથી છુટવાનો માર્ગ નથી. ગમે તે પ્રકારનાં અને ગમે તેટલાં કર્મ કરવામાં આવે તોપણ ત્હેનાથી ઉત્પન્ન થતું સુખ અને દુઃખ એટલે અનુક્રમે પુણ્ય અથવા પાપ એની ઉત્પત્તિ થતી અટકાવવાનો માર્ગ મળે તેમ નથી.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે—જો આમજ છે અને બીજા હાથપર કર્મ કર્યા વિના ક્ષણ માત્ર પણ ન રહી શકે એવો મનુષ્ય સ્વભાવ છે તો પછી કર્મોની આ ઘટમાળમાંથી જીવનો છુટકો ક્યારે અને કેવી રીતે થવાનો ? અને યુગોના યુગો સુધી એક સરખી રીતે કર્મજ કર્યા કરવાથી આપણને ફાયદો શું ? કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે— એક વખત એવો પણ આવશે કે જ્યારે આ સઘળું જગત્ પૂર્ણત્વને પામી જશે, એટલે કે આ જગતમાં જે કાંઈ દુઃખ, દુષ્ટતા, રોગ, મૃત્યુ ઈત્યાદિ આધિવ્યાધિઓ દેખાય છે તે સઘળાનો નાશ થઈ સર્વ સૃષ્ટિ સુખ અને આનંદમયજ બની જશે. આવો ઉત્તર દેનારા સેંકડો લોકો પ્રત્યેક દેશમાં ત્હમને મળી આવશે અને એ કલ્પના સુખકર પણ લાગે છે. વળી આળસુ અને અજ્ઞાની લોકોને શુભકર્મ કરવાને માટે એ કલ્પના ઉત્તેજન આપીને દુઃખ પ્રસંગે આશ્વાસન ભૂત પણ થનારી છે; પરંતુ તે કલ્પનાની સત્યતા વિષે ક્ષણભર વિચાર કરીએ તો આપણને તે કેવળ અસત્ય અને અસંભવનીયજ માલૂમ પડે છે. એક ધાતુના કડકા ઉપર બન્ને બાજુ છાપ મારવાથી ત્હેને નાણાની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે છાપ એક બાજુથી પણ જો કાઢી નાખવામાં આવે તો તેનું નાણાપણું નષ્ટ થાય છે; તેવીજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ એ જો સુખ અને દુઃખરૂપી દ્વંદ્વનાજ અસ્તિત્વ ઉપર આધાર રાખતી હોય તો એ પૈકી એક

પણ નષ્ટ થતાં જગતનું અસ્તિત્વજ ક્યાંથી રહી શકે ? જો આ જગતમાં કેવળ સુખોત્પાદક એવું એક પણ કર્મ બનવું શક્ય ન હોય તો પછી પૂર્ણત્વ એ શબ્દનો અર્થજ શું ? પૂર્ણતાની કલ્પનાને માત્ર વંધ્યા–સુતની કહાણી બરાબરજ ગણવી પડે. આપણું સર્વ જીવન કેવળ બાહ્ય જગત સાથે યુદ્ધ કર્યા કરવાનું છે. પ્રત્યેક ક્ષણે આપણે બાહ્ય જગતમાં કોઇને કોઇ સાથે લડતાજ હોઇએ છીએ. એમાં આપણો જય થાય છે ત્યારે આપણી કલ્પના પ્રમાણે આપણને કંઇક સુખ થયા જેવું લાગે છે અને પરાભવ થતાં કાંતો દેહાંત થાય છે કે કાંતો નવી લડાઈ શરૂ થવાની ? આપણા જીવનમાં અત્યંત આવશ્યક એવું અન્ન અને હવા પણ લડાઇ કર્યા વગર આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. અને એમાંનું એક પણ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય તો આપણા આયુષ્યનો અંત આવવાનોજ. જીવન એ કોઇ પણ એક વસ્તુનું બનેલું નથી, પણ તે ત્રિગુણના મિશ્રણથી બનેલું છે. એક બાજુએ દેહમાં સમાયલી વસ્તુઓનો સમુચ્ચય અને બીજી બાજુએ બાહ્ય જગત એ બંનેના યુદ્ધને જીવન એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આથી સ્પષ્ટજ છે કે એ યુદ્ધનો અંત એજ જીવનની સમાપ્તિ.

ત્યારે શું સુખમય સ્થિતિ શક્યજ નથી ? ના, એમ અમારૂં કહેવું નથી. જ્યારે ચાલુ જીવનક્રમનો અંત આવીને સુખ અને દુઃખ, પાપ અને પુણ્ય ઇત્યાદિ દ્વંદ્વો નહિ જેવાં થાય છે ત્યારે એ સુખમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે પરોપકાર અર્થે જે કોઈ કાર્ય કરીએ છીએ તે વસ્તુતઃ આપણા પોતાનેજ કલ્યાણપ્રદ છે; એમ આપણે ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. જે જે કર્મો આપણે પરોપકારને માટે કરીએ છીએ, તે સઘળાનું સંકલિત પરિણામ આત્મશુદ્ધિ છે. પરોપકારની ઇચ્છા જેમ જેમ વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે, તેમ તેમ આપણો અહંકાર ઘટતો ચાલે છે. પરહિતનું ચિંતન થવા માંડે છે તેટલા પ્રમા-

ણુમાં સ્વસુખની લાલસા આપોઆપજ કમી થવા લાગે છે; અને તેમ થવા લાગ્યું એટલે આપણા અંતરમાં દઢ થઇ બેઠેલો દેહાધ્યાસ દેહોઽહં-એવું મિથ્યાભિમાન ઢીલું પડવા લાગે છે; અને આવી રીતે આપણા જીવનમાં શીખવા યોગ્ય સર્વથી મહત્વની બાબત "અહંકારની વિસ્મૃતિ" તે આપોઆપજ સિદ્ધ થતી ચાલે છે. જગતની સાથે યુદ્ધ કરીને હું જાતે સુખ પ્રાપ્ત કરીશ, એવી જે આપણી પ્રથમ ભાવના હોય છે તે મૂર્ખપણાની છે એમ કેટલોક અનુભવ થયા પછી આપણને પ્રત્યક્ષ સમજાય છે; અને સુખ એ બહારથી મળી શકે એવી વસ્તુ નથી; **સુખ આપણી પાસેજ છે; પરંતુ સ્વાર્થીપણું-અહંકાર-દેહાધ્યાસની વિસ્મૃતિ થયા સિવાય ત્હેની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી;** એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે. પરોપકારાર્થે કરેલાં પ્રત્યેક કર્મ, સહાનુભૂતીના વિચારો અને હરેક પ્રકારનાં સત્કર્મ આપણી અંદર રહેલા અહંકારને નષ્ટ કરવામાં કારણભૂત થાય છે, અને અહંકાર જેમ જેમ કમી થતો જાય છે તેમ તેમ આપણા દેહાધ્યાસનું ક્ષુદ્રત્વ અધિક સ્પષ્ટ રીતે આપણને દેખાતું ચાલે છે. પરોપકારનો એજ ખરેખરો લાભ છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણેએ નિર્દિષ્ટ કરેલા ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને એકત્ર થવાનું આ એકજ મધ્યબિંદુ છે.

અહંકારની સંપૂર્ણપણે વિસ્મૃતિ થઇ એટલે "હું" નષ્ટ થઇને ત્હેની જગ્યાએ "તૂં" પણું આવે છે. સર્વ પ્રકારના દ્વંદ્વ નષ્ટ થયા, દૃશ્ય જગત નહિ જેવું થયું અને છેવટે જે કાંઈ અવશેષ રહ્યું તે "હું" નહિ પણ "તૂં" રહ્યું. કર્મયોગના આચરણનું છેવટે એજ પર્યવસાન થવાનું. કર્મયોગનું આચરણ ત્હમે સમજીને કરો અથવા સમજ્યા વગર કરો, પણ જો તે આચરણ કર્મયોગના તત્ત્વને અનુસરીને થાય છે તો ત્હેનું નિશ્ચિત પરિણામ એજ આવવાનું. એવી રીતે નિરાકાર પરમતત્ત્વથી ઐક્ય થવું એજ સર્વ યોગનું સાધ્ય છે. ઉદર

પોષણ અથવા અન્ય સ્વાર્થ સાધવા માટેજ ધર્મોપદેશનો ધંધો કરનારને માટે નિરાકાર પરમેશ્વર અને ત્હેની સાથે એકતા એ કલ્પનાજ ભયંકર છે. "પરમેશ્વર સાકાર છે અને ભક્ત તેથીજ ભિન્નજ રહેવાનો" એવોજ ત્હેનો ઉપદેશ હોય છે. આપણે કહીશું ત્હેનો ખરો અર્થજ તે સ્હમજશે યા સ્વીકારશે નહિ. એમ કરવું એજ ત્હેના લાભનું ત્હેને લાગે છે. ત્હેની નીતિ વિષયક કલ્પના ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય તો પણ અહંકારનું વિસ્મરણ કે જે સર્વ નીતિ સિદ્ધાંતોનો ઉદ્દેશ–પાયો છે, તે ઉદ્દેશને તે કદી પણ સાધ્ય કરી શકનાર નથી. એ અહંકાર–દેહાધ્યાસને સંપૂર્ણ વિસર્યા સિવાય ખરી ભક્તિ બનવી–ખરો પ્રેમ ઉપજવો એ શક્યજ નથી. પછી તે પ્રેમ મનુષ્ય વિષયક હો, પશુપક્ષી વિષયક હો, દેવદૂત વિષયક હો અથવા આત્મા વિષયક હો. સર્વ નીતિ સિદ્ધાંતોના આંતરમાં પણ એજ તત્ત્વ ઓતપ્રોત થએલું આપણને માલૂમ પડશે.

આ જગતમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. કેટલાક મહાન દૈવી પુરૂષો હોય છે, જેઓ સંપૂર્ણ ત્યાગી–સંન્યાસી હોય છે; અને સમસ્ત જીવન પર્યંત પારકાનું ભલું કરવું એજ ત્હેમનો સ્વભાવ અને જીવનક્રમ હોય છે. કોઈનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રાણનો નાશ થતો હોય તો પણ તે પાછા પડતા નથી. સર્વ મનુષ્યોમાં આવા પુરૂષો અતિ ઉચ્ચકોટીના છે. કોઈ દેશમાં એવા ઉચ્ચકોટીના એકસો મનુષ્ય હોય તો પછી તે દેશને અવનતીમાં રહેવું–પડવું પડતું નથી; પરંતુ મનુષ્ય જાતીના બલવત્તર દુર્દૈવને લીધે એવા મનુષ્યો જગતમાં ઘણુજ ઓછા મળી આવે છે. હવે બીજી પ્રતિના મનુષ્યો એવા હોય છે કે જેઓ પોતાને કોઈ પણ જાતની હાની ન પહોંચતાં પરિણામે દ્રવ્ય વા કીર્તિનો લાભ થતો હોય ત્યાં સુધીજ પરોપકાર કરી શકે છે. ત્રીજા પ્રકારના લોક એવા હોય છે કે જેઓ પોતાના જ

સુખની ખાતર જીવે છે અને કર્મ કરે છે અને પ્રસંગ આવતાં બીજાને હાની કરીને પણ પોતાના સુખમાં ખામી આવે નહિ તેની કાળજી રાખે છે. વળી એક ચોથો વર્ગ પણ એક *સંસ્કૃત કવિએ શોધી કહાડ્યો છે; પરંતુ તે વર્ગને નામ શું આપવું ત્હેની કલ્પના કવિને મળી આવી નહિ. તે લોકો કેવળ શોખની ખાતરજ બીજાઓને પીડા કરે છે. લોકોને ત્રાસ આપવો એજ તેઓ પોતાના જીવનની ઇતિ કર્ત્તવ્યતા સ્હમજે છે. પૃથ્વીમાં જેમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા બે ધ્રુવ છે, તેમ માનવ સમાજમાં પણ બે ધ્રુવ છે. પોતાના જીવનની પરવા ન કરતાં પારકાનુંજ ભલું કરવું એ એક ધ્રુવ, અને પોતાના જીવનની દરકાર ન કરતાં બીજાનું અનિષ્ટ કરવું એ બીજો ધ્રુવ. પારકાનું ભલું કરવું એ જેમ પહેલાનો સ્વભાવ છે તેમ અન્યનું અનિષ્ટ કરવું એ બીજાનો સ્વભાવ હોય છે.

"પ્રવૃત્તિ" અને "નિવૃત્તિ" એવા બે શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાં છે. "પ્રવૃત્તિ" એટલે અંદર ખેંચવું અને "નિવૃત્તિ" એટલે બહાર કાહડવું. અંદર ખેંચવું એટલે સદોદિત "હું" અને "મ્હારૂં" એનોજ વિચાર કરવો. જે જે કારણોથી "હું" અને "મ્હારૂં" એ વિચારને પુષ્ટિ મળે છે તે સર્વ કારણો પ્રવૃત્તિનાં છે. એની અંદર દ્રવ્ય, સામર્થ્ય અને કીર્તિ ઇત્યાદિકનો અંતર્ભાવ થાય છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિમય થાય છે ત્યારે જગતની સઘળી સંપત્તિ, સત્તા અને કીર્તિ એ સઘળું એક માત્ર "હું"—મ્હારામાંજ આવી જાય એમ ઇચ્છે છે. જગતની

* एके सत्पुरुषाः परार्थ घटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये;
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये;
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे॥
भर्तृहरि.

સર્વ સંપત્તિ ઇત્યાદિનું કેંદ્રસ્થાન માત્ર "હું"જ છું એનું નામજ પ્રવૃત્તિ જગતમાં સામાન્ય મનુષ્યોની બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ તરફજ વળેલી રહે છે. એ તરફથી બુદ્ધિ ઓછી થવા લાગે છે એટલે નિવૃત્તિનો ઉદય થવા માંડે છે, અને ત્હેનો ઉદય થવા લાગતાંજ નીતિ અને ધર્મનો ઉદય અંતઃકરણમાં થવા માંડે છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બન્ને કર્મોનું પરિણામ છે. સહેતુક કર્મોનું પરિણામ પ્રવૃત્તિ અને અહેતુક એટલે કે નિષ્કામ–સ્વાભાવિક કર્મોનું પરિણામ નિવૃત્તિ. જગતના સર્વ ધર્મો અને નીતિશાસ્ત્રનો પાયો નિવૃત્તિજ છે. 'મ્હારૂં' અને 'હું' એ શબ્દની વિસ્મૃતિ થવી, અને પારકાને માટે જીવન અર્પણ કરી દેવું, એ નિવૃત્તિની પરિપક્વ દશા છે. આપણા અંતરમાં એવી યોગ્યતા આવી એટલે કર્મયોગની છેવટની દશાએ આપણે પહોંચ્યા. સર્વ શુભ કર્મોનું એજ ઉત્તમ ફળ છે. કોઈ મનુષ્યે તત્ત્વ વિષયના એક પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, ઈશ્વર પ્રત્યે બીલકુલ શ્રદ્ધા ન હોય, અને આખા જીવન પર્યંત પ્રાર્થનાનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હોય; તથાપિ શુભ કર્મ કરવાથી ત્હેની બુદ્ધિ નિવૃત્તિપરાયણ થઈ હોય, તો તે કર્મયોગી પુરૂષ, એક અત્યંત ધાર્મિક મનુષ્ય ભક્તિ વડે જે પદને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા કોઇ મ્હોટો તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાનવડે જે સ્થાનને પામે છે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે; એથી તમારા લક્ષ્યમાં આવશે કે જ્ઞાની, કર્મયોગી અને ભક્ત એ સર્વ છેવટે એકજ સ્થાનને પામે છે. જ્યાં "હું" અને "મ્હારૂં" એ શબ્દની વિસ્મૃતિ થાય છે તેજ એ સ્થાન છે. એનું નામજ સંન્યસ્તવૃત્તિ, એવો મનુષ્ય ગમે તે દેશનો, ધર્મનો, પંથનો, અથવા તત્ત્વ વિચારનો હોય પરંતુ તેને માટે સર્વ કોઈના મનમાં અત્યંત આદરવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી. એવાને માટે દેશ, પંથ, મત અથવા ધર્મના પ્રશ્નને અવકાશજ નથી. ઍડવિન આર્નોલ્ડે "એશિયા ખંડનો પ્રકાશ" (લાઇટ ઑફ એશિયા)

એ નામનું મહાત્મા બુદ્ધનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે; તે પુસ્તક વાંચીને એકાદ આગ્રહી ખ્રિસ્તિના મનમાં પણ બુદ્ધને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો સર્વની જાણમાંજ હશે. બુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી હતો. ત્હેણે ભક્તિમાર્ગનો કદિ પણ ઉપદેશ કર્યો નથી. ત્હેણે કોઇ ખાસ પ્રકારનો તત્ત્વમાર્ગ પણ શોધી કાઢયો નથી; માત્ર કેવળ સંન્યસ્તવૃત્તિનોજ ત્હેણે ઉપદેશ કરેલો છે. બીજાઓને ખાતર આપણું સર્વસ્વ અને પ્રસંગ આવે તો આપણો દેહ પણ અર્પણ કરવો, એજ ત્હેનો ઉપદેશ છે. સર્વ ધર્મોનું, સર્વ પંથનું, સર્વ મતોનું અને સર્વ તત્ત્વદર્શનોનું અંતિમ બોધન એ એકજ છે, એ વાત આગ્રહી મનુષ્યોના લક્ષ્યમાં આવેલી નથી હોતી તેથીજ ત્હેઓ અમુક વિશિષ્ટ મત અથવા ધર્મના આગ્રહી થઇને બેસે છે. ભક્તિમાર્ગની અંતિમ અવસ્થા એટલે સર્વત્ર પરમેશ્વરનું અધિષ્ટાન જોવું અથવા સર્વ ઇશ્વિરમય જોવું એજ છે. ખરા ભક્તના મનમાં "હું" અને "મ્હારૂં" એ શબ્દનો લેશમાત્ર અવકાશ પણ હોતો નથી. ગમે તે સ્થિતિમાં "પરમેશ્વર, ત્હારીજ ઇચ્છા, જગતમાં મ્હારૂં કાંઈ પણ નથી" "જગતમાં જે કાંઈ છે તે સઘળું ત્હારૂંજ છે," એ નિશ્ચય ત્હેના અંતકરણમાં પૂર્ણ દૃઢ થયલો હોય છે. અને એનું નામ પૂર્ણ સંન્યસ્તવૃત્તિ નહિ તો શું? જ્ઞાનની છેવટની અવસ્થામાં પણ એજ સંન્યસ્તવૃત્તિ થવાની. જગત એ શું છે, હું કોણ છું, અને વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ કેવું છે, ઇત્યાદિની શોધ કરતાં કરતાં સર્વ જગત્ કેવળ મૃગજલવત્ છે; જેમ દેખાય છે તેમ વાસ્તવિક રીતે નથી; તે પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાય છે જેથી તે અનિશ્ચિત અને માયાનિર્મિત છે એવો ત્હેનો પાકો નિશ્ચય થાય છે. જગતનો આવો નિશ્ચય એકવાર થયો એટલે પછી જગતના કોઇ પણ પદાર્થની ઇચ્છા બુદ્ધિપૂર્વક કરવાની ત્હેને રહેતી નથી. મનુષ્ય પૂર્ણ ત્યાગી—પૂર્ણ સંન્યાસવૃત્તિવાળો ઉપર જણાવેલો નિશ્ચય

થવાથીજ બની શકે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણે સાધનોનું અંતિમ સાધ્ય–અંતિમ પરિણામ એક જ છે. જગતમાં જે મ્હોટા ધર્મ પ્રવર્તકો થઈ ગયા, ત્હેઓએ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગવડે એક જ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે. 'પરમેશ્વર જગતમાં નથી' એમ ત્હેઓએ કહ્યું છે ત્હેનો અર્થ પણ "**જગતના પદાર્થો પાછળ ભટકયા કરવાથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થવાની નથી**" એજ છે. જગતથી પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ બીલકુલ ભિન્ન છે એમ તેઓનું કહેવું છે. "હું" અને "મ્હારૂં" એનુંજ નામ જગત છે. અર્થાત નશ્વર શરીરમાં અહંબુદ્ધિ અને એવીજ કોટીના પ્રાણી પદાર્થોમાં મમત્વ બુદ્ધિ અને એ બુદ્ધિને અનુસરીને થનારી પ્રવૃત્તિ એજ જગતનું યાને મનુષ્યના બંધનનું સ્વરૂપ છે; અને એની અહંતા મમતાથી સમજણપૂર્વક નિવૃત્ત થવું એનુંજ નામ મુક્તપણું છે. (**अहंममति बद्धोहि निरहं ममति मुक्तता**) **સ્વાર્થ એટલે જગત યાને બંધન, અને સ્વાર્થત્યાગ એટલે ઈશ્વર યાને મુક્તતા.** એવો સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્ય સુવર્ણસદનમાં રત્નસિંહાસન ઉપર પડયો રહી સર્વ સત્તા વૈભવ ભોગવતો હોવા છતાં પણ તે પૂર્ણ ત્યાગી–સંન્યાસી છે, મુક્ત છે. સર્વ કાંઈ કરવા છતાં તે અકર્ત્તા છે અને ભોગવવા છતાં અભોક્તા છે. એજ પ્રમાણે એકાદ ફાટી તૂટી પર્ણકુટીમાં રહી અંગ ઉપર માત્ર ફાટલી લંગોટી ધારણ કરનારના અંતરમાંથી પણ જો "હું" અને "મ્હારૂં" એ ભાવના નષ્ટ થયેલી ન હોય તો તે પૂર્ણ સંસારીજ છે. કહ્યું છે કે **એક જંગલ બિચ ઘર કિયા, એક ઘરહિંમેં વૈરાગ.** આપણે ઉપર જાણી ચુકયા કે કોઈ પણ કર્મનાં સારૂં અને નઠારૂં એમ બે પ્રકારનાં પરિણામ ઘડાય છે. કેવળ સારૂં અથવા કેવળ નઠારૂં હોય એવું એક પણ કર્મ મનુષ્યથી થઈ શકનારજ નથી. આમ હોવાથી આપણે કર્મ કેવા પ્રકારનાં કરવાં

જોઇએ તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની ભાંજઘડમાં પડીને જગતમાં કેટલાક પંથના ઉપદેશકો અત્યંત બહાવરા બની ગયા છે. મનુષ્ય જેમ જેમ વધારે જીવે છે, તેમ તેમ હેને બીજાઓને પોતાને માટે દુભવવાં પડે છે અને કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં જંતુઓ, ગરીબ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનો જીવ લેવો પડે છે; માટે આ દેહનો નાશ કરવો, એટલે જગતના સર્વ પાપોનું મૂળ દૂર થશે, એમ તેઓની સમજ હોય છે. જૈનધર્માંનો સર્વોત્તમ સિદ્ધાન્ત એજ છે, અને એ મતનોજ તેઓ ઉપદેશ કરે છે.* એ મત તાર્કિક હોય એમ દેખાય છે; પરંતુ એનો ખરો માર્ગ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરેલો છે. તે એવી રીતે છે કે જે જે કર્મો તમે સ્વસુખની–ઇંદ્રિય સુખની ઇચ્છાથી કરશો તે તમારે માટે ઉલટાં બાધક થશે, માટે "હું" પણું દૂર કરીને, અને કર્તા કારવતી બીજીજ છે એવી પક્કી સમજણથી જે કર્મ તમે કરશો હેનું શુભ અથવા અશુભ પરિણામ તમારે ભોગવવું પડશે નહિ. અહંમમત્વ સ્વસુખની ઇચ્છાથી પ્રેરાઇને કરાતા કર્મનું પરિણામ કર્તાને પોતાનેજ ભોગવવું પડશે; અને અહંમમત્વ નહિ હોય તો શુભ અશુભ કર્મનું કર્તૃત્વજ તમારી પાસે નથી એટલે ભોગવવાપણું પણ નહિજ રહે. એ કલ્પનાના સમર્થનને માટે ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે કે, "જે મનુષ્ય અહંમમત્વને માટે કર્મ નથી કરતો તે મનુષ્ય યદિ વિશ્વનો નાશ કરે તોપણ તે કશુંજ કરતો નથી;"× તેથીજ કર્મયોગ ઉપદેશ કરે છે કે, "સંસારનો ત્યાગ કરશો

* જૈનધર્મના વિદ્વાન ઉપદેશકોની એવીજ સમજણ સિદ્ધાંત અને ઉપદેશ શબ્દશઃ હોવાની વાત ખરી નથી. મંત્રી. સ. સા.

× આ પ્રમાણે અહંમમત્વનો ઉચ્છેદ જેના અંતરમાં થઈ ગયો હોય તે તો ખરેખર મુક્તજ છે; પરંતુ તેવું મુક્તપણું તો ક્યાં રહ્યું પરંતુ

નહિ. સંસારમાં રહીને શુભ કર્મ કરો અને જે જે અનુભવો મળે તે મેળવો; પરંતુ કર્મ કરવાં તે પોતાના સુખની કામનાથી કરવાં નહિ. ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિ એ કાંઈ જીવનની ઇતિ કર્તવ્યતા નથી; માટે પ્રથમ "હું" પણું દૂર કરો એટલે સમસ્ત જગત ત્હમને ત્હમારૂં જણાઈ રહેશે અને "वसुधैव कुटुंबकं" એવી અતિ વિશાળ ભાવના જાગ્રત થશે.

"આપણા ઇંદ્રિય સુખને માટેજ આ જગત નિર્માણ થયું છે; એ કલ્પના દૂર કરો."

કેટલાક મૂર્ખ લોકો એમ કહે છે કે–"જગતનાં સર્વ પશુ પક્ષીઓ આપણા ઉપભોગને માટેજ ઇશ્વરે પેદા કરેલાં છે, તેમજ આ સઘળું વિશ્વ પણ મનુષ્યના ઉપભોગનેજ માટે નિર્માણ કરવામાં

સાચું જીજ્ઞાસુત્વ અથવા તો નીતિપૂર્વક વિષયો મેળવવા–ભોગવવાના લક્ષણ રૂપ વિષયીપણું પણ આવ્યું ન હોય અને અંતર બહારના દેખાવ જુદા રાખી કનક કાન્તાની ઉપાસના અનિતીપૂર્વક પણ કરવાવાળા પામર કોટીના જીવો માત્ર મોઢેથીજ પોપટની પેઠે બોલીને જગતને છેતરતા ફરે છે કે અમે તો મુક્ત છીએ, અમને કશું લેપન લાગતું નથી; એનાઓના કરતાં તો અહંતામમતાથી નીતિપૂર્વક વિષય ભોગવનારા હજારો દરજ્જે શ્રેષ્ટ છે અને ગીતા ઇત્યાદિનોઉપદેશ તેવાઓ માટે તેમજ જીજ્ઞાસુઓ માટેજ છે. ઉચ્ચતાની આકાંક્ષા ધરાવનારને માટે દેહદમન પણ અમુક સમજણ અને ભાવનાપૂર્વક કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિમાં સહાય થતું હોવાથી આર્યધર્મ શાસ્ત્રોમાં તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં અમુક કોટીવાળાને માટે તેનો ઉપદેશ કરાયલો છે તે પણ યોગ્યજ છે. બંધકુષ્ટ જેને થાય છે તેનો સ્વભાવ પણ કેવો બગડી જાય છે અને તે ટળતાં મગજ કેવું ઠીક બની જાય છે. એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દર્શાવે છે કે સ્થૂળની પણ સૂક્ષ્મ પર કેટલી બધી અસર છે. મં૦ શ્રી સ. સા.

આવ્યું છે" * એ સઘળી મૂર્ખતા અને અજ્ઞાનતાજ છે. એમજ હોય તો વાઘ પણ કહેશે કે "પરમેશ્વરે સઘળાં મનુષ્યો અમારા આહારને માટેજ ઉત્પન્ન કર્યાં છે" અને તેઓ પણ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવા માંડશે કે "હે પ્રભો ! આ મનુષ્યો કેટલા બધા દુષ્ટ છે, કે તેઓ મ્હારા ભક્ષણને માટે મ્હારી સમક્ષ આવીને ઉભા રહેતા નથી અને ત્હારી પવિત્ર આજ્ઞાનો તેઓ ભંગ કરે છે !" એ બિચારાઓ એટલું પણ નથી સમજી શકતા કે જ્યારે જગત આપણાજ માટે નિર્માણ થયેલું છે, તો આપણે પણ જગતને માટેજ નિર્માણ થયેલા હોવા જોઇએ.

સર્વ જગત મ્હારા માટે નિર્માણ થયું છે, એ દુષ્ટ કલ્પના અધોગતિમાંજ નાખનારી છે. ખરી વાત એ છે કે જગત જેટલા અંશે આપણા માટે છે, તેટલાજ અંશે આપણે પણ જગતને માટે છીએ.

સશાસ્ત્ર કર્મ કરવાં હોય તો પ્રથમ તો આપણે સંગનો–ફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. પછી હું કર્ત્તા છું, હું ભોકતા છું એવી ભાવનાનો ત્યાગ કરો; અને માત્ર સાક્ષીવત્ રહીને કર્મ કરે જાઓ. મ્હારા સદ્ગુરૂ કહેતા હતા કે "આપણાં બાળકો પ્રત્યે દાઇની દૃષ્ટિથી જુઓ." દાઈ ત્હમારા બાળકને રમાડે છે, ત્હેની સાથે રમે છે, લાડ લડાવે છે અને પોતાના બાળકના જેટલી મમતાથી ત્હેની સાથે વર્તન કરે છે; પરંતુ જ્યારે ત્હમે એ દાઇને રજા આપો છો કે તેજ ક્ષણે પોતાનો સરસામાન લઇને તથા તે બાળકો પ્રત્યેની સર્વ આસક્તિનો પરિત્યાગ કરીને પોતાને ઘેર ચાલી જાય છે અને

* અનેક હિંદુઓ પણ **पूजा ते विषयोपभोग रचना निद्रा समाधि स्थिति** એ રહસ્યપૂર્ણ સંસ્કૃત વાકયનો અર્થ પોતાની વિષય લોલુપતાના બચાવમાં એવો કરે છે કે ખુબ વિષયો ભોગવવા એજ પ્રભુની પૂજા છે અને ઉંઘવું એજ સમાધી છે. મં'ત્રી. સ. સા.

નિરાંતે પોતાના બાળકને અથવા અન્ય સ્થળે પણ દાઇપણું કરવાનું હોય તો તેનાં બાળકોને રમાડવા મંડી જાય છે. ત્હમારે પણ જગતમાં એ દાઈની માફક રહેવું જોઇએ. જે કાંઈ વસ્તુઓ ત્હમારી પાસે છે, તે વાસ્તવિક રીતે પરમેશ્વરની છે; અને ત્હમને થોડા વખતને માટે ત્હેની સુવ્યવસ્થા કરવાને માટે આપી છે, એમ સમજવું જોઇએ.

મનુષ્ય પ્રાણીના હૃદયમાં ઉચ્ચતા અને સામર્થ્યની માફક, દુર્બળતા પણ ધીરે ધીરે પ્રવેશી શકે તેમ છે. અમુક માણસોનો આધાર મ્હારાજ ઉપર છે, અને હુંજ અમુકનું ભલું કરી શકું છું, એમ માનવું એ પણ એક પ્રકારની દુર્બળતાજ છે. આવી ભાવનાજ લિપ્તતાનું—આસક્તિનું મૂળ છે; અને એમાંથીજ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે આપણા મનને ઉપદેશ કરવો જોઇએ કે, આ વિશ્વમાંની એક પણ વ્યક્તિનો આધાર આપણા ઉપર રહેલો નથી. એક પણ ભિખારી આપણા દાન ઉપર જન્મેલો નથી. એક પણ આત્મા આપણી કૃપા ઉપર બેસી રહેલો નથી. ટુંકમાં એક પણ સચેતન વસ્તુ આપણી સહાયતા વિના બેસી રહી નથી. કરોડો વર્ષથી સૃષ્ટિ આપણા વિના ચાલતી આવી છે અને આપણે નહિ હઇએ ત્યારે પણ ચાલ્યાજ કરશે. ત્હમારા જેવાને ખાતર સૃષ્ટિનો ક્રમ અટકી પડવાનો નથી. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે બીજાને મદદ કરવી તે પોતાનેજ મદદ કરવાને ખાતર—પોતાનેજ સુશિક્ષિત બનાવવાને ખાતર છે. શાસ્ત્રો પણ એમજ કહે છે. આપણાં જીવનમાં આપણે શીખવાનો મુખ્ય પાઠ એજ છે, અને એ પાઠ બરાબર શીખ્યા એટલે પછી આપણને કદાપિ દુઃખી થવાનો સંભવ નથી. એ પાઠ પાકો થયા પછી આપણે કોઈ પણ દેશના અને કોઈ પણ ધર્મના સમાજમાં ભળી શકીએ છીએ.

આ વર્ષમાં ત્હમારા કેટલાક મિત્રો મરી ગયા તેથી શું ત્હમારૂં

કે જગતનું કામ અટકી બેઠું ? ના, એતો જેમ ચાલે છે, તેમનું તેમ ચાલ્યે જવાનું; માટે દુનિયાના ભલાને માટે મ્હારેજ અમુક તો કરવાનું છે, એવો ફાંકો મનમાંથી કાઢી નાખો. જગતનું અમુક કામ કરવા માટે હું જ જન્મ્યો છું, એમ ધારવું એ એક એવી મુર્ખતા-અહંકાર અથવા સ્વાર્થ છે કે જે માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિથીજ આપણને સદ્‌ગુણ રૂપે દેખાય છે.

આ જગત આપણા પર અગર બીજા અમુકના પર જરા પણ આધાર રાખીને બેસી રહ્યું નથી, એમ જ્યારે આપણા મનને અને જ્ઞાનતંતુઓને સંપૂર્ણ રીતે સ્હમજાશે, ત્યારેજ આપણા કર્મોના પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થનારી દુઃખરૂપ પ્રતિક્રિયા અટકી શકશે. જ્યારે કોઈ મનુષ્યને ત્હમે કાંઈ પણ આપો ત્યારે ત્હેનો તેની પાસેથી તો નહિજ પણ ઈશ્વર પાસેથી પણ અંતર શુદ્ધિ વિના બીજો બદલો મેળવવાની જરા પણ આશા રાખશો નહિ. એમ કરવાથી સ્હામાની કૃતઘ્નતા માટે શોક કરવાનો અવકાશ રહેશે નહિ; ત્હમારી યોગ્યતા પ્રમાણે ત્હમને અમુક લાગણી થઈ આવી, તે લાગણીને તૃપ્ત કરવા માટે સામાને ત્હેની પાત્રતા પ્રમાણે ત્હમે આપ્યું; અને તે તમારૂં કર્મ ત્હેને યોગ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવામાં નિમિત્ત ભૂત થયું એમાં તમને ગર્વ કરવાનું કશુંજ કારણ નથી. ઉલટું એમ સમજવાનું કારણ છે કે અનંત સત્તા સામર્થ્યસંપન્ન પરમેશ્વર પોતેજ સર્વનો કર્તાભર્ત્તા હોઇ તેણે પોતાના કામમાં તમને નિમિત્તભૂત બનાવવાની કૃપા કરી છે. જ્યારે ત્હમને એવું અલિપ્તતાનું જ્ઞાન થશે ત્યારે ત્હમારી દૃષ્ટિમાંથી મ્હારા ત્હારાનો ભેદ દૂર થઈ જશે. જ્યાં સુધી સ્વાર્થીપણું હોય છે ત્યાં સુધીજ એવો ભેદ હોય છે; પરંતુ એમ સ્હમજાવું ઘણુંજ દુર્લભ છે. એ દુર્લભતા કારણરૂપે કાંઇ કોઇ બહારની સત્તાનો અંતરાય નથી. જગતમાં એવી કોઇ પણ શક્તિ

નથી કે જે ત્હમારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ત્હમારાપર અમલ ચલાવી શકે. માત્ર ત્હમારો સ્વાર્થ—ત્હમારો અજ્ઞાનજન્ય દેહાધ્યાસ—ત્હમારી વગર સમજણની અયોગ્ય અહંતામમતાજ ત્હમને બંધનરૂપ—અંતરાય રૂપ છે. એના ઉપાય તરીકે આ જગતમાં એક માત્ર નિસ્કામતાજ એવી અમોઘ શક્તિ છે કે જેના વડે સર્વ અજ્ઞાનજન્ય શક્તિઓ અને કર્મોના પરિણામનો ત્હમે પરાજય કરી શકશો. "કામનાનો ત્યાગ કરવો" એ બોલવું જેટલું સહેલું છે તેટલુંજ આચરણમાં મૂકવું કઠિન છે; પરંતુ એ અસિધારા વ્રતપાલન કરવાથી કેવા મહાન પદની પ્રાપ્તિ થનાર છે, તેની થોડી પણ કલ્પના જેને હોય તે તો એ વ્રતને આનંદની સાથે સ્વિકારવા તત્પર થશેજ. આ વ્રત જેમ જેમ સિદ્ધ થતું ચાલે છે તેમ તેમ આપણે અધિક સ્વતંત્ર બનતા ચાલીએ છીએ; માટે "હું" અને "મ્હારૂં" એ ભાવનાને છોડીને, કેવળ સાક્ષીભાવથી કર્મ કરવાથી—કર્મદ્રષ્ટા બની રહેવાથી ત્હમારી પાસે પરાણે અથવા ત્હમારા સ્વભાવદ્વારા સતત કર્મો કરાવી રહેલી અજ્ઞાન જન્યશક્તિ (દેહાધ્યાસ યાને અહંતા મમતા) તેનો એકેએક અવયવ છુટો પડી જઇને અંતે તેનો નાશ થશેજ.

ઉપર જણાવ્યા જેવી સાચી સ્વતંત્રતા મેળવનારનાં લક્ષણ એ કે જગતમાં બનનારા શુભાશુભ બનાવોથી તેની બુદ્ધિ કદી પણ હર્ષ શોક પામતી નથી. અમુક અમુક આરી મળવાથી તેને હર્ષ થતો નથી અને સર્વસ્વ જાય તો પણ તે શોક પામતો નથી. આખું જગત ઉથલપાથલ થઇ જાય તો પણ તેની નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિમાં અણું માત્ર ફરક પડતો નથી.*

હિંદુસ્થાનમાં પૂર્વે વ્યાસ નામના એક મહર્ષિ થઇ ગયા છે.

---

* दुःखेष्वनु द्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतराग भयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते. भ. गी.

તેઓ વેદાંત સૂત્રના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ હોઇને વિશુદ્ધ સાધુ વૃત્તિવાળા હતા. એમના પિતાએ પૂર્ણતા મેળવવાને ઘણાજ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ ત્હેમાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડતા હતા. ત્હેમના પિતામહ અને પ્રપિતામહે પણ એવાજ પ્રયત્નો કરવા છતાં ત્હેમને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઇ ન હતી. વ્યાસ મહર્ષિને પણ ઘણાજ પ્રયત્નો કર્યા છતાં એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ; પરંતુ ત્હેમનો પુત્ર " શુક " જન્મથીજ સિદ્ધ નિવડયો. વ્યાસજીએ ત્હેને સર્વ અધ્યાત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જનક રાજાને ત્યાં મોકલ્યો. જનક એક મ્હોટા રાજા હતા અને " જનક વિદેહી " નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. "વિદેહી" એટલે જ્હેનો દેહાધ્યાસ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થયો છે એવો મનુષ્ય. રાજા હોવા છતાં પણ જનકનો દેહાધ્યાસ નહિવત થએલો હતો અને **અહં બ્રહ્માસ્મિ** એવી ભાવના તેમના મનમાં દૃઢ થએલી હતી. આવા રાજાને ત્યાં વ્યાસજીએ પોતાના પુત્રને મોકલ્યો. રાજા જનક અંતર્જ્ઞાની હોવાથી વ્યાસજીનો પુત્ર શુક તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણને માટે આવે છે, એ વાત પ્રથમથીજ તેમણે જાણી હતી; અને તેથી ત્હેની પરિક્ષાને માટે અગાઉથીજ કેટલીક યોજના કરી મૂકી હતી. શુકે રાજદ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દ્વાર રક્ષકોએ ત્હેમના તરફ કોઇ પણ રીતે લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને માત્ર એક આસન આપી તે ઉપર બેસવાની પ્રાર્થના કરી. શુકજી તે સ્થાનપર ત્રણ રાત્રિ દિવસ પર્યંત એક સરખી રીતે બેસી રહ્યા, પરંતુ ત્હેમની સાથે કોઇએ વાતચીત સરખી પણ કરી નહિ; તેમજ તમે કોણ છો ? કયાંથી આવ્યા છો ? એટલો પ્રશ્ન માત્ર પણ પૂછ્યો નહિ. શુકદેવ એક મ્હોટા તત્ત્વજ્ઞાનીના પુત્ર હોઇને ત્હેમના પિતાને સમસ્ત જગત પૂજ્ય માનતું હતું, અને શુકને પોતાને પણ સર્વ કોઇ સન્માનનીય લેખતા હતા; પરંતુ દ્વારરક્ષકોએ ત્હેમની કાંઇ પણ યોગ્ય સંભાળ લીધી નહિ. ત્રણ દિવસ પછી એકાએક રાજાના મુખ્ય

પ્રધાન અધિકારીમંડળ સાથે ત્યાં આવીને ત્હેમને ઘણાજ સન્માન-પૂર્વક રાજ્ય મહાલયમાં લઈ ગયા. ત્હેમના નિવાસ માટે એક ઉત્તમ અને રમણીય સ્થાન કાઢી આપ્યું, ત્હેમના શરીરપર સૌગંધિક પદાર્થોનું મર્દન કરી અભ્યંગ સ્નાન કરાવ્યું અને અનેક પ્રકારનાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં. એવી રીતે આઠ દિવસ પર્યંત ત્હેમને ઘણાજ વૈભવમાં રાખ્યા, પરંતુ આટલા બધા રાજ્યવૈભવના પુરમાં પણ શુકની શાંત અને ગંભીર મુખમુદ્રામાં લેશમાત્ર પણ ફેરફાર પડ્યો નહિ. દરવાજાપર ત્રણ દિવસ પર્યંત ક્ષુધા તૃષાથી પીડાવા છતાં જેવી મુખમુદ્રા હતી, તેવીજ મુખમુદ્રા વૈભવના સમયે પણ ચાલુ રહી હતી. પછી ત્હેમને રાજ્યસભામાં લઈ જવામાં આવ્યા. જ્યાં રાજા એક ભવ્ય સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા હતા અને વાદ્ય, સંગિત, નાચ ઈત્યાદિ નાના પ્રકારના વ્યાપારો ચાલી રહ્યા હતા. રાજાએ ટોચ સુધી ભરેલો એક દૂધનો પ્યાલો ત્હેમના હસ્તમાં આપ્યો અને કહ્યું કે, " એમાંથી દૂધનો એક છાંટો પણ ન પડે એવી રીતે સાત વખત આ સભામંડપની પ્રદક્ષિણા કરી આવ " શુકજીએ તે પાત્ર લીધું અને તે વાદ્ય તથા સુંદર સ્ત્રીઓના સમૂહ વચ્ચે થઇને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે એક પણ ટીપું પડવા નહિ દેતાં સાત વખત પ્રદક્ષિણા કરી. શુકનું મન એટલું તો કાબુમાં હતું કે–આજ્ઞા કર્યા વિના જગતના કોઇ પણ પદાર્થમાં આસક્ત થતું નહિ. તે દૂધનું પાત્ર રાજા પાસે લઇને આવ્યા એટલે રાજાએ કહ્યું કે, " ત્હારા પિતાએ ત્હને જે કાંઈ શીખવ્યું છે અથવા તો તું પોતે જે કાંઈ શીખ્યો છું, તેથી અધિક કાંઇ પણ શીખવવાનું મ્હારી પાસે નથી; હું તો માત્ર ત્હેની પુનરાવૃત્તિજ કરી શકીશ. ત્હને સત્ય જ્ઞાન થઇ ચૂક્યું છે; અને તું પોતેજ પૂર્ણ સ્વરૂપ છે, માટે હવે સુખેથી પિતાની પાસે ચાલ્યો જા. "

આવી રીતે જે મનુષ્યે પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવ્યો

છે, અને અહંપણાનો નાશ કર્યો છે, તે મનુષ્ય ઉપર જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુ સત્તા ચલાવી શકતી નથી. જે મનુષ્ય પોતાની ઇંદ્રિયોનો માલીક થયો છે ત્હેને ગુલામ બનાવવાને જગતમાં કોઇ પણ વસ્તુ સમર્થ નથી. આવો મનુષ્ય જગતના અત્યંત પાપમય સ્થાનમાં રહે તોપણ પુણ્યવાનજ રહેવાનો. જગત સંબંધી સામાન્યતઃ બે પ્રકારના મત માલૂમ પડે છે. કેટલાક નિરાશાવાદી છે, અને કહે છે કે 'જગત અત્યંત દુષ્ટ છે' 'પાપથી ભરેલું છે' 'અને કદિ પણ સુધરનાર નથી.' કેટલાક આશાવાદી છે અને કહે છે કે "આહાહા જગત કેવું સુંદર છે! એની ભવ્યતા અને સૌંદર્ય જોઇને મન આનંદમાં ગરકાવ થઈ જાય છે!" જે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિપર કાબુ મેળવી શકયો નથી, ત્હેને આ જગત એવું દુઃખમયજ દેખાવાનું; અથવા બહુ તો થોડુંક સુખમય અને બાકીનું સઘળું દુઃખમયજ ભાસવાનું. જે મનુષ્ય પોતે પોતાની વૃત્તિનો માલીક થયો છે, ત્હેને આ જગત છે તેવુંજ લાગવાનું; અને તેમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતા સુખ દુઃખના તરંગો ત્હેની શાંતિનો ભંગ કરી શકવાના નહિ. આ જગતને પ્રત્યક્ષ નરકવાસજ કહેનારા મનુષ્યો, જ્યારે પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવે છે ત્યારે તેઓ પણ તેને "પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગભૂમિ" કહેવા લાગે છે. આપણે પણ વિશુદ્ધ કર્મયોગી થઇને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરીએ તો અહંતાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવાનો આરંભ કરી દેવો જોઇએ. આ આરંભ કરવામાં બીજા કોઇ સંયોગોની વાટ જોવી પડે તેમ નથી. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં આરંભ કર્યો એટલે પરિણામે અલિપ્તપણું પ્રાપ્ત થવાનુંજ. આ પ્રમાણે પૂર્ણ અલિપ્તતા પ્રાપ્ત થઇને અહંકાર વિશુદ્ધ થયો એટલે "દુષ્ટતાથી ભરેલું" જગત આપણને "સ્વર્ગમય" ભાસવા માંડશે. જગતમાં વહેતો વાયુ, પણ આનંદમય જણાશે, અને પ્રત્યેક મનુષ્યની મુખ-

મુદ્રા આનંદી દેખાશે. કર્મયોગનું એજ ધ્યેય અને એજ સાધ્ય છે, વર્તમાન જીવનની પૂર્ણાવસ્થા પણ એજ છે.

પ્રાચીન આર્યતત્ત્વવેત્તાઓએ અનેક પ્રકારના યોગ દર્શાવ્યા છે; તેઓના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન છે, તોપણ સર્વનું ધ્યેય તો એકજ છે કે મનુષ્યને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થાય. આપણને એમાંનો જે પણ માર્ગ પસંદ હોય તે માર્ગે આપણે દઢતાપૂર્વક આગળ વધવું જોઇએ.

અભ્યાસમાંજ બધું રહસ્ય સમાયલું છે. પ્રત્યેક યોગના અભ્યાસમાં શ્રવણ, મનન અને નિદીધ્યાસનની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તો ત્હમારે તે વિષયનું શ્રવણ કરવું અને પછી ત્હેને સારી પેઠે વિચાર કરીને સ્હમજવું જોઇએ; કેટલીક વાતોમાં આપણને સમજ પડતી નથી, પરંતુ ત્હેનું નિત્ય શ્રવણ, ચર્ચા અને મનન કરવાથી ધીમે ધીમે તે આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સઘળી બાબતો એકી વેળાએ સ્હમજાઇ જતી નથી. પ્રત્યેક વસ્તુનું સ્પષ્ટિકરણ આપણી પોતાની અંદરજ હોય છે. **ખરી રીતે બીજાઓ પાસેથી કોઇ કશુંજ શીખી શકતો નથી;** પ્રત્યેક પોતે પોતાની પાસેથીજ શીખે છે. બાહ્ય શિક્ષક તો માત્ર તે બાબતનો સુચવનારજ બની શકે છે અથવા તો શિષ્યને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરે છે કે જે જાગૃતિને પરિણામે તેનો અંતરાત્મા પોતા પર છવાઈ રહેલા અજ્ઞાનના પડદાને કહાડી નાખવાનો યત્ન કરી શકે છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બુદ્ધિને સદૈવ જાગૃત રાખીને બાહ્યેન્દ્રિયદ્વારા પ્રાપ્ત થતી સુચનાઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય હોઇને તે આપણેજ બજાવવું જોઈએ; કારણકે જ્ઞાન એ બહારથી આવી શકે એવી વસ્તુ નહિ હોઇને તે આપણે આપણા પોતામાંથીજ મેળવવાની હોય છે. શ્રવણ પછી મનન યાને

વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ સારી પેઠે કરવાથી ખોટા નિશ્ચય પલટાઈ જઈને સત્ય નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન આપોઆપજ આપણામાં સ્ફુરે છે. નવિન પ્રવેશકનું એ જ્ઞાન દ્રઢ થતાં ત્હેમાંથી ઇચ્છાશક્તિનો જન્મ થાય છે અને એ ઇચ્છાશક્તિમાંથી કર્મ કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે. આ ક્રિયાશક્તિનો સદુપયોગ કરીને મનુષ્ય નિઃસ્વાર્થ—કર્મયોગના હથીયાર રૂપ બને, અને સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થતા અને અલિપ્તપણાનું ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત કરે ત્યાંસુધી કર્મ કરવાની અખુટ શક્તિ પ્રત્યેક જ્ઞાનતંતુ, પ્રત્યેક સ્નાયુ અને પ્રત્યેક રોમેરોમમાં કર્મ કર્યા કરે છે. આ ધોરણ—આ નિયમ અને આ પરિણામ કોઈ એક પંથ, મત વા ધર્મ ઉપર અવલંબીને રહેલું નથી. ગમે તો તમે ખ્રિસ્તી હો, બુદ્ધિષ્ઠ હો, જ્યૂ હો, વા ગમે તે **પંથના હો, ત્હેની હરકત નથી; પરંતુ ત્હમે અહંકારનો, દેહાધ્યાસનો—સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે કે નહિ ? એટલોજ પ્રશ્ન છે.** જો ત્હમે નિઃસ્વાર્થી છો, તો ત્હમને કોઇ પણ ધર્મ પુસ્તક વાંચ્યા વગર અગર કોઇ પણ પ્રાર્થનામંદિરમાં ગયા વગર પૂર્ણતા અવસ્ય પ્રાપ્ત થવાનીજ. પ્રત્યેક યોગ માર્ગમાં બીજા માર્ગની મદદ લીધા વિનાજ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ રહેલી છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ એ પ્રત્યેક માર્ગે સ્વતંત્રપણે અને નિશ્ચિંતરૂપે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. 'માત્ર મૂર્ખજનોજ કહે છે કે કર્મ અને જ્ઞાન જુદાં છે, પંડિતો એમ કહેતા નથી;'* કેમકે પંડિતો જાણે છે કે બહારથી એ માર્ગો ભિન્ન ભિન્ન છતાં ત્હેમનું અંતિમ પર્યવસાન તો એકજ છે.

---

* 'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः।' भ. गी.

કર્મયોગ—પ્રકરણ સાતમું.

મુક્તિ.

આપણું વર્તમાન જીવનનું જે કાર્ય છે, તે પૂર્વકર્મને પણ આધ્યાત્મિક ભાષામાં "કર્મ" શબ્દથી ઓળખે છે એમ પૂર્વે જણાવ્યું જ છે. કોઇપણ ક્રિયા અને વિચાર યા વ્યાપાર કે જેનું કાંઈ પરિણામ થાય છે તેને "કર્મ" એવું નામ આપેલું છે. જેવી રીતે કારણ અને ત્હેનું કાર્ય એ અનાદિસિદ્ધ નિયમથી બંધાયેલું છે, તેવીજ રીતે કર્મ અને ત્હેનું ફળ, એ પણ તેજ નિયમથી બંધાયેલું છે. જ્યાં "કારણ હોય ત્યાં કાર્ય ઉપજવુંજ જોઇએ" એ નિયમ, વિશ્વ રચાયું ત્યારથી ચાલ્યો આવે છે એમ અમારા તત્ત્વવેત્તાઓનું કહેવું છે.

આપણી વર્તમાન ક્રિયાઓ અને વિચારોમાં આપણી ભૂતકાળની ક્રિયાઓ અને વિચારોની અસર પણ રહેલી હોય છે; અને તેવીજ રીતે વર્તમાનમાં આપણે જે જે ક્રિયા અને વિચાર કરીશું તેની અસર આપણા ભવિષ્યત વિચાર અને કૃતિ ઉપર થાય છે. કર્મનો આ નિયમ કદી પણ ફરી શકતો નથી. હવે નિયમ એ શબ્દનો અર્થ શું, ત્હેનો પણ વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ. કોઇ પણ બાબત જે કારણને લીધે દર વખતે એક સરખી રીતે બન્યા કરે તે કારણને "નિયમ" એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આપણે પ્રથમ કેટલાંક કાર્ય થએલાં જોઇએ અને તે પછી પણ તેજ પ્રમાણેનાં બીજાં કાર્ય વારંવાર થતાં જોઇએ, ત્યારે તેજ પ્રકારની કાર્યપરંપરા પુનઃ પુનઃ થયા કરશે એમ આપણને સહજ લાગે છે.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં જેમને નૈય્યાયિક નામથી ઓળખવામાં

આવે છે, તેમણે આ નિયમને વ્યાપ્તિ એવું નામ આપેલું છે. "અમુક એક બાબત બની એટલે હેના કાર્યરૂપે બીજી પણ એક બાબત બનવાનીજ" એવું જે આપણા મનમાં આવે છે, હેનું કારણ આપણો પૂર્વનો અનુભવજ છે એમ નૈય્યાયિકોનું માનવું છે. કોઈ કાર્યપરંપરા પૂર્વે આપણે જોયેલી હોય, તે તેવાજ રૂપમાં આપણા મનમાં સંસ્કાર રૂપે ગુંથાઈ રહે છે; અને ફરી જ્યારે આપણે તેજ પ્રકારનું કોઈ કાય થતું જોઇએ છીએ ત્યારે તરતજ, પેલા પૂર્વના અનુભવના જેવા વિચારો મનમાં જાગી આવે છે. આવા પ્રસંગે જે વિચાર—અથવા શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહીએ તો જે તરંગ આપણા મનમાં ઉપજે છે તે તરંગ પોતાના બીજા તરંગ મિત્રોને માટે જગ્યા કરે છે; અને એવી રીતે પૂર્વની સર્વ કાર્યપરંપરા પુનઃ જેવીને તેવીજ આપણા ચિત્તમાં જાગ્રત થઇને તે કાર્યપરંપરા વડે સાંપ્રત કાર્યનું અવલોકન થાય છે; અને તે ઉપરથી "હવે આ કાર્યની પાછળ અમુક બીજું કાર્ય બનવાનું" એવું આપણા મનમાં આવે છે. આ પૂર્વ અનુભવનું નામ નિયમ; એવો નૈય્યાયિકોનો મત છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની જે કાર્યપરંપરા આપણા ચિત્તમાં વ્યાપી રહેલી છે, હેનાજ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપને આપણે કારણ એ શબ્દથી સંબોધીએ છીએ. એજ વ્યાપી રહેનારી સ્થિતિને સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાપ્તિ એવું નામ કહે છે. પૂર્વે અમુક પ્રકારે કાંઇ કાર્યપરંપરા બની આવી હતી અને હમણાં પણ તે પરંપરામાંનું એકાદ કાર્ય બનતું જોવામાં આવે તો બાકીનાં કાર્ય પણ પૂર્વ પ્રમાણેજ બની આવશે, એવી જે કલ્પના આપણા ચિત્તમાં ઉપજે છે, તે કલ્પનાનેજ આપણે **નિયમ** અથવા **કાયદો** એવું નામ આપીએ છીએ. આથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, સૃષ્ટિમાં અમુક નિયમ અથવા કાયદા જેવું કાંઈ અસ્તિત્વમાંજ નથી. એટલા માટે "પૃથ્વીના મધ્યબિંદુમાં ગુરૂત્વાકર્ષણનું સામર્થ્ય હોવું,

એ નિયમ અથવા કાયદો છો" એમ કહેવું એ ભૂલ છે. "અમુક એક કાર્યપરંપરા ખાસ એકજ રીતે બને છે" એનો અનુભવ આપણને થયો એટલે આપણે તે રીતિને અથવા પદ્ધતિને નિયમ અથવા કાયદો એમ કહીએ છીએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે નિયમ અથવા કાયદા સાથે વસ્તુ પોતે બંધાયેલી નથી પણ તે કાયદાની વ્યાપ્તિ માત્ર આપણા ચિત્તમાંજ રહેલી હોય છે. હવે આપણે કોઈ પણ નિયમ અથવા કાયદાને "વિશ્વવ્યાપી" કહીએ છીએ ત્હેનો અર્થ પણ સ્હમજવો જોઇએ. આ અર્થ સ્હમજવા માટે પ્રથમ વિશ્વ એટલે શું? ત્હેનો અર્થ નિશ્ચિત કરવો જોઇએ. દેશ, કાળ અને નિમિત્ત એ ત્રણ રેખાઓમાં સમસ્ત અસ્તિત્વ પૈકીનો જે ભાગ અંકિત કરી શકાય છે, તે ભાગને આપણે "વિશ્વ" એવું નામ આપીએ છીએ. યૂરોપિયન માનસશાસ્ત્રીઓએ એ ત્રણ રેખાઓને સ્પેસ, ટાઇમ અને કૅાઝેશન એ નામ આપેલાં છે. એકંદર અસ્તિત્વ તો અમાપ—અનંત છે. તે પૈકી કાંઇકજ ભાગ—દેશ—કાલ—નિમિત્ત એ ઉપાધિથી બદ્ધ થએલો આપણને ભાસે છે, અને તેટલાજ ભાગને આપણે વિશ્વ એ સંજ્ઞાથી ઓળખીએ છીએ. ઉપાધિથી રહિત એવું અનંત અસ્તિત્વ તો ત્હેની પેલી પાર પણ અમાપપણે રહેલુંજ છે. આપણે જેને નિયમ અથવા કાયદો કહીએ છીએ, ત્હેનું અસ્તિત્વ વસ્તુતઃ નથી પણ માત્ર આપણા મનમાંજ—માન્યતામાંજ છે, એ આપણે આગળ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ; તેવીજ રીતે વિશ્વવ્યાપી કાયદો આપણે જ્હેને કહીએ છીએ ત્હેનું અસ્તિત્વ પણ દેશ—કાલ—નિમિત્ત એ ઉપાધિથી બદ્ધ થએલા આ વિશ્વમાંજ હોવું શક્ય છે. એ ત્રિપુટીની બહાર રહેલા અનંત અસ્તિત્વમાં એ કાયદો હોવો શક્ય નથી. જ્હેને આપણે વિશ્વ કહીએ છીએ તે એ અનંત અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ માત્ર વ્યષ્ટિરૂપજ છે. વ્યષ્ટિ એટલે કે અનેક પૈકી

એક. જેમ ગામ એ સમષ્ટિ છે, તો ઘર એ વ્યષ્ટિ છે. અરણ્ય એ સમષ્ટિ છે, તો વૃક્ષ એ વ્યષ્ટિ છે. એવીજ રીતે અનંત અસ્તિત્વ રૂપ સમષ્ટિ પૈકી જેટલો ભાગ કોઇ પણ રીતે આપણા મનમાં લાવી શકાય છે—કલ્પી શકાય છે, માત્ર તેટલાજ ભાગને આપણે વિશ્વ કહીએ છીએ; અને તેથી "અનંત અસ્તિત્વ" એ સમષ્ટિ રૂપ હોઇને "વિશ્વ" એ વ્યષ્ટિરૂપ છે. મતલબ કે, આપણને જે જે દેખાય છે, જ્હેનો આપણે સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ, આપણે જે જે સાંભળીએ છીએ, જે જે વિચારી શકીએ છીએ અને જ્હેની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ; તેટલાજ અસ્તિત્વને આપણે "વિશ્વ" એવી સંજ્ઞા આપીએ છીએ અને તેથી કરીને આપણે જ્હેને કાયદો કહીએ છીએ ત્હેની વ્યાપ્તિ પણ એટલા વિશ્વ પુરતીજ હોવાનું સ્પષ્ટજ છે. એ વિશ્વની પેલી પારના અસ્તિત્વમાં માત્ર કલ્પનાથી પણ જ્યારે આપણું મન પ્રવેશ કરી શકતું નથી, તો પછી ત્યાં આપણો એ કાયદો તો કેવીજ રીતે લાગુ કરી શકવાના ? તે અનંત અસ્તિત્વને તુલના દ્વારા સમજવા માટે તેના જેવી બીજી કોઈ વસ્તુજ આપણા મનમાં તૈયાર નથી. "અમુક કારણ અને અમુક ત્હેનું કાર્ય" એનો નિશ્ચય કરવા સારૂ આપણી પાસે કોઈ પણ સાધનજ તૈયાર નથી. જે પણ વસ્તુ નામ અને રૂપને ધારણ કરે છે, ત્હેનેજ નિયમ—કાયદાનું બંધન લાગુ પડે છે. જ્યાં આપણું મનજ પહોંચી શકતું નથી, ત્યાં દેશ—કાલ—નિમિત્ત એ રેષાત્રયીનું અસ્તિત્વ સંભવીજ શકતું નથી; અને જ્યાં એનું અસ્તિત્વ નથી ત્યાં નામરૂપ પણ નથી. આ ઉપરથી એક વાત આપોઆપજ સિદ્ધ થાય છે કે, મનની અમુક ખાસ સ્થિતિને "સ્વતંત્ર ઇચ્છા" એવું જે નામ આપણે આપીએ છીએ ત્હેનું પણ અસ્તિત્વજ નથી. 'સ્વતંત્ર' અને 'ઇચ્છા' એ બન્ને શબ્દોની સંધિ કરવી, અથવા બન્ને શબ્દોનો એકત્ર ઉચ્ચાર કરવો એ "વંઝા

પુત્ર" ના જેવો અર્થશૂન્ય શબ્દ ઉચ્ચારવા બરાબર છે. 'સ્વતંત્ર' અને 'ઇચ્છા' એ શબ્દોજ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થને દર્શાવનારા છે. ઇચ્છાનું અસ્તિત્વ કલ્પના ઉપર અવલંબીત છે; કલ્પના વિશ્વમાં બંધાયેલી છે; અને વિશ્વ એ દેશ-કાલ-નિમિત્તથી બદ્ધ છે. તો પછી આવા બદ્ધ વસ્તુઓના સમુહથી મુક્ત-સ્વતંત્ર-ઇચ્છા કેવી રીતે બની શકે ? જે પણ વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન થયું હોય અથવા થવાનો સંભવ હોય, તેની પ્રત્યેક વસ્તુ અને તે જ્ઞાન, પૂર્વના નિમિત્તથીજ ઉદ્દભવેલાં હોય છે; અને તે પૂર્વ નિમિત્ત પણ સ્વતંત્ર-સ્વતઃસિદ્ધ હોતું નથી. જે વસ્તુ આજે આપણને કાર્યરૂપે દેખાય છે, તેજ વસ્તુ તેના ઉપર બીજી કોઈ વસ્તુનો આઘાત થતાં કારણરૂપ થવાનો સંભવ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુનિર્મિત જ્ઞાન સ્વતંત્ર નથી; પરંતુ વસ્તુના આઘાતને લીધે જે મૂળ વસ્તુએ એ જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, તે મૂળરૂપ તો સ્વતંત્રજ છે. જ્યારે એ જ્ઞાન દેશ-કાલ-અને કારણની હદથી બહાર જાય છે, ત્યારે તે સ્વતંત્ર થાય છે; એટલે કે પોતાના મૂળરૂપમાં ભળી જાય છે. તે જ્ઞાન મૂળથીજ સ્વતંત્ર છે, પણ દેશ-કાલ-નિમિત્તથી બદ્ધ થઈને વસ્તુ અને જ્ઞાન એ સ્વરૂપમાં આવે છે, અને દેશ-કાલ-નિમિત્તનું અસ્તિત્વ ઓળંગ્યું એટલે તરતજ ત્હેની પરતંત્રતા નષ્ટ થઈને તે પોતાના મૂળ સ્વતંત્રરૂપે બની રહે છે. હવે પાછો આ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ વિશ્વ ઉપજ્યું છે ક્યાંથી, સ્થિત રહ્યું છે ક્યાં અને તેનું પર્યવસાન ક્યાં થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે છે કે, વિશ્વની ઉત્પત્તિ પૂર્ણતામાંથી થઇ, બંધનમાં તેના સ્થિતિ-અસ્તિત્વ છે, અને પૂર્વની પૂર્ણાવસ્થા એજ તેના લયનું સ્થાન છે. એટલા માટે મનુષ્ય પ્રાણી પૂર્ણ છે, એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ, ત્યારે અનંત અસ્તિત્વના એક અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ વિષેજ બોલીએ છીએ; એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇએ. આપણું આ

શરીર અને મન તો શું પણ આ સઘળું વિશ્વ પણ અનંત અસ્તિત્વનો એક અતિ સૂક્ષ્મ અંશ માત્ર છે. આપણા સર્વ પ્રાણી પદાર્થોને લગતા નિયમો, બંધનો, સુખો, દુઃખો અને આશાઓ એ સઘળું ગમે તેટલું વિસ્તૃત હોય અને થાય તોપણ તે બધું આ બિંદુરૂપ વિશ્વ અંદરજ છે. આપણી સર્વ ઉન્નતિ અને અવનતિઓ એ સૂક્ષ્મ બિંદુમાંજ રહેલી છે. તો પછી આ સર્વ વિશ્વ નિરંતર ચાલ્યા કરશે; આપણાં મન અને શરીર ઉત્પન્ન થયા કરશે અને આ દૃશ્ય જગતના પ્રતિબિંબ રૂપ સ્વર્ગની ઇચ્છા કરવી એ કેટલી બધી મૂર્ખતા છે ! અનેક બંધનો અને મર્યાદાઓમાં ગુંથાયલા તેમજ અનંતરૂપી મહાસાગરના એકાદ અતિ તુચ્છ બિંદુરૂપ વિશ્વનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ માની લઇ અનંત—કાળ પર્યંત તેનાજ કીટ બની રહેવું અને વારંવાર એનેજ મેળવવાની ઇચ્છા રાખીને ધર્મ કર્મ કરવાં એ ખરેખર બાલીશતાજ છે. આવા મનુષ્યોને સુની સુનાઈ વાતો ઉપરથી સત્ય સુખની અથવા તો દૃશ્ય સુખની ઇચ્છા થાય છે તોપણ તેઓ કૂપ મંડુકની પેઠે પોતે જે સ્થળ અને જે સ્થિતિમાં છે ત્હેનાથી ઉચ્ચતર કોઈ પણ સ્થળ યા સ્થિતિ હશે કે નહિ ત્હેની કલ્પના સુદ્ધાં પણ કરવાને શક્તિવાન હોતા નથી. જે વસ્તુસ્થિતિ તેઓ અનુભવે છે તેનાથી વિશેષતાવાળી બીજી કોઈ પરસ્થિતિ હશે કે નહિ તેનીજ કલ્પના ત્હેને સ્વપ્નમાં પણ નથી આવી શકતી, તો પછી પોતાના અનાદિ અનંત સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપનો ખ્યાલ તો આવેજ ક્યાંથી ? અનેક શરીરો અને વસ્તુઓનો વિનાશ થયા કરતો હમેશ જોવા છતાં પણ પોતાની અહંતા મમતામાંની વસ્તુઓને નિરંતરનીજ માનવાની લાલચ છુટતી નથી. આવા પ્રાણીઓ બિચારા આવી અનેકવિધ આશા તૃષ્ણાઓમાં રાત્રિ દિવસ ગોથાં ખાયા કરી તેની તૃપ્તિને માટે દૂરથી દેખવા માત્ર એવું મૃગજળ પીવાને માટે અનેકવિધ દુઃખ અને શ્રમ વેઠીને દોડ્યાજ

કરે છે. આપણા આ બિંદુ માત્ર વિશ્વની બહાર અનંત અસ્તિત્વ છે, અને તેનામાં આવાં અનંતકોટી વિશ્વો, અનંત પ્રકારની સુખકર વસ્તુઓ, અનંત પ્રકારનો અનંતકોટી જીવનોની વસ્તિ, અનંત પ્રકારના કાયદા, અનંત રાષ્ટ્રો અને અનંત સંસ્કૃતિ વિકૃતિ વગેરે વગેરે અનંતકોટી વસ્તુ સ્થિતિઓ અને અનંત કોટી દેશ, કાળ, અને કારણો ભરપુરપણે રહેલાં છે; અને એ સઘળું હોવા છતાં પણ તે સર્વની બહાર પણ તે સર્વથી પર, શુદ્ધ, અને સચ્ચિદાનંદમય અનંત અસ્તિત્વ અગાધ—અમાપપણે રહેલુંજ છે. આ જગતમાંના કેટલાક તારા અને સૂર્ય મંડળોનો જ વિસ્તાર અને અંતર એટલાં અમાપ છે કે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરીને મીંડાં ચડાવવામાં આવે તોપણ તેનું માપ જડી શકે તેમ નથી; તો પછી એનાથી અનંતગણું મ્હોટું આ વિશ્વ અને તેનાથી અનંતગણા વિસ્તારવાળું તે અનંત અસ્તિત્વ એના વિસ્તારની તો વાતજ શી ? આટલા વિવેચનથી સ્હમજાશે કે, તે અનંત અનુપમ મહતો મહિયાન અસ્તિત્વનો આ વિશ્વ એ કેટલો બધો તુચ્છાતિ તુચ્છ ભાગ છે; અને તેમાં પણ આપણું સૂર્ય મંડળ, તેમાં પણ આપણી પૃથ્વી, આપણો દેશ અને તેમાં પણ આપણું ગ્રામ અને ગૃહ એ કેટલી તુચ્છાતિ તુચ્છ છે ! ! જો આપણને ખરેખરી મુક્તિ—સ્વાતંત્ય મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો તે આપણને આખું વિશ્વ મળવાથી પણ મળી શકશે નહિ. એને મેળવવા માટે તો આપણે આ દસ્યા દસ્ય વિશ્વથી બહારજ નિકળવું જોઇએ—પર થવું જોઇએ. પૂર્ણ સમતા અથવા ક્રિશ્ચિયન લોકો જ્હેને સર્વ—જ્ઞાનાતિત શાંતિના નામથી ઓળખે છે તે શાંતિ તો સ્હમને આ જગતમાં, સ્વર્ગમાં, અથવા તો જ્યાં પણ આપણા વિચારો, કલ્પનાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પહોંચી શકે છે ત્હેવા કોઈ પણ સ્થળમાં મળી શકવાની નથી. કારણકે એ સર્વ સ્થાનો આપણા વિશ્વમાંજ મર્યાદિત છે, અને દેશ—કાળ અને કારણ વડે બદ્ધ થયેલાં

છે. આપણી આ પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને બ્રહ્મ લોકની પણ બહાર નિરાળીજ પ્રકારનું કોઈ સ્થાન હોઈ શકે, અને તે સ્થાન અધિક સુખકર વસ્તુઓ અને વૈભવોથી પરિપૂર્ણ હોઈ શકે; પરંતુ જ્યાં સુધી ત્હેનું અસ્તિત્વ આ અમાપ વિશ્વની બહાર નથી, ત્યાંસુધી તે સ્થાન પણ દેશ—કાલ અને કારણનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી અને ત્યાં સુધી તે વિશ્વના કાયદાથી બંધાયલુંજ રહેવાનું. એટલા માટે મુક્તિનો માર્ગ આ વિશ્વથી—પર બહાર—જઈનેજ શોધવો જોઇએ. મતલબ કે આ **વિશ્વનો જ્યાં છેડો આવે છે—સમાપ્તિ થાય છે ત્યાંથીજ ખરા ધર્મ માર્ગનો આરંભ થાય છે.** સર્વ પ્રકારનાં સુખ દુઃખ અને વસ્તુ જ્ઞાનોનો અહિંયાં લય થાય છે, અને ત્યાંથીજ સત્ય જ્ઞાનનો પ્રારંભ થાય છે.

જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસનો—દેહો **હું ભાવને અને તેવા મિથ્યાભાવવાળા જીવનની અને સુખની ક્ષુદ્ર કલ્પનાઓ અને તૃષ્ણાઓને આપણે દૂર મૂકી નથી ત્યાં સુધી મુક્તિનો સાચો માર્ગ મળવાનો સ્વપ્ને પણ સંભવ નથી.** આથી નિઃસંશય પણે સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્ય જીવનનો ખરો હેતુ જે "મુક્તિ" ત્હેને મેળવવા માટે આપણે આ અજ્ઞાનજન્ય અને વિષય તૃષ્ણામય સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરોમાંથી, આ વિશ્વમાંથી, આ મન અને બુદ્ધિ વગેરેમાંથી અને આ સમગ્ર મર્યાદિત અને બંધનયુક્ત વસ્તુસ્થિતિઓમાંથી અહંતા મમતા રૂપ અધ્યાસને અને અધ્યાસને લીધે ઉપજેલી આસક્તિઓ તથા કલ્પનાઓને ત્યજી દેવી જોઇએ. આપણે તેમ કરી શકીશું તેજ ક્ષણે આપણે મુક્ત થઇ જઇશું. બંધનમાંથી છૂટવાનો બસ એ એકજ માર્ગ છે, અને તે ટુંકમાં એજ કે દેશ, કાળ અને કારણમય આ વિશ્વની પેલી પાર જવું.

"વિશ્વથી પર થાઓ" એ બોલવું જેટલું સહેલું છે તેટલુંજ

કઠિન છે. આ કઠિનતા કાંઇ બહારથી કોઈ આપતું નથી. આપણે પોતેજ બીજી ત્રીજી બાબતોમાં મોહી રહીને પૂર્ણ એક નિષ્ઠાથી મુખ્યપણે અને ખરી જીજ્ઞાસાથી હેની પાછળ મંડી પડતા નથી એજ માત્ર નડતર કે કઠિનતા જે કહો તે એમાં છે. આમ માત્ર પોતાનીજ મૂર્ખતા કારણ રૂપ હોઇને તેને દૂર કરવા ઇચ્છનાર હરકોઇ તેને દૂર કરી ખરે માર્ગે લાગી શકે તેમ છે; છતાં દુઃખની વાત છે કે હજારોમાંથી કોઇકજ એ માર્ગે વળે છે અને વળેલામાંથી કોઇકજ સાધ્ય કરી શકે છે.* એ મુક્તાવસ્થા સાધ્ય કરવાને માટે અમારા ગ્રંથોમાં બે માર્ગ દર્શાવેલા છે. એક 'નેતિ' 'નેતિ,' (આ નહિ, આ નહિ,) અને બીજો 'ઇતિ' 'ઇતિ', (આ, આ.) પહેલો માર્ગ નિષેધ–ત્યાગરૂપ છે, અને બીજો માર્ગ વિધિરૂપ–કર્મરૂપ છે. એમાંનો નિષેધ રૂપ માર્ગ ટુંકો છે તેટલોજ કઠિન છે. પુષ્કળ મનોબળ અને પ્રચંડ ઇચ્છા શક્તિ જહેને પ્રાપ્ત થયાં હોય તેજ મનુષ્ય એ માર્ગે જઈ શકે છે. મનમાં કોઇ પણ પ્રકારની સુખેચ્છા કે અંતરાય ઉત્પન્ન થતાંજ તે મજબૂતીથી કહી દેવાનો કે "ખબરદાર દૂર રહે! ચાલ્યું જા હારી મ્હને જરૂર નથી;" હેનું મન અને શરીર હેને અનુકુળ બનતું ચાલે છે, પરંતુ એટલી તિવ્ર જીજ્ઞાસા અને શક્તિ ધરાવનાર આ જગતમાં કોઈ કોઇકજ મળે છે. એટલા માટે કોઈ કોઇ અસામાન્ય વ્યક્તિઓને× બાદ કરતાં સર્વ મનુષ્યો બીજા માર્ગનોજ કર્મમાર્ગનોજ સ્વિકાર કરે છે. તેઓ જગતમાંનાં અનેક

* मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यतता मपि सिद्धानां कश्चिन्मांवेत्ति तत्वतः ॥
श्री. भ. गी.

× બુદ્ધ, ચૈતન્ય, શંકર, રામદાસ, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ ઈ. મહાન યતિવરો એવી અસામાન્ય કોટીમાં ગણાય. મંત્રી. સ. સા.

બંધનોનો—અનુભવ અને ઉપયોગ કરીને બંધન મુક્ત થાય છે. એક કાંટાથી બીજો કાંટો કાઢીને છેવટે જેમ બન્ને કાંટા ફેંકી દેવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે એક પ્રકારના બંધનથી બીજા પ્રકારનું બંધન તોડી નાખીને છેવટે તેઓ ઉભયથી મુક્ત થવાય છે. આ બીજો માર્ગ પણ વસ્તુતઃ ત્યાગનોજ હોઇને ત્હેનું પર્યવસાન પણ છેવટે 'નેતિ' એ માર્ગમાંજ છે; પરંતુ જેને તિવ્ર જીજ્ઞાસા—મોક્ષની અસામાન્યતા લાગેલી નથી એવા સામાન્ય મનુષ્યો માટે તે બંધ એસતો છે, કેમકે તે ધીરે ધીરે સાધ્ય થઇ શકે એવો હોઇ કષ્ટપ્રદ થઇ પડતો નથી. મહાન પુરૂષો પોતાના અનુભવ અને પરિણામપૂર્વક અસાર વસ્તુસ્થિતિ-ઓને અસારરૂપે ગમે તેટલી ઉપદેશી ગયા હોય તે વાત આ બીજા વર્ગવાળાઓને બહુ અસર કરતી નથી. તેઓ જગતની એક બીજાથી ચ્હડીઆતી વસ્તુસ્થિતિઓને જાતે અનુભવી તથા ભોગવીને તે પછીજ તેમાં વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલી અસારતા, નશ્વરતા અને દુઃખ-રૂપતાનો નિર્ણય કરી શકે છે. આ પ્રકાર જેમ જેમ આગળ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ તે તે વસ્તુસ્થિતિઓ ઉપરથી તેમનું મન ધીમે ધીમે ઉપરામ થતું ચાલે છે. આવો આ વિધિમાર્ગ—કર્મમાર્ગ છે. ઉપર જણાવેલો પહેલો "નેતિ" માર્ગ વિવેક પ્રધાન હોઈ ત્હેનું નામ **જ્ઞાનયોગ** અથવા **સાંખ્યયોગ** એવું છે. બીજા માર્ગનું નામ **કર્મયોગ** હોઇને તે અનુભવ પ્રધાન છે. જ્ઞાનયોગમાં પૂર્ણ વિવેક-પૂર્વક—અગમ બુદ્ધિથી કર્મનો સંન્યાસ—ત્યાગ કરવાનો હોય છે; અને બીજા માર્ગમાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો નથી. વિશ્વમાં પ્રત્યેક પ્રાણી માત્રને કોઇને કોઈ પણ કર્મ કરવાનું કર્ત્તવ્ય—ફરજ રહેલીજ હોય છે. માત્ર જ્હેનું મન આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહેતું હોય અથવા આત્માભ્યા-સમાંજ સંલગ્ન રહી શકતું હોય, જ્હેમની બુદ્ધિ આત્માથી નીચલા અનાત્મ પ્રદેશમાં આસક્ત થતી નથી, અને આત્મા એજ જેઓનું

સર્વસ્વ થઇ રહેલું હોય છે; ત્હેઓને માટેજ માત્ર અન્ય ક્રિયાઓ કર્તવ્યરૂપ—ફરજરૂપ હોતી નથી. જે પ્રમાણે ઉંચેથી પડનારો પાણીનો ધોધ નીચા પ્રદેશમાં પડતાંજ પ્રથમ તો ખાડામાં પડી ત્યાં જોશથી ભમરી ખાઈ ચક્રાકાર ફરીને તે પછીજ પ્રવાહના આકારમાં સીધો ગતિમાન થાય છે, ત્હેના જેવીજ મનુષ્ય પ્રાણીની ગતિ છે. શરૂઆતની—પામર વિષયી દશામાં તે દેશ કાળ અને કારણથી બનેલા આ સંસારરૂપી પ્રવાહમાં તણાઇ વ્યવહારરૂપી ખાડામાં અનેક પ્રકારના વમળ ચક્રમાં ખૂબ ફરી નીચો ઉંચો થાય છે, અથડાય છે અને કુટાય છે. મ્હારો પિતા, મ્હારો ભાઇ, મ્હારૂં ધન, મ્હારૂં ધામ, મ્હારૂં નામ, મ્હારી કીર્તિ ઇત્યાદિ પોકારો કરે છે; અને અંતે તે સર્વનો ખરો સ્વાદ અનુભવ્યા પછી ત્હેમાંથી બહાર નીકળી પોતાના મૂળ સ્વરૂપ ભૂત સત્ય પૂર્ણ સુખ સ્વાતંત્ર્યના સીધા સાદા દિવ્ય પ્રવાહ માર્ગ તરફ આવે છે. સર્વ જગતની એજ સ્થિતિ છે. જાણે કે અજાણે પણ આપણે સર્વ, આ જગદ્રૂપી સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત થવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. આ સંસારરૂપી ભમરીમાં જે જે અનુભવો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વનો એજ ઉદ્દેશ હોય છે કે, તેઓનો અનુભવ લઇ આપણ તે ભમરીમાંથી છુટી ખરી સ્થિતિએ પહોંચીએ. આપણે નિત્ય જોઇએ છીએ કે સઘળું વિશ્વ ક્રિયાપરાયણ છે. સઘળાં કાર્ય કરવાનો ઉદ્દેશ શું? મુક્તિ—સ્વાતંત્ર્ય એજ એ સર્વ કાર્યનો અંતિમ હેતુ હોય છે;—પછી તે સમજણપૂર્વક હો કે અજ્ઞાનપૂર્વક હો. જગતમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુંથી લઇને મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રાણી પર્યંત, સર્વ પ્રાણી માત્ર મુક્તિનેજ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. આ શરીર બંધનનો છુટકારો થાય, મનોબંધનનો ત્યાગ થાય, અને આત્માને મુક્તિ મળે એ હેતુથીજ આ સઘળી ધમાલ અને પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થની ગતિ ચાલ્યા કરે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી

અને અહો પણ બંધનમાંથી મુક્ત થવાનેજ માટે ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. શાસ્ત્રીયજ્ઞાનના અભાવને લીધેજ આ માર્ગમાં પ્રવાસ કરતાં દીર્ઘકાળ આપણને લાગે છે, અને અનેક ઠોકરો ખાવી પડે છે. જો કર્મયોગનું રહસ્ય બરાબર સમજવામાં આવે તો એ સર્વ અંતરાયો દૂર થઇ જાય. "કર્મયોગ" એ કર્મનું રહસ્ય દર્શાવનારૂં શાસ્ત્ર છે. કર્મોદ્વારા આપણી શક્તિને કેવી રીતે ખીલવવી અને તે શક્તિનો ઉપયોગ મુક્તિ તરફ કેવી રીતે કરવો, એ જ્ઞાન આપણને કર્મયોગથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે અનંતકાળ સુધી કર્મ કર્યા કરીએ, તો પણ આપણાં કર્મ અશાસ્ત્રીય હોય, તો આપણામાં હોય તે શક્તિનો પણ ઉલટો અપવ્યય અને નાશ થઈ જાય છે, અને મુક્તિનો માર્ગ દૂર દૂર થતો જાય છે. રસાયનશાસ્ત્ર જેમજ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર દ્વારા પદાર્થોના બરોબર ગુણ અને ઉપયોગ સમજીને આપણે ક્ષુદ્ર જડ પદાર્થો પાસેથી પણ મ્હોટાં મ્હોટાં કાર્ય લઈ શકીએ છીએ અને અલ્પશક્તિથી જેમ પ્રચંડ કાર્યો સરળતાથી પાર પાડીએ છીએ તેવીજ રીતે કર્મયોગના સશાસ્ત્ર જ્ઞાનવડે ઇચ્છાશક્તિની યોગ્ય સંઘટના કરીને આપણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. આ દુનિયા તો બે ઘડીનો બજાર માત્ર છે; આપણે નિરંતર વસવાનું સ્થાન—આપણું ઘર નથી. આ ચાલતા બજાર વચ્ચે કોઇક ઠેકાણે મડાગાંઠ પાડી વળગી પડવાથી કદી પણ ખરૂં સુખ—સ્વાતંત્ર્ય મળી શકનાર નથી. જો આપણને સ્વાતંત્ર્ય—મુક્તિની જરૂરજ છે, તો પછી ત્હેને માટે તો એ દુનિયાની પેલી પારજ શોધ કરવી જોઇશે. દેશ, કાળ અને કારણરૂપ આ જગતના બંધનમાંથી—હદમાંથી બહાર નિકળવાનો માર્ગ ધીરે ધીરે તોપણ દ્રઢતાપૂર્વક કાપવો જોઇએ.

એ બંધન—હદમાંથી સત્વર મુક્ત થવા માટે 'નેતિ' કહીને જગતના સર્વ મોહપાશ તોડી નાખનારા તિવ્ર જીજ્ઞાસુ પુરૂષો તો કોઇ-

કજ હોય છે. સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે તેવી રીતે દશ્ય માત્રની આસક્તિનો ત્યાગ કરી દઇ પરિણામે જગતનાં સર્વ બંધનથી રહિત થાય એવા વીરનરો પણ આ જગતમાં હોય છે તો ખરાજ; પરંતુ માત્ર કોઇ કોઇજ હોય છે. બાકીના સર્વ કોઈ સામાન્ય મનુષ્યોને માટે તો કર્મની જાળમાંથી પસાર થઇને જે મુક્તિ મેળવવાની હોય છે એ મુક્તિ પ્રત્યે જવાનો ઉત્તમ માર્ગ, રહસ્ય અને યુક્તિ તે આ કર્મયોગજ દર્શાવે છે.

કર્મયોગ કહે છે કે—"સદોદિત કર્મ કરો, પણ તે અલિપ્તપણે કરો." જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુ યા સ્થિતિને બદલા તરીકે—ફળ તરીકે મેળવવાની આસક્તિ તમારે રાખવાની નથી. આ જગતમાં જે કાંઈ અંતરાયો, અનેક પ્રકારનાં દુઃખ અને શોક વારંવાર આપણા જોવામાં આવે છે, તે સર્વ આ જગતનું મર્યાદિતપણું—નિર્ધનતા—નિઃસારતા—ક્ષણિકતા ઇત્યાદિ દર્શાવવાને માટેજ છે. આ જગતમાં પ્રાપ્ત થનારી ગરીબી અને શ્રીમંતાઇ બંને નાશવંત છે. આપણા પોતાના ખરા અસ્તિત્વ સાથે—આપણા સત્ય સ્વરૂપ સાથે એ ગરિમાઇ અને શ્રીમંતાઇ ઇત્યાદિ લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓનો યત્કિંચિત પણ સંબંધ નથી. આપણું નિત્ય—અનંત અસ્તિત્વ એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિઓથી બીલકુલ પેલે પાર છે; એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક પદાર્થની અને કલ્પનાની પણ પેલે પાર છે. આપણા એ મૂળ સ્વરૂપ પ્રત્યે જવાનો આપણી અસલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કુશળતાપૂર્વક સદા કર્મ કરવામાં રહેલો છે. એટલા માટે આપણે આ સિદ્ધાંત સદાકાળ લક્ષમાં રાખવાનો છે કે "**દુઃખની પ્રાપ્તિનું મૂળ કર્મ નથી પરંતુ કર્મ પ્રત્યેની ફળાસક્તિ છે.**" ફળની આસક્તિથી અને દેહ તથા કર્મમાં અહંતા મમતાપૂર્વક કર્મ કરવામાં આવે તોજ ત્હેનાથી ઉદ્ભવ થનારાં સુખ દુઃખો કર્તાને ભોગવવાંજ પડે છે. કોઇની એક અતિ સુંદર તસ-

બીજાનો નાશ થતો જોઇને આપણને વિશેષ દુઃખ લાગતું નથી; પરંતુ આપણી પોતાનીજ એકાદ સુંદર છબીનો નાશ કરાતો આપણા જોવામાં આવે તો આપણને કેટલું લાગી આવે? હવે ખરૂં જોતાં એમાં તસબીર તો આપણી અને બીજાની પણ સુંદરજ હતી; પરંતુ એકના નાશથી દુઃખ ન થયું અને બીજીના નાશથી દુઃખ થયું એનું કારણ શું? કારણ માત્ર એટલુંજ કે પેલી બીજાની તસબીરની સાથે આપણા મને અહંતા મમતારૂપ અધ્યાસ બાંધ્યો ન હતો, અને બીજી તસબીરની સાથે તે બાંધ્યો હતો. “હું” અને “મ્હારૂં” એ બે શબ્દમાંજ આખા જગતનાં સમસ્ત દુઃખો રહેલાં છે. આ વસ્તુ ‘મ્હારી’ છે એવી ભાવના થતાંજ ત્હેમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આસક્તિ ઉત્પન્ન થઇ એટલે ત્હેની પ્રજારૂપ દુઃખો પણ આવવાનાં જ.

“હું” અને “મ્હારૂં” એ ભાવનાપૂર્વક જે પણ કર્મ યા વિચાર કરવામાં આવે છે તે કર્મ અગર વિચારના આપણે ગુલામ બની જઇએ છીએ. તત્ક્ષણજ માલિક–ધણીનું રૂપાન્તર ગુલામમાં થઈ જાય છે. ‘હું’ અને ‘મ્હારૂં’ એ વિચારરૂપી મોજાં ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થવા માંડયાં એટલે તેની સાથે સાથેજ આપણે માટે ગુલામગીરીની શૃંખલા ઘડાતી જાય છે અને ‘હું’ અને ‘મ્હારૂં’ એ અધ્યાસ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે તેમ તેમ આપણી શૃંખલા અધિકતર જડ અને કષ્ટપ્રદ થતી જાય છે. એટલા માટેજ કર્મ-યોગ કહે છે કે, આ જગતરૂપી એક મહાન અને અતિ સુંદર ચિત્ર જગકર્તાએ ચિતરેલું છે તેના દ્રષ્ટારૂપેજ રહીને તેના દર્શનનો આનંદ લૂટો, અને તેમાં શીખવા જેવું હોય તે શીખો; પરંતુ ત્હેમાં લેશ માત્ર આસક્તિ, મમતા કે હીનતા થઇ જાય નહિ તેની ખાસ કાળજી રાખજો. આ જગતમાંની કોઇ પણ વસ્તુ યા સ્થિતિ પ્રત્યે “મ્હારી” એવો અસત્ય શબ્દ કદી પણ વિચારમાં કે ઉચ્ચારમાં લાવશો

નહિ. "મ્હારૂં" એ શબ્દ મનમાં કે મુખમાં આવતાંની સાથેજ આપણા માટે દુઃખનું બીજ રોપાય છે. આપણી આસપાસનાં અને બીજા પેઠે સર્વ મનુષ્યોને પ્રભુનાં બાળકો તરીકે સમજીને તથા તેમની પ્રત્યેક કૃતિને બાળલીલા તરીકે જોઇને આનંદ કરો, એ બાળકો અને એ ક્રિયાઓ પ્રત્યે "મ્હારૂં" એવો વિચાર પણ આવવા ન દેતા. 'મ્હારૂં' ઘર, 'મ્હારૂં' શરીર, એમ પણ માનશો કે બોલશો નહિ. 'મમતા' એજ સર્વ દુઃખ અને સંકટોનું મૂળ છે. વાસ્તવિક જોતાં શરીર ત્હમારૂં નથી, મ્હારૂં પણ નથી, અને કોઇનું પણ નથી. સૃષ્ટિના કાયદાનુસાર હજારો દેહ આવે છે અને જાય છે; અને ત્હેના જવા આવવામાં આપણે માત્ર સાક્ષીભૂતજ છીએ. જો માત્ર એકલા શરીરની યોગ્યતા જોઇએ તો એક ભિંત અથવા ચિત્રથી અધિક નથી. તો પછી આપણે એ માટીના ગોળા સાથે એટલા બધા આસક્ત શા માટે થવું જોઇએ? એકાદ ચિત્રકારને બોલાવી કોઈ ચિત્ર કઢાવે છે, તો તે મનુષ્ય ચિત્ર કાઢી આપીને ચાલતો થાય છે, અને પછી એ ચિત્ર સંબંધીની વાત ત્હેના સ્મરણમાં પણ હોતી નથી; પરંતુ ત્હેજ મનુષ્ય જ્યારે ચિત્ર 'મ્હારૂં' છે, એવી ભાવના કરે છે કે, તત્કાળજ એક નવું બંધન ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ બંધન ઉત્પન્ન થતાં સાથેજ ત્હેનાં સહચારી જે દુઃખો તે પણ આવવાનાંજ.

એટલા માટે કર્મયોગ પોકારી પોકારીને કહે છે, 'હુ' અને 'મ્હારૂં' એ ખોટી ભાવનાનો—એ ખોટા અધ્યાસનો પ્રથમજ ત્યાગ કરો; અને એ ભાવના ઉપર પૂર્ણ સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત થાય, એટલે એને આંતરમાં દૃઢ કરીને ચિત્તમાં અહંપણાના એક પણ મોજાને ઉત્પન્ન થવા દેશો નહિ. બસ, એટલું સાધ્ય થયું એટલે પછી જગતમાં ગમે ત્યાં વિચરો, ગમે તેટલાં કર્મ કરો પણ જરા સરખું પાપ ત્હમને લેશ માત્ર સ્પર્શ કરી શકવાનું નથી. જન્મથીજ

કમળ પાણીની અંદર રહે છે, પણ પાણી ત્હેને ચોટી શકતું નથી; તેવીજ રીતે જ્યાં સુધી ત્હમારા મન ઉપર ત્હમારૂં સ્વામીત્વ છે ત્યાં સુધી પાપ અને દુઃખ ત્હમને સ્પર્શ કરી શકવાનાં નથી. આનું નામજ વૈરાગ્ય અને એજ ઉદાસવૃત્તિ. એવી ઉદાસવૃત્તિ વગર કોઇ પણ પ્રકારનો યોગ સાધ્ય થઇ શકતો નથી. એજ સર્વ યોગનો મૂળ પાયો છે, પણ ઉદાસવૃત્તિ એટલે શું એની કલ્પના બરોબર થવી જોઇએ. કોઈ મનુષ્ય ઘરબાર છોડી લંગોટી ધારણ કરી, કંદમૂળનો આહાર કરી અરણ્યવાસ કરે પરંતુ જો અંતરમાં ઉદાસવૃત્તિ—અનાસક્તિ ન આવી હોય અને પોતાના શરીરનેજ એ સર્વસ્વ માનીને અને તેના હિતનેજ ઇતિકર્તવ્યતા માનતો હોય તો તે વિરક્ત નહિ પણ અનુરક્તજ છે. ઉદાસીનતા—અનાસક્તિને બાહ્ય વેશ સાથે કોઈ પણ જાતનો ફરજીયાત સંબંધ નથી, એનો મુખ્ય સંબંધ તો આંતર—મન સાથેજ છે. ' હું ' અને ' મ્હારૂં ' એ બંધનનો વાસ બાહ્ય દેહમાં નહોતાં અંતઃકરણમાંજ છે. ખરૂં છે કે, બાહ્ય વસ્તુ આનું જ્ઞાન થવામાં ઇંદ્રિયદ્વારા દેહ પણ કારણ બને છે, પણ તે વસ્તુઓ સાથે બાંધી લેનારી અહંતા મમતારૂપી શૃંખલા તો અંતઃકરણમાંજ તૈયાર થાય છે. એટલા માટે ' હું ' અને ' મ્હારૂં ' એ ભાવના દૂર થઇને બાહ્ય પદાર્થ સાથેનો આપણો અધ્યાસ તુટયો એટલે પછી અનાસક્તિ—ઉદાસીનતા—આપોઆપજ પ્રાપ્ત થવાની. એકાદ મનુષ્ય રાજા હોઇને સર્વ પ્રકારના ભોગ ભોગવતો હોય તો પણ ઉદાસીન હોઈ શકે, અને બીજો એકાદ લંગોટી ધારણ કરીને પણ અત્યંત આસક્ત હોઈ શકે. એટલા માટે **કર્મમાર્ગમાં પણ પ્રથમ ઉદાસવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવી અને પછીજ કાર્યપરાયણ થવું જોઇએ.** એ ઉદાસીનવૃત્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી એ જો કે દુર્લભ છે તો પણ એ માર્ગ કર્મયોગ સારી રીતે દર્શાવે છે.

આસક્તિનો ત્યાગ કરવા માટે કર્મયોગમાં બે માર્ગ દર્શાવેલા

છે. એક માર્ગ નિરીશ્વરવાદી લોકોને માટે છે. જેઓને પરમેશ્વરમાં તેમજ બહારની કોઈ પણ પ્રકારની મદદ માટે વિશ્વાસ હોતો નથી; તેવા લોકોએ પોતાની સ્વબુદ્ધિ અનુસાર જે કાર્ય સારૂં અને કરવા જેવું લાગે તે પોતાની ઇચ્છાથીજ કરવું જોઇએ. હેમને માટે હેમની સદસદ વિવેકબુદ્ધિજ મ્હોટા આધારરૂપ છે. હેમણે મનને ઉદાર રાખી સ્તુતિ નિંદાની, સુખ દુઃખની અને જયાજયની પરવા ન કરતાં પોતાના કાર્યમાં સારી પેડે જોડાઈ જવું જોઇએ.

પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ હોય તેવાઓને માટે બીજો માર્ગ કહેલો છે, અને તે ઘણો સુગમ છે. એવા મનુષ્યોએ સદૈવ પોતાના કર્તવ્ય-પરાયણ રહીને સર્વ કાર્ય કૃષ્ણાર્પણ કરવાં જોઇએ, અને પ્રભુ પ્રિત્યર્થેજ કરીને પ્રભુની કૃપા અથવા સન્નિદ્ધિ સિવાય અન્ય કશાજ ફળની કામના રાખવી જોઇએ નહિ. તેઓ જે કાંઈ જુએ, સાંભળે, બોલે, વિચાર કરે, અને કાંઈ પણ કર્મ કરે, તે સઘળું ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરે છે. પોતાને હાથે જે કાંઈ શુભ કર્મ બને છે તેને માટે તેઓ પોતાની જરા પણ સ્તુતિ કરતા નથી; કેમકે કાર્ય પરમેશ્વરનું અને તે તેની કૃપાથીજ કરાયલું માનીને તેને માટેની સ્તુતિ પણ પ્રભુ પ્રત્યેજ તેઓ યોગ્ય ધારે છે. સર્વ કર્મો પ્રભુનીજ મિલકત હોઇ આપણે તો પ્રભુના નિમિત્ત માત્ર અથવા આજ્ઞાધારક સેવક છીએ એમજ ધારીને અહંકારથી સદા તેમણે દૂરજ રહેવું જોઇએ; અને શુભ કર્મ કરવાની પ્રત્યેક પ્રેરણાને પ્રભુની આજ્ઞા માનવી જોઇએ. ત્હમે જે કાંઈ ઉપાસના કરો છો, જે જે કાંઈ જુઓ છો, અને જે કાંઈ કરો છો તે સઘળું ત્હેનેજ અર્પણ કરીને નિરાસક્તપણે રહો.*

---

* यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषिददासियत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय कुरुष्वमदर्पणम् ॥ श्री. भ. गी.

પોતાની અંદરજ શાંત થાવ અને પરમ સુખ તથા શાંતિને અનુભવો. આપણું સઘળું શરીર, મન, વચન અને પ્રત્યેક કર્મનો પરમેશ્વરમાં સહાને માટે હોમ કરી નાખો. અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય બાહ્ય પદાર્થોની આહુતી આપીને હોમ કરવા કરતાં ત્હમારા નાનકડા ' અહંપણાની ' આહુતી એવા સંકલ્પ સાથે આપો કે, " રાત્રિ દિવસ સંપત્તિનો શોધ કરતાં કરતાં આ જગતમાં સર્વ સંપત્તિરૂપ તુંજ મ્હને સ્હમજાયો, માટે મ્હારો આત્મા ત્હારીજ અંદર અર્પણ કરૂં છું; પ્રીતિ પાત્રની શોધમાં સર્વ પ્રીતિનું પાત્ર તુંજ મ્હને મળ્યો, માટે મ્હારો આત્મા ત્હારીજ અંદર અર્પણ કરૂંછું. " આ મંત્રનો અહર્નિશ જાપ જપો કે, " આ જગતમાં મ્હારા માટે કાંઈ પણ નથી, કોઇ પણ વસ્તુ સારી, નબળી યા ગમે તેવી હોય, તેથી મ્હને શું, મ્હને બીજા કશાની પરવા નથી, હું સઘળું ત્હારીજ અંદર અર્પણ કરૂંછું. " જ્યાં સુધી એ વિચાર રોમે રોમમાં, પ્રત્યેક નાડીમાં, અને આખા શરીરમાં નખથી તે શીખા પર્યંત વ્યાપી જાય ત્યાં સુધી, એ ભાવના સદાકાળ ભાવ્યા કરો. પોતાપણાનો હોમ ચાલુ રાખો. પરિણામે એ ભાવના ત્હમારા નખશિખ પર્યંત રોમેરોમમાં અને અણુએ અણુમાં વ્યાપી જશે અને ત્હમારા સ્વભાવ રૂપજ બની રહેશે. આવી યોગ્યતા આવ્યા પછી જોઇએ તો રણયુદ્ધમાં જઇને પોતાની પ્રચંડ વીર હાકથી મેઘને પણ ધ્રુજાવી ઘો; પરંતુ તમે શાંત અને મુક્તાજ છો એમ ત્હમને સ્હમજાશે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે જેને કર્ત્તવ્ય કર્મ કહીએ છીએ, તે કર્મો કર્મયોગનાં કર્મોની અપેક્ષાએ હલકી પાયરીનાં છે, તો પણ તે કર્મો આપણે હરરોજ કરવાંજ પડે છે. પરિણામે આપણે જોઇએ છીએ કે આવાં કર્મો અત્યેતી વિશેષ કર્તવ્ય ભાવના દુઃખનુંજ કારણ થઇ પડે છે. આમ થતાં તે કર્મોનું " કર્ત્તવ્ય " એ રૂપ મટી જાય

છે અને એક પ્રકારના વ્યાધિનું રૂપ ધારણ કરીને તે પ્રતિદિન આપણા ઉપર અધિકાધિક આક્રમણ કરી આપણું સઘળું જીવન નષ્ટપ્રાયઃ બનાવી દે છે. એવી રોગીષ્ટ દશામાં જે કાંઈ કરવાનું ચિત્તમાં આવે છે તે બધું કર્તવ્યરૂપજ ભાસે છે. અને એવા કર્તવ્યભ્રમના ચરખામાં આપણે એક વખત જઇ પડયા એટલે પછી આખા આયુષ્ય પર્યંત ત્હેમાંથી આપણો છુટકોજ થવાનો નહિ. ઉન્હાળાનો મધ્યાન્હ કાળનો સૂર્ય જેમ વસ્તુને બાળી નાખે છે તેમ એ કર્તવ્યભ્રમ પણ આપણા આખા આયુષ્યની હોળી કરી નાખે છે. સંસારચક્રમાં પૂર્ણ ફસાવા સાથે કર્તવ્યભ્રમને લીધે ગુલામની દશાએ પહોંચેલા આવા પામરો તરફ દૃષ્ટિપાત કરો જોઇએ ! સવારે ઉઠયા ત્યારથી ત્હેમનાં માની લીધેલાં કર્તવ્યો ત્હેમની પૂંઠે એવાં તો લાગી પડે છે કે ત્હેની આડે તે બિચારાઓને સ્નાન કરવાનો કે પ્રાર્થના કરવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી. સવારથી તે રાત્રે સૂતાં સુધી એવાં કર્તવ્યનો બોજો ત્હેમના ઉપર લાદેલોજ હોય છે. કામ ઉપરથી ઘેર આવ્યા એટલે કામને લગતા વિચારો ત્હેમનું માથું ખાયા કરે છે અને સ્વપ્નમાં પણ તે " કર્તવ્ય પિશાચ " ત્હેમનો કેડો મૂકતો નથી. બિચારાઓને સારી ઉંઘ પણ આવવા પામતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અફસોસની વાત છે કે કર્તવ્યના ભ્રમને વશ પડેલા તે પ્રાણીઓ એને એજ ભ્રમ અને શ્રમને લીધે જેમ એકાદ ટ્રામનો ઘોડો દોડતો દોડતો પડી જઇને મોઢામાં લગામ સહિત માર્ગમાંજ મરણને શરણ થાય છે ત્હેવીજ દશા આપણા એવા કર્તવ્યના ગુલામોની થાય છે. આજકાલ સામાન્ય વ્યવહારમાં જેને આપણે " કર્તવ્ય " નું નામ આપીએ છીએ ત્હેનો એવોજ પ્રકાર અને પરિણામ ચોતરફ આપણા જોવામાં આવે છે. નિર્વાહ અને સંગ્રહ વગેરેને માટે ધંધા નોકરીમાં અને ખાવા સુવા વગેરેમાં આવો વખત ગાળવો એની કાંઈ કર્તવ્યમાં

ગણાના ન કરાય. નિષ્કામ અનાસક્ત ચિત્તપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક કેવળ ઇશ્વરપ્રિત્યર્થ ઉન્નતિપ્રદ કર્મ કરવાં એનું નામજ કર્ત્તવ્ય છે. ઇંદ્રિયસુખ, ધનસંગ્રહ વગેરેની કામનાનાજ ગુલામ આખો દિવસ બની રહેવું જોઇએ નહિ. ઇંદ્રિયો અને મનની તુચ્છ વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે વિવેક અને ધર્મરહિત કર્મો કરીને ત્હેને "કર્ત્તવ્ય" નું નામ આપવાનું અત્યારે બહુ સહેલું થઇ પડયું છે. ફાવે ત્હેનું અપમાન કરવું, ફાવે તેમ જુઠ પ્રપંચ વિશ્વાસઘાત કરવાં, અને કોઇ સારો માણસ કાંઇક કહેવા માગે તો બચાવ કરવો કે, "શું કરવું, મ્હારૂં કર્ત્તવ્ય હોવાથી મ્હારે કરવું પડે છે!" આવી રીતે પોતાની વિષયતૃષ્ણા—ધનતૃષ્ણાનો ખાડો સામો કળી ન જાય તેટલા માટે તેના ઉપર "કર્ત્તવ્ય" ના શબ્દ પુષ્પ બિછાવી દેવામાં આવે છે. પોતાની ગમે તેવી સ્વાર્થમય પ્રવૃત્તિને દેશહિતનું, મિત્રહિતનું, લોકસેવાનું, વગેરે રૂપ આપી દઇને ત્હેને ઓથે ગમે ત્હેવાં કામ અને સ્વાર્થ છુપાવી દેવામાં આવે છે. "કર્ત્તવ્ય" શબ્દનો આજ અર્થ અત્યારે અનેક ઠેકાણે ઘુસી બેઠેલો જણાય છે!

એવી અને એથી પણ હલકી રીતે અનેક મનુષ્યો સંસારરૂપી કુવામાં ગોથાં ખાય છે; અને દ્રવ્ય ઇત્યાદિ ઇપ્સિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જીવ સટોસટના પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ "કર્ત્તવ્ય" નો ખરો અર્થ સમજતા નથી. આવા મનુષ્યોના મનમાં જે જે કામો કરવાનાં આવે છે તે પોતાના સુખ સ્વાર્થને લીધેજ ઘણું કરીને આવે છે. અનેક જન્મોના અભ્યાસ અને મહાવરાને લીધે માણસને એમજ સમજાઇ ગયું હોય છે કે, ઇંદ્રિયજન્ય સુખ એજ સર્વસ્વ છે અને તે મેળવવાને માટે જે કાંઇ કામ કરવાં પડે તે સર્વ "કર્ત્તવ્ય"જ છે.

દાખલા તરીકે—એક દેશમાં લગ્ન એ નામની ક્રિયા કે શબ્દજ નથી એટલે ત્યાં પતિપત્નીના કર્ત્તવ્યની ભાવના પણ હોતી નથી.

આવા દેશમાં ગમે તે સ્ત્રી પુરૂષ ગમે ત્હેની સાથે અને ગમે તેટલાની સાથે વિષય વ્યવહાર કરીને પરિણામે અનેક વ્યાધિ ભોગવ્યા પછી તે એ લગ્ન કરવાનું શીખે છે. આ લગ્ન તેઓ પોતપોતાના સુખને માટેજ કરે છે; પરંતુ એવો રિવાજ લાંબો વખત ચાલતાં પછી " પતિ પત્નીનાં કર્ત્તવ્યો " નિર્માણ થવા માંડે છે.

જ્યારે કોઇ પણ વ્યાધિ પ્રખર સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે ત્હેને આપણે રોગના નામથી ઓળખીએ છીએ, અને જ્યારે તે વ્યાધિ જીર્ણ—જુનો થઈ જઇને આપણી દૃષ્ટિમાં ન આવી શકે એવા રૂપમાં આવી જાય છે, ત્યારે ત્હેને વ્યાધિ તરીકે માનવાનું ભુલી જઇને " મ્હારી પ્રકૃતિજ એવી છે " એમ આપણે કહેવા માંડીએ છીએ. અર્થાત્ પેલા વ્યાધિનેજ પ્રકૃતિનું નામ આપી દઇએ છીએ. તેવીજ રીતે ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ એ વાસ્તવિકરીતે એક વ્યાધિજ હોવા છતાં તે વ્યાધિ દીર્ઘકાળ પર્યંત આપણા મનમાં રહેવાથી આપણે તે વ્યાધિને " કર્ત્તવ્ય " એવું ભપકાદાર નામ આપીએ છીએ.

જગત્માં જ્યાં ત્યાં બહુધા આવોજ વ્યવહાર પ્રચલીત છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં જેને આપણે " કર્ત્તવ્ય " કહીએ છીએ ત્હેનો ઉપયોગ એટલાજ પુરતો હોય છે કે, તેથી આપણે પશુ ધર્મ સુધી પહોંચતા અટકીને કાંઈ પણ શુદ્ધિમાં રહીએ છીએ. નીચલી કોટીના મનુષ્યો કે, જેમની કલ્પનામાં ઉપલા કરતાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો વિચાર આવી શકતો નથી, તેઓની વધારે અધોગતી ન થાય એટલા પુરતાંજ એ " કર્ત્તવ્ય " ઉપયોગી છે, પણ જેઓને કર્મયોગીજ થવાની ઇચ્છા છે, તેઓએ તો કર્ત્તવ્યની એ સામાન્ય કલ્પનાને દૂરથીજ નવ ગજના નમસ્કાર કરવા જોઇએ. તમારા મ્હારા જેવાઓ માટે એવા પ્રકારનાં કર્ત્તવ્યો ઉપયોગી નથી. શરીર અને સંબંધીઓ વગેરેને માટે કરવા જેવું હોય તે બનતા પ્રકારે કરો; પણ તે કર્ત્તવ્યના " બાજુ"

થી પ્રીતે ન કરો. આપણા જેવાઓએ તો કર્તવ્યના નામનો ભૂત ઉભો કરીને કોઈ આપણને અમુક કાર્ય કરવાની ફરજ પાડી શકે, એ વાત સ્વપ્ને પણ ન લાવવી જોઇએ. આપણે* આ વાત સદા લક્ષમાં રાખવાની છે કે, કોઇએ ફરજ પાડવાથી યા કોઇની બીકથી આપણે કોઇ પણ કામ કરીશું તો હેનું પરિણામ આસક્તિમાંજ આવશે; માટે કર્તવ્ય કર્તવ્યનો વિચાર દૂર ફેંકી દઇને આપણું સર્વસ્વ ઇશ્વરમાં અર્પણ કરો. આપણો દેહ, મન અને આપણું સર્વસ્વ ઇશ્વરના ચરણમાં સમર્પણ કરી દો.

આ કર્તવ્ય બજાવવામાં જગતનાં બધાંજ કર્તવ્યનો સમાવેશ અને સમાપ્તિ થઈ જાય છે, અને પછી એક પણ કર્મ "કર્તવ્ય" તરીકે કરવાની ફરજ રહેતી નથી. આ સંસારરૂપી દાવાનળમાં કર્તવ્યરૂપી પ્રચંડ અગ્નિ પ્રાણી માત્રને ભસ્મીભૂત કરી રહ્યો છે, ત્યાં આ આત્માર્પણ રૂપી અમૃત પાન કરો, એટલે એજ અગ્નિ ત્હમારે માટે ચંદ્રના જેવો શીતળ થઈ ત્હમને અનુપમેય સુખ શાન્તિ આપશે.

ઉંડાણથી જોતાં ક્રિયા માત્રમાં ખરેખરો કર્તા કારવતા તો જુદો હોઇને આપણે તો માત્ર ત્હેના ઇચ્છાવાહક સેવકજ છીએ. ત્હેની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાથી ત્હેને લગતા લાભહાનિ અથવા બક્ષિસ કે શિક્ષા સાથે આપણને કાંઈ પણ સંબંધ રહેતો નથી. જો ત્હમને બક્ષીસની ઇચ્છા હોય તો શિક્ષાને માટે પણ ત્હમારે તૈયારજ રહેવું જોઇએ. શિક્ષામાંથી છૂટવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે કે, બક્ષીસની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા કે ભાવના ઉત્પન્ન થવા દેવી નહિ; કારણ કે શિક્ષા અને બક્ષીસ, સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ એ પ્રત્યેક જોડકું એક બીજાની સાથે સજ્જડ જોડાયેલું હોઇને જ્યાં એક

* અહિં જે કહેવામાં આવે છે તે જીજ્ઞાસુની ઉચ્ચ કોટીવાળાઓ માટેજ હોઇ પામર વિષયી માટે નથી એ ખાસ યાદ રાખવું. મંત્રી સ. સા.

હોય ત્યાં બીજું જવાનુંજ. એ યુગ્મ કદાપિ વિભક્ત થવાનુંજ નહિ. એક બાજુએ સુખ છે તો બીજી બાજુએ દુઃખ છે; એક તરફ જીવિત છે તો બીજી તરફ મૃત્યુ છે. જો ત્હમારે મૃત્યુની પેલી પારના સદાના સચ્ચિદાનંદમય જીવનમાં જવું હોય તો હાલના અસત્ય—જડ—દુઃખમય જીવનની આસક્તિનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ. એવી સ્થિતિમાં જ્યારે ત્હમે પ્રવેશ કરશો ત્યારે હાલનું જીવિત અને મૃત્યુ બેઉ એક સરખાં અથવા એક રૂપજ સ્હમજાવવા માંડશે. હાલની પેઠે અહંમમત્વમય જીવન ચાલુ રાખવા છતાં તેને ભય કે દુઃખ રહીત કેવળ સુખવાળું અને અચળ બનાવી શકાવાની કલ્પના તો ન્હાનાં બાળકોનેજ માટે ઇષ્ટ છે. જેની દૃષ્ટિ સત્ય જ્ઞાનમય થવા માંડે છે તે તો એ કલ્પનાનો સત્વર ત્યાગ કરીને સુખી થાય છે; માટે કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં સ્તુતિ અથવા બક્ષીસની લેશમાત્ર આસક્તિ કરશો નહિ.

કોઈ પણ સત્કાર્યનો આરંભ કર્યો એટલે ત્હેનાથી આપણું ગૌરવ વધશે એવો વિચાર આવવા લાગે છે. એકાદ નિરાશ્રીત ફંડમાં થોડા પૈસા આપ્યા કે, આપણું નામ ક્યાં ક્યાં વર્તમાન પત્રોમાં આવ્યું તેની શોધ આપણે પ્રથમજ કરવાના. આવી ફળેચ્છા અને તૃષ્ણાઓના પરિણામે આપણને દુઃખની પ્રાપ્તિ એક નહિ તો બીજી રીતથી યા બાબતથી થવીજ જોઇએ. જેઓએ જગત્ ઉપર ઘણાજ મહાન ઉપકાર કર્યા છે એવા અનેક અપ્રકટ મહાત્માઓ થઈ ગયા છે પણ તેઓ પોતાનાં નામ કે નિશાનની લેશ માત્ર પણ પરવા નહિ કરતાં જગતને છોડી ગયા છે એવા અપ્રકટ મહાત્માઓની તુલનામાં બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ જેવાઓ પણ ઉતરતી પંક્તિના લેખાય. તેમણે પોતાનાં નામ માત્ર પણ કોઇની જાણમાં આવવા દીધાં નથી. અનંતકાળ દરમ્યાન પ્રત્યેક દેશમાં એવા સેંકડો મહાત્માઓ થઈ ગયા છે,

અને પોતાનું ઇષ્ટિકાર્ય કરી ચાલ્યા ગયા છે. તેઓએ પોતાના શાંત અને અપ્રકટ જીવનદ્વારા જગતના ઉપર જે અનંત ઉપકારો કર્યા છે, ત્હેમના અતિ મહાન વિચારોજ સમય આવતાં બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ રૂપે જગત આગળ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થયા છે. અસામાન્ય મહાત્માઓ પોતાના જ્ઞાનવડે નામ કે કીર્તિ મેળવવાની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેવી ઇચ્છા કરવાનું જરા પણ કારણ કે વ્યાજબીપણુંજ ત્હેમને ભાસતું નથી. તેઓ પોતાના વિચારો જગતને માટે છોડી અલિપ્તજ રહે છે. પોતાની સ્તુતિનો એકાદ શબ્દ સાંભળવો અથવા પોતાના નામનો એકાદ નવો ધર્મ અગર પંથ કાઢવો, એવો વિચાર સરખો પણ તેઓને ઉદ્ભવતો નથી. ખરા મહાત્માઓની એવી સ્થિતિ હોય છે. જેઓ નિત્ય શાંત હોય છે, અને સત્ય પ્રેમમાંજ અવસાન મેળવે છે, તેઓજ શુદ્ધ સાત્વિકતાની મૂર્તિ છે. હિમાલયની એક ગુહામાં એવા એક યોગી મહાત્માનાં મ્હને દર્શન થયાં હતાં. એવી અદ્ભૂત મૂર્તિ મ્હારા જોવામાં કદિ પણ આવી નથી. ત્હેનું પોતાપણું—અહંકાર—એટલે સુધી નષ્ટ થઇ ગયું હતું કે, ત્હેના અંતરમાંથી મનુષ્ય ભાવનાજ નષ્ટ થઇ ગએલી; અને ત્હેને બદલે સર્વથા ઇશ્વિરી અંશજ ભરાઇ ગયેલો કહી શકાય. ત્હેના એકાદ હસ્તને કોઇ પશુ આવીને કરડી ખાય તો તે તુર્તજ પોતાનો બીજો હસ્ત ત્હેની આગળ ધરતો; અને 'પરમેશ્વરની ઇચ્છાજ એવી છે' એમ તે બોલતો. જે જે કાંઇ થાય છે તે સઘળું પરમેશ્વરની ઇચ્છાથીજ થાય છે, એવો ત્હેનો સત્ય—દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો. ત્હેનાં દર્શન સાધારણ રીતે કોઇને પણ થતાં નહિ, તથાપિ તે પ્રેમ અને જ્ઞાનની કેવળ ચિન્મૂર્તિજ હતા.

એવા સાત્વિક પુરૂષોથી કંઇક ન્યૂન સત્વવાળા લોકો ચપળ સ્વભાવના હોય છે. જેઓ સાત્વિક પુરૂષોની પાસેથી મેળવેલા જ્ઞાનનો-

ઉપદેશ–પ્રચાર કરવાનું કામ કરે છે. ઉત્તમ કોટીના મનુષ્યો મહાન્ સદ્વિચારોને કેવળ શાંત રીતે એકત્ર કરતા રહે છે; ત્યારે આ દ્વિતીય વર્ગના લોકો જેવા કે—બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ તે વિચારોને સ્થળે સ્થળે પ્રચાર–ઉપદેશ કરે છે અને ધર્મનો વિસ્તાર કરે છે. ગૌતમ બુદ્ધના ચરિત્રમાં " હું પચીસમો બુદ્ધ છું " એમ વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમના ચોવીસ બુદ્ધ કોણ હતા, તેઓએ શું કહ્યું છે વિગેરે હકીકત આપણા માનવ જાતીને ઉપલબ્ધ નથી; તોપણ તેઓનાજ જ્ઞાનના બળ વડે જેની જ્ઞાનરૂપી ઇમારતનો પાયો ચણાયો હતો તે પચીસમો બુદ્ધજ માત્ર આપણા જાણવામાં આવ્યો છે. અતિ ઉચ્ચ કોટીના મહાત્માઓ સર્વદા શાંત અને અજ્ઞાતજ હોય છે. વિચારના સત્ય સામર્થ્યને જાણનારા માત્ર તેજ પુરૂષો હોય છે. તેઓને પૂર્ણ ખાત્રી થએલી હોય છે કે, જો તેઓ કદાચ એકાદ ગુહામાં જઇને માત્ર પાંચજ સત્ય વિચારો કરે અને પછી તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે, તોપણ પેલા પાંચ વિચારો ચિરંજીવજ રહેવાના. એવા શુદ્ધ સબળ વિચાર-તરંગો પર્વતની અનેક ગુહાઓ ફોડીને અને અનેક સમુદ્રો ઓળંગીને અખીલ સૃષ્ટિમાં ફરી વળે છે–પ્રસરી રહે છે, અને જ્યાં પણ જે પણ વ્યક્તિ ત્હેને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય હોય છે ત્હેમના હૃદયમાં અને મસ્તિષ્કમાં ઉંડા પ્રવેશી જઇ ત્હેમને જાગ્રત કરી દે છે. પછી તે મનુષ્યો એ વિચારોને પોતાની વાણી અને આચરણમાં વ્યક્ત કરે છે. જગત્‌નું કલ્યાણ કરવા માટે જગ્યાએ જગ્યાએ ફરીને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં વારંવાર વાદવિવાદ પણ થવાનો, અને અનેક પ્રકારના અંતરાય પણ આવવાનાજ. એમ કરવાને માટે પૂરેપૂરા રજોગુણની અપેક્ષા પણ ખરી; અને એમ કરવાથી કરનારમાં રહેલું રજસ ઘસાતું ચાલી સત્વ ખીલતું પણ ચાલે છે. વળી

એ ઉપદેશ—મતભેદ—ચર્ચા—અંતરાય ઇત્યાદિના પ્રતાપથી, ઉચ્ચ કક્ષાના મહાત્માઓના મુંગા વિચારોને ગ્રહણ નહિ કરી શકે એવા હજારો અને લાખો જીવોને પોતાથી મેળવી અને પચાવી શકાય તે જાતનો ઉન્નતિપ્રદ માનસિક ખોરાક મળ્યા કરે છે. જેમકે બે જુદા જુદા વિચાર ધરાવનાર માણસો અમસ્થા બેઠા હશે વા ચાલ્યા જતા હશે તો ત્હેની કોઇને ખબર નહિ પડે; પરંતુ તેઓ ચર્ચા અને વાદ-વિવાદ કરવા મંડી પડયા હશે તો મ્હોટું લોકોનું ટોળું ત્હેમની આસ-પાસ " શું છે, શું છે " કરતું ભેગું થઇ જશે અને બંનેનું કહેવું જાણવા મથીને તે વાત આખા ગામમાં ફેલાવી દેશે. અતિ ઉચ્ચ કક્ષાના મહાત્માઓ પોતાની શુદ્ધ સાત્વિક અવસ્થાને લીધે છેક એકાંતમાં અને મુંગા રહેવા છતાં પણ ઉપલા કરતાં બહુ વધુ પ્રમાણમાં અને ઉચ્ચ પ્રકારની લોકસેવા બજાવી શકતા હોવાથી ત્હેમને પોતાને માટે ઉપર પ્રમાણેનું કાર્ય કરવું ઉચીત અને આવશ્યક હોતું નથી. શંકર, બુદ્ધ, ક્રાઇસ્ટ વગેરે જેવા પુરૂષો ગમે તેટલા મહાન હોય તો પણ ઉપર કહ્યા તેવા અતિ ઉચ્ચ મહાત્માઓ કરતાં તો ત્હેમનો દરજ્જો નીચોજ છે. આપણાં હૃદયમાં રજસ, તમસનો—વિકારનો થોડો પણ અંશ હોયા વગર જગતમાં આવીને કામ કરવું એ શક્ય નથી. કોઇ પણ કર્મ એ નામ પડયું એટલે ત્હેના મૂળમાં સાત્વિક આસક્તિ પણ લેશ માત્ર તો હોવાનીજ. અલબત્ત અમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી એવી આસક્તિ અને ત્હેનાં પરિણામ બંધનકારક નહિ થઇ શકતાં એક ખાસ જુદીજ વ્યવસ્થાથી તે પરમાર્થેજ જગતમાં વહેંચાઇ જાય છે; પરંતુ તે દશા આવવા અગાઉ તો પૂર્ણ નિરા-સક્તિ આવવાને ખાતર સાત્વિક આસક્તિનું પગથીયું પણ ચ્હડવુંજ પડવાનું. કર્મનો એ સ્વભાવ—નિયમજ છે; પરંતુ એકાદ ક્ષુદ્ર વા સામાન્ય કાર્ય કરીને તે બદલ મહત્કીર્તિની અપેક્ષા કરવી

એ તો કેવળ મૂર્ખતાજ છે. જેની ઇચ્છા—સત્તા—સિવાય એક તાણખલું પણ હાલી શકતું નથી અને જે એક તુચ્છમાં તુચ્છ કીડાની પણ પૂર્ણ કાળજી રાખે છે, એવા જે પરમાત્મા ત્હેની સંમુખ ઉભા રહીને આપણા ક્ષુદ્ર કાર્યનો ઢંઢેરો પીટાવવો એ શું આપણને શોભે છે ? ખરેખર એમ કરવું એ પરમેશ્વરનો ઉપહાસજ કરવા જેવું છે. " જેવી ઇશ્વરેચ્છા " એટલુંજ કહેવાની આપણી યોગ્યતા છે.

સત્વગુણ પ્રધાન અસામાન્ય પુરૂષોને જગતમાં પ્રત્યક્ષપણે કાંઇ પણ કાર્ય કરવું પડતું નથી, કારણ કે તેઓમાં આસક્તિનો કિંચિત્ પણ અંશ રહેલો હોતો નથી. તેઓનું અંતર બ્રહ્મમાંજ લીન થયેલું હોય છે, તેઓની સઘળી ઇચ્છાઓ પણ બ્રહ્મમયજ હોય છે અને સદોદિત બ્રહ્મચિંતન એજ તેઓનો ઉદ્યોગ—પ્રવૃત્તિ હોય છે; તેઓને કોઇપણ કર્ત્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ હોતું નથી. આવા ઉત્તમ કોટિના પુરૂષો સિવાયના અન્ય સર્વ પુરૂષોના ભાગ્યમાં જગતમાં જ્ઞાન પ્રચાર વગેરે બાબતનું સ્થૂળ કાર્ય કરવાનું હોય છે; પરંતુ તેમ કરવામાં ત્હેમણે પણ " આપણે મદદ કરીએ છીએ " એવો વિચાર માત્ર પણ ચિત્તમાં આવવા દેવો જોઇએ નહિ; કારણકે મનુ પોતે સ્વતંત્ર રીતે કોઈ પણ મદદ કરવાને શક્તિમાન નથી. વળી આ વિશ્વરૂપી વ્યાયામશાળામાં આપણે કોઇને માટે કાંઇ પણ કરીને આપણને પોતાનેજ મદદ કરીએ છીએ. કર્મનું યથાર્થ રહસ્ય એજ છે. એ રહસ્ય ધ્યાનમાં રાખી કર્મ કરે જઇએ, અને કર્મ કરવાનો એવો વિશિષ્ટ હક્ક પરમેશ્વરની કૃપાથીજ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે એવી ભાવના દૃઢીભૂત થાય એટલે કોઇપણ પ્રકારની આસક્તિ મનમાં જન્મ પામશે નહિ. મ્હારા ત્હમારા જેવા લક્ષાવધિ લોકો પોતાની જાતને આ જગતમાં મહાન માને છે, પણ મ્હારૂં કે ત્હમારૂં મરણ થયું કે તુર્તજ પાંચ મીનીટમાંજ મ્હને અને ત્હમને જગત ભૂલી જાય છે. માત્ર પરમેશ્વરનુંજ જીવન

અનંત છે. યદિ સર્વશક્તિમાન્ પરમેશ્વરની સત્તા—સ્ફુર્તિ ન હોય તો એક ક્ષણ માત્ર પણ જીવી શકવાને હું કે ત્હમે શક્તિમાન નથી. સર્વે કરતા કારવતા તો એજ છે. જગતમાંનું સર્વ સામર્થ્ય પણ ત્હેનુંજ છે, અને તે સર્વ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય શક્તિઓ પણ ત્હેનીજ છે. ત્હેનીજ ઇચ્છાથી—આજ્ઞાથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, માણસો જીવે છે અને મૃત્યુ આક્રમણ કરે છે. સર્વ પણ તેજ છે અને સર્વાન્તર્યામી પણ તેજ છે. ત્હેની પૂજા કરવી એટલીજ આપણી યોગ્યતા છે. પૂજાનું ફળ ત્હેનેજ અર્પણ કરો. શુભકર્મો કેવળ ત્હેનેજ માટે અને ત્હેનીજ આજ્ઞાથી કરવાનાં છે એવી ભાવના દૃઢ કરો એટલે અનાસક્તિ આપો આપજ ત્હમારામાં ઉત્પન્ન થશે અને આપણને જકડી લેનારાં સર્વ બંધનો તુટી જઇને આપણે મુક્ત બની રહીશું કે જે મુક્તિ મેળવવાનું કર્મયોગનું સાધ્ય છે.

કર્મયોગ—પ્રકરણ ૮ મું.

કર્મયોગનો આદર્શ.

વેદાન્તની આ એક અતિ ઉચ્ચ અને વિશાળ કલ્પના છે કે મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન માર્ગનું અવલંબન કરવા છતાં પણ સર્વનું પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન—પહોંચવાનું ઠેકાણું એકજ છે. એ માર્ગ સામાન્યતઃ ચાર પ્રકારના છે. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ. આ વાત દરેકે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે—એ ચાર માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના છે, તોપણ તેઓને પરસ્પર કાંઈ સંબંધ નથી એમ નથી. તેઓના નામમાં જેટલી ભિન્નતા દેખાય છે તેટલી તેના પ્રત્યક્ષ આચારમાં નથી હોતી. એમાં બહારની કંઈક વધારે ભિન્નતા દેખાય તોપણ તત્ત્વતઃ તેઓમાં અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે. તેઓ પૈકી જે માર્ગમાં જે સ્થૂળ વ્યવહારની અધિકતા દેખાય છે તે ઉપરથી તે માર્ગને એકાદ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવ્યું હોય છે પણ તેથી કરીને એ માર્ગમાં ઈતર માર્ગનું કોઈ પણ તત્ત્વ અંતર્ભૂત નથી એમ નથી. એકાદ મનુષ્ય કર્મયોગી હોય એટલે પછી તે જ્ઞાની ન હોય અથવા ન થાય એમ નથી. એકાદ મનુષ્ય ભક્ત હોય છતાં તે રાજયોગી પણ હોઈ અથવા થઈ શકે. કોઈ મનુષ્ય જ્ઞાની હોઈને ભક્ત પણ હોય. એકાદ મનુષ્યમાં કોઈ માર્ગનું સ્વરૂપ વિશેષ દેખાતું હોય, તે ઉપરથી તેને અમુક માર્ગનો આપણે કહીએ છીએ એટલુંજ. એ ચારે માર્ગ આરંભમાં જુદા દેખાય છે; પરંતુ તેઓનું લક્ષ્ય એકજ હોઈને આગળ જતાં તે માર્ગો એક બીજાની સમીપમાં આવવા માંડે છે, અને છેવટે એકરૂપ અને એક જીવ થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે જગતના સર્વ ધર્મ અને પંથોનું

પર્યવસાન છેવટે એકજ લક્ષ્યમાં થાય છે.

તે લક્ષ્ય શું છે, ત્હેનો ઉલ્લેખ મ્હેં પૂર્વે કર્યો છેજ. મુક્તિ એજ તે સર્વનું સાધ્ય છે. જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ માત્ર મુક્તિનેજ માટે પ્રયત્ન કરી રહી છે. સૂક્ષ્મ પદાર્થથી લઇને તે મનુષ્ય પર્યંત અને જડ પદાર્થથી લઇને તે જગતમાંના અતિ ઉચ્ચ એવા જીવાત્મા પર્યંત સર્વનો પ્રયત્ન જાણતાં કે અજાણતાં માત્ર મુક્તિ મેળવવાને માટેજ છે. મુક્તિ મેળવવાના પ્રયત્નોના પરિણામ રૂપજ આ સઘળું વિશ્વ છે. જગતમાંનો પ્રત્યેક અણુ એક બીજાથી મુક્ત થવાને માટેજ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે; પરંતુ ઇતર પરમાણુઓ તેને અટકાવીને પકડી રાખે છે. આપણી પૃથ્વી પણ સૂર્યના સપાટામાંથી છુટીને આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે, અને ચંદ્ર પણ પૃથ્વીના પાસમાંથી છુટવાને માટે પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુમાં આસપાસનાં બંધનો છોડીને અનંત તત્ત્વમાં જઈ ભળવાનો સ્વભાવ હોય છે. જાણે કે અજાણે પરંતુ કેવળ એજ એક ઉદ્દેશથી પ્રેરાઇને સત્પુરૂષો ઇશ્વરની ભક્તિ કરે છે અને ચોર લોકો ચોરી કરે છે. બંનેમાં કર્મનો મૂળ હેતુ તો એકજ છે; પરંતુ એ હેતુને સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ જેનો અયોગ્ય હોય છે ત્હેને આપણે દુર્જન અથવા પાતકી એવું નામ આપીએ છીએ, અને યોગ્ય માર્ગ લેનારને આપણે સજ્જન અથવા પુણ્યાત્મા કહીએ છીએ. માર્ગ યોગ્ય કે અયોગ્ય હોય પણ હેતુ તો બંનેનો માત્ર મુક્તિનોજ હોય છે. બંને જણ બંધનોથી કંટાળેલા હોઇ ત્હેમાંથી છુટવાને મંથન કરી રહ્યા છે. જેને એ બંધનો વિષેનું ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું :હોય છે તે ત્હેમાંથી છુટવાને માટે ઇશ્વરારાધન વગેરે ખરા માર્ગો લે છે; અને " પોતાની પાસે જગતના અમુક પદાર્થો નહિ હોવાથી પોતે બદ્ધ—દુઃખી છે " એવી અયોગ્ય માન્યતામાં પડીને એવી નિર્ધન સ્થિતિથી કંટાળેલો મનુષ્ય તે વસ્તુઓ મેળવવાને માટે ચોરી વગેરે અયોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરે છે.

'મ્હારી પાસે અમુક વસ્તુ નથી' એ વિચારજ અહિંઆં બંધન-દુઃખરૂપ છે, અને તેથી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય એટલે તે પાશમાંથી મુક્ત થવાય, એ ભાવનાથીજ ચોર ચોરી કરે છે. આ પ્રમાણે ખરી કે ખોટી સમજણુથી ખરે કે ખોટે માર્ગે જગતના ચરાચરવત્ જડ અને ચેતન સર્વે પદાર્થો મુક્તિનેજ માટે મહેનત કરી રહ્યા છે. એટલું તો ખરૂં કે, "આપણે મુક્તિનેજ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ" એવું જ્ઞાન કેટલાકને હોય છે અને કેટલાકને બીલકુલ નથી હોતું; અને એજ કારણુને લીધે બંનેના માર્ગ જુદા પડી જઇને અંતિમ પરિણામ પણ વિપરીતજ આવે છે. "આપણી વાસ્તવિક ઇચ્છા શું છે અને તે પૂર્ણ કરવાને માટે કયો માર્ગ યોગ્ય છે" ત્હેનું બરાબર જ્ઞાન જેને થયું છે એવા સાધુ પુરૂષો યોગ્ય માર્ગપર આરૂઢ થઇ, છેવટે સદાને માટે અનિર્વાચ્ય ચૈતન્ય અને આનંદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે ચોરને પોતાની વાસ્તવિક ઇચ્છા અને તેને પુરી કરવાના સત્ય ઉપાયનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે વિપરીત માર્ગનું અવલંબન કરીને ઉલટો વધારે બંધનમાં સપડાય છે. એટલા માટે આપણને શાની જરૂર છે અને તે મેળવવાનો યોગ્ય માર્ગ કયો છે ત્હેનું બરાબર જ્ઞાન મેળવવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યને માટે આવશ્યક છે.

જગતમાં ચાલતી સર્વ ધડભાંગ મુક્તિના પ્રદેશ પ્રતિ જવાને માટેજ છે. સર્વ ધર્મો એજ તત્ત્વને સૂચિત કરી રહ્યા છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં સૂચિત કરેલાં નીતિતત્ત્વો અને સ્વાર્થ ત્યાગનું મૂળતત્ત્વ પણ એજ છે. જીવાત્માને અનેક જન્મથી લાગેલો દેહાધ્યાસ દૂર થઇને તે મુક્ત થાય, એટલા માટેજ દરેક ધર્મનો અવતાર થએલો છે. જે સમયે કોઇ મનુષ્યને આપણે કાંઇ સત્કર્મ કરતા અથવા બીજાનું ભલું કરતા જોઇએ છીએ તે સમયે ત્હેની બુદ્ધિ "હું" અને "મ્હારૂં" એ સંકિર્ણ પ્રદેશને ઓળંગીને કાંઇક આગળ ગયેલી હોય છે એમ આપણને

સ્પષ્ટ સ્હમજાય છે. આમ છતાં પરોપકારમાં દેખાઈ આવતો એ સ્વાર્થ ત્યાગ ગમે તેટલો મ્હોટો હોય તો પણ એજ છેવટનું પગથીયું નથી. એ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. પરહિતને ખાતર પ્રાણનું દાન આપવામાં પણ ઘણીવાર કીર્તિ મેળવવાનો સ્વાર્થ હોવાનો સંભવ છે; ત્યારે ખરૂં અંતિમ સાધ્ય તો એજ છે કે "હું" અને "મ્હારૂં" એ ભાવનાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય. સર્વ ધર્મો અને નીતિશાસ્ત્રોનો એજ વાત સ્હમજાવવા તરફ ઝોક છે. મનુષ્યને એવો પૂર્ણ ત્યાગ કરી શક્યા પછી તેની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થતી હશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, એવો મનુષ્ય અમુક નામ અને આકારવાળો મટીને તે વિશ્વવ્યાપી બની જાય છે. સંકિર્ણને બદલે અનંત—અનિત્યને બદલે નિત્ય—દુઃખરૂપને બદલે સુખરૂપ બની જાય છે. વિશ્વમાં જે કાંઈ દૃશ્ય અદૃશ્ય વસ્તુ સ્થિતિઓ છે અને કલ્પી શકાય તેમ છે તે સર્વ તેજ એવો મ્હોટો બની જાય છે. "હું" અને "મ્હારૂં" માનવાવાળી તેની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ એકવાર અનંત તત્ત્વમાં ડૂબી એટલે પછી તેનો પત્તો ન લાગતાં અનંતરૂપજ બની જાય છે. સર્વ ધર્મ, સર્વ નીતિશાસ્ત્રો અને સર્વ તત્ત્વશાસ્ત્રો એજ સાધ્યને સાધવાનો ઉપદેશ કરી રહ્યાં છે. એ સ્થિતિનું વર્ણન સાંભળીને દેહાધ્યાસ રૂપી પિશાચે પૂર્ણ પછાડી નાખેલો એકાદ મનુષ્ય તો ભયભીતજ બની જાય છે; પરંતુ જગતમાં ઘણીવાર એવી કોટીનાજ મનુષ્યો નીતિ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરતા જણાય છે; પરંતુ એમ કરવામાં પણ અજાણપણે તેઓ એજ સાધ્યનો ઉપદેશ કરતા હોય છે. એવા દેહાધ્યાસવાળા મનુષ્યે એવી એકાદ બાબતમાં સ્વાર્થ ત્યાગરૂપ નીતિનું પાલન કર્યું, તેથી કાંઈ નીતિની સર્વ સીમાને તે પહોંચી ચુકતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ એવી પૂર્ણ સીમા નક્કી કરવા જેટલી અક્કલ પણ તેનામાં આવવી શક્ય નથી. નીતિશાસ્ત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો પણ વિશ્વરૂપે થતાં સુધી વચમાં ક્યાંય પણ અટકવું પરવડે

તેમ નથી; એટલાજ માટે અમે કહીએ છીએ કે દેહાધ્યાસ ત્યજીને **વિશ્વરૂપ થવું એજ ઈશ્વરની પાયરી છે. પછી તે પાયરી કોઈ પણ માર્ગે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે પ્રશ્ન મહત્વનો નથી.** અમારા અને દેહાધ્યાસીઓના નીતિમાર્ગમાં ફરક એટલોજ છે કે ત્હેમનામાં પોતાની વિવેકબુદ્ધિને છેવટ સુધી વળગી રહેવાની હિમ્મત હોતી નથી, અને ત્હેમનીજ બુદ્ધિએ ત્હેમને દર્શાવેલા અંતિમ સાધ્યને જાણીને ત્હેમને ભય થાય છે.

જે મુક્તિને માટે સર્વ જગત અનેક પ્રકારની ધડભાંગ કરી રહ્યું છે, તે મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવવો એજ કર્મયોગનું લક્ષ્ય છે; અને સ્વાર્થને વિસારીને અનાસક્ત મનથી કર્મ કરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ કર્મયોગનું કથન છે. એકંદરે વિવેચનનું તાત્પર્ય એજ છે કે **સ્વાર્થપ્રેરીત કર્મ આપણને આપણા–સાધ્ય–મોક્ષથી દૂર લઇ જાય છે અને અનાસક્તપણે કરાયેલું પ્રત્યેક કર્મ આપણને આપણા સાધ્યની નિકટ લઇ જાય છે.** આથી કરીને નીતિ અને અનીતિની વ્યાખ્યા એજ છે કે, સ્વાર્થપ્રેરિત કર્મ અનીતિવર્ધક અને નિસ્વાર્થપણાનું કર્મ નીતિવર્ધક છે. અનીતિવર્ધક અને નીતિવર્ધક કર્મોની વ્યાખ્યા આટલી સરલ છે ખરી; પરંતુ તે કર્મોનું પ્રત્યક્ષ વ્યવહારિક સ્વરૂપ નક્કી ઠરાવવું તેવું સરલ નથી. કારણકે ન્હેં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જનસમાજ ત્હેને માટે એકમત નહિ હોઇ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં માને છે. વળી અમુક સંજોગોમાં ને અમુક સમાજમાં જે પ્રકારનું કર્મ નિઃસ્વાર્થી ગણાતું હોય તેજ કર્મ બીજા સમાજમાં કે બીજા સંજોગોમાં કેવળ સ્વાર્થી ગણાય છે; માટે અમુક કર્મ સ્વાર્થી અને અમુક નિઃસ્વાર્થી છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક ઠરાવવું શક્ય નથી અને તેથીજ એવાં કર્મોની એક સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા કહેવામાં આવી છે. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુસરીને વિહિત કર્મ કર્યાં

અને અવિહિત કર્મ ક્યાં તે દરેકે પોતાની મેળેજ મુકરર કરવાં જોઇએ. અખીલ જગતનો અંતિમ હેતુ મુક્તિજ છે, અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કર્તવ્ય કરવાં એજ મોક્ષનો માર્ગ છે. નિઃસ્વાર્થતા પૂર્વકનો પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શબ્દ અને પ્રત્યેક કર્મ આપણને મુક્તિની સમીપ લઈ જાય છે, અને એટલાજ માટે તે નીતિવર્ધક કહેવાય છે. પ્રત્યેક ધર્મ અને પ્રત્યેક નીતિશાસ્ત્રના વિવેચનમાંથી નીતિની એજ વ્યાખ્યા ફલિત થતી હોય એમ આપણને વિચાર કરતાં માલૂમ પડશે. કોઇ પુછે કે નીતિ એવી જ શા માટે હોવી જોઇએ અને મનુષ્યોએ એજ પ્રમાણે શા માટે કરવું જોઇએ ? એનો ઉત્તર એજ કે " પરમેશ્વરની એવી આજ્ઞા છે. " કેટલાક ગ્રંથમાં પણ નીતિ એ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. નીતિ વિષયક વિચારોની ઉત્પત્તિનું મૂળસ્થાન ગમે તે હોય તોપણ ત્હેના અંતરમાં " નિઃસ્વાર્થ " એજ તત્ત્વ અંતર્હિત હોય છે. નીતિ અથવા ધર્મદૃષ્ટિથી આ સિદ્ધાંતનું ઉચ્ચપણું આટલું સ્પષ્ટ છે, તોપણ " તું પોતાને વિસરી જા " એટલું કહેતાં વારમાંજ કેટલાક લોક ગભરાઇને ભયભીત થઈ જાય છે ! આવા ક્ષુદ્ર અહંભાવની સાથે મડાગાંઠ પાડી બેઠેલા મનુષ્યને ત્હમે પૂછશો કે, જે મનુષ્ય પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી છે, જેને પોતાના વિષે જરા પણ વિચાર નથી, જે પોતાને માટે કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી કે પોતાને માટે એક શબ્દ પણ બોલતો નથી, તે મનુષ્યને માટે " પોતે " એ શબ્દજ ક્યાં રહ્યો ? તે જ્યાંસુધી અહંભાવનાથી વિચાર કરે છે, પોતા માટેજ કૃત્ય કરે છે અને પોતા માટેજ બોલે છે; ત્યાંસુધીજ ત્હેના મનમાં પોતાપણું—અહંભાવ—હોઈ શકે છે. પરંતુ જ્યારે તે બીજાઓ માટે, જગત વિષે અને સર્વના સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગ્યો એટલે ત્હેનો અહં—મમભાવ ક્યાં રહ્યો ? તે તો ત્હેનામાંથી સર્વથા સદાને માટે પ્રયાણજ કરી ગયો. એટલેકે એક શરીર કે કુટુંબમાંથી વધીને અનેક શરીર અને કુટુંબ-

વાળો બની ગયો. કહ્યું છે કેઃ—

अहंनिज परोवेति, गणना लघु चेतसाम् ।
उदार चरितानांतु, वसुधैव कुटुंबकम् ।।

આવી રીતે ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિતત્ત્વોનું ઐક્ય કર્મયોગમાં થતું હોઇને "નિષ્કામપણે સત્કર્મ કરીને મુક્તિ મેળવો" એવો તેઓનો ઉપદેશ છે. કર્મ યોગીએ કોઈ પણ એકાદ મતપંથના ઉપર વિશ્વાસ રાખવોજ જોઇએ એમ નથી; કિંબહુના પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ ત્હેને માન્ય ન હોય તો પણ ચાલી શકે. આત્મા કોણ છે અને પરમાત્મા કોણ છે ઈત્યાદિ પ્રમેયોની ધડભાંગ કરવા બેસવાનું પણ તેને પ્રયોજન નથી. આ સ્હાડાત્રણ હાથનો દેહ તેજ હું અથવા એ દેહમાં સમાઈ ગયો છું, તેજ હું છું, એ ભૂલ ભાગીને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવા—અનુભવવાનો માર્ગજ એવા કર્મયોગીનો નિરાળો હોય છે. એવા કર્મયોગીએ પોતાનો આખો માર્ગ પોતેજ વટાવવો જોઇએ. જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણમાં ત્હેણે સ્વાર્થ વિસરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે પ્રમેયો બુદ્ધિની અનેક આંટીકુટીથી અને લાંબા પ્રયાસથી સમજી શકાય છે, તેજ પ્રમેયો કર્મયોગીને કર્મો કરીને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનાં હોય છે. તેને કોઈ પણ પંથ, ધર્મ કે મતની મદદ હોવાનો સંભવ નથી. અનન્ય ભક્તિવડે ભક્તને અથવા અત્યુચ્ચ જ્ઞાનવડે જ્ઞાનીને જે અનુભવ સાક્ષાત્કાર થાય છે તેજ સાક્ષાત્કાર કર્મયોગીને કર્મવડે થાય છે.

હવે એક બીજો પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે. કર્મ એટલે શું? જગતનું ભલું કરવું એટલે શું? આપણા હાથે તે જગતનું શું ભલું થઇ શકવાનું હતું? એ પ્રશ્નપરંપરાનો ઉત્તર કેવળ નિરપેક્ષ—પરમાર્થ દૃષ્ટિથી આપવામાં આવે તો "નહિ" અને સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી આપવામાં આવે તો 'હા' એજ આપી શકાય. ખરૂં છે કે આ જગતમાં ગુણ ને અવગુણ, સજ્જનો અને દુર્જનો વગેરે

દ્વંદ્વો પ્રથમથીજ ચાલ્યાં આવે છે. અનેક અવતારો, પેગંબરો, મહાત્માઓ અને ઉપદેશકો વગેરે થઈ જવા છતાં પણ જગતમાંથી એ વિષમતા દૂર કરી શકાઇ નથી;* માટે જગતને—એક સરખી ઉચ્ચતાએ પહોંચાડી દેવાના તરંગમાં આપણે પડી જઇએ તો તે બાલીશતાજ છે, કેમકે વિષમતા તો પ્રાણીઓમાં જન્મથીજ હોય છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિનું કારણ પણ સત્વ–રજસ–તમસની વિષમતાજ છે. મનુષ્યમાત્રના સ્વભાવ અને બંધારણમાં એક બીજા કરતાં કેટલીક વિષમતા જન્મથીજ નહિ પણ ગર્ભાવસ્થાથીજ ગોઠવાઈ ચૂકેલી હોય છે. અહીંના (અમેરિકાના) ઇંડિયન લોકો હજારો વર્ષથી અહીંનાજ રહીશ છે. ત્હેમના આ દેશમાં ત્હમારા (ગોરા લોકોના) પૂર્વજો ગણીગાંઠીજ સંખ્યામાં આવ્યા હતા, છતાં ત્હેઓએ અહીં

* પરંતુ આ ઉપરથી એમ નથી સ્હમજવાનું કે એ પેગંબરો વગેરેના અતિ ઉચ્ચ નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો વૃથા ગયા છે, અને તેમના પુરૂષાર્થનો લાભ મેળવવા છતાં પણ તેના તેજ લાભ મેળવનારાઓ કશો પણ ફાયદો ન મેળવતાં અત્યારમાં પણ તેવા ને તેવાજ આ જગતમાં છે. ગંગાને સો વર્ષપર હતી તેવીજ કહેવામાં તેના કીનારા તેમજ પ્રવાહ વગેરે તેવાજ પ્રકારનું છે એજ દર્શાવવાની મતલબ હોય છે. બાકી પાણી તો ક્ષણે ક્ષણે કરોડો મણ જાય છે ને તેને ઠેકાણે નવુંજ આવ્યા કરે છે. જગત અને તેમાં રહેનારા મનુષ્યોનું પણ તેવું જ છે. એના એજ મનુષ્યો ફરીને એના એજ દેશમાં પણ જન્મે ખરાં, પરંતુ આગલા જન્મમાં જેવાં હોય તેવાં ને તેવાંજ નવા જન્મમાં તેઓ નથી હોતાં. આગલા જન્મમાં મેળવેલાં પુણ્યપાપ, ઉપદેશ વગેરેને અનુસરીને તેઓ કાંઈ પણ સત્વ વૃદ્ધિને પામેલાં–સુધરેલાંજ હોય છે. જનસેવામાં માંડમાંડ જીવ પરોવી શકતા હોય તેવા માણસોનું ચિત્ત ઉપર જણાવ્યા જેવા વાંચનથી પાછું પડીને સ્વાર્થમાંજ ન ડુબ્યું રહે એટલા માટે સ્વામી વિવેકાનંદનું ઉપર જણાવેલું કથન માત્ર સંક્ષેપમાંજ આપીને તેને માટે આટલી ટીપણી જરૂરની ધારી છે. ઝાંસી સ. સા.

કેટલો બધો અસમાન જમીન જેવો ફેરફાર કરી નાખ્યો? સર્વ મનુષ્યો સમાન શક્તિવાળા—સર્વે કાંઇ કરી શકે એવા હોય તો એ ઇંડિયનોજ એટલો બધો ફેરફાર કે સુધારો કરીને શહેરો કેમ બાંધી શક્યા નહતા? ત્હમારા પૂર્વજોની સાથે આ દેશમાં એક જુદાજ પ્રકારની મસ્તિષ્કશક્તિ આવી હતી. ત્હેઓના નિરાળાજ પૂર્વ સંસ્કારો ત્હેઓની સાથે અહિં આવ્યા હતા; અને અહિંયાં અનુકૂળ ભૂમિ પ્રાપ્ત થતાંજ, તે સંસ્કારો દૃશ્ય સ્વરૂપમાં આવ્યા અને ઝુંપડાંઓને બદલે ઇંદ્રભુવનો અને વનોનાં ઉપવનો બની ગયાં. કહેવાની મતલબ એજ છે કે જ્યાંસુધી આ જગત ચાલે છે ત્યાંસુધી તેમાંથી વિષમાવસ્થાનો કદિ પણ નાશ થઇ શકે તેમ નથી, અને જગતમાં સર્વત્ર સમતા ઉત્પન્ન કરીને જગતને સુખી કરવાના આપણા પ્રયત્નો માત્ર પ્રલયકાળ સમયેજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે!

પરંતુ તે છતાં પણ શુભ કલ્પનાથી પ્રેરિત અનેક પ્રકારનાં મહત્વનાં લોકહિતાવહ કાર્યો જગતમાં ચાલ્યા કરે એ પણ ઉપકારજ છે. જગતની (ત્રિગુણની) સમાન—અદૃશ્યાવસ્થામાંથી ત્હેને દૃશ્ય સ્વરૂપમાં આવવાને માટે જેમ વિષમતાની—અસમાનતાની જરૂર છે; તેવીજ રીતે જગતની સ્થિતિને માટે તે વિષમતાને હદમાં રાખવા મર્યાદિત રાખવાના પ્રયત્નોની પણ જરૂર છે, અને આવા માર્ગે પ્રયત્ન કરીને મનુષ્ય પોતાના મૂળ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે જગતને વધારે વિષમ થતું અટકાવવાના તેમજ પોતાના મૂળ સ્વરૂપ તરફ વાળવાના પ્રયત્નોની તેમજ જગતની સ્થિતિ બદલવા મથનારા અને તે સ્થિતિ કાયમ રાખવા ઇચ્છનારા એવા બન્ને પ્રકારના મનુષ્યોની જગતમાં એકસરખી જરૂર છે. આ બન્ને પૈકી જે એક પ્રકારની ઇચ્છા જેના અંતઃકરણમાં પ્રબળ હોય છે, તદનુરૂપ હેતુ ત્હેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે હેતુને અનુસરીને તે મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જગતનું જ્યાં સુધી અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી એ બન્ને પ્રકાર

કાયમજ રહેવાના અને બન્ને પ્રકાર કાયમ છે ત્યાં સુધી જગતનું અસ્તિત્વ પણ હોવાનુંજ; એવો એ પરસ્પરાવલંબી સંબંધ છે.

આ સંસારરૂપી મહાન ચક્રમાં બીજાં અનેક પ્રકારનાં પેટા ચક્રો એવી અટપટી રીતે ગુંથાયલાં છે કે, બસ આપણો હાથ ત્હેના ઉપર પડ્યો કે, તુર્તજ તે આપણને ત્હેના સપાટામાં લઇને આખાને આખા પીલી નાખવા ચૂકશે નહિ. આપણે સર્વ એમ ધારીએ છીએ કે, કરવા ધારેલું અમુક કર્ત્તવ્ય કરી રહીશું, એટલે આપણને વિશ્રાંતિ મળશે; પરંતુ તે કાર્ય અડધું થયું ન થયું એટલામાં તો બીજું કર્ત્તવ્ય તૈયાર થઇને વાટજ જોઇ રહેવાનું! આપણે સર્વ એ પ્રચંડ સંસ્કારચક્રના સપાટામાં સપડાયલા છીએ. એમાંથી છૂટવાના માત્ર બેજ માર્ગ છે. પહેલો માર્ગ એ કે, એ ચક્ર સાથે બિલકુલ સંબંધજ બંધાવા દેવો નહિ; એટલે સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ એક સાથેજ કરી નાંખવો. આ માર્ગ બોલવામાં ઘણોજ સહેલો છે, પરંતુ આચારમાં મૂકવો લગભગ અશક્ય જેવો છે. કરોડો મનુષ્યોમાંથી કોઈ એકમાંજ એવો ખરો ત્યાગી બનવાની યોગ્યતા હોય છે. બીજો માર્ગ એવો છે કે, જગતમાંજ ડૂબકી મારીને રહેવું અને કર્મનું રહસ્ય શીખવું, અને કર્મયોગનો ઉદ્દેશ એજ શિક્ષણ આપવાનો છે. સંસાર ચક્રની અંદર ને અંદરજ મચ્યા રહેવું; અને અનેક પ્રકારના અનુભવો મેળવીને સંસાર કેવો છે તેનું રહસ્ય જાણવું. આ પ્રમાણે ત્હેનું તત્ત્વ બરાબર સમજાઇ ચુકયું એટલે પછી આપોઆપજ તેમાંથી બહાર નિકળવાની વૃત્તિ અને માર્ગ ખુલ્લા થઇ જશે, કેમકે બહાર નિકળવાનો માર્ગ પણ એ સંસારરૂપી ચક્રની અંદર હોય છેજ.

કર્મ એટલે શું? એ હવે આપણે સમજી ચૂક્યા છીએ. જગતનું અસ્તિત્વજ કર્મ ઉપર અવલંબીત છે એ પણ આપણે સમજી ચૂક્યા

છીએ, અને જગતને સર્વત્ર એક સરખું બનાવી દેવાની આશા રાખવી એ મૂર્ખતા છે. ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં સાચો વિશ્વાસ ધરાવનાર મનુષ્યને આ વાત પણ સત્વર સ્હમજાઇ જાય છે કે, ઇશ્વર કાંઈ અપૂર્ણ અથવા તો લૂલો લંગડો નથી કે, જેથી ત્હેને પોતાના જગતને બીજાની મદદ ઉપર મૂકી દેવું પડે. માટે જગતની સેવા કરવામાં "આપણા વિના જગત અટકી પડ્યું છે તે આપણે કરીશું તોજ અમુક બાબત બનશે" એવું મિથ્યાભિમાન જરા પણ રાખવા જેવું નથી. પણ આપણને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થઇ છે. અનેક વસ્તુ સ્થિતિઓ અને પરાધીનતાઓમાંથી છુટીને સચ્ચિદાનંદ પદરૂપ મોક્ષને મેળવવાની આપણે ભારે ગરજ થઈ પડી છે તે મહેચ્છાને પાર પાડવા માટેજ જગતની સેવા આપણે કરવાની છે. જેમ કોઇ માણસ ઠાકોરજીને થાળ ધરાવે છે અથવા કોઇ ભક્ત પોતાનું સ્વત્વ પ્રભુ ચરણમાં અર્પે છે તે કાંઇ પ્રભુ ભુખ્યા છે અથવા પ્રભુમાં ઓછપ છે, તેટલા માટે નહિ પણ એ પ્રમાણે કરવાથી પ્રભુનું સર્વસ્વ પોતાનું બની જવા રૂપ ઘણોજ મ્હોટો અનુપમ લાભ મળવાનો છે તેટલા માટેજ કરે છે. એજ પ્રમાણે પરોપકાર કરવાનો તે પણ પોતાના તન મન ધનરૂપ તુચ્છ પદાર્થોનો તે માર્ગે ઉપયોગ કરવાના બદલામાં આપણને મોક્ષરૂપ કોટીગણું મહાન ફળ મળે છે તેટલા માટેજ કરવાનો છે. આવા ફળની આકાંક્ષા "ફળાકાંક્ષા" નથી ગણાતી, સંસારના માયીક પદાર્થો અને કીર્તિ વગેરેની લાલસાનેજ કામના—આસક્તિ વગેરે નામ અપાઈ તેવી કામનાનેજ ત્યજવાનું શાસ્ત્રો અને મહાત્માઓ ઉપદેશે છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય જનવર્ગ માટે સ્વાર્થત્યાગ અને પરસેવાનો જે એક માત્ર રસ્તો આ સંસારચક્રથી છુટીને મોક્ષ મેળવવા માટેનો રહેલો છે તે રસ્તે કેવી રીતે જવું અને તેમાં કેવી રીતે આગળ વધવું તથા કયે દરવાજેથી કેવી રીતે એ ચક્રમાંથી નિકળી જવું એને

લગતો અનુભવસિદ્ધ માર્ગ દર્શાવવો એ "કર્મયોગ" નું કામ છે. "નિષ્કામકર્મ" એ કર્મયોગનું મુખ્ય રહસ્ય છે અને એ નિષ્કામતા-પૂર્ણ નિષ્કામતા પણ આપણી વર્ત્તમાન સ્થિતિ મુજબનાં કર્મો વિવેક બુદ્ધિપૂર્વક કરવાથી મેળવી શકાય છે.

"જગતમાં ફલાણું કરવાની બહુજ જરૂર છે અને તે કરીને લોકોને મ્હારે સુખી કરવા છે" એવી સ્હમજણ અને અભિમાન શ્રેષ્ટ કોટીવાળાને તો ઉપલાં કારણોને લીધે જરા પણ ગમેજ નહિ; પરંતુ સામાન્ય યા કનિષ્ટ કોટીવાળા પુરૂષોને આળસમાંથી ક્રિયામાં જોડવા માટે તેમજ પૂર્ણ સ્વાર્થપણામાંથી કાંઈ પણ સ્વાર્થત્યાગ તરફ વળવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવા માટે એવી સ્હમજણ અને અભિ-માન તેવાઓમાં જગાડવું અવસ્ય ઉપકારક થઇ પડે છે. પરંતુ એની સાથે આ પણ ખરૂં કે, આવાં તેમ ખરાબ કામો પણ એ મિથ્યાભિમાન અને સ્હમજણના દુરૂપયોગને લીધે ઘણાંય થઈ જાય છે. પોતાનો ધર્મ મના-વવા બળાત્કાર કરવો, ખુન કરવાં, લડાઇઓ જગાડવી–લડવી વગેરે અધમ પાપો પણ એવા માણસોના પ્રતાપે જગતમાં અનેકવાર અનેક રીતે થયા કરે છે.

મુક્ત થવાની જે લાલસા પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થમાં સ્વભાવથીજ રહેલી છે; તે ઇચ્છા એવી બળવાન છે કે, પ્રાણીથી સ્વસ્થ બેસી શકાય તેમજ નથી. આમ છે તો પછી કર્મયોગ પૂછે છે કે ત્હમારે માટે કર્મ કરવામાં બહારની શક્તિ યા મદદની જરૂરજ શા માટે હોવી જોઇએ ? સાંસારિક ભ્રમણાઓથી અને કદી પણ ખુટે કે પુરી પડે નહિ એવી લૌકિક કામનાઓથી પર થઇને કર્મ કરો. એ પ્રમાણે કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા અને પ્રયત્ન થતાં સર્વે યોગ્યતા વગેરે મેળવી શકાશે અને મોક્ષ પણ આવી મળશે એમ કર્મયોગનું કહેવું છે. બનતા નિષ્કામ ભાવપૂર્વક કર્મ કરવાનું શરૂ કર્યું એટલે ક્રમે ક્રમે સ્વાર્થનો

અને દેહાધ્યાસનો સમૂળગો લોપ થઈ જઈને "પરાર્થ" એજ જીવનનો દૃઢ સ્વભાવ બની રહેશે. અને એમજ છે, તો પછી કર્તવ્યપરાયણ થવા અને રહેવા માટે બહારની મદદની ઇચ્છા શા માટે કરવી? "અમુક કાર્ય સારૂં અને કરવા જેવું છે" એમ આપણને જણાયું, એટલે તે કરવાની તત્પરતા આપણામાં હોવી યા આવવીજ જોઈએ. આ લોકની ઇચ્છા તો શું પણ સ્વર્ગલોકની ઇચ્છાથી કરાયલું કર્મ પણ બંધનો ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વાર્થની કિંચિત પણ ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી કરાતું પ્રત્યેક શુભ કર્મ પણ આપણને મુક્તિથી દૂરજ રાખનાર થઈ પડે છે.

કર્મયોગનું હમેશાં એજ કથન છે કે, પ્રત્યેક કર્મ કરવામાં ફળની આકાંક્ષા રાખવી નહિ. આ જગત જેમ આપણા માટે ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ આપણે પણ જગત માટે ઉત્પન્ન થયા નથી. સર્વ કોઈ ઉત્પન્ન થયું છે પોતપોતાને માટે અને જે જે કાંઈ ઇચ્છી અથવા કરી રહ્યું છે તે પણ પોતપોતાને માટેજ છે. આ જે બાહ્ય શરીર આપણને દેખાય છે તે જેમ આપણે પોતે—આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી; તેજ પ્રમાણે આપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે પણ વાસ્તવિક રીતે આપણે પોતે કરતા નથી. આપણું ખરૂં સ્વરૂપ તો આ સ્થૂલ—સૂક્ષ્મ અને કારણ ત્રણે શરીરને સત્તા સ્ફુર્તિ આપનાર અને એ ત્રણેની અંદર તથા તેની બહાર અને આખા વિશ્વમાં પણ વ્યાપી રહેલો એવો આપણો શુદ્ધાત્મા યાને આપણે પોતેજ છીએ. એ આપણું ખરેખરૂં પોતાપણું—સાચું સ્વરૂપ આપણે પોતે સર્વ દેશ અને કાળમાં વ્યાપક, શાંત, નિર્વિકાર અને સચ્ચિદાનંદમય છે—છીએ, અને તેટલા માટે કોઈ પણ પ્રકારના બંધનમાં રહેવાની આપણે જરૂરજ શી છે?

અનાસક્ત ચિત્તથી કરેલા પ્રત્યેક કર્મ નવાં બંધન નહિ વધારતાં મૂળની શૃંખલાની પણ એકેએક કડીને તોડી નાખે છે. અનાસક્ત

ચિત્તમાંથી નિકળતો પ્રત્યેક શુભ વિચાર જગતનાં અનેક પ્રાણીઓનાં બંધન તોડવામાં સહાયભૂત થાય છે (અનેક ઋષિ મુનિઓની અદ્ભૂત અમ્મર વાણીનો હજારો વર્ષથી લાખો માણસોના હકમાં જે ઉપકાર થતો આવ્યો છે તે આ વાતની પ્રત્યક્ષ સાબીતી છે.) તો પછી આપણા સ્વજીવનને તો પુરેપુરૂં સદુપયોગી બનાવીને અત્યંત પવિત્ર બનાવે એમાં કહેવુંજ શું ?

અત્યાર સુધી કરાયેલું સર્વ વિવેચન અત્યંત સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેને ગાંડાના બકવાદ જેવું કહેનારા ગુરૂઘંટાલો પણ જગતમાં પડયા છેજ. "કર્મયોગ" એ તો માત્ર મોઢાનીજ વાતો હોઇને કૃતિમાં આવવો અશક્ય છે, એમ કહેનારા અનેક લોકો મ્હેં જોયા છે. "કશી પણ ઇચ્છા સિવાય કોઇ પણ કાર્ય મનુષ્યને હાથે બનવું શક્ય નથી અને તેથી ગીતાએ કરેલો નિષ્કામ કર્મનો ઉપદેશ સર્વથા અવ્યવહારિક છે" એવું કહેનારા પણ અનેક મને મળ્યા છે;* પરંતુ અનાસક્ત ચિત્તથી કર્મ કરનારાને પરખવાનું યા શોધી કહાડવાનું નહિ બનવાથી તેમના જોવામાં તેવા માણુસ નહિ આવ્યા હોય તેથીજ તેઓ એવું કહે છે; એટલુંજ નહિ પણ કેવળ પરોપકારનેજ માટે કર્મ કરવાં એ તો માત્ર ધર્માંધતાજ છે એમ પણ તેઓ માને છે.

આ વિષયની સમાપ્તિ કરવા પહેલાં કર્મયોગને સંપૂર્ણ રીતે આચારમાં મૂકનાર એવા એક મહાત્મા સંબંધી બે શબ્દો બોલીશ. એ

* મોક્ષની ઇચ્છાને "કામનાને" ને બદલે "જીજ્ઞાસા" નું નામ શાસ્ત્રીય ભાષામાં અપાયલું હોઇ સાંસારિક કામના પરત્વેજ "કામ" શબ્દ યોજાયલો છે. આ વાત ચોખ્ખી રીતે સમજી લેનારને તો આવું કથન સત્યજ લાગશે; પણ કામના કામના વચ્ચેના ભેદ વિચારી સર્વોચ્ચ કામના કે જેના ફળ રૂપે તે સચ્ચિદાનંદ પદ મળે એજ કામના સર્વોત્તમ છે, એમ તો તેમને પણ કબુલ કરવુંજ પડે, એટલે આ બાબતમાં વાસ્તવિક મતભેદ જેવું રહેતું નથી. મં૦ શ્રી સ. શા.

મહાપુરૂષ તે ભગવાન બુદ્ધ છે. કર્મયોગનો આચાર પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર એવો પુરૂષ એકજ આ ભૂતલપર થઈ ગયો છે. જગતમાં આજ પર્યંત જેટલા ધર્મપ્રવર્તકો થઇ ગયા છે, તેઓના ચારિત્રમાં કોઇને કોઈ પ્રકારનો હેતુ પ્રધાન હતો. કેવળ અહેતુક એવું ચારિત્ર તો એકલા બુદ્ધનુંજ છે.+ બુદ્ધ પછી જેટલા ધર્મ પ્રવર્તકો થઈ ગયા, તેઓના મુખ્ય બે વિભાગ કરી શકાય. એક તો પોતાને ઇશ્વરનો અવતાર; અને બીજા પોતાને પરમેશ્વરના કેવળ દૂત—કાસદ—ઇશ્વરનો સંદેશ મનુષ્ય જાતિને પહોચાડનાર તરીકે ઓળખાવનારા. આવા પ્રકારના પ્રવર્તકો ગમે તેટલા ઉચ્ચ દરજાના હોય અને તેઓની બુદ્ધિ પણ ગમે તેટલી શ્રેષ્ટ હોય, તોપણ ત્હેઓનાં કર્મો કેવળ અનાસક્ત ચિત્તથી કરેલાં ન કહેવાય. એક વાદવિવાદના પ્રસંગે ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું હતું કે—ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી ત્હમારી ગમે તેવી અને ગમે તેટલી કલ્પનાઓ હોય પણ મ્હને તે જાણવાની ઇચ્છા નથી. માત્ર વાકપાંડિત્યથી અને વાદવિવાદથી શો લાભ થવાનો છે? એવી રીતે કાળક્ષેપ કરવા કરતાં સારાં કર્મ કરો અને સારા થાઓ. એટલે જે કાંઈ સત્ય હશે તે ત્હમને પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવીને ત્હમે મુક્ત બની રહેશો. ત્હેમનું ચિત્ત એટલું બધું અહેતુક હોવા છતાં પણ ત્હેમણે બજાવેલા કાર્યનો સોમોભાગ પણ કોઈ ત્હેમના પછી કરી શક્યું નથી. જગતના ઇતિહાસમાં એટલા અનાસક્ત ચિત્તથી એટલું મ્હોટું કાર્ય કરનાર અને નિઃસીમ ત્યાગ કરનાર એક પણ ઉદાહરણ આપણને મળી શકનાર નથી. આખી પૃથ્વીપર આજપર્યંત મનુષ્ય જાતિમાં માત્ર એકજ એવો નરરત્ન, તત્ત્વવેત્તા અને હિતચિંતક પુરૂષ ઉદય પામ્યો છે. આ મહાન તત્ત્વવેત્તા ઉત્તમ પ્રતિના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપ-

+ મોક્ષની કામનારૂપ હેતુ બુદ્ધ ભગવાનમાં પણ રાજ્યમાં—ત્યાગ સમયે—હતોજ; પણ આગળ ટીપણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એવા હેતુને "કામના" ને બદલે "જીજ્ઞાસા" શબ્દથીજ શાસ્ત્રીય ભાષામાં વ્યવહારાતો હોવાની દૃષ્ટિથી આ કથન અઠીક નથી. મંત્રી. સ. સા.

દેશ કરતો હતો, છતાં પણ નીચતમ પ્રાણીને માટે પણ હેના અંતઃકરણમાં દયા વાસ કરી રહી હતી, અને 'હું' અને 'મ્હારૂં' એ શબ્દનો અર્થ પણ તે ભૂલી ગયો હતો. ખરો આદર્શરૂપ અને કેવળ નિઃસ્વાર્થી કર્મયોગી તો એજ હતો. બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ એ ઉભયની પરિપક્વ દશા એકત્ર થયેલી હોય તો તે બુદ્ધમાંજ હતી. જીવાત્માનું એથી અધિક ઉજ્વલ એવું રૂપ કોઇપણ સ્થળે પ્રાપ્ત થનાર નથી. મનુષ્ય જાત સન્માર્ગ વર્તિ થાય એટલા માટે એના જેટલો શ્રમ કરનાર એ પોતેજ હતો. એક વખત એમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે—"અમુક વાત અમુક જુના ગ્રંથમાં કહેલી છે, એટલા ઉપરથીજ હેને સત્ય માની લેશો નહિ; તેમ ત્હમારા આપ્ત ઇષ્ટ અમુક વાત ખરી માને છે એટલાજ ઉપરથી પણ કોઈ વાત ખરી માનશો નહિ. વળી બાળપણથી વડીલોએ અમુક વાત કહેલી હોય એટલાજ ઉપરથી પણ તે વાત સત્ય માનશો નહિ; પરંતુ જે જે વાત ત્હમારા જાણવામાં આવે તે સર્વેને પોતાની બુદ્ધિરૂપી કસોટી પર કસી જુવો અને જુઓ. ત્હમને તે ઉત્તમ લાગે તોજ હેને સત્ય માનવી; એવા સત્ય પ્રમાણેજ પ્રત્યક્ષ આચાર કરો, અને અન્યને પણ તેજ સત્ય કહો અને તેમ કરવામાં અન્યને મદદ કરો." જે મનુષ્ય અનાસક્તિથી; નહિ કે પૈસો, કીર્તિ કે અન્ય કોઇ પણ હેતુને માટે માત્ર કેવળ નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કામ કરે છે તેજ ખરો કર્મયોગી કહેવાય; અને જ્યારે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કેવળ અનાસક્ત ચિત્તથી કામ કરી શકે ત્યારે હેને બુદ્ધની પદ્વિ પણ મળી શકવી અશક્ય નથી. જગતને નવારૂપમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય પણ હેનામાં આવવું અશક્ય નથી. આવાજ પુરૂષો કર્મયોગના આદર્શરૂપ થઇ શકે. "નર-કરણી કરે તો નરકા નારાયણ હોય" એમ સત્પુરુષોએ એટલા માટેજ આપણને આશ્વાસન આપેલું છે.

ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ ૐ શાંતિઃ

મનની શક્તિઓ.

(આ વ્યાખ્યાન લોસ એન્જેલેસ કેલીફોર્નીઆમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના ડિસેમ્બરની ૮ મા તારીખે આપેલું હતું.)

કેટલાક યુગો થયાં આખી દુનીયામાં ચમત્કાર—અલૌકિકતા તરફ શ્રદ્ધા જોવામાં આવે છે. આપણે દરેકે અસામાન્ય બનાવો વિષે સાંભળ્યું હશે, અને ઘણાકને તેનો સ્વાનુભવ પણ હશેજ. આ વિષયની શરૂઆત કરતાં હું મ્હારા અનુભવમાં આવેલી કેટલીક બીનાઓ વર્ણવીશ. મ્હેં એક મનુષ્ય વિષે એવું સાંભળ્યું હતું કે, જો કોઈ પણ મનુષ્ય તેની પાસે પ્રશ્ન પૂછવાના આશયથી જતો તો તરતજ તે મનુષ્ય તેના પ્રશ્નો સાંભળ્યા વિના તે પ્રશ્નોના સર્વ ઉત્તર બરાબર આપતો, અને એવી પણ ખબર મળી હતી કે તે ભવિષ્યના બનાવો પણ કહી શકતો હતો. મ્હને આશ્ચર્ય લાગવાથી મ્હારા થોડાક મિત્રો સાથે હું તેને મળવા ગયો. અમે દરેકે કાંઈક કાંઈક પ્રશ્ન મનમાં ગોઠવી કાઢ્યા હતા અને ભુલી ન જવાય તે માટે અમે એ પ્રશ્નો કાગળમાં લખીને અમારા ગજવામાં રાખ્યા હતા. તે મનુષ્યે અમારામાંથી એકને જોયો કે તરતજ અમારા બધા પ્રશ્નો બોલી ગયો અને તેના ઉત્તરો પણ આપી દીધા. પછી તેણે કાંઇ કાગળ ઉપર લખીને કાગળની ઘડી વાળી તેની પાછળ મ્હારી સહી કરાવીને કહ્યું કે, " આના તરફ જોયા વગર તમે તમારા ગજવામાં મુકી દો; આ તમારો પ્રશ્ન હતો અને આ તેનો ઉત્તર છે." એજ પ્રમાણે અમારામાંના પ્રત્યેકને તેણે કહ્યું, પછી તેણે અમારા જીવનમાં ભવિષ્યમાં જે બનાવો બનશે તે કહી બતાવ્યા. પછી તેણે કહ્યું, " હવે તમે તમારી ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ ભાષામાંથી કોઇ પણ શબ્દ અથવા વાક્ય વિષે વિચાર કરો." મ્હેં

એક લાંબા સંસ્કૃત વાક્યનો વિચાર કર્યો કે જે ભાષાથી એ મનુષ્ય તદ્દન અજ્ઞાન હતો. હવે તે બોલ્યો કે, "તમારા ગજવામાંથી પેલો કાગળ કાઢો." તે જોતાં જણાયું કે તેજ સંસ્કૃત વાક્ય તેમાં લખેલું હતું. તેણે એ વાક્ય એક કલાક આગળથી લખ્યું હતું; અને વળી વિશેષમાં તેણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે મ્હેં જે લખ્યું છે તેજ વાક્યનો આ માણસ વિચાર કરશે, તે સત્યજ ઠર્યું. અમારામાંના બીજા એક ગૃહસ્થને પણ એજ પ્રમાણે કોઇ પણ વાક્યનો વિચાર કરવાનું જણાવ્યું. તે ગૃહસ્થને પણ તેજ પ્રમાણે કાગળમાં લખીને સહી કરાવીને તે કાગળ ગજવામાં રાખવા આપેલો હતો. તેણે એરેબીક વાક્યનો વિચાર કર્યો કે જે ભાષા તે મનુષ્યના જાણવામાં હોવાનો સંભવજ ન હતો. તે કુરાનમાંનો એક ફકરો હતો. મારા મિત્રે તેના કાગળમાં તે લખેલો જોયો. અમારામાંનો બીજો એક વૈદ્ય હતો. તેણે એક જર્મન વૈદ્યકિય પુસ્તકમાંથી એક વાક્ય વિષે વિચાર કર્યો હતો. તે પણ તેને માટેના કાગળમાં લખેલું જણાયું. પહેલી વખતે હું કદાચ કોઇ પણ રીતે તેનાથી છેતરાયો હઇશ એમ ધારીને કેટલાક દીવસ પછી હું પુનઃ એની પાસે ગયો. આ વખતે પણ મ્હેં મ્હારી સાથે બીજા મિત્રો રાખ્યા હતા. આ પ્રસંગે પણ તે મનુષ્ય તેવોજ ફતેહમંદ નીવડયો.*

* મદ્રાસ ઈલાકાના "કુંભકોનમ" કસ્બાનો જોશી ગોવિંદ ચેટીને લગતી આ હકીકત હોય તો નવાઈ નથી. આ સેવક આજથી પચ્ચીસેક વર્ષપર (પૂર્વાશ્રમમાં) એક મહોમેદન મિત્ર સહિત તેની પાસે ગયેલો ત્યારે ઉપલા કરતાં પણ વધુ હકીકત જોવામાં આવી હતી. મદ્રાસ કે જ્યાંથી એ સ્થળ સોએક માઈલ દૂર હશે, ત્યાંથીજ અમે બંનેએ અમારા પ્રશ્નો એક કાગળપર નોંધી રાખ્યા હતા તેમજ એક ફારસી કવિતાની લાઈન નક્કી કરી રાખી હતી. એ માણસ મ્હોટા ભવ્ય કપાળવાળો અને આકરા સ્વભાવનો હતો.

બીજા એક પ્રસંગે દક્ષીણના હૈદરાબાદ શહેરમાં હું હતો ત્યારે એક બ્રાહ્મણ વિષે મ્હને કહેવામાં આવ્યું કે તે બ્રાહ્મણ અગણિત વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકતો હતો, અને તે ક્યાંથી કાઢે છે તે કોઈ જાણી શકતું નહિ. તે એક સભ્ય ગૃહસ્થ હતો અને ત્યાં તે વ્યાપારમાં જોડાયલો હતો. એની યુક્તિઓ બતાવવાનું મ્હેં તેને કહ્યું, એવામાં એવું બન્યું કે,—તેને તાવ આવ્યો હતો; અને હિંદુસ્થાનમાં એવી એક સામાન્ય માન્યતા છે કે જો કોઈ પવિત્ર મનુષ્ય પોતાનો હાથ માંદા મનુષ્ય ઉપર મુકે તો તે સારો થાય છે. તે બ્રાહ્મણ મ્હારી પાસે આવ્યો અને મ્હને કહેવા લાગ્યો કે, મહાત્માજી! જો તમે તમારો

તે પોતાની મ્હેનત બદલ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પાસેથી સાધારણ રીતે પ્રશ્ન દીઠ રૂ. પાંચ લેતો. પોતાના મકાનની એક એકાંત ઓસરીમાં તે પોતાની સાથે અમને તેમજ એક ગાડીવાનને અમે દ્વિભાષી તરીકે સાથે લઈ ગયેલા તેને પણ લઈ ગયો અને અમને પોતાની સામે બેસાડયા. પછી અમારા પ્રશ્નો વિષે કાંઈ પણ પુછયા ગાછયા વિના તે કાગળપર લખવા મંડી પડયો. વચમાં વચમાં તે આંખો મીંચી દઈ કાંઈક ઉંડો વિચાર કરતો હોય એમ જણાતું. વચમાં કોઇ કોઈ વાર કોડીઓની મૂઠી અમારી પાસે ભરાવતો અને તેમાં કેટલી કોડી આવી તે ગણી જોતો. કોઈવાર તે "દસથી કમ એવો કોઈ આંકડો બોલો, સોથી કમ એવો કોઈ આંકડો બોલો," એવું એવું પુછી લેતો. અર્ધો પોણા કલાકમાં તેણે પોતાનું લખવાનું પુરૂં કરી તે કાગળો અમને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર વગેરે એમાં લખ્યું છે. પછી પેલો દ્વિભાષી કે જેને માત્ર થોડા કલાક અગાઉથીજ અમે સાથે રાખેલો હોઈ અમારી કશી વાતની ખબર તેને પડવા દીધી ન હતી તેની પાસે તે કાગળોમાં વંચાવી જોયાં. અમારા પ્રશ્નોમાં ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેને લગતા પ્રશ્નો હતા. તેના ઉત્તર એમાં લખેલા હતા અને તે સર્વના જવાબ ખરા નિકળ્યા હતા. ભવિષ્ય સ્થિતિને લગતા સેવકના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "યોગી—ત્યાગી" એવા શબ્દો હતા. સેવક એ સમયે એ બાબત વિષે બહુ સ્હમજતો

હાથ મ્હારા મસ્તક ઉપર મુકશો તો હું આ તાવમાંથી મુક્ત થઇશ. મ્હેં કહ્યું કે બહુ સારૂં, પણ તમે તમારી યુક્તિઓ બતાવશો ? તેણે કબુલ કર્યું એટલે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મ્હારો હાથ તેના મસ્તક ઉપર મ્હેં મુકયો અને કેટલાક વખત પછી તે તેનું વચન પાળવા માટે આવ્યો. તેની પાસે તેની કમર ઉપર ફક્ત એક ચીથરાની પટ્ટી હતી અમે તેની પાસેથી દરેક વસ્તુ લઇ લીધી, અને મ્હારી પાસે એક ધાબળી હતી તેજ માત્ર ઠંડીના દીવસો હોવાથી તેને ઓઢવા આપી; તેને એક ખુણામાં બેસાડયો. પચીશ માણસો એના તરફ દૃષ્ટિ કરી રહ્યાં હતાં. પછી તેણે કહ્યું કે હવે જુઓ ! ઇચ્છામાં આવે તે લખો. અમે બધાએ તે દેશમાં કદી ન પાકે એવાં ફળોના નામ લખ્યાં જેવાં કે દ્રાક્ષની

નહિ અને એ વર્ગ તરફ અભાવ જેવું પણ ખરૂં એટલે ઉપલા શબ્દો જાણવામાં આવતાં કેટલાક કલાક સુધી મનમાં બહુજ અફસોસ થયો હતો. એ માણસે અમને જે કાગળો લખી આપ્યા હતા, તેની શરૂમાં અમારૂં દરેકનું નામ તેમજ ગામ પણ લખ્યું હતું. એ તરફ ગામના નામને છેડે મકાર બોલવાનો રિવાજ છે તે પ્રમાણે અમારા ગામના નામને છેડે મકાર જોડેલો હતો. વળી પેલી અમે નક્કી કરી રાખેલી ફારસી કવિતાની લાઇન " કલમ ગુફતન કિ મન શાહે જહાનમ " તે પણ એ કાગળમાં લખાઇ ચુકી હતી. અમારે પુછવા પૈકીનું કેટલુંક એમાં નહોતું પણ લખેલું તે તેણે પુછયા પછી તેના ઉત્તર આપ્યા, પણ તે કાંઈ બરાબર નિકળ્યા નહી. ચીઠ્ઠીમાં કશુંક લખી તેને નીચે મુકયા પછી કોઇક ફુલનું નામ લેવા તેણે કહ્યું, અને અમે નામ લીધું, તો તેજ નામ ચીઠ્ઠીમાં લખાયલું નિકળ્યું. એ માણસ તે સમયેજ પાકી વયનો હતો, એટલે હવે નહિ પણ હોય, પણ તેના ઘરમાં વંશપરંપરાથી એ ધંધો ચાલ્યો આવે છે એમ સાંભળેલું છે. એ કહેતો કે, ટપાલ રસ્તે પણ કામ બજાવી શકું છું. એનું ઠેકાણું મદ્રાસ ઇલાકામાં કુંભકોનમ સ્ટેશનથી પાંચેક માઈલ પર આવેલા ગામ " વલંગમાન " છે. ગામના નામમાં પાકી યાદદાસ્તને અભાવે કદાચ ફેરફાર પણ હોય. અં. શ્રી. શ. શા.

લુમો, નારંગી, વિગેરે વિગેરે. તે કાગળીયાં તેને આપ્યાં કે તરતજ ધાબળી નીચેથી દ્રાક્ષની લુમો તથા નારંગીઓ નીકળવા માંડી તે એટલી બધી નીકળી કે બધાં ફળોને જોખીએ તો તેનું મનુષ્યનાથી એવડું વજન થાય. તેણે અમને તે ફળો ખાવા સુચના કરી પણ કાંઈક જાદુ હોવાનું ધારીને અમે આનાકાની કરી, પછી તે મનુષ્યે પોતેજ ખાવાનું શરૂ કર્યું એટલે અમે બધાએ પણ તે ખાધાં અને તે બધાં સારાં હતાં. પછી એણે ગુલાબનાં ફુલનો ઢગ કાઢીને પોતાનો ખેલ બંધ કર્યો. એ દરેક ફુલ સંપૂર્ણ ખીલેલું હતું, તેની પાંખડીઓ ઉપર ઝાકળનાં ટીપાં પણ વળગેલાં હતાં અને કોઈ પણ જગ્યાએ છુંદાયલું કે કચરાયલું નહિ હતું. વળી તે ઢગબંધી હતાં. જ્યારે મ્હેં તેને એનો ખુલાસો પુછ્યો ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે એ સર્વ હાથચાલાકી છે; પરંતુ અમને તો એમાં હાથચાલાકી હોઇ શકે એ વાત તદ્દન અસંભવીતજ લાગી હતી.

મ્હેં આવા ઘણા પ્રકારો જોયેલા છે. હિંદુસ્થાનમાં ફરતાં આવા પ્રકારો જુદી જુદી જગ્યાએ તમને સેંકડો મળી આવશે, અને દરેક દેશમાં એવું છેજ. આ દેશમાં પણ તમને આવી ચમત્કારિક બાબતો મળી આવશે. બેશક આવા ચમત્કારોનાં બનાવટી ગપ્પાં પણ પુષ્કળ ચાલે છે.* મારૂં એક માનવું એવું છે કે જ્યારે કોઈ દેશમાં વસ્તી

* જુનાગઢમાં થોડા સમયપર એક વૃદ્ધ વિદ્વાને ભાગવતની પારાયણો કરાવી, તે ચાલુ હતી તે દરમીયાન એવી વાત સંભળાઈ કે ઘીના ડબા પાંચસો ને અનાજના થેલા પાંચસો વ્યાસ બાપા ઉપર નનામા આવી પડ્યા. પછી એક મિત્રે તે વિષે ચોકસી કરતાં જણાયું હતું કે થોડાક ઘીના ડબા કોઈએ મદદ દાખલ મોકલ્યા હતા. એ સમાહ લખતે અન્ય પણ અનેક પ્રકારનાં ગપ્પ સંભળાતાં હતાં. અશિક્ષીત જનવર્ગ બિચારો એવાં ગપ્પ તુરતજ માની લઈ આફરીન બની જાય છે ને આખા દેશમાં ફેલાવી દે છે. અમુક કોટીના કોઈ

બહુજ ધાઢી થઈ જાય છે ત્યારે તે દેશની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અધોગતિએ પહોંચે છે. ઘણાજ પ્રાચિન કાળમાં હજારો વર્ષો ઉપર હિંદુસ્તાનમાં હાલના કરતાં ઉપર જણાવ્યા જેવા બનાવો વધારે પ્રમાણમાં બનતા હતા. ચમત્કારી દીસનારી પ્રત્યેક બાબતનું સંશોધન અને પૃથક્કરણ કરીને તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને પહોંચવાની પદ્ધતિ હિંદુઓમાં પ્રાચીન સમયથીજ હોવાથી આવી બાબતોનું મૂળ શું છે તેની શોધ કરવાનો યત્ન પુષ્કળ તેમણે કર્યો હતો. આ શોધ કરતાં કરતાં અનેક મહત્વના સિદ્ધાંત તેમણે શોધી કહાડયા હતા, અને આવા ચમત્કારોની મૂળ પર્યંત શોધ કરીને તેને લગતું એક સર્વાંગપૂર્ણ શાસ્ત્ર તેમણે બનાવ્યું હતું. આવી બાબતો દેખાતી નજરે ઘણાકોને ચમત્કાર રૂપ ભાસે છે, પરંતુ એમાં કુદરતના નિયમોની બહારનું કશુંજ નથી અને બીજી સ્થૂળ ઘટનાઓની માફકજ એ પણ નિયમ બદ્ધ છે એ વાત તેમને પૂરેપૂરી સમજાઇ ચૂકી હતી. મનુષ્યોમાં કાંઈ આવી શક્તિઓ જન્મથી—

કોઇ માણસો પણ પોતાને માટે એવી એવી વાતો સાંભળીને ફુલાઈ જાય છે અને એવી એવી વાતોનાં બીજ પોતે કળ વકળથી વાતે વાતમાં વાવી દે છે. કીર્તિનો લોભ ભલભલાઓને પણ અસત્યમાં ખેંચી જાય છે. અમે માનીએ છીએ કે અમુક કોટીના માણસ કુદરતપર સત્તા ચલાવી એવા ચમત્કાર દર્શાવી શકે છે; પણ તેમ કરવાની વાસનાને તો ખુલ્લી રીતે યોગગ્રંથોમાં માર્ગીક અંતરાય–વિઘ્નરૂપે વર્ણવેલી છે. લોકોમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ ફેલાવવા માટે એવુંજ કરવું પડતું હોય તો પછી મદારીના ખેલ જેવુંજ થયું! છતાં કદાચ એવી જરૂર માનવામાંજ આવતી હોય તો જનવર્ગને ખુલ્લી નોટીસ આપી જાહેર રીતે એવા ચમત્કારો દર્શાવી આપવા જોઇએ કે જેથી કરીને જનસમાજમાં છુપા ગપ ગોળાઓ ફેંકયા કરતાં હજારો ગણી શ્રદ્ધા ભક્તિ ફેલાઈ જશે; અને લોકોને માટે સારાસારના વિવેકજ્ઞાનની જરૂર મહર્ષિઓ દર્શાવી ગયા છે તે મેળવ્યા વિનાજ કરોડો અજ્ઞાનીઓને શક્તિમાન બનાવી દેવાશે.

મંત્રી સ. સા.

કુદરતી રીતેજ હોતી નથી. તેનો પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરીનેજ તેવી શક્તિઓ મેળવી શકાય છે.

આ શાસ્ત્રને હિંદુઓએ રાજયોગ એવું નામ આપેલું છે. એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારા હજારો મનુષ્ય હિંદુસ્થાનમાં છે; એટલુંજ નહિ પણ આખા દેશમાં એ શાસ્ત્રની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ રોજની ધર્મ વિધિના એક ભાગરૂપ થઇ ગઈ છે. આવી અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની શક્તિ મનુષ્યના પોતાનાજ અંતઃકરણમાં રહેલી છે એવો આ શાસ્ત્રનો મૂળ સિદ્ધાંત છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પ્રતિત થતું મન, એ વિશ્વવ્યાપી મનનોજ એક ભાગ છે અને તેથી પ્રત્યેક પ્રાણીના મનનો બીજાઓનાં મન સાથે તેમજ મૂળ વિશ્વવ્યાપી મન સાથે હંમેશનો સંબંધ છે. આવી રીતે કોઈ પણ મન કોઇ પણ શરીરમાં રહેલું હોય છતાં તેનો સમસ્ત જગતની સાથે નિકટનો સંબંધ છે.

વિચાર સંક્રમણને લગતા એકાદા ચમત્કાર વિષે તમને કાંઇ ખબર છે ? અહિંયાં એક મનુષ્ય કાંઇક વિચાર કરે છે અને તેજ વિચાર અન્ય સ્થળે રહેલા અન્ય મનુષ્યના મનમાં પણ તાદર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે કાંઇ આકસ્મીક બનતું નથી; પરંતુ એને લગતો અભ્યાસ કરવો પડે છે. આ અભ્યાસ બે પ્રકારનો હોય છે. એક તો બીજાના મનમાંથી પોતાના મનમાં વિચાર આકર્ષવા સંબંધી, અને બીજો પ્રકાર બીજા તરફથી મોકલાતા વિચાર ગ્રહણ કરવા સંબંધી છે. એને પરિણામે એકનો વિચાર જેવાને તેવાજ રૂપમાં બીજો માણસ ગ્રહણ કરી શકે છે. છેટું ગમે તેટલું હોય તેથી જરા પણ બાધ આવતો નથી તેમ વચમાં પહાડ, દરીયો, દિવાલ વિગરેનો અંતરાય હોય તે પણ નડી શકતો નથી.

જો સર્વ પ્રાણીઓનાં મન ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુમાંથીજ બનેલાં

હોય અને એક બીજાનાં મન કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ નજ ધરાવતા હોય તો ઉપર પ્રમાણે એક મનનો વિચાર બીજાના મનમાં પ્રવેશવાનું કદી પણ બની શકેજ નહિ. હું હમણાં ભાષણ કરૂંછું અને તમે તે સાંભળો છો. આ ક્રિયામાં પણ વિચાર સંક્રમણજ છે. આ ક્રિયાનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ શું છે તે હવે જોઇએ. એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં કોઈ વસ્તુ અપાય છે તેની પેઠે કાંઈ મ્હારો વિચાર તમારા અંતરમાં જઈ બેસતો નથી. મ્હારો વિચાર પ્રથમ તો મનમાં પેદા થયો. પછી મોઢા વાટે તે શબ્દોના રૂપમાં બહાર આવ્યો. મોઢાથી બહાર આવતાંજ બહારના આકાશ તત્ત્વમાં—ઇથરમાં તે અવાજની લહરીઓ ઉત્પન્ન થઈ અને તે તમારા કાનદ્વારા મગજમાં પહોંચી જઇને એકઠી થઈ, અને ત્યારેજ તેને સ્થૂળ વિચારરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આ પ્રમાણે મ્હારા વિચાર તમારા મનમાં પ્રવેશ કરવાની ક્રિયાના પેટામાં બીજી બે ક્રિયાઓ થાય છે. પ્રથમ તો વિચારને સ્પંદ—લહરીનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી સ્પંદના રૂપમાંથી પાછું વિચારનું મૂળ રૂપ બંધાય છે.

આ પ્રમાણે ભાષણદ્વારા મ્હારા વિચાર તમને સીધી—સરલરીતે પહોંચી શકતા નથી; પરંતુ માનસિક પ્રેરણાદ્વારા જે વિચાર મોકલાય છે તે તો બહુ સરલતાથી પહોંચી જાય છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે યોગી લોકો કહે છે તેમ દરેક જગતનાં સર્વ મનોનો એક બીજા સાથે સંબંધ છે અને તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર પરસ્પર સંબંધ હોવાથી પ્રત્યેક મન વિશ્વવ્યાપી છે.

મ્હારૂં મન, તમારૂં મન અને અન્ય સર્વ મનો જેમ સમુદ્રમાં નાના નાનાં મોજાંઓ છે તેમ એક વિશ્વવ્યાપી અવિભાજ્ય—અખંડ—મહાન મનનાંજ ન્હાનાં ન્હાનાં રૂપો છે. આમ હોવાને લીધેજ એક બીજાના વિચારોનું સંક્રમણ સરલતાથી થઇ શકે છે.

આપણી આસપાસ હરવખત જે ધડભાંગ ચાલ્યા કરે છે તે

તરફ ક્ષણભર ઉંડું લક્ષ્ય આપી જુવો તો જણાશેજ કે આપણી આસપાસ પસરેલા જગતનો અમલ આપણા ઉપર જારીજ રહ્યા કરે છે. એજ પ્રમાણે આપણી પોતાની શક્તિમાંથી પણ થોડીક શક્તિજ આપણા શરીર રક્ષણાદિ પાછળ વાપરીને બાકી બધીજ શક્તિનો ઉપયોગ રાત્રિ દિવસ બીજા પ્રાણી પદાર્થો ઉપર અમલ ચલાવવામાં–અસર પહોંચાડવામાંજ આપણે કર્યા કરીએ છીએ. આપણું શરીર, આપણું મન, આપણા ગુણ, આપણા અવગુણ, આપણી સારી અને નરસી ઇચ્છાઓ, વિચારણાઓ, ભાવનાઓ, એ બધાંજ આપણી બહારના જગત ઉપર પોતાની અસર એક સરખી રીતે પહોંચાડયા કરે છે, અને તેવીજ રીતે ઉલટપક્ષે બીજાની પણ તે તે પ્રકારની દરેક અસરો આપણા ઉપર પણ પડયાજ કરે છે. આ પ્રમાણે આપણી આસપાસ અને સર્વત્ર એક બીજા પ્રત્યે અસરોની આપ લે ચાલ્યાજ કરે છે. હવે ત્હેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો લઇએ.

એકાદ વિદ્વાન કે જેને છટાદાર વક્તા તરીકે તમે ઓળખો છો તે તમારી પાસે આવીને એકાદ વિષયપર ભાષણ કરે છે. તેની ભાષા ઉત્તમ અને વિચારો બહુ સુંદર છે; પરંતુ તેનું તમારાપર કિંચિત પણ વજન પડતું નથી. તે ગયો કે બસ તમે પ્રથમ જેવા હતા તેવા ને તેવાજ બની જાઓ છો. જાણે કે કોઇ માણસ આવ્યો ન હતો! એટલામાંજ એકાદ બીજો મનુષ્ય આવે છે અને ચારજ વાકય બોલે છે. એના બોલવામાં પહેલાના જેવી મીઠાશ અને છટા નથી અને વ્યાકરણની પણ અનેક ભુલો હશે; છતાં તમારા મનપર તેની ઘણીજ અસર થાય છે! આવા અનુભવો આપણને અનેકવાર થાય છે, કેમકે કોઈપણ મનુષ્યનું વજન બીજા ઉપર પડવામાં તેના શબ્દો અને વિચારોનો પ્રતાપ તો થોડોજ–બહુ તો ત્રીજા ભાગ જેટલોજ હોય છે, અને ઘણો ખરો પ્રતાપ તો તેનામાં રહેલા મનુષ્યત્વનોજ હોય છે; એટલે

કે તે વ્યક્તિમાં જે ઓજસ કે ચુંબકત્વ—પ્રતિભા હોય છે તેજ બીજાની ઉપર અસર કરવામાં ઘણો ભાગ બજાવે છે. એકાદ કુટુંબમાં કેટલાક વડીલો હોય છે; તેમાં કેટલાક વડીલ તરીકે ફતેહમંદ નીવડે છે અને કેટલાક નથી નીવડતા. એમ શા માટે બને છે ? આપણી નિષ્ફળતામાં ઘણું કરીને આપણે અન્યનોજ દોષ કાઢીએ છીએ. કોઈ બાબતમાં હું નિષ્ફળ નીવડયો એટલે એમજ કહીશ કે ફલાણા કારણને લીધે તેમ થયું છે. એવે સમયે આપણા પોતાના દોષ કબુલ કરવાનું આપણને ઠીક લાગતું નથી. આમ દરેક મનુષ્ય પોતાને દોષ રહિતજ ઠરાવવા મથે છે, અને બધા દોષનું કોઈ બીજી વ્યક્તિ ઉપર અથવા વસ્તુ ઉપર અથવા છેવટે કમનશીબી ઉપર આરોપણ કરે છે. જ્યારે કોઈ વડીલ નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે તેમણે પોતાનેજ એક પ્રશ્ન પુછવો જોઇએ. કે બીજા વડીલો તેમનાં કુટુંબને સફળતાથી ચલાવી શકે છે અને પોતે તેમ શા માટે નથી કરી શકતો ? મુદ્દામ કારણ એમાં તે વ્યક્તિની પોતાનીજ કોઇ ભૂલ અથવા કાળજીનું—ન્યૂનતા યા વિશેષતાનું હોય છે. અમુક વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા અથવા પ્રતિભામાં ફેરફાર હોય છે.

માનવ જાતિના મહાન નાયકોનાં ચારત્રો જોઈશું તો આપણને જણાશે કે તેમનામાં વિશેષ રૂપે રહેલા મનુષ્યત્વેજ તે મહત્વ તેમને અપાવ્યું હતું. ભૂતકાળના મહાન તત્ત્વવેત્તાઓનાં ચરિત્ર જુવો. તેમના રચેલા ગ્રંથોનો સત્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો અસલ અને નવિન એવાં વિચારરત્નો તો તેમાં ગણ્યાં ગાંઠયાંજ મળી આવશે. કેટલાક મહાત્માઓ કે જેમની કીર્તિ હજી સુધી લોકોમાં ગવાયા કરે છે. તેમના રચેલા ગ્રંથો જોતાં તે સામાન્ય કોટીનાજ લાગશે અને તેઓ મહાન લેખક હોય એમ આપણને જણાશે નહિ; છતાં તેમની હયાતીમાં તેઓ અત્યંત માનપાત્ર હતા એ તો નક્કીજ હોય છે. એ મહત્તાનું કારણ તેમનું વિચાર સૌંદર્ય નહિ પણ તેમનું

વ્યક્તિ વિશેષત્વજ હતું એમ આપણને જણાઇ રહે છે. આગળ કહ્યું છે તેમ મનુષ્યનો પ્રભાવ પડવામાં તેની પ્રતિભા એ તૃતીયાંશ અને તેની બુદ્ધિ તથા શબ્દો તો ફક્ત એક તૃતીયાંશજ ભાગ બજાવે છે, અને તેજ પ્રતિભાજ આપણા શરીરમાં વસ્યા કરે છે. આપણાં કાર્યો તો ફક્ત એ પ્રતિભા–મનુષ્યત્વનાં પરિણામજ છે. મનુષ્યત્વ રૂપી કારણ હોય ત્યાં તેનાં કાર્યો આવવાંજ જોઇએ. કાર્ય કારણની પાછળ પાછળ આવવાને બંધાયલુંજ છે.

આપણી કેળવણી અથવા શિક્ષણનો આદર્શ આ મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ હોવો જોઇએ; પણ તેને બદલે આપણે હમેશાં બાહ્ય ટાપટીપ પાછળજ પ્રયત્ન કર્યા કરીએ છીએ. જો આંતરમાં કાંઇ મનુષ્યત્વ હોય નહિ તો પછી બાહ્ય ઓપ–ટાપટીપનો શો ઉપ· યોગ ? કાંઇજ નહિ. બધા શિક્ષણનો આશય એજ હોય છે કે મનુષ્ય આગળ વધવો જોઇએ. જે મનુષ્ય તેના બીજા જાતિ બંધુઓ ઉપર અસર કરી શકે–પ્રભાવ પાડી શકે–તે મનુષ્ય શક્તિનો એકત્રિત નમુનોછે, અને જો તેવો મનુષ્ય તૈયાર થાય તો તેજ જે ધારે તે કરી શકવા સમર્થ હોય છે; તે પોતાની પ્રતિભા વડે ગમે તે કાર્યને વિજયી બનાવે છે.

મનુષ્યત્વનો–પ્રતિભાનો મહિમા એવો છે; પરંતુ એ પ્રતિભા લાવવી ક્યાંથી ? ઓકસીજનના પરમાણું જુવો, હાઇડ્રોજનના જુવો કે કાર્બનના જુવો; પરંતુ તેમાંથી એ વ્યક્તિ વિશિષ્ટત્વ મળવાનું નથી. તમામ પદાર્થ શાસ્ત્રોના નિયમ ઉથલાવી જઇએ પરંતુ એ વસ્તુ મળવી અશક્ય છે. "વ્યક્તિ વિશેષત્વ" એ કાંઇ ઓરજ વસ્તુ છે.

છતાં પણ હજુ આપણે એને જગતમાં પ્રવર્તતું જોઇએ છે. પ્રતિભાવાન મનુષ્ય પણ બીજાં મનુષ્યોની માફકજ જીવે છે, ચાલે છે અને કાર્ય કરે છે; પરંતુ પોતાના વ્યક્તિવિશેષત્વને લીધે બીજા મનુષ્યો ઉપર ઓરજ પ્રકારની છાપ પાડી શકે છે. સર્વ મનુષ્યોની

માફક તે પણ પોતાનું જીવન ગાળીને આ સંસારમાંથી ચાલ્યો જાય છે; પરંતુ તેની બુદ્ધિ, ગ્રંથો અને કાર્યો તેની પાછળ ચિહ્નો દાખલ રહી જાય છે. મહાન ધર્માચાર્યો અને મહાન તત્ત્વવેત્તાઓની સરખામણી કરીશું તો જણાશે કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઘણાંયે મહાન પુસ્તકો લખ્યાં હશે; પરંતુ ભાગ્યેજ કોઈ વ્યક્તિના હૃદય ઉપર તેઓ પોતાની જાતે અસર કરી શક્યા હશે. હવે ધર્માચાર્યોનો ખ્યાલ કરીશું તો જણાશે કે તેમના જીવનમાં તેમણે આખા દેશો ને દેશો હલાવી મુકયા હતા. આ બેમાં તફાવત માત્ર પ્રતિભાનોજ હતો. તત્ત્વજ્ઞાનીમાં નહિ જેવી થોડીક પ્રતિભા હોય છે અને ધર્મના ફીરસ્તાઓમાં તે પ્રતિભા અજાયબ રીતે ભરેલી હોય છે. પંડિતોની બધી વિશેષતા તેમની બુદ્ધિમાં આવી રહેલી હોય છે, અને તેથી કરીને તેમનો અને આપણો મેળાપ બુદ્ધિના (બાહ્ય) પ્રદેશમાં થાય છે; તેની પેલી તરફ તેમના હૃદય પ્રદેશ સુધી આપણે પહોંચી શકતા નથી. ધાર્મિક મહાત્માઓની વિશેષતા અત્યંત અંતર્વર્તિ (ઉંડાણવાળી) હોવાથી તેમનો મેળાપ એટલે તેમના અંતરાત્માનોજ મેળાપ થઇ પડે છે. પંડિતોના અંતરાત્માનો મેળાપ આપણને કદી પણ થઈ શકતો નથી, અને તેથીજ તેમના તરફ આપણને બહુ પ્રેમ ઉપજતો નથી. તેઓ આપણા દીલને તલસ્પર્શ કરી શકતા નથી—આકર્ષિ શકતા નથી, અને ધાર્મિક પુરૂષોનાં દર્શન થતાં આપણું મન તેમના પ્રત્યે અનિવાર્યપણે આકર્ષાઇ જાય છે. મનુષ્યના બંધારણમાં બુદ્ધિ એ ઇંદ્રિય માત્ર હોઇને તે એક પ્રાકૃત—બનાવટી વસ્તુ, નદીમાં નહેર હોય છે તેમ હોવાથી તે ધીમે ધીમે કાર્ય કરે છે અને યોગ્ય પરિસ્થિતિ મળતાં ક્યાંક થોડોક ઝાંખો પ્રકાશ પ્રકટાવી શકે છે. બીજી તરફ અંતરાત્મા એ મૂળ વસ્તુ—મધ્યબિંદુ (નહેર નહિ પણ મૂળ નદી) હોવાથી અને ધાર્મિક પુરૂષોના સમાગમમાં તે મધ્યબિંદુનું આપણને

દર્શન થઈ શકતું હોવાથી તેમનો સમાગમ થતાં તેમના અંતરાત્માનો પ્રકાશ આપણા અંતરાત્મા સુધી પહોંચી જઇ તેને પ્રકાશિત-જાગ્રત કરી દે છે. એક વીજળીનો દીપક જેમ દૂર સુધી પ્રકાશ પહોંચાડી શકે છે, તેમ ધાર્મિક પુરૂષોના અંતરાત્માની જ્યોતિ પણ અનેક મનુષ્યો ઉપર અને તેમના ઠેઠ આંતર પ્રદેશ સુધી પોતાનો પ્રકાશ પહોંચાડી શકે છે; અને તેમના દર્શન માત્રથી પણ લક્ષાવધી મનુષ્યોમાં જાગૃતિ આવી જાય છે.

આ મનુષ્યત્વ—આ પ્રતિભાને જગાડવાના, આંતરશક્તિને વિશેષ રૂપે ખીલવવાના નિયમો શોધી કહાડવાનું માન યોગશાસ્ત્ર ધરાવે છે, અને તે નિયમો તથા પદ્ધતિઓ તરફ પુરતું લક્ષ આપવામાં આવે તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની પ્રતિભા વધારી અને બલવત્તર કરી શકે.

આ કાંઈ ઉપલક કલ્પના નથી, પરંતુ શુદ્ધ વ્યવહારિક—અનુભવથી સિદ્ધ થઇ ચુકેલી બાબત હોઇને કોઈ પણ સ્થળ અને સમયે લાગુ પડે છે. એનું શિક્ષણ એ અન્ય સર્વ શિક્ષણોના રહસ્ય—સાર રૂપ છે. જે એક વિદ્યાને સાધવાથી સર્વ વિદ્યાઓ સધાઇ જાય છે, તે આ વિદ્યા છે; માટે મનુષ્ય ગૃહસ્થ હો કે સંન્યાસી હો, શ્રીમંત હો કે દરિદ્રી હો, લૌકિક કામ ધંધામાં પડેલો હો કે બીજા વ્યવસાયવાળો અથવા એકાંતવાસી હો, પરંતુ પોતાનું વ્યક્તિ વિશેષત્વ—પોતાના અંતરાત્માનું બળ (આ વિદ્યાને સાધીને) ખીલવવું—દ્રઢાવવું, એ તેનું સર્વથી વધુ લાભનું—મહત્વનું અને પહેલામાં પહેલું કર્ત્તવ્ય છે. **અજ્ઞાનવશ અનેક વસ્તુસ્થિતિઓ પાછળ આસક્ત ચિત્તથી જન્મોના જન્મ પર્યંત ભટકી કુટાઇને તે માયીક પદાર્થોની માયીકતા—અસત્ય—જડ—દુઃખ રૂપતાને અનુભવીને પછી છેવટે પણ આ વિદ્યાને શરણ થવુંજ પડનાર છે—તેમ કર્યા**

વિના સુખાકાંક્ષી જીવને માટે બીજો આરોજ નથી—તો પછી શા માટે સવેળાથીજ આ વિદ્યાનો આશ્રય ન લેવો ?

જડપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે જડ વિશ્વના—દેહ અને બીજા સ્થૂળ પદાર્થોના—જે નિયમ સિદ્ધ કર્યા છે તે ઉપરાંત વિશ્વનું બીજું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પણ છે. વાસ્તવિકપણે તો " જડ વિશ્વ " અને "સૂક્ષ્મ વિશ્વ " ઇત્યાદિ ભેદ ખોટા અને કેવળ શબ્દ ભેદજ છે. જે કાંઈ છે તે એકજ છે. સમજૂતીને માટે આપણા અસ્તિત્વને કોઇ પણ ઉપમા વધુ બંધ બેસતી આવે તેમ હોય તો તે " શંકુ " ની ઉપમા છે.

" શંકુ " એ તેના થડ આગળ બહુ જડ અને જાડો હોઇને છેડાની બાજુ તરફ પાતળો થતો થતો અણી આગળ ન્હાના બિંદુ જેવો બની રહે છે. આપણું અસ્તિત્વ પણ સ્થૂળદેહરૂપી તળીયા આગળ જડતા પ્રધાન હોઇને આગળ સૂક્ષ્મદેહ તરફ પાતળું—સૂક્ષ્મતાવાળું હોઇને છેવટે બિંદુ જેવું અતિ સૂક્ષ્મ છે. એ અતિ સૂક્ષ્મ બિંદુને આપણે કારણ શરીર અથવા જીવાત્મા કહીએ છીએ. " પિંડે સો બ્રહ્માંડે " તેની પેઠે આ અતિ વિશાળ વિશ્વની રચના પણ એવીજ છે.

વિશ્વનો દ્રષ્ટિગોચર થતો કેવળ જડ ભાગ તે પેલા શંકુના તળીયા જેવો સ્થૂળ છે અને તેના ઉપલા અંશ સૂક્ષ્મ આવતા ચાલીને છેવટે તેની અણી રૂપ જે સૂક્ષ્મ વિશ્વ છે તેને આપણે " ઇશ્વર " નામથી ઓળખીએ છીએ.

આપણને કોઈ પણ વસ્તુમાં જે સામર્થ્ય પ્રતિત થાય છે, તે સામર્થ્ય તે વસ્તુના જડ રૂપમાં—સ્થૂળ અંશમાં—નહિ પણ સૂક્ષ્મ અંશમાંજ રહેલું હોય છે. તેનો જડભાગ હાલચાલ કરતો જણાય છે તે હિલચાલ કરવાનું સામર્થ્ય તેના પોતામાં નહિ; પરંતુ તેના સૂક્ષ્મ ભાગમાંજ રહેલું હોય છે.

જ્યારે મનુષ્ય મોટા બોજો હાથ વડે ઉંચકે છે ત્યારે એના

હાથના માંસપિંડો ઘણા ફુલે છે અને તેના આખા શરીરમાં વિશેષ હાલચાલ ચાલી રહે છે. આપણને એ વખતે સ્નાયુઓમાં વિશેષ બળ પ્રતીત થાય છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં તે સામર્થ્ય તે માંસપિંડોનું નહિ પણ તેની નીચે રહેલા જ્ઞાનતંતુઓનુંજ હોય છે. પાતળા દોરા જેવા તંતુઓમાં આપણે ન દેખીએ એવા રૂપે રહેલું સામર્થ્યજ માંસપિંડો દ્વારા આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમાંના એકાદ જ્ઞાનતંતુને પણ વચ્ચેથી કાપી નાખવામાં આવે તો તેજ ક્ષણે તે માંસપિંડ કામ કરવાને અશક્ત બની રહે છે. આ ઝીણા જ્ઞાનતંતુઓ જે શક્તિ પુરી પાડે છે તે પણ તેમની પોતાની નહિ હોઇને એનાથી વધારે બારીક તંતુઓમાંથીજ લાવે છે, અને તે તંતુઓ વળી તેનાથી પણ વધારે બારીક વસ્તુમાંથી એ શક્તિ લાવે છે. એ સુક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ વસ્તુ કે જેને આપણે " વિચાર " કહીએ છીએ તેજ છે. એ " વિચાર " જ શરીરના સર્વ સામર્થ્યનું અધિષ્ઠાન—આધાર છે. વિચારનુંજ બળ આપણને ઉપર જણાવેલા તંતુઓ અને માંસપિંડો દ્વારા દશ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે, અને પોતાના મૂળ વિચારના રૂપમાં હોય છે ત્યાં સુધી બીજા કોઇના જોવામાં તે આવી શકતું નહિ હોવાથીજ માણસોને સ્થૂળ શરીરનીજ તે શક્તિ હોવાનો ભ્રમ થાય છે.

સૂક્ષ્મશક્તિ આપણા જોવામાં નહિ આવવાનું કારણ એજ છે કે, તે શક્તિની લહરીઓ—આંદોલનોને આપણી જ્ઞાનેંદ્રિયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી, અને તેથી કરીને આપણી સ્થૂળ દ્રષ્ટિ તેની પ્રતીતિ પામી શકતી નથી. જો કોઇ વૈજ્ઞાનિક શોધ કે કળાથી શક્તિના એ સૂક્ષ્મ રૂપનું નિયમન કરતાં આપણને આવડે તો પછી તેના સ્થૂળ રૂપનું પણ નિયમન આપણે સહજે કરી શકીએ.

જેમ જળાશયના તળીયામાંથી એક નાનો પરપોટો ઉપર આવે છે તેને આપણે વચમાં આવતો જોઇ શકતા નથી, પણ જ્યારે

જળની સપાટી ઉપર આવીને ફુટી નિકળે છે ત્યારેજ જોઈ શકીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે શક્તિ પણ જ્યાં સુધી અતિ સૂક્ષ્મ રૂપમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેને આપણે જોઈ શકતા નથી. તે પોતાના અધિષ્ઠાનને–અંતઃકરણને છોડીને સ્થૂળ અવયવો તરફ આવવા માંડે છે ત્યારેજ આપણને તેની પ્રતીતિ થવા માંડે છે.

" વિચાર " પોતે કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે, એ વાત આપણા લક્ષમાં આવી શકતી નથી; પરંતુ અંતઃકરણથી આગળ વધીને તે જેમ જેમ સ્થૂળ અંગો તરફ–સ્થૂળ દશામાં દૂર સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારેજ તે આપણા જોવામાં આવી શકે છે. આપણા વિચારો અને કૃતિ ઉપર આપણો કાબુ ચાલતો નથી એવી ફરીયાદ આપણે વારંવાર કરીએ છીએ; પરંતુ વિચારો સ્થૂળ રૂપમાં આવવા પૂર્વેજ આપણને જો મૂળમાંથીજ તેનું નિયમન કરતાં આવડે તો પછી તેનાજ પ્રત્યક્ષ સ્થૂળરૂપ જે ક્રિયા તેના ઉપર પણ કાબુ ચલાવતાં આવડી જાય એમાં તો શી નવાઇ ! કોઈ પણ સાધનદ્વારા જો આપણને શક્તિના સૂક્ષ્મરૂપનું પૃથક્કરણ કરતાં અને તે શક્તિનું સ્વરૂપ જાણતાં તથા તેના ઉપર કાબુ ચલાવતાં આપણને આવડે તોજ આપણા મન ઉપર આપણો કાબુ ચાલી શકે. અને જેને પોતાના મન ઉપર કાબુ ચલાવતાં આવડયો તે મનુષ્ય બીજાઓના મન ઉપર પણ કાબુ ચલાવી શકેજ. અંતર્બાહ્ય ઉભયની પવિત્રતા અને નીતિપરાયણતા ધર્મશાસ્ત્રોએ એટલા બધા દબાણથી શા માટે ઉપદેશી છે તે આ ઉપરથી લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે. કેમકે જે મનુષ્ય અંતર્બાહ્ય પવિત્ર અને નીતિમાન હોય છે તે મનુષ્ય સંયમી–મનોનિગ્રહી પણ અવશ્ય હોય છેજ. **મનોનિગ્રહ વિના પવિત્રતા અને નીતિમતા આવી શકતીજ નથી.** મનુષ્યોનાં મન એકજ વિશ્વવ્યાપી મનમાંથીજ ઉદ્દભવેલાં હોઈ તેનાજ અવિચ્છિન્ન અંશરૂપે હોવાથી જે પ્રાણીને પોતાના–એક મન ઉપર કાબુ

મેળવતાં આવડયો, તેને માટે તેજ મનદ્વારા બીજાઓનાં મન ઉપર; એટલુંજ નહિ પણ સર્વ મનોના મૂળરૂપ તે વિશ્વવ્યાપી મન ઉપર પણ કાબુ મેળવવો અશક્ય નથી. પોતાના મન ઉપર કાબુ ચલવવાની વિદ્યાનું રહસ્ય જેણે એકવાર અનુભવપૂર્વક હસ્તગત કરી લીધું હોય તેને વિશ્વવ્યાપી મન ઉપર પણ અવશ્ય કાબુ ચલવતાં આવડેજ.

આ પ્રશ્નની બીજી એક વ્યાવહારિક બાજુ પણ છે. આપણને જે અનેક પ્રકારનાં શારીરિક દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તે પણ મનો નિગ્રહવડે ટાળી શકાય છે. જો શક્તિના સૂક્ષ્મરૂપ ઉપર આપણને વિજય મેળવતાં આવડયો, તો પછી માનસિક દુઃખો ઉપર અને શારીરિક દુઃખો ઉપર પણ કાબુ આપણે મેળવી શકીએ અર્થાત્ તે દુઃખોને દૂર કરી શકીએજ. સૂક્ષ્મ શક્તિપર કાબુ જામતાં આપણે આ પ્રમાણે બીજી પણ અનેક રીતે એ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ તે વાત બાજુ રાખીને આ વિષયનું જે અધિક ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે તેના તરફ હવે આપણે વળીશું. હવે હું, તમને બીજી એક બાબત કહું છું અને એ વિષે સાંગોપાંગ ચર્ચા નહિ કરતાં તેનો અંતિમ સિદ્ધાંતજ માત્ર તમારા આગળ મૂકું છું.

માનવજાતિની એકાદ શાખાનો વિકાસ તેની બાલ્યાવસ્થામાંથી જેવી રીતે થાય છે તેવીજ રીતે તે જાતિના પ્રત્યેક મનુષ્યનો વિકાસ પણ થાય છે; ફેર માત્ર એટલોજ હોય છે કે જાતિને તે સ્થિતિમાં આવતાં હજારો વર્ષ થાય છે ત્યારે એક બાળક માત્ર થોડાંજ વર્ષોમાં મોટી ઉમ્મરે પહોંચી જાય છે. એક બાળકને લઇએ તો તે તેની પોતાની માનવ જાતિના આરંભ કાળના જંગલી મનુષ્ય જેવું જ છે. તે જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે માનવ જાતિની પોતાની શાખાની જુદી જુદી અવસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓમાં થઇને પસાર થાય છે અને છેવટે તે તે શાખાના વર્તમાન

સ્વરૂપની પ્રતિમારૂપ બની રહે છે. ફેર એજ કે બાળક પોતાની અવસ્થાઓ જલદીથી ઓળંગતો ચાલે છે, અને માનવજાતિને તેમ કરવામાં હજારો વર્ષ નિકળી જાય છે. આ સિદ્ધાંત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાથીજ હવે પછી હું જે કહેવાનો છું તે તમને બરાબર સમજાશે. કલ્પના કરો કે સર્વ માનવકુળો એકજ શાખારૂપ છે, અથવા સર્વ જીવ માત્ર એકજ શાખા રૂપ છે. આ સર્વ પ્રાણીઓ રૂપી સમષ્ટી એકજ ખાસ સાધ્ય પાછળ ધાવન કરી રહી છે અને તે સાધ્ય તે બીજું કાંઇજ નહિ પણ " પૂર્ણત્વ " એજ છે. સમગ્ર જગત કયા સાધ્ય પાછળ દોડી રહ્યું છે, એ વાત જે કેટલાંક મનુષ્યોના લક્ષમાં વહેલી આવી ગઇ હોય છે તે મનુષ્યો બીજાં મનુષ્યોની રાહ જોઇને બેસી રહેતાં નથી. વારંવાર જન્મ લઇ કટકે કટકે—સર્વની સાથે ધીમે ધીમે આગળ વધવાનો તેમને કંટાળો આવ્યો છે. આખી મનુષ્ય જાતિ મુક્તાવસ્થાએ પહોંચે ત્યાં સુધી થોભવાને અને તેમની પેઠે રખડી રવડી ગોદા ખાઇ ખાઇને અસારતા અને દુઃખના અનુભવો લઈ લઈનેજ આગળ વધવાનું તેમને પસંદ નથી. આથી કરીને તેવાં મનુષ્યો આગળ વધવાને ધમપછાડ કરી મૂકે છે અને જે છેટું કાપવાને આવા મનુષ્ય જાતિને લાખો વર્ષ લાગવાનાં છે તે અંતર તેઓ થોડા વર્ષ યા જન્મોમાં વટાવી જાયછે. જો કેટલાંક જંગલી મનુષ્યોને કાંઇ પણ શિક્ષણ વગર ફક્ત તેમને અન્નવસ્ત્ર અને આશ્રય આપીને કોઈ પણ બેટમાં રાખવામાં આવે; તો કાળે કરીને તેઓ પોતાની સ્થિતિ પોતેજ સુધારવા લાગશે, અને કેટલીક ખાસ પ્રકારની સમાજ રચના તૈયાર કરશે. આવી રીતે તેઓ જંગલી અવસ્થામાંથી કેવળ સ્વબળથીજ સંસ્કારી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે; પરંતુ જો આ મનુષ્યોને અન્ય સંસ્કારી જનસમાજની કાંઇ ખાસ મદદ મળી જશે તો તેમની ઉન્નતિ વધારે અને સત્વર થશે એમાં સંશય નથી. આપણે ઝાડને પણ મદદ કરીએ તો જલદી ઉ-

છેરી શકીએ છીએ. એ તો આપણા અનુભવની વાત છે. જો તેને કુદરત ઉપરજ છોડી દેવામાં આવે અને ખાતરપાણી વગેરેની ખાસ મદદ ન આપવામાં આવે તો પણ તે ઉછરી તો શકે છેજ, પણ સમય વધારે જોઇએ. આપણા સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગમાં આપણે એજ ધોરણ લાગુ કરીએ છીએ. કૃત્રિમ રીતે વ્યવહારની સર્વ વસ્તુઓની વૃદ્ધિ ઝપાટામાં કરવાનો આપણો યત્ન સતત ચાલુ છે. આવી રીતે જે ધોરણથી ઝાડ અને બીજા જડતા પ્રધાન પદાર્થોની ઉન્નતિ સત્વર કરી શકાય છે તેજ ધોરણનો અમલ કરીને મનુષ્યની ઉન્નતિ શા માટે જલદી ન કરી શકીએ? તેવીજ રીતે માનવજાતિની એકાદ આખી શાખાને માટે પણ કરી શકાય છે. ધર્મોપદેશકો દેશ વિદેશમાં—જ્યાં ત્યાં શા માટે વિચરણ કરે છે? સમસ્ત માનવ જાતિની ઉન્નતિ જલદી થઈ શકે તેટલા માટેજ. ખરેખર ઉન્નતિની ગતિની કોઇ પણ મર્યાદા કે નિયમ નથી. એક મનુષ્યની ઉન્નતિ એક જન્મમાં અમુક હદ સુધીજ થઈ શકે અને તેથી વધુ આગળ તે જઈ શકેજ નહિ એવું નથી. એજ પ્રમાણે એક મનુષ્ય પૂર્ણાવસ્થાને કેટલો વહેલો યા મોડો પહોંચી શકે તેનો પણ નિયમ કોઇએ કરી આપ્યો નથી. જો અનુકૂળ સંયોગો મળી આવે તો માણસ ઘણીજ અજાયબ ત્વરાથી આગળ વધી શકે અને તેજ પ્રમાણે માનવજાતિને અનુકૂળ સહાયતા મળી જાય તો બહુજ ત્વરાથી તે જાતિ આગળ વધી શકે એ નિઃસંશય છે. કોઇ પણ બાબતમાં સહાયતાના અનેક પ્રકારો હોય છે; પરંતુ તેમાં પણ તે બાબતમાં પૂર્ણ જાતિ અનુભવવાળો સિદ્ધ મનુષ્ય ભોમીયા તરીકે મળી જવો, એ સર્વથી વધારે અગત્યનું સાધન છે. કોઇ એક ગાઢ અંધારી રાત્રિમાં વિકટ માર્ગે ચાલવાવાળા એકાદ અનેક મનુષ્યોના સંઘને માટે એકાદ મજબૂત અને પ્રકાશિત ફાનસ અને તેને લઇને આગળ ચાલનાર એક અનુભવી ભોમાયો કેટલાં

બધાં ઉપયોગી થઈ પડે છે? દૈવીપ્રતિભાસંપન્ન ધાર્મિક મહાત્માઓ અને યોગશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો પણ એવાજ ફાનસ અને ભોમીયાની ગરજ માનવ જાતિને માટે પુરી પાડે છે. લક્ષાવધિ મનુષ્યોને તેમની દુર્ગતિના સમયમાં તેમનો માર્ગ એવા દીપકો અને ભોમીયાઓએ સરલ કરી આપ્યો છે, અને હજી પણ કર્યેજ જાય છે. એવા અસામાન્ય પુરૂષો પોતાના તીવ્ર પુરૂષાર્થને લઇને એકાદ અથવા થોડાજ જન્મોમાં પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરી લેનારાઓમાંનાજ હોય છે. જગતના ઇતિહાસમાં એવા અનેક અસામાન્ય મહાપુરૂષો દરેક કાળમાં થઈ ગયેલા જણાય છે. થોડા વખત પહેલાંજ એક મનુષ્ય એવો થઈ ગયો છે કે સમસ્ત માનવ જાતિએ પોતાના હજારો વર્ષના આયુષ્ય દરમીયાન જે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેટલી ઉન્નતિ તેણે પોતાના ચાલુ એક આયુષ્યમાંજ કરી લીધી હતી; પરંતુ અહિં આ વાત પણ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઇએ કે આ પ્રકારની ત્વરિત ઉન્નતિ પણ અમુક નિયમને અનુસરવાથીજ થાય છે. આપણે જો એ નિયમોને જાણી લઇએ અને તેનાં રહસ્યો સમજીને આપણી જરૂરીયાતો સાથે તેને સંયોજી શકીએ તો આપણે પણ બહુજ ત્વરાથી આગળ વધીને આજ આજ જન્મમાં પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. આ પ્રકારની ઉન્નતિને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં "સદ્યોમોક્ષ" અથવા સાંખ્ય માર્ગ કિંવા જ્ઞાન માર્ગ કહે છે.

આપણા જીવનક્રમ માટે આ નિયમોનું શાસ્ત્ર અતિશય ઉચ્ચ રહસ્યવાળું છે. મન તથા તેની શક્તિઓના અભ્યાસનું શાસ્ત્ર તે એજ છે, અને પૂર્ણત્વને મેળવવાને માટે સર્વ કોઇ જે ઘડભાંગ ચલાવી રહ્યું છે તે પૂર્ણત્વ સત્વર મેળવવાનો બહુજ ટુંકો અને સાચો માર્ગ તે આપણને બતાવે છે. એ માર્ગનું જ્ઞાન અને અનુસરણ એ મ્હોટામાં મ્હોટું માનવ કર્તવ્ય કોઇકજ બજાવી શકે છે. અન્ન વસ્ત્રની, પૈસાની,

કે અન્ય વસ્તુની મદદ કરીને બીજાઓની જીવનયાત્રામાં અમુક થોડા ઘણા સમયને માટે સુગમતા કરી આપવી એ બાબત તો માત્ર એ માર્ગના ગૌણુજ અંગ રૂપ છે.

મનુષ્યોમાં રહેલું પૂર્ણત્વ ખીલવવું–વ્યક્ત કરવું એ આ શાસ્ત્રનો હેતુ અને ઉપયોગ છે. એ શાસ્ત્રના જ્ઞાન અને ઉપયોગ સિવાય માણસને પૂર્ણત્વનો રસ્તો કાપવામાં લક્ષાવધી વર્ષો લાગે તેમ છે. એટલા લાંબા સમય દરમીયાન તેને કંઇ એક મનુષ્યોના અને વસ્તુસ્થિતિઓના રમકડા રૂપ બનીને રહેવું–ચાલવું પડે છે. લાકડાના એકાદ ન્હાનકડા હોડકાની પેઠે તેને આ સંસાર સમુદ્રમાંના પ્રત્યેક મોજાની સાથે આમ તેમ ફર્યા કરવું અને પછડાયા કરવું પડે છે. દૈવ અથવા કુદરતના હાથમાં પોતાનો ઉન્નતિક્રમ રહેવા દઇને યુગોના યુગો પર્યંત અથડાયા કરતા પ્રાણીઓને આ શાસ્ત્ર પોકારી પોકારીને કહે છે કે, **"ઉઠો જાગ્રત થાઓ અને પોતાની ઉન્નતિનું કાર્ય પોતાનાજ હાથમાં લ્યો. આટલો બધો સમય એ કામગીરી–એ અતિ અગત્યનું કર્ત્તવ્ય તમે પ્રકૃતિને સોંપી રાખ્યું હતું, પણ હવે તે પોતાના હાથમાં લ્યો અને એકી સપાટે આ સમગ્ર સંસાર સમુદ્રને ઉલ્લંઘી જાઓ."**

મનુષ્યોનું જ્ઞાન અને તેની સાથે સાથેજ તેનું સુખ–સામર્થ્ય પણ સમયની સાથે વધતું ચાલે છે; એ વાત માનવજાતિની એકાદ વ્યવસ્થિત શાખાના સંબંધમાં અક્ષરશઃ ખરી છે; પરંતુ તે શાખામાંની દરેકે દરેક વ્યક્તિ માટે તે વાત પુરેપુરી નહિ પણ કેટલેક અંશેજ ખરી હોય છે. પરંતુ અહિં એક નિરાળોજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે કયો મનુષ્ય કેટલો ઉન્નત થયો છે તે નક્કી કરવાને માટે તમારી પાસે શું સાધન છે? આપણે સામાન્ય મનુષ્યો તો અમુક કરતાં વધારે છેટેથી કશુંજ જોઈ શકતા નથી; પરંતુ મ્હેં એક એવા મનુષ્યને

જોયો છે કે જે પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કરવા છતાં બીજી ઓરડીમાં શું થાય છે તે પણ જોઇ શકે છે. તમે કહેશો કે "એ વાતમાં અમને શ્રદ્ધા નથી;" પરંતુ એ માણુસ તમને ત્રણુજ અઠવાડીયામાં તેવી રીતે જોતા બનાવી શકે તો? આવી બાબત શીખવી એ કાંઇ બહુ કઠીન નથી. બીજાના મનમાં શું ચાલે છે, એ જાણુવાની કળા તો માત્ર પાંચજ મિનિટમાં સાધ્ય થઇ શકે તેવી અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે આ એક અશક્ય માનેલી વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી સિદ્ધ થઈ શકે એવી નિકળી તો પછી એવી રીતે કેટલી હદ સુધી પ્રગતિ કરી શકાય તેની કઇ મર્યાદા નિયત કરી શકીશું? જ્યારે એક મનુષ્ય ઓરડીના એક ખુણામાં બેસીને બીજા મનુષ્યના મનના વિચારો જાણી શકે છે; તો પછી તે પાસેની ઓરડીના માણસના મનના વિચારો કેમ ન વાંચી શકે? અને તેવીજ રીતે બીજી કોઇ પણ ગમે તેટલે દૂરની જગ્યાના વિચારો પણ કેમ ન જાણી શકે? એના જવાબમાં આપણે નકાર પણ કેવી રીતે કહી શકીએ અને "અશક્ય છે" એમ પણ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ? બહુ તો આપણે એટલુંજ કહી શકીએ કે, "શી રીતે બની શકે તે અમે જાણુતા નથી." એકાદ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ગમે તેટલો એ વિષયમાં સમર્થ વિદ્વાન હોય તો પણ શાસ્ત્રીઓ પણ આવી બાબત "અસંભવિત છે" એમ: કહી શકે નહિ, પણ તે પોતે "જાણુતા નથી" એટલુંજ કહી શકશે. ભૌતિક પદાર્થશાસ્ત્ર કેવી રીતે ઘડાય છે? પ્રત્યક્ષ બનતા બનાવોનો સંગ્રહ કરવો, તેના જુદા જુદા વર્ગ પાડવા અને પછી તેમાંથી સિદ્ધાંત નક્કી કરવા આવી પદ્ધતિથી ભૌતિક પદાર્થ વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર નિર્માણુ થાય છે અને વધે છે એ વાત ખરી; પરંતુ એ પદ્ધતિના મૂળરૂપ જે પ્રત્યક્ષ દેખાતા બનાવો, તેનેજ ઉપર જણુા-

ત્યું તેમ આપણે આપણી ઓછી શક્તિ વા ન્યૂન જ્ઞાનને લીધે "અશક્ય" ની કોટીમાં ગણી લઇએ એટલે પછી એ શાસ્ત્ર કેવી રીતે નિર્માણ થઈ શકે ? અમુક વાત જુદી છે-અનવી અશક્ય છે, એમ આપણે પ્રત્યક્ષ બની શકે એવી બાબતો માટે કહીએ એનો અર્થ ભવિષ્યત પદાર્થ શાસ્ત્રનો આપણે મૂળમાંથીજ ઉચ્છેદ કરીએ છીએ, એવો શું નથી થતો ?

મનુષ્યના મનનું સામર્થ્ય અમાપ છે. એક મનુષ્ય કેટલી શક્તિ મેળવી શકે તેની મર્યાદા બાંધી શકાય તેમ નથી-તેનો છેડોજ નથી. એક ધાર્મિક હિંદુના મનની રચના જુદાજ પ્રકારની હોય છે. જે વિષયમાં એને સ્વાદ પડે છે, જેમાં તે લીન થાય છે. તે શિવાયની બીજી વસ્તુઓ ઉપર તે ધ્યાન આપતું નથી. તમારા જાણવામાં છે કે હિંદુસ્તાન અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોની જન્મભૂમિ છે. ગણિતશાસ્ત્ર પણ હિંદુસ્તાનમાંથીજ પ્રથમ શરૂ થયું છે. તમે જે આજે વન-ટુ-થ્રી ઇત્યાદિ ગણો છો તે નામ પણ સંસ્કૃત નામો ઉપરથીજ પડેલાં છે. બીજગણિતનો પણ ત્યાંથીજ જન્મ થયો છે, અને ગુરૂત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત પણ ન્યૂટનના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષો પૂર્વે હિંદુ લોકોના જાણવામાં હતો. આ ઉપરથી હિંદુઓની માનસિક વિશેષતા તમે જોઈ શકશો. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો અમુક સમય એવો હતો કે જે વખતે મનુષ્ય અને તેનું મન એ વિષયની શોધમાંજ ત્યાંના આર્યો ગુંથાઈ ગયા હતા, અને તે વિષય છે પણ અત્યંત આકર્ષક; કારણકે એ વિષય સિદ્ધ થયો એટલે મનુષ્યના મનની સર્વ આશાઓ પૂર્ણ કરવાનો ટુંકો અને સરલ માર્ગ સિદ્ધ થયો એમ તેઓ સ્હમજતા હતા. તેમની એ સ્હમજણ એવી ખાત્રીબંધ હતી કે બીજા સર્વે વિષય છોડીને તેઓ આજ શાસ્ત્રના શોધ પાછળ મંડયા હતા. મંત્ર; તંત્ર, જાદુ, ચમત્કાર, વિગેરે શક્તિઓ તેમને મન અદ્ભૂત નહતી, પરંતુ પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પેઠેજ તે શાસ્ત્રીય છે, એમ તેમણે સિદ્ધ કર્યું હતું.

પરિણામે ઇતર પદાર્થશાસ્ત્રો ઉપરથી આર્યશાખાનું લક્ષ ખસી ગયું, અને તેમનું સર્વ લક્ષ માત્ર આ એકજ શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ કરવા તરફ લાગ્યું. જુદી જુદી જાતના યોગીઓએ જુદા જુદા માર્ગે આ શાસ્ત્રના શોધ ચાલુ કર્યા. કેટલાકોએ પ્રકાશનાં કિરણોના અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને જુદા જુદા રંગોના પ્રકાશ શરીરમાં ક્યા ક્યા પ્રકારના ફેરફારો કરે છે તે તેમણે શોધી કહાડયું. તેઓ અમુકજ રંગનાં કપડાં પહેરવા લાગ્યા, અમુકજ રંગનાં ફળ ખાવા લાગ્યા, અને અમુક રંગવાળી જગ્યાએ રહેવા લાગ્યા. કેટલાકોએ કાન બંધ કરીને અને તે પછી ખુલ્લા મુકીને ધ્વનીનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. કેટલાકોએ ગંધનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. આવી રીતે જ્ઞાનેંદ્રિયોના દરેક વિષયના અભ્યાસની શરૂઆત કરવામાં આવી.

આ બધા પ્રયોગોનો મુખ્ય હેતુ એજ હતો કે કોઇ પણ રીતે વસ્તુ માત્રના સૂક્ષ્મ રૂપની—મૂળની શોધ કરવી. તેમાંના કેટલાકોએ તો માનસિક વિલક્ષણ સામર્થ્ય ખરેખર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કેટલાક તો હવામાં ઉડીને આકાશગમન કરી શકતા હતા. પશ્ચિમના એક મહાન સાક્ષર પાસેથી મેં જે વાત સાંભળી છે તે હું તમને કહું છું. આ વાત સીલોનના* ગવર્નરે જાતે જોઇ હતી, અને તેણે તે વાત તેને કહી હતી. એક બાલીકાને લાકડીઓના કકડા આડા અવળા ગોઠવી બનાવવામાં આવેલા સ્ટૂલ ઉપર પલાંઠી વળાવીને બેસાડવામાં આવી. થોડીવાર તે તેના ઉપર બેસી રહ્યા પછી એક મનુષ્યે તેની પાછળ જઇને એક પછી એક આડી લાકડીઓ તેની નીચેની બાજુથી બહાર ખેંચી કાઢતો ચાલ્યો. એવી રીતે બધીજ લાકડીઓ ખેંચી કહાડી; પરંતુ તે બાલિકા તો તેને તેજ સ્થળે તેવી ને તેવીજ રીતે પલાંઠી મારીને હવામાં અદ્ધર બેસી રહેલી હતી!

ગવર્નરને આ કાંઈ યુક્તિ છે એમ લાગવાથી તેણે પોતાની

તલવાર ખેંચીને તે બાલીકાની નીચે ઝડપથી ફેરવી, પણ ત્યાં કાંઈજ ન હતું. ત્યારે એ શું હતું? એ કાંઈ જાદુ કે ચમત્કાર નહતો. આ બનાવ અનેક લોકોએ જોયો હતો એટલે તેને માટે અવિશ્વાસનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. એક હિંદુને આવા બનાવથી આશ્ચર્ય થવાનું નહિ; કેમકે એવા અનેક બનાવો તેણે જોયા—જાણ્યા હોય છે. હિંદુઓને જ્યારે કોઈ દુશ્મનો સામે લઢવું પડે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે, અમારો એકાદ યોગી આવી પડશે તો આ બધાને હાંકી મુકશે. આ માન્યતા સમસ્ત હિંદુ જાતિમાં પ્રચલિત છે. હાથ કે હથિઆરમાં શી શક્તિ છે? શક્તિ તો ફક્ત આત્મામાંજ છે.

ઉપર જણાવેલી હકીકત અને સિદ્ધાંત જો સત્યજ હોય—અને તે તેમજ છે—તો સાબીત થાય છે કે એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને પ્રયોગ કરવા જેવું છે; પરંતુ જેમ બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી પારંગત થવું જેમ કઠિન છે તેમ આ શાસ્ત્ર માટે પણ પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરવી પડે છે. તોપણ અન્ય ભૌતિકપદાર્થો અને તેને લગતી વિદ્યાઓ કરતાં તો આ વિદ્યા અને આ શક્તિઓ તેની મહત્તા તરફ જોતાં પ્રમાણમાં બહુ જલદીથી મેળવી શકાય છે. તમને લક્ષ્મિ મેળવતાં કેટલાં બધાં વર્ષો લાગે છે તેનો તો વિચાર કરો. લક્ષ્મિવાન થવાને માટે તમારે વિદ્યુતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું હોય છે અથવા મોટા એન્જીનીયર થવું હોય છે તો તે માટે કેટલાંક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવો પડે છે અને પછી જીંદગીનાં બાકીનાં વર્ષોમાં કેટલું બધું કાર્ય કરવું પડે છે? વળી અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોમાં જડ વસ્તુઓ સાથે કામ લેવાનું હોય છે, જેમકે ખુરશીને બનાવવી હોય અથવા કોઈ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરવું હોય તો તે પદાર્થ અથવા ખુરશી તમારી પાસેજ પડી રહે છે. જ્યારે આ શાસ્ત્રમાં તો માત્ર પોતાના સદાના સંગી મનની સાથેજ કામ લેવાનું હોય છે, પરંતુ આ મન ઘણુંજ ચંચળ હોવાને લીધે તમે અભ્યાસ કરવા બેસો છો ત્યારે તરતજ તે

ભટકી જાય છે. હમણાં એક દીશામાં વળેલું હોય અને બીજાજ ક્ષણે તે બીજી દીશામાં ફરી જાય છે. આવા અસ્થિર મનને કાબુમાં લવાય તોજ કોઈ પણ બાબતનું મનન અને અભ્યાસ બની શકે છે. આવી રીતે આ કઠિન શાસ્ત્રને સાધ્ય કરવા માટે અસ્ખલિત અભ્યાસ—શિક્ષણની આવશ્યકતા છે. લોકો મને પુછે છે કે હું તેમને અનુભવી દષ્ટાંત કેમ બતાવતો નથી? હું ખરૂંજ કહું છું કે અહિંથી ઘેર જઇનેજ તમે કહેશો કે એ તો બધું ખોટુંજ છે; પરંતુ તેનું કારણ એટલુંજ હોય છે કે તેમાં સત્યને જોવાની તમારી ઇચ્છાજ હોતી નથી. આ શાસ્ત્ર વિષે હું થોડુંજ જાણું છું; પણ તેટલું મેળવવાને માટે પણ મેં ત્રીસ વર્ષ પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને માત્ર ગયાં છ વર્ષથીજ હું જે કાંઇ થોડુંક જાણું છું તે લોકોને જણાવું છું. એ સખ્ત પ્રયાસના ત્રીશ વર્ષમાં કેટલોક વખત તો ૨૪ કલાકમાં વીસ કલાક કામ કરતો હતો અને કોઈ કોઈ વખત તો ફક્ત એકજ કલાક રાત્રે ઉંઘતો અને કદી કદી નિંદ્રાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ પણ કરવો પડતો. કોઈ કોઈ વખત તો કોઇનો અવાજ અથવા શ્વાસ સુદ્ધાં ન આવી શકે એવી જગ્યાએ અથવા ગુફામાં રહેવું પડતું; છતાં પણ હું ઘણુંજ થોડું આ વિષયમાં જાણું છું, હું ભાગ્યેજ એ શાસ્ત્રરૂપી વસ્ત્રનો એક છેડો પણ પકડી શક્યો હોઉં, પણ એટલું તો જાણું છું ખરો કે એ સત્ય અલૌકિક અને ગહન છે.

હવે જો તમારામાંથી કોઇને એ શાસ્ત્ર શીખવાની ખરી ઇચ્છા હશે તો તેને જીવનના અન્ય ધંધામાં જેટલો નિશ્ચય કરવાની જરૂર પડે છે તેના કરતાં વિશેષ—દૃઢ નિશ્ચય આ બાબત શીખવાને માટે કરવો પડશે. આ વિષયમાં બહુજ ઉંડું અને સતત ધ્યાન આપવું પડે છે, અને ગુરૂને પણ અતિ સખત થવું પડે છે. જો પિતા, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર કે કોઈ ગમે તેવું સંબંધી મરણ પામે તોપણ આ કાર્ય બંધ થઈ શકે નહિ, આપણું હૃદય એવા કોઇ બનાવથી ગમે તેટલું ભંગ

થઇ ગયું હોય તોપણ આ કાર્યક્ષેત્રમાં લાગુ રહેવુંજ જોઇએ. આ કાર્યનો પ્રકારજ એવો છે કે તેને માટે એવું ધોરણ જરૂરી અને ન્યાયી થઈ પડે છે.

બીજા ધંધાના અભ્યાસ કરતાં આ શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ નીતિ—ન્યાયનાં અને આહાર વિહારાદિનાં બંધન વધારે પાળવાં પડે છે. આ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મનુષ્ય પોતાના મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રાખી શકે છે તેના ઉપરજ સફળતાનો સર્વ આધાર છે. ભૌતિક અભ્યાસ વા ધંધામાં પણ સર્વ કોઈ ધારેલી સફળતા નહિ મેળવી શકવા છતાં હરેક મનુષ્ય કાંઇ ને કાંઇક પણ મેળવી શકે છેજ; તેમ આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનાર પ્રત્યેક માનવી પણ થોડો ઘણો પ્રકાશ તો અવશ્ય મેળવી શકે છે અને તેથી આ શાસ્ત્રની સત્યતાની તેને પ્રતીતિ તો અવશ્ય થાય છેજ. વળી બીજો લાભ એ થાય છે કે જેમણે પૂર્ણત્વ મેળવ્યું હોય એવા પુરૂષો સાથે તેને મેળાપ અને પરિચય થવાથી તેવા બનવાનો—પૂર્ણતા મેળવવાનો વિચાર તેનો માંડી ન વળાતાં જારીજ રહ્યા કરે છે, અને વહેલે મોડે તે વિચાર પુનઃ ખીલી ઉઠતાં વળી પાછો તે આગળ વધે છે અને એમ કરતાં કરતાં પરિણામે તે પૂર્ણતા પણ મેળવે છેજ. કોઈ પણ અન્ય શાસ્ત્ર કરતાં આ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં સ્વાશ્રય, સંયમ અને બીજા સદ્‌ગુણોની વધારે આવશ્યકતા છે. વળી આ અભ્યાસમાં સફળ થનારાઓની સંખ્યા ન્યૂન હોય છે; તેટલીજ જાદુગરો, મિથ્યાભિમાનીઓ અને પાખંડીઓની સંખ્યા બીજા ક્ષેત્ર કરતાં આ ક્ષેત્રમાં વધુ હોય છે. કારણ કે જે વેષ અથવા ધંધો લોકોમાં વધુ સત્કાર અને સેવા પ્રાપ્ત કરાવે તેવો હોય છે તે વેષ યા ધંધામાં લુચ્ચા અને ઉઠાઉગીરો વધુ હોય છે, પણ તેટલા કારણથી તે ધંધોજ સારો નથી એમ ન કહી શકાય. આ ધંધો—આ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં બુદ્ધિ, તિતિક્ષા, અને શ્રમની આવશ્યકતા વધારે છે; પરંતુ એ અ-

અભ્યાસનું પૂર્ણતા રૂપી ફળ, એ શ્રમ વગેરેની અપેક્ષાએ તેમજ અન્ય તમામ ભૌતિક અભ્યાસો અને સફળતાઓની અપેક્ષાએ અનંતગણું લાભપ્રદ, અલૌકિક, અનુપમ અને સ્થાયી છે, એ વાતનો વિચાર કરનાર અભ્યાસી પોતાના અભ્યાસને માટે જે કાંઇ કરવું—તજવું પડે તે સર્વ ધૈર્યપૂર્વક કરવા રહેવાને ચૂકતો નથી. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના આ શાસ્ત્રની બાબતમાં જેમને વધુ શીખવાની ઇચ્છા હશે તો તે ઇચ્છા માત્ર ભાષણો સાંભળવાથીજ ફળીભૂત નહિ થાય, કારણકે એ વિષય માત્ર બોલવાથીજ શીખવી શકાય એવો નથી. આ વિષયનો અભ્યાસ જીવનને—અંતરાત્માને લગતો છે અને અંતરાત્માજ અંતરાત્માને જગાડી—ખીલવી શકે છે.

જો તમારામાંથી કોઇનો આ શાસ્ત્ર શીખવાનો સત્ય નિશ્ચય હશે તો હું તેમને ઘણી ખુશીથી મદદ કરીશ.

કર્મનું રહસ્ય.

(લોસ એન્જેલેસ કેલીફોર્નીઆમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૪ થી તારીખે આપેલું વ્યાખ્યાન.)

મારા જીવનમાં હું જે ઉત્તમ પાઠો શીખ્યો છું તેમાંનો એક એ છે કે કર્મનાં સાધનોમાં પણ કર્મના પરિણામ જેટલુંજ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જેની પાસેથી હું આ શીખ્યો તે એક મહાન પુરૂષ હતો, અને તેનું સમસ્ત જીવન એ મુખ્યતત્ત્વના સક્રિય ચીતાર રૂપજ હતું. આ એક અસાધારણ તત્ત્વમાંથી મને હમેશાં ઘણું શીખવાનું મળતું; અને મને જણાય છે કે પ્રત્યેક કર્મના વિજયનું રહસ્ય

એજ છે કેઃ—**કર્મનાં સાધનોમાં પણ કર્મના પરિણામ જેટલુંજ લક્ષ આપવું.**

આપણા સ્વભાવમાં એક એવી મોટી ખોડ છે કે આપણે મુખ્યત્વે કરીને સાધ્ય વસ્તુ–પરિણામે મેળવવાની વસ્તુ તરફજ ખ્યાલ રાખ્યા કરીએ છીએ. આપણને એ સાધ્યરૂપ પરિણામ એટલું બધું જાદુવાળું તથા મોહક લાગે છે કે તેનાં સાધનો માટે તો વિચાર કરવાનું સ્થાન પણ આપણા મનમાં રહેતું નથી.

આપણા જીવનમાં નિરાશ થવાના પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગોનું બારીકાઇથી પૃથક્કરણ કરી જોઇશું તો આપણી **સોમાંથી નવ્વાણું ટકા નિષ્ફળતાઓમાં આપણને એજ કારણ માલુમ પડી આવશે કે, આપણે તે બાબતનાં સાધનો તરફ પુરતું લક્ષ આપેલું ન હતું.** માટે પ્રથમ તો સાધનોને પૂર્ણ અને બળવાન બનાવવા તરફજ પુરતું લક્ષ આપવાની ખાસ જરૂર છે. **જો સાધનો પુરતાં અને સંગીન હોય તો પછી સાધ્ય–ફળ આપણને મળવુંજ જોઇએ.** ફળ કાંઇ એની મેળે આકાશમાંથી–અકસ્માત ખરી પડતું નથી; પરંતુ મૂળમાંથી–કારણમાંથીજ કાર્યની–ફળની–ઉત્પત્તિ છે એ આપણે ભૂલી જઇએ છીએ. જો કારણ–સાધન પુરતાં અને સબળ નહિ હોય તો પછી ફળ પણ નથીજ. એક વખત અમુક આદર્શ પસંદ કર્યો અને તેનાં સાધનો નક્કી કર્યાં, અને પછી જો આપણે આદર્શને છોડી મુકીશું તોપણ સાધનો પરિપૂર્ણ થતાં આદર્શ રૂપી ફળ એની મેળે પણ આવવાનુંજ. યોગ્ય સાધન હોય છે ત્યાં ફળને વાસ્તે મુસ્કેલી રહેતી નથી; ફળ જરૂર મળવાનુંજ. આપણે કારણોની–સાધનોની કાળજી રાખીશું તો પછી ફળ–સાધ્ય એની મેળેજ પોતાની કાળજીથી ચાલ્યું આવશેજ. પૂર્ણત્વનો સાક્ષાત્કાર, એજ મનુષ્યનું સાધ્ય છે, અને તેને સાધવાને માટે આપણે તેને લગતાં સાધનો તરફ લક્ષ આપવું એજ માનવ જીવનનો ખાસ મંત્ર હોઇ

શકે. આપણે ગીતાજીમાંથી પણ એજ વાંચીએ અને શીખીએ છીએ કે આપણે સર્વ શક્તિઓથી અવિરતપણે કાર્ય કરવું જોઇએ. પછી તે કાર્ય નાનું વા મોટું હોય. વળી આપણે અનાસકતપણેજ કર્ત્તવ્ય કરવું જોઇએ.*

પરંતુ જો આપણું જીવન આપણે તપાસી જોઇશું તો આપણા દુઃખનું મોટું કારણ આપણને એજ જણાશે કે કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ તેના પ્રત્યેની આસક્તિને આપણે ત્યજી શકતા નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે એમ કરવાથી આપણને નુકશાન થાય છે, અને વધુ વખત તેજ કાર્યને વળગી રહેવાથી આપણા ઉપર દુઃખજ આવી પડશે; તોપણ આપણે તેમાંથી છુટી શકતા નથી. જેમ મધમાખી મધ ચુસવા આવી અને તેના પગ તે મધના પાત્રમાં ચોટી ગયા એટલે પછી તે બહાર નીકળીજ શકતી નથી; તેવુંજ આપણે પણ વારંવાર કર્યા કરીએ છીએ અને ખમ્યા કરીએ છીએ. આપણે આ જગતરૂપી પાત્ર પાસે આવવામાં હેતુ ધરાવીએ છીએ, અંદરનું મધ ખાવાનો; પરંતુ પાત્રના કિનારાનેજ અમારા હાથ પગ ચીટકાવી બેસીએ છીએ ! આપણે આ જગતમાંથી આનંદ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ પણ આવડત નહિ હોવાથી આપણો તમાસો જોઇને બીજાઓજ આનંદ મેળવે છે ! લેવા આવેલા પણ ઉલટા લેવાઇ ગયા ! ભોગવવા આવેલા પણ ઉલટા આપણેજ ભોગવાઇ ગયા !× માલિક થવા આવ્યા પણ ઉલટા ગુલામ થઇ ગયા. કર્મ કરવા આવ્યા પણ કર્મરૂપ થઇ ગયા. દરેક બાબતમાં આવુંજ જણાય છે. આપણે બીજાની શક્તિઓ ઉપર કાબુ જમાવવા ઇચ્છીએ છીએ પણ ઉલટી બીજાની

---

* तस्मादसक्तं सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपुरुषः ॥ ગીતા ૩–૧૯.

× भोगं न भोक्ता वयमेव भोक्ता. ભર્તૃહરિ.

શક્તિઓએજ આપણા ઉપર અમલ જમાવી લીધો છે. આપણને જીવનના સુખનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા હોય છે; પણ ઉલટાં તે સુખોજ આપણા જીવનને ખાઈ જાય છે. આપણે કુદરત પાસેથી બધું લેવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ કાળ જતાં આપણે જોઇએ છીએ કે કુદરતજ આપણી પાસેથી બધું લઈ લે છે; અને નકામા બનાવીને આપણને બાજુએ હડસેલી મુકે છે !

જો આમ બનતું નહોત તો કેવી મઝા પડત ! આપણું જીવન કેવું દેદીપ્યમાન થઈ પડત ! ખેર, ગભરાવું નહિ ! અત્યાર સુધીમાં કેટલાય પ્રકારની ઠોકરો લાગી ચુકી અને ન્હાનાસુના જય પણ થોડાક મળી ચુકયા. કેટલાય સુખ દુઃખના પ્રસંગ વીતી ચુકયા; પરંતુ હજી પણ ધારીએ તો આપણે એક સરખી દીવાળી કરી શકીએ તેમ છીએ. પણ તેમ કરવામાં માત્ર સૃષ્ટિની જાળમાં નહિ ફસાઈ પડવાની સાવચેતી રાખવી જોઇએ.

આપણા દુઃખોનું મોટું કારણ આસક્તિજ છે. આસક્તિ ઉદ્‌ભવી કે સૃષ્ટિની જાળમાં સપડાયા સમજવા. માટેજ ગીતામાં કહ્યું છે કે, સતત કર્મ કરો પણ આસક્ત થાઓ નહિ અને ફસાઇ પડો નહિ. એકાદ વસ્તુ તમને ગમે તેટલી પ્રિય હોય તોપણ ઇચ્છો તે વેળા તે વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી—શક્તિ તમારે રાખવી જોઇએ. શું આ લોકમાં કે શું પરલોકમાં, પરંતુ દુર્બળ મનુષ્યની કોડી પણ કિંમત નથી. મનની દુર્બળતાજ સર્વ પરાધીનતા—ગુલામીનું મૂળ છે ?

માનસિક નિર્બળતાજ આપણામાં દરેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે. દુર્બળતા એ સાક્ષાત્ મરણ રૂપજ છે. આપણી આસપાસના વાતાવરણમાં લક્ષાવધી રોગીષ્ટ જંતુઓ ભટકયા કરે છે; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણામાં દુર્બળતા ન પેઠી હોય ત્યાં સુધી તે જંતુઓ આપણાપર કાંઇજ ખરાબ અસર કરી

શકતાં નથી. આપણું દુર્બળપણુંજ રોગજનક જંતુઓને તેમના નિવાસ તથા પ્રચારને પાત્ર આપણને બનાવે છે.

આપણો આયુષ્યક્રમ એજ સિદ્ધાંતપર અવલંબિત છે કે **સુદૃઢતા એજ જીવન અને દુર્બળતા એજ મૃત્યુ; મનોબળ એજ સુખ અને સર્વસ્વ તથા અમરત્વ; અને દુર્બળતા એજ રોગ, દુઃખ અને મૃત્યુ.**

આપણું ઉલટાપણું એજ છે કે આસક્તિનેજ આપણા સુખના પાયા રૂપે આપણે માની-પકડી બેઠા છીએ. મિત્રો પ્રત્યે અને સંબંધીઓ પ્રત્યે આસક્તિ, બુદ્ધિ અને ધર્મ કર્મ પ્રત્યે પણ આસક્તિ, પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ, આસક્તિ; અને આસક્તિજ. બસ આસક્તિનેજ આપણે સુખનું દ્વાર માનીને વળગી બેઠા છીએ! પરંતુ પરિણામે મળે છે શું? દુઃખજ! માટે જો આપણે ખરા આનંદનીજ પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો અનાસક્તિ વિના એનો બીજો ઉપાયજ નથી. અત્યંત આસક્ત મનુષ્ય જેટલા ઉત્સાહથી એકાદ કાર્યમાં મંડી પડે છે તેટલાજ ઉત્સાહથી એકાદ કાર્ય કરવા છતાં પણ યોગ્ય લાગે તે ક્ષણે તે કાર્યથી છુટા થવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય તો કોઈ પણ દુઃખ આપણા તરફ ભાળનારજ નથી; અને આવો મનુષ્યજ ઇચ્છે તેટલું સુખ કુદરત પાસેથી પ્રકૃતિ પાસેથી મેળવી શકે છે. અત્યંત મહત્વની અને તેની સાથે અત્યંત કઠિન વાતજ એ છે કે કાર્ય કરવામાં તલ્લીનતાનું બળ પણ પુરેપુરૂં જોઇએ અને તેટલુંજ બળ તે કાર્યમાંથી છુટા કરનારી આસક્તિનું પણ જોઇએ.

કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે તેઓ પૂર્ણ અનાસક્ત જેવા દેખાય છે; પરંતુ તેમનામાં કોઇના ઉપર પ્રેમજ હોતો નથી. તેમનું હૃદય જાણે કે પત્થર જેવુંજ હોય છે. આવા મનુષ્યો જીવનનાં કેટલાંક દુઃખોમાંથી બચી શકે છે. એમ તો ભીંત પણ કોઇના ઉપર આ-

સક્તિ રાખતી નથી અને તેને દુઃખ પણ કદી અનુભવવું પડતું નથી; પરંતુ એ મનુષ્ય અને ભીંતનું મૂલ્ય–મહત્વ પણ કેટલું ? આપણે પણ તેમના જેવા થઇએ તેના કરતાં તો આસક્ત થઇને દુઃખી થવું એજ ઉત્તમ છે.

એકાદ વસ્તુ અથવા કાર્યમાં અત્યંત પ્રેમ થવો એ પણ એક પ્રકારનું બળજ છે. એકાદ બાબતમાં આપણું લક્ષ્ય એટલું બધું જોડાઇ જવું કે તેની આડે અન્ય કશાનુંજ આપણને ભાન રહે નહિ; અને આપણું સર્વનાશ થવાની વેળા આવે તો પણ તે બાબતનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર આપણા મનમાં આવે નહિ. આમ થવું એ શું બળ વિના બની શકે છે ? એમાં પણ બળનું કામ પડે છે. પોતાને વિસરી જઇને બીજાના સુખ સંતોષને માટે જે પણ સહન કરવું પડે તે કરવું, એ પણ દૈવી ગુણજ છે. એટલા માટે અત્યંત આસક્તિમાં પ્રતિત થતું મનોબળ પણ આપણામાં હોવુંજ–આવવુંજ જોઇએ; પરંતુ આપણે એટલો દૈવીગુણજ આપણામાં પેદા કરીને બેસી રહેવાનું નથી. આપણે કાંઇ દેવજ બનીને અટકવાનું નથી; પરંતુ એથી આગળ વધવાનું છે, અને તેટલા માટે **આસક્તિના દૈવી સામર્થ્ય ઉપરાંત અનાસક્તિનું ઇશ્વરી સામર્થ્ય** પણ આપણે મેળવવુંજ જોઇએ. મનુષ્યનું પૂર્ણત્વ એમાંજ છે. એકાદ પ્રેમના વિષય પાછળ આપણા સામર્થ્યનો સર્વ ભંડાર ખાલી કરવા છતાં પણ પૂર્ણત્વને પામેલો મનુષ્ય તે વિષય તરફ અત્યંત ઉદાસીન–અનાસક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે આ એવડું કાર્ય તે શી રીતે સાધી શકે છે–એવડી શક્તિ તે ક્યાંથી વાપરી શકે છે તેનું રહસ્ય પણ જાણવા જેવું છે–જાણવુંજ જોઇએ.

ભીખારી મનુષ્ય કદી સુખી હોતો નથી. એને દયા અને ધિક્કારની મિશ્ર લાગણી સાથેજ પાઇ પઇસો મળે છે. એવા માણસની કિંમત દાતાના મનમાં કોડી જેટલી પણ હોતી નથી; અને તેથી તેને ગમે તેટલી ભીખ મળે તો પણ તેના વડે તે સુખી થઇ શકતો નથી.

આપણે પણ ઘણાખરા એવા ભીખારીજ છીએ; કેમકે આપણે જે કાંઇ કરીએ છીએ તેનો બદલો ઇચ્છીએ છીએ. આપણે વૈશ્ય વૃત્તિનાજ માણસ છીએ. આપણી જીંદગી સાથે પણ વ્યાપાર, ગુણ સાથે પણ વ્યાપાર અને ધર્મની બાબતમાં પણ વ્યાપાર. અરે! પ્રેમમાં પણ આપણે વ્યાપારી બની રહ્યા છીએ! પરંતુ જો તમે વ્યાપાર કરવાજ આ જગતમાં આવ્યા હોય, જો વેચવું અને ખરીદવું એજ તમને કર્તવ્ય ભાસતું હોય તો પછી ખરીદી અને વેચાણના નિયમો પણ બરાબર પાળો. કોઈ વખત તેજીનો સમય પણ આવે છે અને કોઈ વખત મંદીનો સમય પણ આવે છે. કોઇવાર માલની શિલક વધી પણ જાય છે ને કોઇવાર ઘટી પણ જાય છે; માટે વેપારીએ એ સર્વ તત્ત્વને ઓળખી સમજીને તેને અનુસરતી પોતાના ચિત્તની પણ તૈયારી રાખવીજ જોઇએ. એકાદ આયનામાં આપણને આપણી પોતાનીજ શીકલ જુદી જુદી દેખાય છે. આપણે મોઢું ચઢાવીશું તો આરસીમાંનું મોઢું પણ ચઢેલું જણાશે, અને હસતું રાખીશું તો આરસીમાંનું પણ હસતું જણાશે. આપણી પોતાની કૃતિનું આરસામાં જેવું ને તેવું પ્રતિબિંબ પડે છે. આનું નામજ ક્રયવિક્રય—લેવડ—દેવડ—આપ લે છે. આ જગત પણ એક મહાન આરસા જેવુંજ છે. જેવું કરો છો તેવા થાઓ છો; અને થાઓ છો તેવુંજ કરો છો. કરો છો તેવું પામો છો. ક્યા ખૂબ સોદા નગદ હૈ; ઇસ હાથ દે, ઉસ હાથ લે.

જગતમાંનું કોઇ કર્મ—વ્યાપાર, આપણે કંઇ પણ કરીએ અથવા આપીએ તેથી કરીને આપણને બંધનકારક નિવડતો નથી; પરંતુ તેનો બદલો આપણને મળવો જોઇએ, એવું જે આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે ઇચ્છા યાને ફળની આસક્તિજ આપણને બંધન કરે છે.

અનેક વખત આપણને પ્રેમના બદલામાં દુઃખ મળે છે, પણ એ દુઃખ કાંઈ પ્રેમ કરવાને લીધે મળતું નથી; પરંતુ તે પ્રેમના બદલામાં

સામો પ્રેમ મેળવવાની આપણા મનમાં જે અપેક્ષા—આસક્તિ રહેલી હોય છે તેને લીધેજ મળ્યું હોય છે. **જ્યાં તૃષ્ણા—આસક્તિ નથી ત્યાં દુઃખજ નથી.** ફળાસક્તિજ દુઃખને જન્મ આપનાર છે. ફળાસક્તિ હોય છે ત્યાં દુઃખ આવીજ પડે છે.

ખરી સફળતા અને ખરા સુખનું મુખ્ય રહસ્યજ એ છે કે જે મનુષ્ય બદલાની ઇચ્છા રાખતો નથી અને નિઃસ્વાર્થપણે કર્તવ્ય કરે છે તેજ વધારે સફળ, યશસ્વી અને સુખી થાય છે. વ્યવહારમાં અનેકવાર આ સિદ્ધાંતથી ઉલટાં પરિણામ આપણા જોવામાં આવે છે.

નિઃસ્વાર્થ મનુષ્યોને આ જગતમાં છેતરાતા અથવા દુઃખી થતા આપણે જોઇએ છીએ; તો પછી તેને સફળ, સુખી અને યશસ્વી થએલો કેમ કહી શકાય ? પરંતુ આમ સમજવામાં આપણે બહુજ ભૂલ કરીએ છીએ. એક ચોરને ચોરી કર્યા પછી તાગડધીન્ના ઉડાવતો આપણે જોઇએ છીએ; અને એક સાચા બોલા નવિન દુકાનદારને ઓછી કમાણી કરતો તથા અન્ય અપ્રમાણિક ધંધાદારીઓ તરફથી ઉપહાસ પામતો જોઇએ છીએ; અને એ પરિસ્થિતિ થોડા વખતજ રહેવાની છે એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી, એ અણસમજણજ આવી ભૂલો આપણને કરાવે છે. પેલો ચોર છેવટે પકડાય છે અને પેલો દુકાનદાર છેવટે વધુ ગ્રાહકો અને તેથી વધુ કમાણી તથા કીર્તિ મેળવે છે અને એવાં ફળ એ બેઉની આખી જીંદગી સુધરવા યા બગડવામાં મોટા કારણરૂપ થઈ પડે છે એ વાત આપણે જરા પણ ભુલવી જોઇએ નહિ. મહાત્મા ખ્રીસ્તે પરોપકાર અને સત્યમયજ આખું જીવન ગાળ્યું હતું; આમ છતાં તેનું મરણ છાતીમાં ખીલા ઠોકીને બહુજ ક્રુર અને નિર્દય રીતે નિપજાવવામાં આવ્યું હતું એ વાત સત્ય છે; પરંતુ એ પરિણામ કાંઈ છેવટનું ન હતું. એ તો તાત્કાળિક પરિણામ હતું. જે કર્મ તત્કાળમાં આનંદ આપી પરિણામે લાંબા

કાળ સુધી દુઃખ આપનારૂં નિવડે તેનું નામ સુકર્મ નહિ પણ કુકર્મ છે. જે કર્મ તત્કાળમાં કષ્ટ આપવા છતાં પરિણામે સ્થાયી હિતાવહ નિવડે તે કર્મજ સુકર્મ—સાત્વિક કર્મ કહેવાય છે. આપણે જાણીએ છીએજ કે, મહાત્મા ખ્રીસ્તની નિઃસ્વાર્થતાએ પરિણામે કેટલો મ્હોટો વિજય મેળવ્યો છે, અને પ્રાણદંડ વખતનું તેનું દેહકષ્ટ એ વિજયને વિશાળ અને સંગીન બનાવવામાં કેટલું બધું સહાયભૂત થઈ પડયું છે અને થતું રહેશે. તેનો એવી રીતનો દેહનાશ તેના જીવનયશને અને તેની પરોપકારની ભાવનાને જગતમાં કેટલી બધી પ્રચલીત કરનારો અને કરોડો બાલજીવોને માટે × આશિર્વાદરૂપ થઈ પડયો છે ! માટે ઉપલા સિદ્ધાંતમાં શંકા લાવવા જેવું કાંઈજ નથી. જે કાંઈ કરવું હોય તે કરો અને આપવું હોય તે આપો; પણ બદલાની કશીજ આકાંક્ષા ન રાખતાં દરેક કર્મ પ્રભુનેજ અર્પણ કરતા રહો. એ બધું પાછું

× એથીએ અધિક આદર્શભૂત જીવન રત્નપ્રસૂતા ભારતભૂમિએ પુરૂં પાડયું છે. એક ગરીબનો પુત્ર તદ્દન સાવ સાદું જીવન ગાળે અને એક ચક્રવર્તિ રાજાનો અતિ સુકોમળ કુમાર એકાએક વિરક્તતાનું કષ્ટપ્રદ જીવન સ્વીકારી આ જન્મ પર્યંત પાળી બતાવે એમાં કેટલો બધો ફેર છે ? વળી પરાયે હાથે, પરાણે, અને માત્ર અમુક ઘડી સુધીજ યાતના ખમનાર કરતાં વરસોનાં વરસો સુધી, સ્વઈચ્છાપૂર્વક, સુખનાં છતાં સાધનોનો ત્યાગ કરી દઈને અનેકવિધ તપકર્મનાં કષ્ટ સહન કર્યા કરનારનું સહનતાનું પ્રમાણ કેટલું બધું વધારે છે તે પણ સમજી શકાય તેવી વાત છે, આ સર્વ અમુક વર્ષોના તપ–કષ્ટ ઉપરથી "સારાપણાનું ફળ કષ્ટ" એમ કહેનાર પણ મૂર્ખજ ગણાય. એ કષ્ટનું પરિણામ તો જુઓ ! પરમ સત્યનો અનુભવ, સંગીન બોધપ્રદ સૂત્રોનું સ્ફુરણ, લાખો મનુષ્યોમાં સ્વાર્થત્યાગ અને મોક્ષપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાની જાગૃતિ, ઘોણા ભાગ ઉપરાંતની દુનીયા ઉપર અતિ ઉપકારક ઉપદેશોનો પ્રચાર અને હજારો વર્ષ સુધી ફેલાઈ રહેલી તેની અસરો ! **મંત્રી સ. સા.**

સહસ્ત્રગણું થઇને તમારી પાસે આવશેજ, પણ તેને માટે કામના રાખશો નહિ. જે કાંઈ કર્ત્તવ્ય બજાવવાની તમારામાં શક્તિ હોય તે બજાવીને છુટા રહો.

આપણું સમસ્ત જીવન આપવા માટેજ સરજાયલુંજ છે એવું શીખો; આપણા અજ્ઞ અને દીન દુઃખી બંધુઓ તરફ આપણાથી ન્હાના યાને ઉતરતી સ્થિતિવાળાઓ તરફ આપણે જેટલા પણ ઉદાર બનીશું તેનાથી અનેકગણી ઉદારતા ઇશ્વરની આપણે મેળવીશું. અને આપણી ઉદારતા જો નિઃષ્કામતાપૂર્વકની હશે તો તો ઇશ્વરના સર્વ સ્વરૂપ પરમાત્મા પદ–મોક્ષ સુદ્ધાં આપણા તરફ ખેંચાઈ આવશે. તમે નહિ આપો તો સર્વશક્તિમાન કુદરત તો તમારી પાસે એક યા બીજી રીતે જબરાઇથી પણ અપાવશેજ; માટે તમે ખુશીથી આપો. છુટતા પહેલુંજ છોડો. વહેલું મોડું પણ તમારે આપવું–છોડવું તો પડશેજ. તો પછી ડાહ્યા થાઓ. સાચો વ્યાપાર–બહુજ નફા ભરેલો સોદો કરતાં શીખો. તમે આ જગતમાં સંગ્રહ કરવાનેજ આવ્યા હો અને તેમ કરવામાંજ બધું સુખ હોવાનું માની બેઠા છો એ બહુજ મ્હોટી અને ભયંકર નુકશાન કરનારી ભૂલ છે. એ ભૂલનેજ આધીન છેવટ સુધી રહેવું હોય તો રહી શકશો. સંગ્રહ અને મોજશોખ માટેની દોડાદોડી વેઠયા કરી જુઠ પ્રપંચનાં પાપ ભલે ભેગાં કર્યા જાઓ; પણ યાદ રાખજો કે એમાંથી લીધેલાં સુખને અને તે સુખનાં ધનધામાદિ સાધનોને કુદરત એક દીવસ તમારી ગળચી પકડીને અપાવી દેશે–છોડાવી દેશે. તમારે ઇચ્છાપૂર્વક યા અનિચ્છાપૂર્વક પણ તેમ કરવુંજ પડશે. અનિચ્છાપૂર્વક કરવાનું ફળ તો દુઃખજ છે, તો પછી ઇચ્છાપૂર્વક કરીને સુખના ભાગી શા માટે નથી થતા?

આ જગતમાં એવો એક પણ મનુષ્ય અત્યાર સુધીમાં થયો કે થવાનો નથી કે જેને છેવટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવાની–છોડવાની

ફરજ નહિ પડી હોય; અને આ નિયમની વિરૂદ્ધ મનુષ્ય જેટલો પણ પ્રયત્ન કરશે તેટલો તે વધારે દુઃખી થશે. આપણામાં આપવાની હિંમત હોતી નથી–કુદરતની આ મોટી માગણીને પુરી પાડવાને આપણે પુરતા તૈયાર હોતા નથી–તેથીજ આપણે દુઃખી રહીએ છીએ. લાકડું આખું બળી ગયું, પણ તેના બદલામાં તમને ઉષ્ણતા મળી. સૂર્ય સમુદ્રમાંથી પાણી શોષણ કરે છે પણ તે વરસાદ રૂપે પાછું આપવાને માટેજ. તમે પણ એક લેવાના અને આપવાના સંચારૂપજ છો, અને તમે જે કાંઈ લો છો–મેળવો છો તે બધું પાછું આપવાને માટેજ છે; માટેજ બદલામાં કાંઈ માગશોજ નહિ. જેમ તમે **વધારે આપશો તેમ તમારી પાસે વધારે આવશે.** જેટલી ત્વરાથી તમે ઓરડીમાંથી હવાને નિકળી જવા દેશો તેટલીજ ત્વરાથી તેમાં બહારની અધિક તાજી–સુખપ્રદ હવા તે જગાએ આવીને ભરાશે. જો તમે એ હવાને અંદરની અંદરજ જાળવી રાખવા માટે બારી બારણાં બંધ કરી દીધાં તો પછી એજ હવા તમારાજ સંસર્ગથી ઝેરી બની જઈને તમારી શું વલે કરી મુકે છે તે જોઇ લેવી! તાજી હવા તો મળવી બંધજ થવાની પણ સાથે સૂર્ય ભગવાનનો પ્રાણ પૂર્ણ પ્રકાશ પણ બંધ! નદી જેમ જેમ પોતાનું જલ બીજાઓને–નહેરોને, સમુદ્રને આપતી રહે છે તેમ તેમ તે ભરાતીજ જાય છે; માટે સમુદ્રમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરશો નહિ. જે ક્ષણે તમે એવું કરશો તેજ ક્ષણે તમે મૃત્યુના પંજામાં આવતા ચાલ્યા એમ સમજી રાખજો માટે યાચક બનો નહિ, દાતા બનો. દાતા–અનાસક્ત બનવું અતિ કઠિન છે; પરંતુ એનું પરિણામ ઘણુંજ ઉત્તમોત્તમ છે, માટે કઠિનતાથી–બ્હીને હારી બેસવા જેવું નથી. કઠિનતાઓ અને અંતરાયોની રચના શુભ માર્ગની વચમાં એટલાજ માટે કરાયલી છે કે તેથી તે રસ્તે ચાલનારનું બળ વધે અને વિવિધ પ્રકારની નિર્બળતા સમજાય તથા કપાય. અનાસક્તિ–નિઃષ્કામતાના

આવા આવા દેખાતા લાભો પણ અનેક છે. કોઈ એક બગીચાને દૂરથીજ જોયા કરનારની પેઠે અનાસક્તપણાની માત્ર કલ્પનામાંજ રમ્યા કરનારને તેનું ખરૂં સુખ સૌંદર્ય—ખરા લાભ સમજાતાજ નથી.

આપણા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડે અને આપણે ચીરાઇ જઇએ અથવા આપણને લોહીલુહાણ થવું પડે તો પણ આ સર્વ વિઘ્નોમાં આપણે હીંમત હારી નહિ જતાં આપણું હૃદય સાચવી રાખવું અને આ બધાં વિઘ્નોમાં આપણે આપણા ઇશ્વરનું કહેવું માનવું જ જોઇએ. આપણને પ્રતિકાર કરવાની સ્વાભાવિકજ ટેવ હોય છે; જેમકે આઘાત સામે પ્રત્યાઘાત કરવો, શઠની સામે શાઠ્ય કરવું, અસત્યની સામે અસત્યાચરણ કરવું વગેરે; પણ આવો પ્રતિકાર કરવામાં આપણે આપણું સત્વબળ—દૈવી શક્તિને ગુમાવીએ છીએ, અને એવો પ્રતિકાર નહિ કરવામાં તથા સંયમ રાખવામાં અને અનાસક્ત રહેવામાં ઉચ્ચ કોટીની દૈવી શક્તિને આપણે આપણામાં ખેંચીએ છીએ—ઉમેરીએ છીએ.

અનાસક્ત થવાનો નિશ્ચય આપણે રોજ રોજ કરીએ છીએ અને છોડી દઇએ છીએ. ભૂતકાળ તરફ નજર નાખતાં જેમના ઉપર આપણને આસક્તિ હતી એવા દરેક મનુષ્યો અને વિષયે આપણને કેવા ગુલામ બનાવી દીધા હતા અને પરિણામે તેમણે આપણને કેવું દુઃખ દીધું હતું, તેનું આપણને સ્મરણ થાય છે. પ્રેમના ભપકાદાર નામ નીચે ગુલામગીરીની સાથેજ તે સમયે આપણે આંખો નચાવી રહ્યા હતા એમ આપણને લાગે છે. આવા વિચારો આવતાં આપણે પુનઃ એકવાર નિશ્ચય કરીએ છીએ કે હવે પછી કોઇપણ બાબત ઉપર આસક્તિ થવા દેવી નહિ; પણ વળી પાછા આપણે મોહમાં ફસાઇએ છીએ અને જાળમાં સપડાયલા પક્ષીની પેઠે પછી ગમે તેટલી ધમપછાડ અને ફફડાટ કરીએ છીએ તો પણ તેમાંથી છુટકો થતો નથી. આવોજ આપણો જીવન ક્રમ છે.

અનાસક્તિના માર્ગમાં નડતી મુશ્કેલીઓ જેવી તેવી નથી; અને તે-થીજ આપણામાંનાં નેવું ટકા મનુષ્યો હીંમત હારી જાય છે; અને આપણે સત્ય, પ્રેમ અને પૂર્ણતામાં શ્રદ્ધા રાખતા અટકીએ છીએ. આપણને એવા ઘણા મનુષ્યો મળી આવે છે કે જે પોતાની શરૂઆતની જીંદગીમાં ક્ષમાવાન, માયાળુ, સાદા અને લુચ્ચાઈ વિનાના હોય છે પણ તેજ મનુષ્યો તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં અસત્યનોજ જાણે અવતાર હોય એવા બની રહે છે. તેમનાં મગજ જાણે કે પ્રપંચથીજ ભરેલાં હોય છે. જો કે તેમનામાં બહારની મીઠાશ અને રીતભાત દેખાય છે, તેઓ ગરમ સ્વભાવના હોતા નથી, તેઓ ગમે તેમ બોલી નાખતા નથી; પરંતુ એજ પ્રમાણે તેમના અંતરમાં હોતું નથી. તેમનાં હૃદયો મરી ગયેલાં હોય છે માટેજ તેઓ બોલતા નથી. તેઓ શ્રાપ નથી દેતા કે ક્રોધ નથી કરતા, પણ એના કરતાં તો તેઓ તેમ કરતા હોત તો ઘણુંજ સારું તેમના હકમાં થાત. તેમના હૃદય ઉપર કઠીનતાનો પંજો પડેલો હોય છે, અને તેથી તે વધારે કાર્ય કરી શકતું નથી. તે શ્રાપ પણ દઈ શકતું નથી અને આશિષ પણ આપી શકતું નથી. બસ જાણે માત્ર બોલતું ચાલતું પુતળુંજ !

આ પ્રકાર અત્યંત ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તેથીજ હું કહું છું કે આપણે ઉચ્ચ કોટીની દૈવીશક્તિની જરૂર છે. માનુષિકશક્તિ ગમે તેવી ઉચ્ચ હોય તોપણ તે દૈવીશક્તિના જેટલી બળવતર નથી; માત્ર ઉચ્ચ દૈવીશક્તિ વડેજ આપણે આ વિશ્વપ્રપંચમાંથી બહાર નીકળી શકીએ તેમ છીએ. એ શક્તિ મેળવવા જતાં આપણા હાથ પગ ભાગી જાય, આપણા શરીરના ચુરેચુરા થઈ જાય, તોપણ આપણું હૃદય તો દિવસે દિવસે મજબૂતજ થતું ચાલવું જોઇએ.

આ કાર્ય મુશ્કેલ છે ખરૂં પણ સતત અભ્યાસવડે આપણે તે મુશ્કેલીને અવશ્ય ઓળંગી શકીએ છીએ. આ જગતમાં એવી

કોઇ પણ વસ્તુસ્થિતિ નથી કે જે સતત અભ્યાસવડે સાધ્ય ન થઈ શકે. વળી આ સિદ્ધાંત પણ આપણે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવો જોઇએ. આપણે તેને પાત્ર ન થયા હોઇએ ત્યાં સુધી કોઇ પણ દુઃખ આવવા છતાં તે આપણને કશુંજ પરિણામી નુકશાન કરી શકનાર નથી.

જ્યાં સુધી આપણું શરીર રોગને વાસ્તે લાયક બનતું નથી ત્યાં સુધી તેમાં રોગ પ્રવેશી શકતોજ નથી. દુઃખને માટે આપણે સ્થાન તૈયાર કરી આપીએ એટલે તે તેમાં આવીને વસે તેમાં તેનો દોષ પણ શો ? મરેલું જનાવર પડયું હોય ત્યાં શીયાળવાં અને ગીધ પક્ષીઓ આવવાનાંજ. રોગ એ કાંઈ જંતુઓ ઉપરજ આધાર રાખતો નથી; પણ તેને માટે આપણા શરીરમાં તેને ગ્રહણ કરીને ખીલવવાની પાત્રતા હોય નહિ તો તે જંતુઓ શરીરમાં પેસવા છતાં પણ શરીર-માંનાં બળવાન આરોગ્ય પ્રદ કુદરતી જંતુઓ તેનું ભક્ષણ–નિકંદન કરી નાખ્યા સિવાય રહેતાં નથી. તમારા પોતાના જીવનનું પૃથક્કરણ કરી જોશો તો જણાશે કે જેટલા જેટલા તમે ખત્તા ખાધા છે તે બધા ખત્તા માટે તમે પોતે તૈયાર થયેલાજ હતા. તમે અડધી તૈયારી કરી હતી, અને બાકીની બાહ્ય જગતથી પૂર્ણ થઈ ગઈ. આપણું અધઃપતન આ પ્રકારેજ થાય છે; પરંતુ તેની સાથે આ પૃથકરણ-માંથી આપણને એક આશાનો ધ્વનિ પણ સંભળાતો જણાય છે કે, **બાહ્ય જગત ઉપર મ્હારી સત્તા નથી પણ જે મ્હારામાં છે તેના ઉપર તો મ્હારી પુરેપુરી સત્તા છે.** દુઃખને માર્ગ મળવા માટે આપણા તરફની અને બહારની એવી બંને તરફની અનુકૂળતા–મદદ મળવાની જરૂર છે. એ પૈકી આપણા તરફની મદદ આપણા સ્વાધીનમાં છે. જો આપણી બાજુથી આપણે સુરક્ષીત રહ્યા–દુઃખને પેસવાનો માર્ગ ન મળવા દીધો–તો પછી બાહ્ય જગતના જંતુઓના ગમે તેટલા હુમલા આવે તેથી કશુંજ થવાનું નથી. આપણી અંતઃસૃષ્ટિ ઉપર–

આપણા મન ઉપર આપણે કાબુ—સંયમ રાખી શકીએ તો જગતની કોઇ પણ સત્તા એવી નથી કે જે આપણા ઉપર કાબુ ચલાવી શકે. કાંઇ પણ વિપરીત થયું કે તેના કારણની બહારજ શોધ કરવી અને તેનો વાંક બહારનીજ કોઈ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર આરોપવો, એવી આપણને બચપણથીજ ટેવ પડેલી હોય છે. આથીજ આપણી ક્રિયાની શરૂઆત પણ બીજાઓની સુધારણા કરવાના ઇરાદાથી આપણે શરૂ કરીએ છીએ. આપણા પોતામાં કાંઇ ખોડ હશે એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આપણને આવતો નથી. જો આપણે દુઃખી હોઇએ તો આપણે કહીએ છીએ કે, "આ જગત કેટલું બધું દુષ્ટ છે!" "દુનિયા કેવી ઉલટી ખરાબ છે!" પણ શાણાની પુંછડી? જો તું ખરેખરો ડાહ્યો છે તો પછી એવા ખરાબ જગતમાં રહે છેજ શા માટે? જો આ જગતમાં બધા સેતાનોજ વસે છે તો તું પોતે પણ તેમાંનો એક સેતાનજ હોવો જોઇએ; નહિ તો આ જગતમાં આવવાનું અને પડી રહેવાનું કારણ શું?

જે વસ્તુસ્થીતિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને આપણે પાત્રજ હોઇએ છીએ. " અમે સારા અને જગત ખરાબ " એવું આપણે જ્યારે બોલીએ છીએ ત્યારે પુરેપુરૂં અસત્યજ બોલીએ છીએ. એવું બોલીને આપણે જગતને ભુલાવામાં નાખવા—છેતરવા ઇચ્છીએ છીએ; પણ ઉલટા આપણેજ ભુલીએ—છેતરાઇએ છીએ એ વાત આપણે સમજતા નથી. કહો ત્યારે દુનીયા દિવાની કે બંદા પોતેજ ચક્રમ!

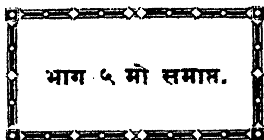
માટે આપણે દરેકે આ એક અતિ મહત્વનો પાઠ શીખવાનો છે—નિશ્ચય કરવાનો છે કે,—**જ્યારે કાંઈ પણ વિપરીત વાત બને ત્યારે તેનો દોષ બહાર—બીજાઓમાં શોધવો કે આરોપવો નહિ.** શૂરવીર બનો અને દુઃખની સ્હામા થાઓ. આપણા પોતાના દોષને શોધી કહાડો અને તમારી પોતાની જાત પરજ સત્તા મેળવો. આ એકજ ખરો માર્ગ—ખરો ઉપાય છે.

શું એ શરમ ભરેલું નથી કે એક ક્ષણે આપણે આપણા મનુષ્યત્વ સંબંધી પુષ્કળ વાતો કરીએ છીએ અને આપણે જાણે શરીરભાવેજ બીજા ઇશ્વરજ હોઇએ તેવા આપણને દર્શાવવા માગીએ છીએ કે, " હું બધું સમજું છું, હું ધારૂં તે કરી શકું છું, હું નિર્દોષ છું, હું નિઃસ્વાર્થી છું, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ; " પણ બીજીજ એકાદ ન્હાની કાંકરી કોઇએ આપણા તરફ ફેંકી તો આપણને તે તોપના ગોળા કરતાં પણ વધુ દુઃખકારક લાગશે. જગતમાંની એકાદ કાંકરી પણ આવીને આપણી મહત્તાનો ભંગ કરી શકે એટલીજ આપણી તમામ મહત્તાની કિંમત ! જગતમાંનો એકાદ મૂર્ખ માણસ પણ જેનો નાશ કરી શકે એટલી બધી આપણી મહત્તા ! ખરેખર, આપણું મન એટલું બધું નિર્બળ અને મિથ્યાભિમાની હોય એટલે પછી કિંચિત પણ આઘાત થતાં તે બરબડાટ કરી ઉઠે તેમાં નવાઇ શી ? આપણી મૂર્ખતા કદી પણ ઇશ્વરની શાંતિનો ભંગ કરી શકે છે !

જો તમે ખરેખરા નિઃસ્વાર્થ હો તો તમે ઇશ્વર જેવાજ છો. તમને જગતની ઇજા અસરજ શી રીતે કરી શકે ? ભીંતમાં મારેલી મુક્કી પાછી વળીને મારનારનેજ પીડા આપે છે. તમે સાતમા નર્કમાંથી સોંસરા નિકળશો તો પણ તમને કશીજ પીડા—જો તમે નિષ્કામ હશો તો—દાખવી શકશે નહિ; પરંતુ ખરી વાત બીજીજ છે. તમે કેટલી પણ બડાઈ હાંકો, પણ જ્યાં સુધી જગત તરફથી તમને દુઃખ થવાની તમે ફરીયાદ કરોછો અને બાહ્ય જગત ઉપર દોષ આરોપણ કરો છો ત્યાંસુધી તમારૂં બધું મિથ્યાભિમાનજ છે. ખાલી ચણો ને વાગે ઘણો ! જગત તરફથી બીજાઓ તરફથી આપણને હાની પહોંચે છે એવા વિચારથી અને આ દુનિયા પ્રપંચીઓથીજ ભરેલી છે એમ બુમો પાડવાથી ઉલટા આપણે વધુ ગુન્હેગાર થતા જઇએ છીએ અને

આપણા દુઃખને બમણું બનાવતા જઇએ છીએ. અમુક મને હાની પહોંચાડે છે, તમુક મને દુઃખ દે છે એવું એવું જે કાંઈ આપણે માનીએ અને બોલીએ છીએ તેથી આપણા દુઃખ રૂપી અગ્નિમાં અસત્ય રૂપી ઘૃતજ ઉમેરવા જેવું થાય છે.

આપણે આપણી પોતાનીજ સંભાળ બરાબર લેવાની છે. જો એટલુંજ આપણે બરાબર બજાવી શકીએ તો બીજું કોઈ પણ તેમને સુખ કે દુઃખ આપી શકશે નહિ. **सुखस्य दुःखस्य नकोऽपिदाता । परोददातीतिकुबुद्धि रेषा ॥ अहं करोमीति वृथाभिमानः । स्वकर्म सूत्र ग्रंथित्तोहि लोकः ॥** માટે બીજાઓને દોષ દેવાનું પડતું મુકીને આપણે આપણાંજ સાધન–આપણીજ યોગ્યતાને પૂર્ણ કરવી જોઇએ, એટલે પ્રાપ્ત કરવા જેવું બધુંજ આપણને પ્રાપ્ત થશે. આપણે આપણુંજ ચારિત્ર પવિત્ર કર્યું એટલે જગતને આપોઆપજ સુધરવું પડવાનું. આપણી જાત ઉપર કાબુ જમાવ્યો એટલે જગત ઉપર પણ આપણો કાબુ જામશે; માટે પ્રથમ જગતને સુધારવા નહિ દોડતાં પોતાની જાતનેજ સુધારવા માંડો. તમે પોતે પૂર્ણ થયા એટલે જગત પણ પૂર્ણ થશે માટે પ્રથમ તો આપણી જાતનેજ શુદ્ધ થવા દો! આપણનેજ પ્રથમ તો પૂર્ણ થવા દો!

સ્વામી રામતીર્થ

એમના સદુપદેશ.

ગ્રંથ ૧ લો–ભાગ ૧ થી ૫, મ્હોટાં પૃષ્ઠ ૪૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૧॥

આ ગ્રંથમાં આવેલા અનેક ઉપકારક વિષયોમાંથી કેટલાકનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ—સ્વામીશ્રીનું ચરિત્ર, આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, નગ્દધર્મ, ભારતનો ભવિષ્યકાળ, હિંદની જરૂરીઆતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીયધર્મ, ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, સુધારક, વાર્તાઓ, પાપનું નિદાન અને પરિક્ષા, આપણું સત્યસ્વરૂપ, સત્યનોમાર્ગ, ધર્મનુંલક્ષ્યબિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનુંરાજ્ય, પવિત્રપ્રણવ, હૃદયસ્થહરિ, સાક્ષાત્કારની વિધિ અને તેમાં વાંધા, ભ્રાતૃભાવ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરૂષાર્થ, સર્વ ધર્મનું સમાધાન, ઇ.

ગ્રંથ ૨ જો–ભાગ ૬ થી ૯, મોટાં પૃષ્ઠ ૫૦૦, મૂલ્ય રૂ. બે.

પહેલા ગ્રંથમાં આવેલા વિષયો કરતાં પણ ચઢી જાય એવા ખાસ મહત્વના અનેક વિષયો આ ગ્રંથમાં આવેલા છે. જેમકેઃ—સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક શક્તિ, મોઝીસનો દંડ, મનની સ્થિરતા, આત્મવિકાસ, જગત ક્યારે અને શા માટે? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવાં? દુઃખમાંથી ઇશ્વરમાં, રામનો સંદેશ, આર્યાવર્તની પ્રાચીન દિવ્યદષ્ટિ, જગતપર હિંદનું ઋણ, હિંદ માટે અમેરિકનોને અપીલ, હિમાલયનાં દશ્યો, સ્વામી રામતીર્થના વાંચવા જોગ્ય પત્રો, ઇત્યાદિ ઉત્તમ વિષયોથી ભરપૂર છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય–મુંબઈ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

કાઠીયાવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

કચ્છ કાઠીયાવાડના ગૌરવ સ્વરૂપ

લોક સેવાનું ઉત્તમ સ્થાન

કે જ્યાં કચ્છ કાઠીયાડના તમામ ભાગનાં રંક અનાથ બિનવારસ બાળકો તથા અંધ અપંગોનું ભરણપોષણ અને ધર્મરક્ષણ થાય છે. કચ્છી–કાઠીયાવાડી દાનવીરો ! જો આપણે બીજા દેશબન્ધુઓની સાથે માનભેર–ઉલટભેર ઉભું રહેવું હોય તો તમારા તરફનું હરેક પ્રકારનું દાન અને મદદ તથા અનાથો અહીંજ મોકલી આપો, અને હરેક સારા નરસા પ્રસંગે આ આશ્રમને પ્રથમ યાદ લાવી સહાય કરવા ભૂલશો નહિ.

કચ્છ કાઠીયાવાડ દેશ ઉપરના સાચા પ્રેમની સાબિતી, સાચો ધર્મ, અને સાચી શોભા તે એજ છે કે તમારે કાઠીયાવાડ હિન્દુ અનાથાશ્રમને મદદ કરવી અને તેની વિઝીટ કરવી. આશ્રમ જોવાથી ઘણોજ સંતોષ થશે, ઘણા સારા અભિપ્રાય તેને મળી ચૂકયા છે.

સભાસદ, માસિક મેમ્બર, લાઇફ મેમ્બર કે પ્રમુખ થઇને અનેક રીતે મદદ કરી શકાય છે. તે વિષેનાં ફારમો તથા ધારા ધોરણો તૈયાર છે, ને દર મહિને હિસાબ છપાય છે. તે તમામ મંગાવવા માટે તથા અનાથો મોકલવા માટે સિરનામું:—

મંત્રી, કાઠિયાવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ. વઢવાણ કેમ્પ.

અમેરિકન તીજોરીઓ મોટે ભાગે કચરા જેવી હોય છે એવું અમેરિકનો પોતેજ કહે છે.

અમેરિકામાં સાનફ્રાન્સીસકોની થોડાં વરસ ઉપર મોટી આગ થઇ હતી અને હજારો ઘરો બળી ગયાં હતા. તે આગમાં અમેરિકન તીજોરીઓએ જે દેખાવ કર્યો તે વિષે લખતાં અમેરિકાનું હુન્નરઉદ્યોગ-ને લગતું સૌથી આગેવાન ચોપાન્યું નામે 'સાયન્ટીફીક અમેરિકન' તા. ૨૬ મી મે ૧૯૦૬ ના અંકમાં નીચે મુજબ કહે છેઃ—

મોટી દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે સાનફ્રાન્સીસકોની આગથી ઘણાક મેકરોની ફાયરપ્રુફ હોયાની ગેરંટી સાથ વેચેલી તીજોરીઓ કચરા સમાન પુરવાર થઈ છે. અમારી જાણમાં એવી વાત આવી છે કે એ બળી ગયલી તીજોરીઓ જો કે લાકડાંની પેટી કરતાં વધુ સારી હતી નહિ, તો પણ તેના બનાવનાર યા વેચનારાઓએ ફાયર-પ્રુફ હોયાની મોટી મોટી વાતો કરીને વેચી હતી. આવી કચરા જેવી ચીજને તીજોરીનું નામ આપી વેચનારાઓનાં કારખાનાં અને દુકાનો સરકાર હમ્મેશ માટે બંધ કરાવે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગોદરેજનું કારખાનું—

ગૅસ કંપની પાસે, પરેલ—મુંબઈ.

વાક્યરત્ન.

પ્રેમ બોલતો નથી પણ કરી બતાવે છે; માટે કોઇને બહુ બોલતો જુઓ એટલે જાણજો કે "ખાલી ચણો, વાગે ઘણો."   "પ્રકીર્ણ."

અહંતા મમતાથી રહિત થએલા મનુષ્યને હાથે કાંઇ પણ થશે ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં ઉચ્ચ અને દિવ્યજ થશે; અને આવાઓથીજ સંસારને અસામાન્ય લાભ પહોંચી શકે તેમ છે.   "રામતીર્થ."

સ્નેહ, સમભાવ અને વીરત્વના ગુણો, એશઆરામમાં પડ્યા રહેનાર ધનિકો અને દંભી શિક્ષિતોના વર્ગ કરતાં સામાન્ય જનવર્ગમાંજ વધારે હોય છે.

"કાર્લમાર્કસ ચરિત્ર."

જગતને મદદ કરવાને માટે "આત્મ શુદ્ધિ" જેવું બીજું ઉત્તમ સાધન નથી. જે પોતાના દોષ સમજવા અને ટાળવાનો અભ્યાસ કરે છે—જે પોતાના હૃદય અને જીવનને પવિત્ર બનાવવાને મથે છે, તેવો મનુષ્ય પરિણામે કોઇને કોઇ એવુંજ અસામાન્ય કાર્ય હાથમાં લે છે કે જે કાર્યથી અનેક જીવનો સુવ્યવસ્થિત, સુખી અને સુંદર બને છે.   "કાન્ફ્યુશીઅસ."
